کێشەی کورد لە عێراق، کێشەی سنوورە یان بوون؟

کێشەی کورد لە عێراق، کێشەی سنووره یان بوون؟

دانانی

د. خلیل اسماعیل محمد

وەرگێرانی لە عەرەبییەوە

عبدالله رشید حسین

هەولێر - ٢٠١٠

دەزگای توێژینەوە و بڵاوکردنەوەی موکریانی

- **کێشەی کورد لە عێراق، کێشەی سنووره یان بوون؟**
- نووسینی: د. خلیل اسماعیل محمد
- وەرگێڕانی: عبدالله رشید حسین
- نەخشەسازی ناوەوە: تەها حسێن
- بەرگ: مەریوان زەندی
- ژمارەی سپاردن: (٨٢٣)
- نرخ: (٣٠٠٠) دینار
- چاپی یەکەم : ٢٠١٠
- تیراژ: ١٠٠٠ دانە
- چاپخانە: چاپخانەی ڕۆژهەڵات (هەولێر)

زنجیرەی کتێب (٤٩٢)

هەموو مافێکی بۆ دەزگای موکریانی پارێزراوە

ماڵپەڕ: www.mukiryani.com

ئیمەیل: info@mukiryani.com

ناوەڕۆك

پێشەكی ٧

ڕەهەندی سیاسی پێگەی جوگرافی هەرێمی كوردستانی عێراق ٩

ڕەهەندی نەتەوەیی نەخشەی كارگێڕی كوردستانی ١٧

نیشاندەرەكانی كێشانی سنوورە كارگێڕییەكانی ٤٩

نەخشەی كارگێڕیی كوردستانی عێراق لە سایەی سیاسەتی بەعەرەبكردندا ٦١

كورد لە كوردستانی عێراق دا لە نێوان پەرەسەندنی عەرەبی و شەپۆلە توركیەكاندا ٦٩

خوێندنەوەیەك لە سیاسەتی دەرەوەی توركیادا لەسەر تەوەری (بەلْقان- قەوقاز) ٧٧

ئایندەی نەخشەی نەژاد ڕێژەیی (الاثنوغرافي) جیهان ٨٧

كێشەی كوردی لە نەخشەی سیاسی جیهان دا ٩٧

دەوڵەتی كوردی لە بۆچوون (تێڕوانین)ی جیۆپۆلیتیك دا ١٠٧

پەیمانی سیڤەر و ساباتی نێودەوڵەتی بۆ كێشەی كوردی ١١٥

جوگرافیناسان و ئایندەی كێشەی كوردی لە عێراق دا ١١٩

بەرزاییەكانی حەمرین: توێژینەوەك لە جوگرافیای سنوورەكان ١٢٣

كێشەی كوردی و ئاسایشی ئاو لە عێراق دا ١٣٩

شیكردنەوەی پێگەی شاڵاوەكانی ئەنفال لە هەرێمی كوردستانی عێراق دا ١٦٥

بەكوردستانیبوونی كەركوك لە سایەی ڕاستییە (مێژوویی، جوگرافی)یەكاندا ١٨٧

پشتێنەكانی بە عەرەبكردن بە دەوری (كەركوك)دا هەڕەشەیە بۆ ئاسایشی شارەكە ١٩٧

كەركوك و ڕاستكردنەوەی باری نەتەوایەتی ٢١١

كۆچپێكراوە كوردەكان لە نێوان ئەشكەنجەی ڕاونان و چاوەڕوانی چارەسەرییەكاندا ٢١٩

گەڕانەوەی جووتیارەكان بۆسەر زەوییەكانیان كاردانەوەی كاریگەری لەسەر شاڵاوەكانی كۆچپێكردن ٢٣٣

وەستاندنی سیاسەتی بەعەرەبكردن بەرپرسیارێتیەكی مێژووییە ٢٣٩

كێشە و هەراكان (تداعیات)ی سیاسەتی گۆڕینی مۆركی نەتەوایەتی لە نێوان لێژنە نێودەوڵەتیەكان و بەرپرسانی كورددا ٢٤٩

دەرئەنجامەكانی بەعەرەبكردن پاش ڕزگاركردنی عێراق بەرەو كوێ....!؟ ٢٥٣

لە پێناو سەقامگیریی و بنیادنانی عێراقی یەكگرتوودا ٢٥٧

لە پێناو سەقامگیریی عێراق و سەر لە نوێ بنیادنانەوەی دا ٢٦١

بریار و بەڵگەنامە و زانیارییەكان ٢٦٥

پێشەکی

کێشەی کورد لە عێراق بە قۆناغێکدا دەڕوات کە لە وانەیە بە مەترسیدارترین قۆناغە مێژووییەکانی کیشەکە دابنرێت تا ئێستا، لە هەمووشیان بایەخدارتر بێت لە دیاریکردنی رێڕەوی مافە نەتەوەییەکانی گەلی کورد هەر لە دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق و لکاندنی بەشێکی گەورە لە نیشتمانی کوردان بە دەوڵەتی عێراقەوە.

ئەگەر بزوتنەوەکانی شیخ مەحمود و مەلا مستەفا بارزانی بە سەرەتایەك وەربگرین بۆ پێکهێنانی هەڵوێستی کورد بەرامبەر بە دەوڵەتی عێراقی نوێ ئەوا بڕیاردانی هاوبەشیکردنی کورد لە تەك برا عەرەبەکانیاندا لە بنیادنانەوەی عێراق و پەرەپێدانی دەستکەوتەکانی شۆرشی گەلاوێژی ساڵی (١٩٥٨)، قۆناغێکی تری جیاوازە لە بەرەو پێشچوونی کێشەی کورد لە عێراق دا، هەر وەك چۆن شۆرشی ئەیلولی ساڵی (١٩٦١) بە قۆناغێکی گەشە سەندووی ئەو بەرەو پێش چوونە دادەنرێت لە سایەی بەرجەستە بوونی هەڵوێست و خۆ نواندنە چارەنووسسازیەکانی گەلی کورد و گشت ئەو گیانبەخشینە بێ شومارانەی بەبەردەوامی ئەنجام دەدران، هەروەها رێکەوتنی (١١) ی ئازاری ساڵی (١٩٧٠) لە نێوان سەرکردایەتی شۆڕشی کورد و حکومەتی عێراقیدا خاڵی وەرچەرخانی مێژوویی و قۆناغێکی نوێ بوو کە رەنگدانەوەی ئەو قوربانی و گیانبەخشینانە بوو، دان نان بە(کورد)دا وەکو گەلێکی خاوەن خەسڵەتە نەتەوەییەکانی وە بە (کوردستان)دا وەکو نیشتمانی ئەم گەلە کەپێگە و سنوری جوگرافی خۆی هەیە، وە بە (زمانی کوردی)دا وەکو زمانێکی فەرمیی، دەستکەوتی مێژوویین ئەو قۆناغەی ئەوسا لە خۆی گرتوون.:

حکومەتە عێراقیەکان نەك تەنها پاشەکشەیان کرد لە پابەندبوونیان بۆ جێبەجێکردنی ئەو رێکەوتنانە بەڵکو بە گشت تواناییانەوە خۆیان تاودا بۆ کەمکردنەوەی هەبوونی کورد لە عێراق و ئامادە نەبوونی لە سەر شانۆی رووداوەکانی ناوچەکە لە رێی سووتاندن و وێرانکردنی هەزاران دێ و شارۆچکەی کورد و راونان و کۆچپێکردنی دانیشتوانەکانی بە بەکار هێنانی گشت جۆرە چەکێك (بە وانەشەوە کە بە شێوەیەکی نێودەوڵەتی رێگەیان پێنەدراوە) لە جێبەجێکردنی

سیاسەتی پاکتاوکردنی رەچەڵەکی و قەلاچۆکردنی بە کۆمەڵدا لە سەر ئاستی زەوی و مرۆڤ پێکەوە لە کوردستانی عێراقدا، وە لە ژێر سایەی راپەرینی بەهاری ساڵی (١٩٩١) دا قۆناغێکی نوێ رازایەوە لە مێژووی بەرەو پێش چوونی گەلی کورد لە عێراقدا، ئەم قۆناغەش بریتیی بوو لە رزگارکردنی بەشی زۆری خاك و نیشتمانی کورد لە گەڵ مافی دەستکردن بە دامەزراندنی قەوارەیەکی تایبەت بە کورد لە سایەی هەڵبژاردنی سەرتاسەریی دا بۆ دیاریکردن و پێکهێنانی ئەنجوومەنی نیشتمانی(پەرلەمان) و حکومەتی نیشتمانی بەم شێوەیە کورد توانی لە رێی ئەم پشتگیری و هاندەرە دیموکراتیانەوە پەل بهاوێژێت و دامەزراوەکانی ناو کۆمەڵگا شارستانیەکان پێکبهێنێت.

بە هەرەسهێنانی رژێمی دیکتاتۆری لەعێراقدا ساڵی (٢٠٠٣ ز) کێشەی کورد گواسترایەوە بۆ قۆناغێکی جیاوازتر، سنوورێك بۆ گشت ئەو نەهامەتی و ماتەمینی و سەردەمی زۆرداری و بێ بەشکردنانە دانرا کە گەلی کورد چێشتی لە لایەك، وە کورد پێگەی سەرکردایەتیکردنی گرتە دەست لە بنیادنانەوەی دەوڵەتێکی نوێ و بە هێزکردن و پەرەپێدانی مافە نەتەوەییەکانی لە لایەکی تر.

ئەم توێژینەوانە خۆڕاگری ئەو قۆناغانە دەنوێنن کە کێشەی کورد پیایاندا تێپەڕیوە لەعێراقدا لە گەڵ بڕی ئەو گیان و خوێنەی کە کورد بەخشیوێتی لە پێناو بە دەستهێنانی مافە نەتەوەییە رەواکان لە بەردەم(جەبروت) و دڕندەیی رژێمە فەرمانڕەواکانی عێراق کە بە درێژایی سەدەی رابردوو (سەدەی بیست) تێکۆشاون بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتی (بەعەرەبکردن) بە مەبەستی کەمکردنەوەی هەبوونی دیمۆگرافی کورد و خنکاندنی (نقوم کردن)ی گشت خەسڵەتە نەتەوەییەکانی و شێواندنی مێژووە دێرینەکەی.

ئەم توێژینەوەیەی لە بەردەستدایە ئەرککێشانی چەندین ساڵەیە پەخشی کراوە (بلاوکراوەتەوە) لە رێی هۆکارو دەزگا هەمە چەشنەکانی راگەیاندنەوە (بیستراوەکان، خوێنراوەکان، بینراوەکان) بەکارێکی سوودبەخشم زانی کۆیان بکەمەوە لەم پەرتووکەدا بەو هیوایەی کە ئەم ئەرك کێشانە بەشدارییەك بێت لە باوەڕ بەخشین و پەرەپێدانی کێشە نەتەوەییەکانماندا خوای گەورە سەرکەوتوومان بکات.

دانەر

تشرینی یەکەم / ٢٠٠٥

رەهەندی سیاسی پێگەی جوگرافی هەرێمی کوردستانی عێراق لە نێو دەوڵەتانی دراوسێدا

خاکی کوردستان لە نێوان هەریەکە لە وڵاتانی: تورکیا و ئێران و سوریا و عێراقدا دابەش دەبێت بێ ئەوەی سنوورێکی سیاسی خۆی هەبێت یان تەنانەت سنوورێکی کارگێریی سەرتاسەریی، لە ئێراندا بریتی یە لە ویلایەتێکی بچووك، لە عێراقدا بە پێی بۆچوونی حکومەتی ناوەندیی پێکهاتووە لە سێ پارێزگا کە ئەمانەن:

١- هەولێر ٢- سلێمانی ٣- دهۆك

تورکەکان لە بنەڕەتەوە دان بە هەبوونی کورد دا نانێن لە وڵاتەکەیاندا لە دەرئەنجامی راپەڕینی ئازاری ساڵی (١٩٩١) و کشانەوەی دام و دەزگا کارگێرییەکانی حکومەتی عێراقی لە بەشە رزگار کراوەکانی هەرێم هەڵبژاردن ئەنجامدرا لە (مایس) ی ساڵی (١٩٩٢) وە دامەزراندنی (پەرلەمانی کوردستان)ی راگەیاندرا و حکومەتی نیشتمانی سەری هەڵدا بۆ سەرپەرشتیکردنی بەرێوەبردنی هەرێم وەئەم هەرێمە بە هاوسێیەتی مایەوە لە گەڵ هەر یەکە لە کۆماری ئیسلامی ئێران و کۆماری تورکیا و کۆماری سوریا و دەوڵەتی ناوەندی عێراقدا لە بەغداد بڕوانە نەخشەی ژمارە (١) یەك.

نەخشەی ژمارە (١)

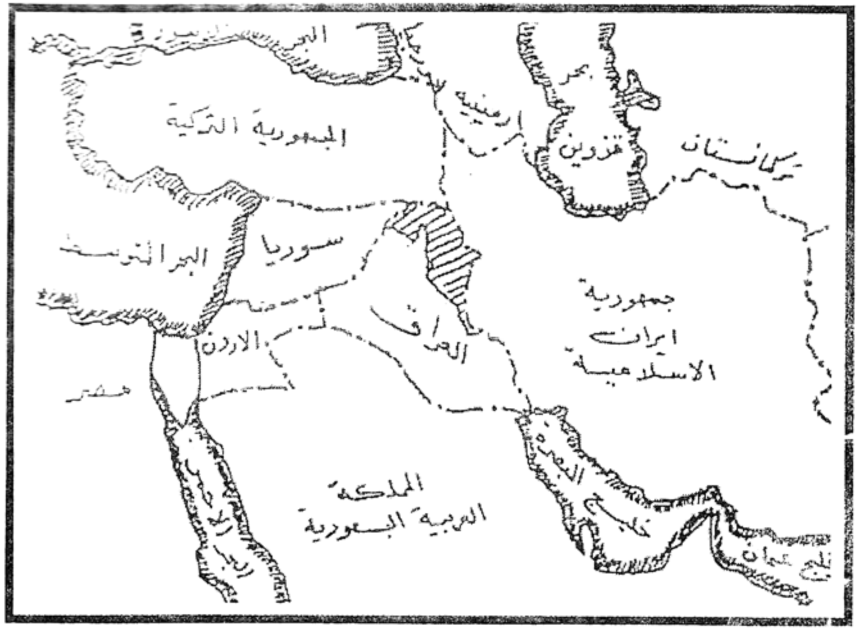

شوێنی کوردستان لەناو وڵاتە دراوسێکاندا

ئاشکرایە هەر یەکەیەکی سیاسی لە جیهاندا ناتوانێت بەردەوام بێت بێ ئەوەی ئەرکەکانی سەرشانی خۆی کە هەیەتی بەرامبەر گەلەکەی جێبەجێ نەکات (لە سەر ئاستی ناوخۆ و دەرەوە)، بە مەرجێك بۆ چوونەکان و کاریگەرییەکانی هێزە دراوسێکان و دەوڵەتەکانی تریش لە سەری راستەوخۆیان ناراستەو خۆ لەبەر چاو بگیرێت.

شیکردنەوە جیۆپۆلیتیکیەکانی رەگەزەکانی شوێن پێکهاتوون لە دوو شت:

- دەروازە سەرەکیەکان(مدخلات) کە بڕبڕەی پشتی شیکردنەوەکانن
- دەرچەکان (المخرجات) کە بریتین لەو بنەماو دەستوورانەی پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکان دیاری دەکەن.

لەم شیکردنەوانەدا پێگەی جوگرافی وەك بەردی بناغە رادەوەستێت وە لێرەدا مەبەست لە پێگەی جوگرافی هەرێمی کوردستانە لەچاو دەوڵەتەکانی تردا لە گەڵ ئەوەشدا کە ئەم پێگەیە جێگیرو نەگۆڕە بە ڵام بەها سیاسی و ستراتیژ و ئابوورییەکەی لە گۆڕانی بەردەوامدایە.

پێگەی جوگرافی هەرێمی کوردستان دڵی جیهانی دێرینە کە هەریەك لە) ئاسیا، ئەوروپا، ئەفریقا) دەنوێنێت و پردێکە دەریای ناوەڕاست دەبەستێتەوە بە کەنداوی فارسیەوە بە هۆی ڕێگای ستراتیژی نێوان ئەستەنبول و بەغداد و بەسرە، هەر لەم هەرێمەوە ڕێگایەك تێپەڕ دەبێت کە (بەغداد) دەبەستێتەوە بە (تاران)ەوە لە ڕێی خانەقین و کرمانشاوە کە بە ڕێگای(خۆراسان) یان(ئاوریشمی چینی) ناسراوە، ئاشکرایە کە پێگەی جوگرافی بایەخێکی زۆری هەیە لە دیاریکردنی هێزی دەوڵەت و سیاسەتی ناوخۆ و دەرەوەیدا، ناپلیۆن ئاماژەی بەم بایەخەکردووە و دەڵێت: (باری جوگرافیەکە هەل ومەرجی سیاسی تێرو تەسەل دەکات)، هەر وەك چۆن زۆر لە بڕیارەکان و دەرئەنجامە سەربازییەکان و ئابوورییەکان و کۆمەڵایەتیەکان لەسەر پێگەی جوگرافی ڕێك دەخرێن.

لایەنی ستراتیژیی پێگەی هەر یەکەیەکی سیاسی و کاریگەرییەکەی لە پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکاندا لە هەستیارترین لایەنەکانی پێگەکەیە کەچی هەندێك جار دەوڵەتانی دراوسێ هاوکاری دانانی پەیوەندییە ئابووریی و کۆمەڵایەتی و سیاسیە باشەکان دەکەن هەر وەك هەیە لە پەیوەندییەکانی نێوان (کەنەدا) و (ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا) دا بەڵام لە هەمان کاتیشدا گرفتی هەمە چەشنە دروست دەبێت، هەر چەند دەوڵەتانی دراوسێ ژمارەیان زۆر بێت گرفتی زیاتر لە ناویاندا سەر هەڵدەدات بە تایبەتی ئەگەر هێزەکانی ئەم دەوڵەتانە جیاواز بوون (گەورەو بچووك بوون) ئەمەش وا لە دەوڵەتی بێ هێز دەکات کەلە پێگەیەکی بێ هێزیان ملکەچیدا بێت لە سەر ئەم بنەمایە دەکرێت سێ بازنە دیاری بکرێت کە ڕەنگدانەوەی ئەمجۆرە پەیوەندییانەبن ئەوانیشی ئەمانەن:

١- بازنەی ناوەخۆیی: بریتی یە لەو کۆمەڵەو پارتە سیاسیانەی کاریگەرییان هەیە لە بۆچوونە سیاسیەکانی هەرێمدا لە گەڵ ئەو دروشمە ناوەندییانەی دەری دەکەن و ڕەنگدانەوەی خۆدەرخستن و ئامانجەکانی هاوڵاتیانن لە ئێستاو لە داهاتوودا.

٢- بازنەی ناوەند: مەبەست لەو دەوڵەتە دراوسێیانەن کە دەوری هەرێمی کوردستانیان داوە و ئەوانیش تورکیا و ئێران و سوریا و عێراق

٣- بازنەی دەرەکی: مەبەست لە دەوڵەتەکانی تری جیهانە بەتایبەتی ئەو هێزانەی کە پەیوەندیی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆیان هەیە بە هەرێمی کوردستانەوە لە پێشەوەی هەموویاندا:

(ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، فەرەنسا، بەریتانیا) وە لە وڵاتە عەرەبیەکان:

(میسر، ئوردن، دەوڵەتانی کەنداو بۆ نمونە)

کاریگەری جیۆپۆلیتیکی پێگەی دراوسێ لە سەر پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکان دەردەکەوێت بە تایبەتی ئەگەر هەندێك جیاوازی هەبوو لە هێزی ئەم جۆرە دەوڵەتانە دا ئەگەر دوو دەوڵەت جیاواز بوون لە هێز (دەسەڵات) دا واتە بە هێزو بێ هێز بوون ئەوا بە زۆری دەوڵەتە بێ هێزەکە ملکەچی دەوڵەتە بەهێزەکە دەبێت ئەمەش وا لە دەوڵەتە بێ هێزەکە دەکات ناچار بێت لە پەیڕەوکردنی سیاسەتی دەرەوەیدا لە سەر ڕێبازەکانی دەوڵەتە بەهێزەکە بڕوات یان ببێت بە بە شێك لێی یان دەبێتە دەوڵەتێکی گۆشەگیر ئەگەر کەوتە نێوان دوو دەوڵەتی بە هێزەوە، لەوانەیە بێ لایەنی دەوڵەتی گۆشەگیر ببێتە هۆی زیادکردنی گرنگی ئەم دەوڵەتە گۆشەگیرە لە پێشکەشکردنی هاوکاریدا بۆ پاراستنی دەوڵەتانی دراوسێی، لە لایەکی ترەوە دەشێت ئەو دەوڵەتە گۆشەگیرە ببێتە گۆڕەپانی کێشەو مل ملانیێ نێوان دوو دەوڵەتە بە هێزەکەی دراوسێی بەم بۆنەیەوە گونجاوە پێناسەی (هێز) بکرێت لەم توێژینەوەیەدا:

هێز: ئەو کاریگەریەیە کە هەموو دەوڵەتێك دەتوانێت لە سیاسەتی ناوخۆ و دەرەوەیدا بیسەپێنێت بەسەر دەوڵەتێکی تردا لە کارتێکردنی ئەو بۆ چوون و نەخشەکێشانانەدا کە پەیوەندییان هەیە بە سیاسەتی هەرێمەکەوە لە ناوخۆ و دەرەوەدا.

هێز بابەتێکی زۆر گرنگە لە توێژینەوە جیۆپۆلیتیکیەکان و پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکاندا، زۆر لە توێژەران تێکۆشاون بۆ دانانی بیردۆزی سیاسی و لێکدانەوەی پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکان لەسەر بنەمای چەمکی هێز، وەئەم چەمکی هێزە وەك بەڵگەیەك لەسەر کاریگەری و زاڵ بوون و توانا بەکار دێت، هێز کۆی گشتی ئەو توانا و لێهاتوویانەیە کە بە هۆیانەوە دەوڵەت دەتوانێت کار بکاتە سەر ڕەوشت و ڕەفتاری خەڵکانی تر، (جۆنز) وا دەبینێت کە هێز تەنها شتێکی ماددی نیە وە ئەوەی گرنگە لە هێزدا هونەری بەکار هێنانەکەیەتی بۆ گەیشتن بە ئامانجەکان، هەروەها سیاسەت بریتیە لەکرداری دانان و دیاری کردنی ئامانجەکان، (ستانسنکەر) جەخت دەکاتەوە لەسەر ئەوەی کە هێز بریتیە لە توانا و لێهاتوویی گەل بۆ بەکارهێنانی سەرچاوە ماددی و نامادد‌ییەکانی بە شێوازێك کە کار بکاتە سەر ڕەفتاری خەڵکانی تر.

دەکرێت (هێز) بەم هێز بەخشانەی خوارەوە دیاری بکرێت:

١- هێز بەخشە سرووشتیەکان کە بریتین لە:

* پێگەی جوگرافی   * زەوی (خاك)   * ئاوو هەوا

*سامانە سرووشتیەکان (بەسەر چاوە ئاوییەکانیشەوە)

٢- هێز بەخشە دیموگرافیەکان: بریتین لە:

* قەوارەی دانیشتوان * دابەشبوونی جوگرافی

* خەسڵەتە شارستانێتیەکانی دانیشتووان

٣- هێز بەخشە ئابوورییەکان: بریتین لە:

* داهاتە کشتوکاڵیەکان * داهاتە ئاژەڵیەکان * داهاتە رووەکیەکان

* داهاتە کانزاییەکان، لەگەڵ بایەخی گشت ئەم داهاتانە لە پێکەوەنان و ئەنجامدانی چالاکیە ئابوورییە هەمە چەشنەکاندا.

٤- ئاستی تەکنولۆژی دەوڵەت.

٥- هێز بەخشە نامادییەکان: بریتین لە:

* هزر (بیرو هۆش) * ئەو ئایدیۆلۆژیایەی کە دەوڵەت دەیگرێتە ئەستۆی خۆی لە بۆچوونە ناوەخۆییەکانی و دەرەکیەکانیدا.

لە بەر ئەم رۆشناییەدا هەندێك پەیوەندی باوەڕدار هەن لە نێوان شیکردنەوەی هێز و دارشتن(دروستکردن) ی ئەو بڕیار و ڕێوشوێنانەی کە دەوڵەت پەیرەویان دەکات لە جێبەجێکردنیاندا بۆ گەیشتن بە ئامانجەکان، هەروەها زانینی توانای دەوڵەت لە بە دەستهێنانی بڕیارەکانیدا بەندە بە توانای دەوڵەتەکانی ترەوە بە تایبەتی دەوڵەتانی دراوسێ لە بەر ئەوە گرنگە کە ئەم جۆرە تواناییانە بزانرێن، لەم توێژینەوەیەدا خۆمان ئاشنا دەکەین بە دیارترین (هەڵکەوتووترین) دوو هێز لە دەوڵەتانی دراوسێ کە ئەوانیش (تورکیا) و (ئێران) ن وەك نموونە بە ئامانجی زانینی رۆڵیان لە کارتێکردن لە سەر بۆچوون و تێڕوانینە سیاسیەکانی هەرێمی کوردستانی عێراق.

کۆماری تورکیا

تورکیا دراوسێی بەشە باکورییەکانی کوردستانی عێراقە هەروەك چۆن دراوسێی هەر یەکە لە: سوریا و ئێران و جۆرجیا و ئەرمینیا و بولگاریا و یۆنانە.

ڕووبەرەکەی نزیکەی (٧٨٠٠٠٠) کیلۆمەتر چوار گۆشەیە، نزیکەی (٢٤٠٠٠) کیلۆمەتر چوار گۆشەی دەکەوێتە لای دەریای (مەرمەرە) کە بەشێکە لە کیشوەری ئەوروپا.

درێژی سنووری کۆماری تورکیا لەگەل ئەم دەوڵەتە ئەوروپیانەدا نزیکەی (٢٧٥٣) کیلۆمەترە، هەروەها کەنارەکانی وڵاتی تورکیا بەبڕی نزیکەی (٨٣٣٣) کیلۆمەتر درێژە دەکێشن لە نێوان دەریای رەش و دەریای ناوەڕاست دا.

ئەم پێگە جوگرافیەی تورکیا پردێکە رۆژهەڵاتی ئیسلامی و رۆژئاوای دیانی (مەسیحی) بەیەکەوە دەبەستێتەوە، هەر ئەم هۆکارەش بووە هۆی دیاریکردنی ئەم وڵاتە وەك یەکێك لە گرنگترین ئەو دەوڵەتانەی بەشدارییان کرد لە هەر دوو پەیمانی (بەغداد) و(ئەتڵەسی) دا بۆ گەمارۆدانی یەکێتی سۆڤێتی پێشوو و چارەسەرکردنی بارودۆخەکە بەبێ بڵاوبوونەوەی (مەترسیە سوورەکە)

دانیشتوانی تورکیا بە نزیکەی (٦٠) ملیۆن کەس دەخەملێنرێت، هەروەها بەراییەکی مرۆیی فراوانی هەیە هەر لە ئاسیای ناوەڕاستەوە دەکشێت تا دەگاتە سنوورەکانی وڵاتی چین، هەروەها رەگەزی تورك رێژەیەکی زۆر لە زۆرینەی کۆمارە ئیسلامیەکان پێك دەهێنێت لەم ناوچەیەدا، پاش نەمانی دەسەڵاتی عوسمانی لە ساڵی (١٩٢٣) وە تورکیا بەرەو پێکەوەنانی دەوڵەتێکی نەتەوەیی زانستمەندانە ملی نا لە بەر ئەوە وای لێهات زیاتر لە رۆژئاوا نزیك ببێتەوە لە سەر حسابی بەرژەوەندییەکانی لەگەڵ رۆژهەڵاتی ئیسلامیدا وەلەم پێناوەدا زۆر تێکوشاوەو بەردەوامیش تێدەکۆشێت. پێدەچێت ئەم وەرچەرخانە لە سیاسەتی تورکیدا کەوتبێتە بەر دڵ و وەڵامدانەوە لە لایەن رۆژئاواوە بە تایبەتی لە لایەن ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاوە لە پێناو دوو ئامانجی گرنگدا کە ئەمانەن:

- دانانی پەرژینێك دژی هاتنە ناوەوەی سۆڤیەت بۆ ناو خاکی تورکیا.
- سەرپەرشتیکردنی ئەو گۆڕانکارییانەی کە لەگۆڕەپانی وڵاتە سۆشیالیستیەکاندا رووی دەدا.

لەگەڵ زیادبوونی توندوتیژی کێشەی نێوان ئەمریکیەکان و سۆڤیەت بایەخی ستراتیژی کۆماری تورکیاش لە لایەن رۆژئاواوە زیادی کرد بە تایبەتی پاش سەرکەوتنی شۆڕشی ئیسلامی لە ئێران ساڵی (١٩٧٩) و داگیرکردنی ئەفغانستان لە لایەن سۆڤیەتەوە پاشان هەڵگیرساندنی جەنگی (عێراق — ئێران) و دووەم جەنگی کەنداو ساڵی (١٩٩١).

لە لایەکی ترەوە دارمانی یەکێتی سۆڤیەت و بەرزبوونەوەی سەروەریی ئەمریکا وەك هێزێکی ئاراستەکراو بۆ سەر سیاسەتە جیهانیەکان بوونە هۆی لاوازکردنی بایەخی جیۆپۆلیتیکی تورکیا تارادەیەك وە توندوتیژیی کێشەی ناوخۆی نێوان تورکەکان بە شێوەیەکی بەر فراوان سەری هەڵدا لە نێوان ئەوانەدا کە داوای بەردەوامیان دەکرد لە بەرەو پێشچوونی بیری زانستمەندانەدا و نزیکبوونەوە لە رۆژئاوای دیانی (الغرب المسيحي) لە گەڵ ئەوانەدا کە داوای گەڕانەوەیان دەکرد بۆ رۆژهەڵاتی ئیسلامی بە تایبەتی پاش سەرهەڵدانی کۆمارە ئیسلامیەکانی ئاسیای ناوەڕاست و بڵندبوونەوەی هۆشیاریی ئیسلامی لە زۆر شوێنی جیهاندا، ئەم کارەش بووە هۆی بزواندنی دەروونی تورکەکان بۆ سەر لە نوێ خۆ فراوان کردنەوە و بە دیهێنانی خەونی (تورکیای مەزن) هەر لە (بەلقان) ەوە تا وڵاتی (چین) لە سایەی ئەم

گۆڕانکارییانەدا چاوەڕوان دەکرا ڕەهەندەکانی سیاسەتی تورکیا لە سەر سیاسەتی دەرەوەی ڕەنگ بداتەوە بە تایبەتی لەگەڵ دەوڵەتانی دراوسێدا لە وانەش (هەرێمی کوردستانی عێراق) کە دور نابێت لە کاریگەریی ئەو گۆڕانکارییانە ئایا:

- لەوشتانە دابێت کە پەیوەندییان هەیە بە بارودۆخی ناوخۆی تورکیاوە. لە پێشەوەی هەموویاندا هەڵوێستی تورکیا خۆی بەرامبەر کوردی تورکیا.
- یان تێڕوانینە دێرینەکەی تورکیا بۆ هەرێمی کوردستانی عێراق بەو بڕوایەی کە ئەم هەرێمە بەشێکە لە ویلایەتی موسڵ تا ئێستاش تورکیا سوورە لە سەر ئەوەی کە ئەم ویلایەتە بەشێکە لە خاکی وڵاتی تورکیا.

کۆماری ئیسلامی ئێران

ڕووبەری خاکی ئێران دەگاتە نزیکەی (١٦٤٨٠٠٠) کیلۆمەتر چوارگۆشە.

- لە ڕۆژئاواوە ئێران دراوسێی هەر یەکە لە هەرێمی کوردستانی عێراق و پارێزگا ڕۆژهەڵاتیەکانی کۆماری عێراق و تورکیایە.
- لە ڕۆژهەڵاتیشەوە دراوسێی هەریەکە لە ئەفغانستان و پاکستانە.
- لە باکووریشەوە دراوسێی هەریەکە لە ئازەربایجان و ئەرمینیایە بە درێژایی بڕی نزیکەی (٢٥٠٠) کیلۆمەتر جگە لە دەریای قەزوێن.
- لە باشوورەوە دراوسێی هەریەکە لە کەنداوی (عومان) و کەنداوی (فارسی) و دەریای (عەرەبی) یە جگە لە دەربەندی (هورمز) کە زاڵە بە سەریدا و زۆرینەی پێداویستی یە نەوتیەکانی ئەوروپا و ژاپۆن لەم دەربەندەوە تێپەر دەبن،
- وڵاتی ئێران بایەخێکی نەوتی بەرفراوانی هەیە سەرەڕای ئەم بایەخە ستراتیژییە لە ڕووی جیۆپۆلیتکیەوە چ وەك:
  - بڕی یەدەکی نەوت
  - بڕی بەرهەم هێنانی نەوت
  - بڕی پاڵاوتنی نەوت

ئالێرەوە (ئێران) پێگەیەکی جیاو بەر چاوی هەبووە لە سیاسەتی جیهانیدا بە تایبەتی لە لای هەریەکە لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و یەکێتی سۆڤێتی جاران. ئەمریکیەکان بەرەنگاری هەر گۆڕانکارییەك دەبوونەوە کە لە ئێراندا ڕوویدەدا بەڵام یەکێتی سۆڤێتی جاران بە سنگێکی زۆر فراوانەوە چاوەڕێیی گۆڕانکارییەکەیان دەکرد، پاش ئەوەی (ئەفغانستان) یان داگیر

کرد تەنها (٥٠٠) کیلۆمەتر لە خاکی ئێرانی لە ئاوە گەرمەکانی جیا دەکردنەوە، نەیانزانی پەیمانی (بەغدادی ناوەندی) ئێران دەخاتە پاڵ هەریەکە لە عێراق و تورکیا و پاکستان وە ئێران دەبێتە دەست (دەسەلات) یکی ڕانەگەیەنراو بۆ ئەمریکا لە زۆر شوێنی جیهاندا وە ئەمریکا لە (یانەی سەفاری) دا بەشداری دەکات لە گەڵ هەریەکە لە: سعودیە، میسر، مەغریب، فەرەنسا. دژی چوونە ناوەوەی شیوعیەکان بۆ ناو کیشوەری ئەفریقیا هەروەك چۆن ڕۆڵی هەمان شێوەی بینی لە کیشوەری ئاسیادا. تەنانەت (کێسنجەر) ئێرانی دادەنا بە گرنگترین قەڵای سەختی ڕۆژئاوا لە ئاسیادا هەروەها (نیکسون) پاش هەڵگیرسانی شۆڕشی ئیسلامی لە ئێراندا ووتی (ئێران لە قەڵایەکی سەختی ڕۆژئاواوە گۆڕا بۆ مەنجەڵێك دوژمنانە لە دژی ڕۆژئاوا دەکوڵێت)

لەو کاتەوە ئێران بوو بە کارێکی سەرقاڵ کەر بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکاش بە دەستی ئەنقەست تێکۆشا بۆ گوڵ ڕێژکردنی ئێران لە ڕێیی کارەکانی: گەمارۆدانی سیاسی و ئابووری تەنانەت سەربازیش پاش ئەوەی کە ئەم ڕێوشوێنانەی بەکاردەهێنا بۆ گەمارۆدانی گشت بزوتنەوە ڕزگاریخوازەکان لە جیهاندا، لێرەدا بەشی کوردستانیش ئەوە بوو بکەوێتە نێوان شەویلاگی

ئەو تورکانەی کە چاوچنۆکی مێژوویی (فراوان) یان لەسەر هەرێمی کوردستانی عێراق کەم ناکەنەوە لە لایەك. ئەو ئێرانیانەی کە عێراق بە هەرێمی کوردستانەکەشیەوە بە پانتاییەکی مرۆیی و بوارێکی زیندەگیانەی دەوڵەتەکەی خۆیان دادەنێن لە لایەکی تر، ئەم کارەش هەروا ئاسان نیە بۆ سەرکەوتن لە نێوان ئەم بۆچوونانەی هەردوو دەوڵەتی دراوسێ دا. وەهیواو ئاواتەکانی گەلی هەرێمی کوردستان لە ئارامی و جێگیریدا نابن ئەگەر گشت گۆڕانکارییەکانی ناوچەکە بە هەند هەڵنەگیرێن.

ئاسانە بۆ هەر دەستەیەکی سیاسی یان کۆمەڵەیەك یان پارتێکی سیاسی دروشمی جوان و پرشنگدار بڵند بکات و بڕیار لە سەر ئارەزوو و ئاواتەکانی بدات کاتێك کە دوور بن لە کورسی دەسەلاتەوە بەڵام ئەمانە لە سەنگەری بەرپرسیارێتیدان بەرامبەر گەلەکەیان و بەرامبەر بەو دەوڵەتانەی کە کاریگەرییان لەسەر گۆڕەپانی هەرێمی (ناوچەیی) دا هەیە لێرەدا بابەتی دۆزینەوەی (هاوکێشەی هاوسەنگ) لە نێوان بەدەستهێنانی دروشمەکان و ئاوات و ئارەزووەکان و بۆچوونەکانی دەوڵەتانی دراوسێدا دەبێتە کارێکی زۆر پێویست لە دوو توێی ڕێورەسمی نەخشەکێشانی سیاسەتی ناخۆو دەرەوەی هەرێمی کوردستاندا.

ڕەهەندی نەتەوەیی نەخشەی کارگێری کوردستانی عێراق و پێداویستیەکانی قۆناغی ئێستا

پێشەکی:

ئاشکرایە وشەی (عێراق) بە بەشەکانی خوارووی دۆڵی ڕافیدەین دەووترا ئەمەش لە بەر تەختی خاکەکەیی و نەبوونی چیا و نشێوییەکان[١]

لە لای زمانەوانیەکان وشەی (عێراق) ئەم واتایانەی خوارەوە دەبەخشێت:

* زەوی نزیك دەریا (ئاو) * تاجی بووك کە لە مادەی (ریشە-عرق) دروستکراوە

* لەوەڕگای نزیك دەریا (ئاو)

فەیروزئابادی لە ناولێنانی عێراقدا دەڵێت: لە تێکەڵبوونی ڕەگی دار خورما و درەختی ترەوە هاتووە[٢]

بەڵام لە نەخشەکانی گەڕیدەکان و خەڵکە شارستانیەکانی وەك:

(البلغی، اصطغری، ابن حوقل، المقدسی) واهاتووە ئەو شوێنە جوگرافیەی عێراق دەینوێنێت: لە لای باکوورەوە لە (تکریت) ی سەر ڕووباری دیجلەوە دەست پێدەکات تا دەگاتە بەسرە و دەریای فارسی لە لای باشوورەوە[٣]، ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت تا کۆتایی هاتنی یەکەم جەنگی جیهانیش ساڵی (١٩١٤ – ١٩١٨)

پارچەیەك لە زەوی داگیرکردووە لە شێوەو ڕووبەردا جیاواز بووە لەو شێوەو ڕووبەرەی کە ئیستا هەیەتی[٤]، وە ویلایەتی (موسڵ) بە دەوڵەتی عێراقی نوێوەنەلکێنراوە تاپاش ساڵی

(١) محمد بن حبیب الماوردی، الاحکام السلطانیة، چاپخانەی نیشتمان، قاهیرە، ١٢٩٨ك. ل١٦٤.

(٢) مجدالدین الفیروز ئابادی، القاموسی المحیط، چاپخانەی حسینیە، قاهیرە، ١٣٤٤ ك . ل٢٦٤.

(٣) خلیل اسماعیل محمد، اقلیم کردستان العراق، چاپی ٣، چاپخانەی زانکۆ، هەولێر، ١٩٩٩ز ل ٢٦٤.

(٤) ولید اسعد الصعب، خرائط و تطورها منذالقرن التاسع عشر،بەشی یەکەم، نامەی ماستەر، زانکۆی قاهیرە، ١٩٨١ ز ل ٣٥.

(١٩٢٥) بە بڕیارێك لە (کۆمەڵی نەتەوەکان)ەوە. هەر بەم بڕیارەش بڕیارلەسەر دیاریکردنی سنوورەکانی عێراق درا، دیاریکردنی ئەم سنوورانەی عێراق بە پێی زانیارییە مێژوویی و جوگرافیەکان نەبوو بەڵکو زیاتر دەرئەنجامی گفتوگۆ و ڕێککەوتنە نێو دەوڵەتیەکان بوو.[٥]

ئەوەی شایانی باسە ئەو بڕیارەی کۆمەڵی نەتەوەکان کە پشتی پێ بەسترا لەسەر ڕۆشنایی ڕاپۆرتی لیژنەی کۆمەڵە توێژینەوەی کێشەی (موسڵ) ی گرتە ئەستۆی خۆی کە تیایدا هاتووە[٦]

١- سنووری عێراق لە(شاخی حەمرین) یان (تکریت) لەسەر ڕووباری دیجلە وە(هیت) لەسەر ڕووباری فورات تێناپەڕێت.

٢- گشت پەڕتووکە جوگرافیەکان هەر لە سەردەمی عەرەبەکانەوە تا ئەمڕۆ بایەخیان نەداوە بە ناوچەی کێشەدار (ویلایەتی موسڵ) و ئەم ناوچەیە وەك بەشێك لە عێراق دەرنەکەوتووە لە لایان.

لەبەر ئەوە هەندێك لە توێژینەوەکان جەخت لە سەر ئەوە دەکەنەوە کە نەخشەی سیاسی عێراق تا ئێستا شێوەی کۆتایی خۆی وەرنەگرتووە.[٧]

لەم توێژینەوەیەدا بۆ زانینی ئەو گۆڕانکارییانەی لە نەخشە کارگێرییەکانی پارێزگاکانی هەرێمی کوردستاندا کراوە هەر لە دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقیەوە تا ڕاپەڕینی ئازاری ساڵی (١٩٩١) کارکراوە لەگەڵ زانینی ئەو هۆکارانەی لە کێشانی ئەو نەخشەیەدا کارلێکیان کردوە بە ئامانجی زانینی ئەو بنەما و پێوەرانەی کە ڕێنماییان دەکەن بۆ بە دەستهێنانی نەخشە کێشانێکی باشتری هەرێم بۆ پارێزگاکانی ناوچەی توێژینەوەکە دابەشبوونە کارگێڕییەکان لە عێراق.

لە سەردەمی عەباسیەکاندا عێراقی ئێستا بۆ سێ هەرێم دابەش بوو بووەکە ئەمانەن:[٨]

١- هەرێمی (السواد):

(٥) هەمان سەر چاوە ل ٣٦.

(٦) ڕاپۆرتی نەتەوە یەکگرتووەکان (کێشەی سنوورەکانی نێوان تورکیا و عێراق، چاپخانەی حکومەت، بەغداد، ١٩٢٥ ز ل ٣٠).

(٧) ولید اسعد الصعب، هەمان سەر چاوەی پێشوو، ل ٣٦.

(٨) لیسترنج، بلدان الخلافة الشرقیة، بشیر فرنسیس و کورکیس عواد، لە چاپکراوەکانی کۆمەڵگای زانستی عێراقی، چاپخانەی الرابطة، بەغداد، ١٩٤٥ ز ل٢٢١.

بەو زەوییە نیشتووانە دەووترێن کە لە ناوەڕاست و باشووری عێراقدا درێژ بوونەتەوە

٢- هەرێمی (الجزیرە):

بریتیە لە لای باکووری عێراق لە بانی رۆژئاوایی

٢- هەرێمی چیاکان:

ناوچە بڵندەکان دەگرێتەوە تا هەمەدان، سەردەمانێك پێی دەووترا (عێراقی عەجەم) و بە یەکێك لە ویلایەتەکانی دەووترا (کوردستان)

هەر هەرێمێك یەکەی کارگێری هەبووە بەناوی (کور) و(طسوج).

لە ساڵی (١٥٣٤ ز) دا سوڵتانی عوسمانی (سلێمان قانونی) گەیشتە بەغداد و هەرێمی کوردستانی بە وڵاتەکەیەوە لکاندوە بەغدادی کرد بە کەرت کە (١٧) فەرمانداری (متصرفیە)ی[9] هەبووە، لەسەردەمی والی (مەدحەت پاشا) دا ساڵی (١٨٦٩ – ١٨٧٢) چەندین رێکخراوی کارگێریی پێکهێنرا لەوانە دابەشکردنی عێراق (کە پێکهاتبوو لە هەردوو کەرتی بەغداد و بەسرە بە تەنها)

بۆ چەند یەکەیەکی کارگێریی وەك:

(فەرمانداریيەکان، متصرفیات)، (شارۆچکەکان)، (شارە دێکان) کە هێشتا کاریان پێدەکرێت[10]

لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدەهەمەوە تا یەکەم جەنگی جیهانی عێراقی ئێستا پێکهاتبوو لە ویلایەتەکانی: بەغداد، بەسرە، موسڵ)

کە سوڵتان عوسمانی خۆی سەرپەرشتی گشتی دەکردن و والیەکانی بۆ دادەنان.

ئەوەی تێبینی دەکرێت ویلایەتی موسڵ لە سێ (فەرمانداری) پێکهاتبوو: موسڵ، شارەزوور، سلێمانی، فەرمانداریی موسڵ ناوەندەکەی شاری موسڵ بوو،

شارۆچکەکانیشی پێکهاتبوون لە: (دهۆك، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ، زێبار، شەنگار)

فەرمانداری شارەزوور ناوەندەکەی شاری کەرکوك بوو، شارۆچکەکانی بریتی بوون لە:

---

(٩) طه الهاشمی، مفصل جغرافیة العراقیة، چاپخانەی (معاریف)، بەغداد، ١٩٣٠ ز ل ٥٤٧.

(١٠) جاسم محمد خلف، جغرافیة العراق، چاپخانەی دار المعرفة، قاهیرە، ١٩٦٥، ل ٤٤٧، هەروەها: الهاشمی، سەرچاوەی پێشوو. ل ٥٥٠.

تێبینی: زاراوەی (لواء) بە زاراوەی (پارێزگا) جێگای گیرایەوە لەساڵی (١٩٧٠) دا بە پێی بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش لە ٢٤/ ٤/١٩٧٠، هەروەها بڕیارە کە گۆڕینی ناوی ژمارەیەك لە پارێزگاکانیشی تیادا بوو.

(هەولێر، رانیە، کفری، رەواندوز، کۆیە)

شاری سلێمانی ناوەندی فەرمانداریی سلێمانی بوو ئەم شارۆچکانەشی پێوە لکێنرابوو:

(شارباژێڕ، چەمچەماڵ، مەرگە، گوڵ عەنبەر)[11] بڕوانە نەخشەی ژمارە (٢) دوو.

پاش ئەوەی یەکەم جەنگی جیهانی بار گرانی خۆی دانا و بەریتانیا بە تەواوی عێراقی داگیر کرد تێکۆشانەکان ئاراستەی دووبارە پێکهێنانەوەی پێکهاتە کارگێرییەکان کران لە وڵاتدا بە جۆرێك کە تیایاندا:

- یەکە کارگێریەکان بەسترا بوونەوە بە یەکەوە.
- پەیوەندی نێوان دەسەڵاتی فەرمانڕەواو هاوڵاتیان فەراهەم کرابوو.

لە ساڵی (١٩٢٢) دا عێراق دابەشکرا بۆ (١٢) شارستان (لواء) بە پێی مادەی یەکەم لە سیستەمی هەڵبژاردنەکان کە لە ساڵی ناوبراودا دەرچوو وەتیایدا هاتووە:

(عێراق بریتیە لەو کۆمەڵە وڵاتانەی کە بەم ناوە ناسراوە و پێکهاتووە لەم شارستانانە(الویە) (موسڵ، سلێمانی، کەرکوك، دیالە، بەغداد، کوت، دلێم، حلە، کەربەلا، عەمارە، منتەفك، بەسرە)

ئەم شارستانانە دابەشکران بەسەر ئەم بازنە هەڵبژاردنانەی خوارەوەدا:[12]

١- بازنەی هەڵبژاردنی یەکەم: پێکهاتبوو لە شارستانەکانی: موسڵ، سلێمانی، کەرکووك.

٢- بازنەی هەڵبژاردنی دووەم: بریتی بوو لەم شارستانانەی خوارەوە:
بەغداد، دیالە، دلێم، حلە، کەربەلا، کوت

٣- بازنەی هەڵبژاردنی سێهەم: پێکهاتبوو لەم شارستانانەی خوارەوە:
منتەفك، عەمارە، بەسرە.

---

(١١) لونکریك، اربعة قرن من تاریخ العراق الحدیث، وەرگێڕانی: جعفر خیاط چاپخانەی (مەعاریف)، بەغداد١٩٦٨ ز، ل ٢٧٥ هەروەها طه الهاشمی ل ٥٥٠-٥٥١.

(١٢) وەزارەتی پلان دانان، دەستەی پلان دانانی هەرێمی، تحدید المناطق التخطیطة فی العراق، توێژینەوەی ژمارە (١٥٥)،بەغداد ١٩٨٤ز ل٣٦.

نەخشەی ژمارە (٢)

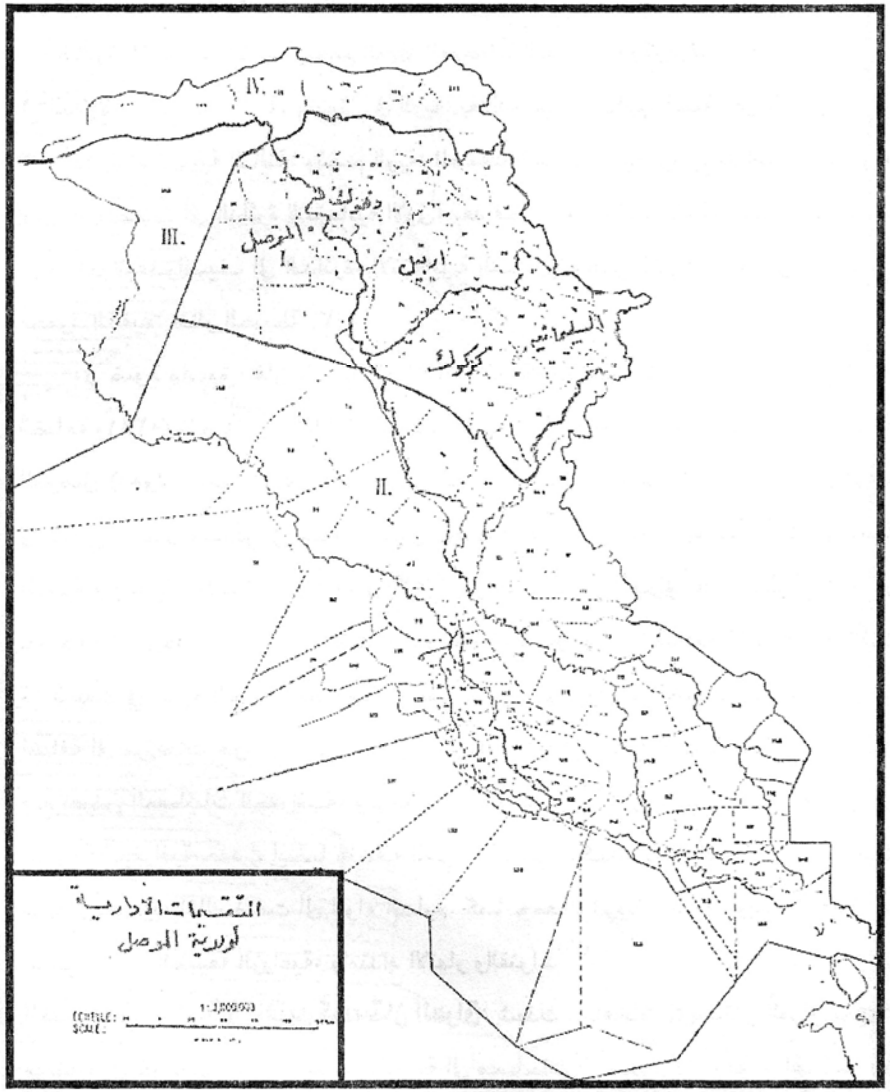

پێکهاتەی ئیداری ویلایەتی موسڵ

پاشان شارستانی هەولێر نوێکرایەوە و خرایە سەر بازنەی هەڵبژاردنی یەکەم پاش جیا کردنەوەی لە شارستانی کەرکوك، هەروەك چۆن شارستانی دیوانیە نوێکرایەوە و خرایە سەر بازنەی هەڵبژاردنی سێهەم لە دەرئەنجامی کۆتایی هاتنی شۆڕشی شێخ مەحموودی نەمر بڕوانە نەخشەی ژمارە (٣) سێ.

لە بەر رۆشنایی ئەو شتانەی لە پێشەوە باسکران نەخشەی کارگێری عێراق پێکهاتبوو لە (١٤) شارستان و (٤٦) شارۆچکە و (١٣٩)[(١٣)] شارەدێ، ئەگەر وامان دانا کە هەرێمی کوردستانی عێراق (لەم توێژینەوەیەماندا) پێکهاتبێ لە:

- پارێزگای موسڵ (دهۆك و نینوا، جگە لە شارۆچکەی موسڵ).
- پارێزگای سلێمانی
- پارێزگای هەولێر
- پارێزگای کەرکوك
- هەر دوو شارۆچکەی خانەقین و مەندەلی لە پارێزگای دیالە
- شارۆچکەی بەدرە لە پارێزگای واسط[(١٤)]

ئەوا رێژەی شارۆچکە و شارەدێکانی هەرێم دەگاتە (٥٠ — ٥٣٪)

لە کۆی گشتی شارۆچکە و شارەدێکانی عێراق بە دوای یەکدا بڕوانە نەخشەی ژمارە(٤)

ئەوەی شایانی بیر هێنانەوەیە راپۆرتە بەریتانیەکان ئاماژە دەدەن بەوەی کە ناوچەی باکووری عێراق لە بەر رۆشنایی سروشتی جوگرافی دابەشکراوە، موسڵ و کەرکوك و هەولێر دەشتە ئاشوورییەکانی گرتەوە جگە لە بەرزاییەکانی هەر دوو نشێوی (دۆڵ)ی زابی سەروو و زابی خواروو، هەروەك چۆن دابەشکردنەکان لە باشوری ولات لەگەڵ هەندێك لە زانیارییە

---

(١٣) طه الهاشمی، سەرچاوەی پێشوو ل ٥٥٣.

(١٤) خلیل اسماعیل محمد، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٦ و ل٦٢.

هەروەها: خەلیل اسماعیا محمد، هەرێمی کوردستانی عێراق، باسی دووەم، کێبی سەنتەری برایەتی، چاپخانەی پەروەردەی هەولێر، ١٩٩٨، ل ٢٠.

جوگرافیەکاندا بەڕێکران و دابەشکردنەکان هەر لە خۆوە نەبووە،[١٥] راپۆرتە بەریتانیەکان درێژەی پێدەدەن و دەڵێن: هەروەها سروشتی جوگرافی ناوچەی (فورات) ی باکووری دیاریکرد لەگەڵ جۆرو شێوازی ئەو تیرە و هۆزانەی کە لە ناوچەی (جەزیرە) دادە ژیان لە بەر ئەوە ئەم ناوچەیە چووە پاڵ شارستانی (دلێم)، هەروەك چۆن شارستانەکانی: (بەغداد، دیالە، کوت)، بەهۆی لێکچوونی سروشتی کشتوکاڵیان و درێژبوونەوەی رووبارەکان و جۆگەکانەوە پێکەوە کۆکرا بوونەوە.[١٦]

---

(١٥) وەزارەتی پلاندانان، دەستەی پلاندانانی هەرێمی، سەرچاوەی پێشوو ل ٣٢.

(١٦) هەمان سەرچاوە ل٣٣

* پارێزگای دهۆك پێکهێنرا بە بڕیارێك لە ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش ژمارە (٢١١) لە ٢٧/٥/ ١٩٦٩.

نەخشەی ژمارە (٣)

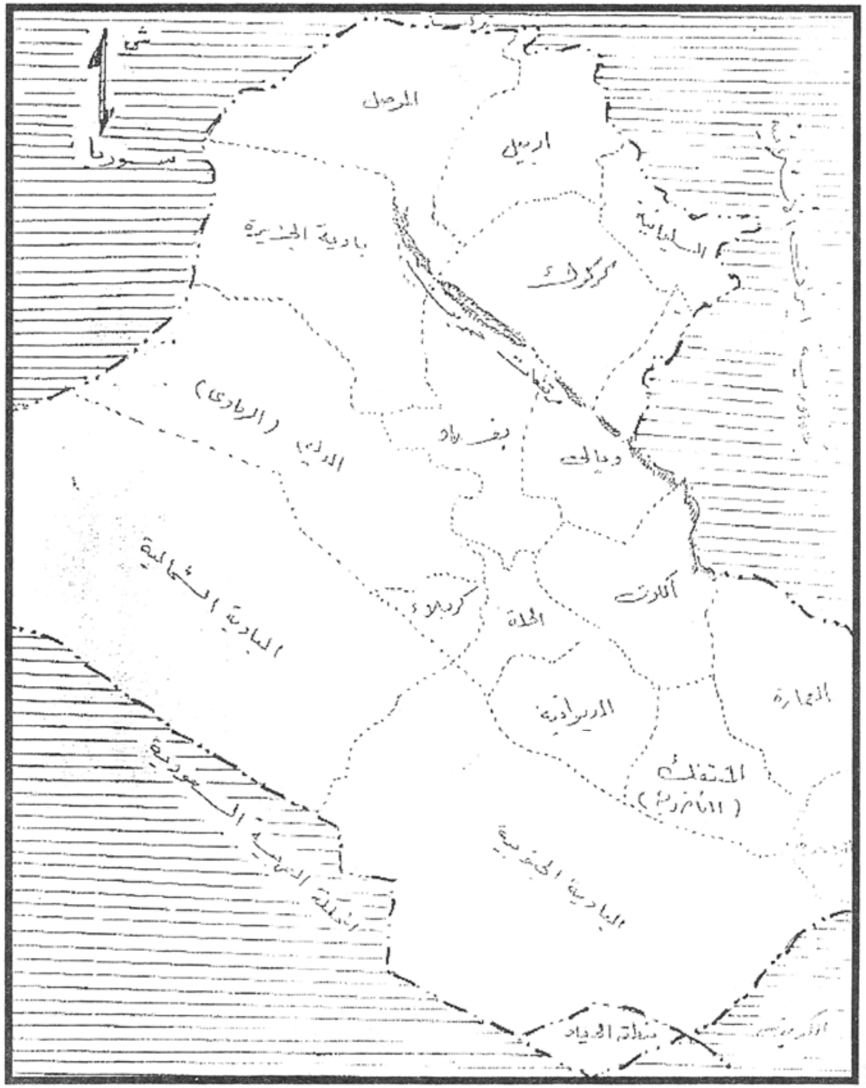

دابەشبوونی ئیداری پاش دروستبوونی دەوڵەتی عیراق

((دابەشکردنە کارگێڕییەکان لە هەرێمی کوردستانی عێراق دا))

پارێزگاکانی کوردستانی عێراق گۆڕانکاریی بەردەوامیان بە خۆیانەوە بینی لە نەخشە کارگێڕییەکانیاندا جا چ لە رووی:

- رووبەری یەکە کارگێڕییەکانەوە بێت یان
- ئامادە کردنی یەکە کارگێڕییەکانەوە یان
- پێکەوە بەستنی یەکە کارگێڕییەکانەوە یان
- ناو لێنانی یەکە کارگێڕییەکانەوە بێت

ئەم گۆڕانکارییانەش لە دەرئەنجامی کۆمەڵێ کارتێکەرەوە بوون کە لە پارێزگایەکەوە بۆ پارێزگایەکی تر وە لە سەردەمێکەوە بۆ سەردەمێکی تر جیاوازییان هەبووە، لە بەر ئەوە ویستمان توێژینەوەی دابەشبوونە کارگێڕییەکەی هەرێمی کوردستانی عێراق لە سەر بنەمای پارێزگاکان وە بە دوو قۆناغ بکەین:

١- قۆناغی نێوان ساڵانی (١٩٢١— ١٩٥٨) کە ساڵی کۆتایی هاتنی فەرمانڕەوایی پادشایەتی بوو.

٢- قۆناغی نێوان ساڵانی (١٩٥٨ — ١٩٩١) لە سەردەمی راسەوە بوونی رژێمی کۆماری تا راپەڕینە پیرۆزەکەی بەهاری (١٩٩١) کەبەم شێوەیەی خوارەوەیە:

پارێزگای موسڵ:

شارستانی موسڵ لە بنەرەتدا ئەم شارۆچکانە پێك دەهێنێت:

(موسڵ، شەنگار، تەلەعفەر، شێخان، دهۆك، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ، زێبار)

لەگەڵ (٢٨) شارەدێ بەڵام چەند گۆڕانکارییەك کرا لە سەر ئەم پێکهاتانەی لە سەردەمی قۆناغی یەکەم (١٩٢١- ١٩٥٨) دا لە هەرە گرنگەکانیان:

١- لێك جیاکردنەوەی شارۆچکەی زێبار لە شارە دێکانی کە ئەمانەن:

(بارزان، مزوری باڵا، مێرگەسوور) بەگشت دانیشتوانە کوردەکانیانەوە و لکاندنیان بە شارستانی (هەولێر) ەوە.

٢- نوێکرنەوەی شارۆچکەی (الشورە) لە شارەدێکانی (شەرگات، گەییارە، حەمدانیە) کە دانیشتوانەکانیان زۆربەیان لەو هۆزە عەرەبانە بوون لە هاتووچۆدا بوون بۆ لای رۆژئاوای رووباری **دیجلە**.

٣- نوێکردنەوەی شارەدێکانی: سەرسەنگ، سمێڵ، نەهلە، سورچی، العیاضیة، حەمدانیە

لەبەر رۆشنایی ئەو شتانەی لە پێشەوەدا باسکران شارستانی موسڵ هیچ شارۆچکەیەکی نەبوو زۆرینەی دانیشتوانەکەی عەرەب بن (جگە لە شارۆچکەی موسڵ) لە بەر ئەوە بەرپرسەکان تێکۆشان بۆ سەر لە نوێ پێکهێنانەوەی نەخشەی کارگێڕیی ئەم شارستانانە (موسڵ) بۆ پەلەکردن لە بەعەرەبکردنیدا، شارۆچکەی (زێبار) ی کوردی لکێنرا بە شارستانی (هەولێر)ەوە پلەی شارەدێی (الشورە) بەرز کرایەوە بۆ شارۆچکە، وە شارۆچکەی نوێ پێکهێنران و نوێکرانەوە لە ناوچەی رۆژئاوای رووباری **دیجلە** کە زۆربەی دانیشتوانەکانیان ئەو عەرەبە دەشتەکیانە بوون حکومەت کاری کرد بۆ نیشتەجێ کردنیان لەم دوا دواییەدا.

لە بەر بەردەوامی لە سیاسەتی بەعەرەبکردنی ناوبراودا قۆناغی دووەم (١٩٥٨- ١٩٩١) گۆڕانکاریی فراوانی بە خۆیەوە بینی دیارترینیان ئەمانەن:

١- دابڕینی شارۆچکەکانی: دهۆك، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ، لە پارێزگای موسڵ لە ساڵی(١٩٦٩)دا و پێکهێنانی پارێزگای (دهۆك) لێیان، هەر چەندە ئەمە مژدەبەخشە بە تێکۆشان لە پێناو دۆزینەوەی زەمینەیەك بۆ کۆتایی هێنان بە کێشەی کوردو چارەسەرکردنی لە عێراقدا بەڵام وەکو کردار و کردەوە ئەمە بووە هۆی بەرتەسککردنەوەی بوونی کورد لە پارێزگاکەدا واتە پارێزگای(موسڵ) کە ناوە کەشی گۆڕا بۆ (نەینەوا)

٢- نوێکردنەوەی هەر دوو شارۆچکەی (حضر وبعاج) و شارەدێکانی:

(رەبیعە، تەل، قحطانیة) پاش ئەوەی کە حکومەتی عێراقی ئەرکی زۆری کێشا لە ساڵەکانی پەنجاکان و شەستەکاندا بۆ نیشتەجێکردنی هۆزە دەشتەکیە کۆچەرییەکانی بانی (جەزیرە) لە نێوان هەر دوو رووباری **دیجلە** و فوراتدا، پرۆژەی (جەزیرە) بەم ئاراستەیەدا دادە رێژرا، کە پێکهاتبوو لە ژمارەیەکی زۆر پرۆژەی ئاودێریی لە ناوچەکەدا لە گەڵ هەڵکەندنی بیرو دابەشکردنی زەوییە کشتوکاڵیەکان و پارچە زەوی نیشتەجێ بوون و دروستکردنی دێهات بۆئەو هۆزە عەرەبانەی باسیان لێوە کرا[١٧]

٣- گۆڕینی هەر دوو شارەدێی (شەرگات و حەمدانیە) بۆ هەر دوو شارۆچکەی شەرگات و حەمدانیە وەك دەرئەنجامێك بۆ کارەکانی ئەو نیشتەجێکردنەی کە ئاماژەی پێکرا لە ناوچەکانی رۆژئاوای رووباری **دیجلە**دا لە بەردەوامی سیاسەتی بەعەرەبکردنی پارێزگاکەدا.

---

(١٧) خليل اسماعيل محمد، تخطيط المستوطنات الريفية، في بادية الجزيرة، مجلة الجمعية العراقية، ژمارە(٢١)ی ساڵی ١٩٨٧ بەغداد.

٤- نیوەی دووەمی ساڵانی هەشتاکان گۆڕانێکی تری لە نەخشەی کـارگێڕی پارێزگاکـەدا دەرخست بە جۆرێك کە هەر یەکەلە شارۆچکەکانی: (حضر، بعاج، شێخان، شەنگار) تەنها یەك شارەدێیان بۆمایەوە بەمەش ژمارەی یەکە کارگێڕییەکانی پارێزگاکـە (موسـڵ) لـە (٣٠) ەوە دابەزی بۆ (٢٠) شارەدێ، وە رووبەرەکەشی لە (١٥٠ و ٥٢) کیلۆمەتر چوارگۆشە، وە دابـەزی بۆ(٤١/١٢٧) کیلۆمەتر چوارگۆشە تەماشای پاشکۆی ژمارە (١) بکە.

نەخشەی ژمارە (٤)

نەخشەی ئیداری کوردستانی عیراق

پارێزگای دهۆك:

پێشتر ئاماژەی پێکرا کە ئەم پارێزگایە لەساڵی (١٩٦٩) دا پێکهێنرا لە تێکۆشانێکدا بـۆ دۆزینەوەی زەمینەیەکی گونجاو کە پێش رێککەوتنی نێوان سـەرکردایەتی شۆڕشـی کـورد لـە عێراق و حکومەتی عێراقی بکەوێت. وە لەم شارۆچکانە پێکهێنرا:

(دهۆك، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ) کەدابڕێنرا بـوون لـە پارێزگـای(موسـڵ) بـەڵام هـەر زوو شارۆچکەی ئاکرێ سـەر لـە نـوێ گەڕێنرایـەوە سـەر پارێزگـای موسـڵ (نەینـەوا)، هـەروەها شارۆچکەی (سمێڵ) یش نوێکرایەوە لە هەر دوو شارەدێی سلێڤانی و ناوەند، لە مـاوەی نیـوەی دووەمی ساڵەکانی هەشتاکاندا ژمارەی یەکە کارگێڕییەکانی پارێزگای دهۆك لە (١٧) یەکـەوە دابەزی بۆ (٨) یەکە هەروەها رووبەرەکەی لـە (٩٧٥٤) کیلۆمـەتر چوارگۆشـەوە دابـەزی بـۆ (٦٥٥٣) کیلۆمەتر چوارگۆشە بە جۆرێك ئەم شارەدێیانە لابران و سڕانەوە:

(دۆسکی، نیروریکان، بەرواری باڵا، گەلی، رزگاری، سلیڤانی)

ئەمەش بەبیانووی توندتربوونی ئاگری جەنگی (عێراق- ئێران) لـە لایـەك وە شـاڵاوەکانی راگواستن و ئەنفالەکان لە سەر سەدان دێ لە سـنووری پارێزگاکـە دا لـە لایـەکی تـر تێبینـی پاشکۆی ژمارە (٢) بکە.

پارێزگای هەولێر:

شارستانی هەولێر هەر لە سەرەتای پێکهێنانیەوە پێکهاتبوو لەم شارۆچکانە:

(هەولێر،مەخمور، کۆیە، رەواندر، رانیە) لە گەڵ (١٤) شارەدێی هەر لە سەرەتای پێکهاتنی شاسانی (هەولێر) ەوە تا ساڵی(١٩٥٨) ئەم گۆڕانکارییە کارگێڕییانەی خوارەوە روویدا:

١- دابڕینی شارۆچکەی (رانیە) لە پارێزگای هەولێرو لکاندنی بە شارستانی سلێمانیەوە وە لکاندنی شارۆچکەی (زێبار) بە پارێزگای هەولێرەوە پاش دابڕینی لە شارستانی موسڵ.

٢- نوێکردنەوەی شارۆچکەی شەقڵاوە لە شارەدێکانی: حەریر، خۆشناو، سەلاحەدین.

٣- نوێکردنەوەی هەر دوو شارەدێی عەنکاوە و قەراج و هەڵوەشاندنەوەی شارەدێی قوشتەپە لەماوەی نێوان (١٩٥٨-١٩٩١) پارێزگای هەولێر ئەم گۆڕانکارییە نوێیانەی بە خۆیەوە بینی:

١- نوێکردنـەوەی ئـەم شـارەدێیانە: شـۆڕش، دیانـە، خـەلیفان، لەگـەڵ سـەر لـە نـوێ پێکهێنانەوەی شارەدێی قوشتەپە.

٢- پێکهێنانی شارۆچکەیەکی نوێ بە ناوی (چۆمان) کە پێکهاتبوو لە ناوەندی شارۆچکەکە و حاجی ئۆمەران، ئەمەش بووە هۆی بەرزبوونەوەی ژمارەی یەکە کارگێڕییەکانی پارێزگای هەولێر بۆ (١٩) یەکە، کە دابەش بوو بوون بەسەر (٦) شارۆچکەدا.

٣- لەبەر بەردەوامی جەنگی (عێراق- ئێران) و کڵپە سەندنی بزوتنەوەی شۆڕش لە کوردستانی عێراق سەر لە نوێ ئەم یەکە کارگێڕییانەی خوارەوە هەڵوەشێنرانەوە:

(کەندیناوە، تەق تەق، شۆڕش، برادۆست، دیانە، مێرگەسوور، خۆشناو، قوشتەپە، حاجی ئۆمەران)

وە ئەم شارۆچکانەش کرانەوە بە شارەدێ:[18]

(کۆیە، زێبار، رەواندوز، چۆمان) بەم جۆرە سنووری پارێزگای هەولێر تەنها (١٤) یەکەی کارگێڕی تیادا مایەوە بڕوانە پاشکۆی ژمارە (٣)

پارێزگای سلێمانی:

شارستانی سلێمانی پاش یەکەم جەنگی جیهانی پێکهێنرا لەم شارۆچکانە: سلێمانی، هەڵەبجە، شارباژێر لە گەڵ (١٥) یەکەی کارگێڕی، لە ماوەی (١٩٢١ – ١٩٥٨) دا ئەم گۆڕانکارییانەی بە سەرداهاتووە:

١- نوێکردنەوەی شارۆچکەی پشدەر لە هەردوو شارەدێی قەڵادزێ و بنگرد وە شارۆچکەی خورمال لە شارەدێکانی: ناوەندی شارۆچکەی وارماوە، پێنجوێن.

٢- نوێکردنەوەی شارەدێی شارەزوور و بەستنەوەی بە شارۆچکەی هەڵەبجەوە.

٣- زیادکردنی هەر دوو شارەدێی: سروچك و سیوەیل بۆ شارۆچکەی شارباژێر.

٤- لکاندنی شارۆچکەی رانیە و هەر سێ شارەدێکەی: ناودەشت، چناران، شارەدێی ناوەند بە شارستانی سلێمانیەوە، بەمەش ژمارەی یەکە کارگێڕییەکانی ئەم پارێزگایە لە ماوەی ئەم گۆڕانکارییانەدا لە (١٥) یەکەوە بەرز بۆوە بۆ (١٩) یەکە.

پارێزگای سلێمانی لە ماوەی (١٩٥٨- ١٩٩١) کەوتە بەر شاڵاوی گۆڕانکاریی بەر فراوانتر لە هەرە گرنگەکانیان ئەمانە بوون:

(١٨) خليل اسماعيل محمد، نصف قرن من التغيرات الاداريه، مجله هەولێر ژمارە (٣) ی ساڵی ١٩٩٩ هەولێر، کوردستانی عێراق.

١- گۆڕینی هەر دوو شارەدێی شارەزوور و پێنجوێن بۆ هەر دوو شارۆچکەی شارەزوور و پێنجوێن، بەڵام شارەزوور هەر بە پەلە جارێکی تر گۆڕایەوە بۆ شارەدێ، هەروەها شارەدێی گەرمك خرایە سەر شارۆچکەی پێنجوێن.

٢- لە سەرەتای ساڵەکانی حەفتاکانی سەدەی رابردوو و (سەدەی بیست) دا پێکهاتە کارگێڕییەکانی پارێزگای سلێمانی فراوانتر بوو بە زیادکردنی شارۆچکەی کەلار(بە هەر سێ شارەدێکەیەوە: بیباز، شێروانە، شارەدێی ناوەند) لە گەڵ شارۆچکەی چەمچەماڵ (بە هەر سێ شارەدێکەیەوە: ئاغجەلەر،سەنگاو، شارەدێی ناوەند) بۆ سەر پارێزگای سلێمانی بە دابڕاندنیان لەپارێزگای کەرکوك (تەئمیم) کە بووە هۆی بەرزبوونەوەی ژمارەی یەکە کارگێڕییەکانی پارێزگای سلێمانی بۆ (٣٣) یەکەوە بەرزبوونەوەی رووبەرەکەشی لە (١١/٩٩٣) کیلۆمەتر چوارگۆشەوە بۆ (١٥/٧٥٦) کیلۆمەتر چوار گۆشە.

٣- لە نیوەی دووەمی ساڵەکانی هەشتاکاندا شارۆچکەکانی: پێنجوێن، شارباژێر، هەڵەبجە لە گەڵ (١٨) شارەدێ: (سەرچنار، سیروان، خورماڵ، بیارە، گەرمك، سیوەیل، ماوەت،سورچك، هێرۆ، بنگرد، سورداش، چناران، بیباز، تیلاکۆ، ئاغجەلەر، سەنگاو) لابران و سڕانەوە هەروەها هەر دوو شارەدێی (ناوەندی شارەزوور و ناوەندی پێنجوێن) یشی سڕانەوە ئەمەش بووە هۆی دابەزینی یەکە کارگێڕییەکانی پارێزگاکە بۆ تەنها (١٨) یەکە لە نێوان هەر دوو ساڵی (١٩٨٦-١٩٨٧) دا بڕوانە پاشکۆی ژمارە (٤).

بێ گومان گۆڕانکاریی لەمجۆرە رەنگدانەوەیە بۆ ئەو بارە نا لەبارو ناجێگیرەی کە پارێزگاکە بە دەستیەوە دەیناڵاند نەك تەنها لەسەر ئاستی سیاسی و سەربازیی بەڵکو لە سەر ئاستی ئاسایش و کارگێڕیش کە ئەم گۆڕانکارییانەی کرد بووە دیل و گیرۆدەی دەستی ئەو رووداوە سیاسی و سەربازیی و ئاسایشی و کارگێڕییانە.

پارێزگای کەرکوك:

لە کۆتاییەکانی سەردەمی عوسمانیدا کەرکوك ناوەندی ویلایەتی شارەزوور بوو پێش ئەوەی ببێتە شارستانێکی سەر بە ویلایەتی موسڵ و پێکهاتبوو لەم شارۆچکانە:

(کەرکوك، هەولێر، رانیە، رەواندوز، کۆیە، کفری).[19]

(١٩) طه الهاشمی سەرچاوەی پێشوو، ل٥٠.

پاش پێکهێنانی دەوڵەتی عێراقی نوێ کەرکووك بوو بە ناوەندی شارستانی کەرکووك کە ئەم شارۆچکانەی لە گەڵدا بوو: (کفری، چەمچەماڵ، کیل، ناوەند) جگە لە (١٥) شارەدێ.

ئەو گۆڕانکارییانەی کە بە سەر شارستانی کەرکووك دا هاتن لە ماوەی (١٩٢١- ١٩٥٨) ئەمانە بوون:

١- لابردن و هەڵوەشاندنەوەی شارۆچکەی (کیل)و بەرزکردنەوەی پلەی گەورەدێی (دوز) بۆ شارۆچکە،کە ئەم شارەدێیانەی لە گەڵدا بوو:

(ناوەند، داقوق، قادرکەرەم)، لە گەڵ لکاندنی شارەدێی سەنگاو بە شارۆچکەی (چەمچەماڵ)ەوە.

٢- نوێکردنەوەی شارەدێی (حەویجە) لە جیاتی شارەدێی (مەلحە) وە شارەدێی(بیباز) لەجیاتی شارەدێی (شەبیجە) لە شارۆچکەی کفری.

لەم ماوەیەدا تێبینی بایەخدانێکی تایبەت دەکرێت بە بەشی رۆژئاوای پارێزگاکە ئایا لە رێی:

- دانانی پرۆژە ئاودێرییەکانەوە بێت
- هەڵکەندنی بیرە وە بێت
- دابەشکردنی زەوی کشتوکاڵیەوە بێت
- دانان و پێکهێنانی دێهات و کۆمەڵگا جێنشینیەکانەوە بێت بۆ ئەو هۆزە کۆچەرە عەرەبانەی لە ناوچەکانی رۆژئاوای رووباری دیجلەدا دەهاتن و دەچوون وەك جێبەجێکردنێك بۆ سیاسەتی بەعەرەبکردنی پارێزگاکە وەپرۆژەی (حەویجە)ی سالّی ١٩٢٦ لە دیارترینی ئەو تێکۆشانانە بوو لەم ئاراستەیەدا.[٢٠]

لە ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٥٨-١٩٩١)دا حکومەتە عێراقیەکان بەردەوام بوون لە جێبەجێکردنی سیاسەتەکانیاندا لە بەعەرەبکردنی پارێزگای کەرکووك و زیادکردنی بایەخدان بە ناوچەکانی رۆژئاوای کەرکووك و باشووری رۆژئاوای لە رێیی هاندانی زیادتری هۆزە عەرەبەکان بۆ نیشتەجێ بوون تیایاندا وەلە دیارترین ئەو گۆڕانکارییانەی کە لە نەخشەی کارگێڕیی کەرکووکدا کران ئەمانەی خوارەوە بوون:

(٢٠) خلیل اسماعیل محمد، الحویجە و مخطط ت تعریب محافظة کەرکوك، مجلة گوڵان العربی، ژمارە (٣٩)ی ساڵی ١٩٩٩ ل ٩-١٢.

هەروەها نوری تاڵەبانی، منطقة کەرکوك و محاولات تغیر واقعها القومی، لەندەن، ١٩٩٥، ل٣٤

١- بەرزکردنەوەی پلەی شارەدێی حەویجە کە لە ساڵی (١٩٤٢)دا نوێکرایەوە بۆ شارۆچکە لە ساڵی (١٩٦٢) دا پاش ئەوەی دانیشتوانەکەی بە هۆکاری خێرا زیادی کرد بە جۆرێك لە رێژەی (٨٪) ی گشت دانیشتووانی پارێزگای کەرکووکەوە بەرزبۆوە بۆ رێژەی (١٨٪) لە نێوان ساڵانی (١٩٦٥-١٩٨٧) دا.

٢- دابڕینی شارەدێی زاب (کە زۆرینەی دانیشتووانەکەی هۆزە عەرەبەکانن) لە پارێزگای موسڵ (نەینەوا) و لکاندنی بە شارۆچکەی حەویجە وە لە پارێزگای کەرکووك لە ساڵی (١٩٨٤) دا وەك پەلە کردنێك لە پەیڕەوکردنی سیاسەتی بەعەرەبکردنی پارێزگاکەدا.

٣- وەك بەردەوامییەك لە جێبەجێکردنی سیاسەتی بەعەرەبکردندا، بە جۆرێك بەرپرسەکان بەوەشەوە نەوەستاون کە شاڵاوی کۆچپێکردن و راگواستن بکەنە سەر دانیشتووانە کورد و تورکەکان لە پارێزگاکەدا و جێگرتنەوەیان بە خەڵکی عەرەب بەڵکو پەنایان برد بۆ پارچە پارچەکردنی نەخشەی کارگێڕیی پارێزگاکە و جیاکردنەوەی ئەو یەکە کارگێڕییانەی کە زۆرینەی دانیشتووانەکەی عەرەبن و لکاندنیان بە پارێزگاکانی دەورو پشتەوە لە نموونەکانیان:

- لکاندنی هەریەکە لە شارۆچکەی کەلار بە شارەدێکانی: (بیباز، تیلاکۆ،ناوەند)ەوە وچەمچەماڵبە شارەدێکانی: (سەنگاو، ئاغجەلەر، ناوەند)ەوە بە پارێزگای سلێمانیەوە.
- لکاندنی شارۆچکەی کفری (بە شارەدێکانی: شێروانە، قەرەتەپە، ناوەند) بە پارێزگای دیالەوە.
- لکاندنی شارۆچکەی دوزخورماتو بە شارەدێکانی: (قادر کەرەم، بامەرلی، سلێمان بەگ، ناوەند)ەوە بە پارێزگای سەلاحەدینەوە.[٢١]

٤- لە بەر رۆشنایی ئەو گۆڕانکارییانەی سەرەوەدا ژمارەی یەکە کارگێڕییەکانی پارێزگای کەرکووك لە (٢٢) یەکە دابەزی بۆ (١٣) سیانزە کە دابەشکرا بوون بەسەر سێ شارۆچکەدا کەڵە ئەمانە بوون: حەویجە، دوبز، شارۆچکەی کەرکووك (ناوەند) هەروەها رووبەرەکەشی لە(٥٤٢/ ١٩) کیلۆمەتر چوار گۆشە بۆ (٦٥٩/ ٩) کیلۆمەتر چوار گۆشە کەمی کرد.

٥- لە ساڵی (١٩٨٧) دا شارەدێکانی: (یایچی، قەرەهەنجیر، قەرەحەسەن، شوان) لە سنووری شارۆچکەی کەرکووکدا هەڵوەشێنرانەوە هەروەها شارەدێی (عەباسی) لە شارۆچکەی

(٢١) خلیل اسماعیل محمد، البعدالقومی للتغیرات الاداریة فی محافظة کتەرکوك، چاپخانەی وەزارەتی رۆشنبیری، هەولێر، ١٩٩٧، ل٩-١٢.

(حەویجە) هەڵوەشێنرایەوە وە شارەدێی (قدس) لە شارۆچکەی (دوبز) هەڵوەشێنرایەوە ئەمەش بووە هۆی مانەوەی تەنها (٧) یەکەی کارگێڕیی لە سنووری پارێزگای کەرکووکدا.

تێبینیکردنی هێڵکاری ژمارەی یەکەکارگێڕییەکانی پارێزگای کەرکووك لەم توێژینەوەیەدا بە ئاشکرا ڕەنگدانەوەی ئاست بەرزیی ئەو گۆڕانکارییانە یەکە لە نەخشەی کارگێڕیی پارێزگاکەدا کراوە بەم شێوەیەی خوارەوە:

- لە ماوەی یەکەمدا ژمارەی یەکە کارگێڕییەکان لە (١٥) یەکەوە بەرز بۆوە بۆ (٢٢) یەکە.
- لە کۆتایی هەشتاکاندانزم بۆوە. بۆ تەنها (٧) یەکە بڕوانە پاشکۆی ژمارە (٥).

ئەمەش لە بەر دوو هۆکاری گرنگ:

یەکەم: بوونی هەڵەو کەم وکورتی لەو پێوەرە زانستیانەدا کە نەخشەو پلان دانانی کارگێڕیی پارێزگاکە لە سەری دەڕۆی.

دووەم: دەرئەنجامی بڕیارە ئاسایشیەکان ئامانجیان کەمکردنەوە و بەرتەسککردنەوەی دانیشتوانە کورد و تورکمانەکان بوو لە بەرژەوەندیی عەرەبەکاندا.

* * *

هۆکارەکانی گۆڕانکاریی لە پێکهاتە کارگێڕییەکاندا:

پێشتر ئاماژەی پێکراوە کە نەخشەی کارگێڕیی عێراق پشتی بەستووە بە زۆر لەو بنەمایانە کەلە سەردەمەکانی پێشوودا بەهەند وەرگیراون بە تایبەتی ڕێکخراوە کارگێڕییەکانی سەردەمی (مەدحەت پاشا) پێکهاتە کارگێڕییەکان لە سەر چەند بنەمایەکی دیار پێکهێنرا بوون کە بریتی بوون لەم دیاردە سروشتیانەی خوارەوە[٢٢]:

- شێواز (بەرزی و نشێوییەکان)ی زەوی
- درێژ بوونەوەی ڕووبارەکان
- قەوارەی زەوییە کشتوکاڵیەکان

لە سایەی ئەو گۆڕانکارییە خێرایانەی کە ڕوویاندا لە قەبارە و گەشەکردنی دانیشتوان و دابەشبوونی جوگرافیاندا بە تایبەتی دیاردەی کۆچکردن لە لادێوە بۆ شارستان و جێماوە خراپەکانی ئەو بارو سەردەمە ناجێگیرەی کە هەرێمی کوردستان تیایدا دەژیا و بریتی بوو لە شاڵاوە سەربازییەکانی نێوان ساڵانی (١٩٦١-١٩٩١) و هەڵگیرسانی جەنگی (عێراق- ئێران)

(٢٢) لونکریك، اربعه قرن من تاريخ العراق الحديث، هەمان سەرچاوە، ل١٢٢.

لە ساڵانی (١٩٨٠-١٩٨٨) داو کاریگەرییە ترسناکە جێماوەکانی لە سەر گەل و نیشتمان، نەخشەی کارگێڕیی هەرێمی کوردستان کەوتە بەر شاڵاوی گشت ئەو گۆڕانکارییانەی کە ئاماژەیان پێکرا، ئەمەش کارێکە پێویستی بە توێژینەوەی گشت ئەو ئاماژە پێدراوانە هەیە لەگەڵ دیاریکردنی ڕەهەندەکانیاندا وە لە گرنگترین ئەم ئاماژە پێدراوانە ئەمانەن:

١- زۆربوونی ژمارەی دانیشتووانی هەرێم:

سەدەی بیستەم بەوە جیاکرایەوە تیایدا بەرز بوونەوەی بەردەم هەبوو لە ژمارەی دانیشتووانی هەرێمدا بە تایبەتی لە نیوەی دووەمیدا، بە جۆرێك ژمارەی دانیشتووان لە ساڵانی (١٩٥٧- ١٩٨٧) دا دوو هەند زیادی کرد. وە ڕێژەی زیادبوونی ساڵانە گەیشتە (٥٪)، ئەمەش واتە زیاد بوونی داواکاریی و پێداویستەکانی دانیشتووان لە بواری خزمەتگوزارییە کۆمەڵایەتی و ئابووری و کارگێڕییەکاندا و بووە هۆی پێویست بوونی پێداچوونەوە بە پێکهاتە کارگێڕییەکانی هەرێمی کوردستاندا کە لە وانەیە وا دابنرێت ببێتە مایەی ئاسانکاریی بەدەستهێنانی ئەو خزمەت گوزارییانە بە شێوەیەکی باشتر.

٢- بەرزبوونەوەی پلەی شارستانیەت:

دەرئەنجامەکانی سەرژمێرییەکانی دانیشتووانی عێراق بەرز بوونەوەی بەردەوامیان دەرخست لە زیاد بوونی دانیشتووانی ناوەندە شارستانیەکانی هەرێمی کوردستاندا کاتێك ڕێژەی دانیشتووانی ئەم ناوەندانە تێنەدەپەڕی لە (٣٤٪) ی کۆی گشتی دانیشتووانی هەرێم لە ساڵی (١٩٥٧) دا بە لام ئەو ڕێژەیە لە ساڵی (١٩٨٧)دا گەیشتە (٧٢٪) وە ئێستا زۆر لەم ڕێژەیەش زیاترە وەك دەرئەنجامێك بۆ بەردەوامی شاڵاوەکانی کۆچپێکردن (ڕاگواستن)ی دانیشتووانی دێهاتەکان و کۆمەڵگاکان لە کوردستاندا لە لایەك، لە لایەکی تر دیاردەی کۆچکردنی بەردەوامی دێهاتەکان خۆیان بۆ شارە گەورەکان(سەرەکیەکان) ی هەرێم. بۆ نمونە ئەوەی تێبینی دەکرێت:

- شاری هەولێر نزیکەی ڕێژەی(١٥٪) ی گشت دانیشتووانی پارێزگاکەی پێکدەهێنا لە ساڵی (١٩٥٧)دا بەلام لە ساڵی (١٩٨٧) دا ئەم ڕێژەیە گەیشتە زیاتر لە (٥٨٪)
- ڕێژەی دانیشتووانی شاری سلێمانی لە (١٦٪) ەوە بەرز بۆوە بۆ ڕێژەی (٣٨٪) لە هەمان ماوەدا.
- ڕێژەی دانیشتووانی شاری کەرکووك لە (٣١٪) ەوە بەرز بۆوە بۆ زیاتر لە (٧٥٪) لە هەمان ماوەدا.

- ڕێژەی دانیشتووانی شاری دهۆك لە (٤٪) ەوە بەرز بـۆوە بـۆ ڕێـژەی (٧٥٪) لـە هەمان ماوەدا.

دیاردەی لەمجۆرە (واتە بەرزبوونەوەی زۆری ڕێژەی دانیشتووان) بەبێ گومان بووە هۆی پێویست بوون بە پێدا چوونەوە بە پێکهاتە کارگێڕییەکانی پارێزگاکانی هەرێمدا لەو شتانەدا کە دەگونجێن لەگەڵ گۆڕانکارییەکانی باری دانیشتووانەکان و شێوازە نوێکانی پەیوەندییەکانی نێوان شارو لادێ.

٣- هەڵگیرسانی شۆڕش لە کوردستانی عێراقدا:

پارێزگاکانی هەرێم کەوتنە بەر شالاوی سەربازیی بەردەوام و پەرەسەندوو لەبڕ و جۆری هۆکارە سەربازییەکان و ئەو ڕووبەرە زەوییانەی کە شالاوەکە دەیگرێنەوە ئەمەش لە بەر کاریگەیی شۆڕشی ئەیلولی ساڵی (١٩٦١) بوو ئەم شالاوە سەربازییانەش بوونە هۆی دروست بوونی بارودۆخی ناسەقامگیر لە زۆرترین ماوەی (٣٠) ساڵەی نیوەی دووەمی سەدەی بیستا کە دەرئەنجامی خراپیان هەبوو لە سەر لایەنەکانی:

(ئابووری، کۆمەڵایەتی، سیاسی) دانیشتووان کەبریتی بوون لە سووتاندن و وێرانکردنی هەزاران دێ و شارۆچکەی پارێزگاکانی هەرێم و ڕاونانی خاوەنەکانیان و دروستکردنی کۆمەڵگا زۆرە ملێکان بۆ ژمارەیەکی زۆر لەم ڕاگواستراوانە دوور لە شوێنەوار و نیشتمانی بنەڕەتی خۆیان جگە لە شالاوەکانی ئەنفالەکان کە دەیان هەزار کەسی لە دانیشتووانی هەرێم لە ناو برد لە ساڵەکانی هەشتاکانی سەدەی بیست دا.

شتێکی سروشتیە ڕووداوی لەمجۆرە پێویستی کرد بە پێداچوونەوە بە نەخشەی کارگێڕیی هەرێمدا بەڵام ئامانجەکانی گۆڕانکارییەکە بە پلەی یەك بریتی بوون لە دووبارە دەستگرتنەوەی دەوڵەت بەسەر یەکە کارگێڕییەکاندا یان توندترکردنی دەست بەسەر داگرتنە کە لە گەڵ جێبەجێکردنی نەخشەکێشانەکانی دەوڵەت لە بەعەرەبکردنی هەرێمدا.

سەرەڕای ئەوەی نویکردنەوەی پارێزگای (دهۆك) ببووە هۆی دارشتنی کرداری تێکۆشان بۆ باشکردنی پەیوەندیی نێوان حکومەتی عێراقی و سەرکردایەتی شۆڕشی کورد بەڵام لە دەرئەنجامدا بووە هۆی دابەزاندنی زۆر لە ڕێژەی کورد لە دانیشتووانی پارێزگای موسڵ(نەینەوا)دا.

٤- جەنگی (عێراق- ئێران)

ئاگری جەنگی نێوان عێراق و ئێران لە ماوەی ساڵەکانی (١٩٨٠- ١٩٨٨) دا بڵند بوو، هۆکاری جەنگی هەمە چەشنەی تیادا بە کارهات پارێزگاکانی هەرێم لە دیارترین ئەو گۆڕەپانانەبوون کە دەرئەنجامەکانی ئەم جەنگە کاریان تێکردن و بریتی بوون لە:

- ڕاگواستنی دانیشتووانەکانیان
- تێکدان و وێرانکردنی دێهات و شارۆچکەکانیان.
- پەکخستنی زۆر لە پرۆژەو دامەزراوە رۆشنبیریی و تەندروستی و ئابووریی و کۆمەڵایەتیەکانیان.

ئەمەش پێویستی بە هەموار کردن (زیاد و کەمکردن) ی پێکهاتە کارگێڕییەکانی هەرێم دەکرد بە جۆرێك کە بگونجێت لەگەڵ کارلێکەکانی ئەو جەنگەدا بووە هۆی ئەوەی کە ژمارەی یەمە کارگێڕییەکانی هەرێم بە پارێزگای (نەینەوا) شەوە دابەزینی بەخۆیەوە ببینێت هەر وەك لە خشتەکەی خوارەوەدا خشتەی ژمارە (١)دا داهاتووە:

خشتەی ژمارە (١) یەك

یەکە کارگێڕییەکانی هەرێمی کوردستانی عێراق لە نێوان ساڵانی (١٩٨٥- ١٩٨٧)دا[٢٣]

پارێزگا	ژمارەی یەکەکان / ١٩٨٥	ژمارەی یەکەکان / ١٩٨٧
دهۆك	١٥	٨
نەینەوا	٣٤	١٦
سلێمانی	٣١	١٩
هەولێر	٢٤	١٤
کەرکووك	١٤	٧

٥- سیاسەتی بەعەرەبکردنی هەرێم: حکومەتە عێراقیەکان هەر لە سەرەتای دروستبوونی دەوڵەتی عێراق ساڵی (١٩٢١) و لکاندنی ویلایەتی موسڵ پێیەوە ساڵی (١٩٢٥) تێکۆشاون بۆ دانانی نەخشە و پرۆگرام بە ئامانجی سەر لە نوێ پێکهێنانەوەی پێکهاتەی نەتەوەیی لە عێراقدا بۆ بەرژەوەندی عەرەب، وە سیاسەتی بەعەرەبکردن ئەم سێ تەوەرەی گرتەبەر:

(٢٣) وەزارەتی پلاندانان، دەزگای ناوەندیی سەرژمێریی کردن، المجموعة لاحصائية السنوية (١٩٨٥) و (١٩٨٧) چاپخانەی (الجهاز)،بەغداد.

- تەوەری جەزیرە:

بەرپرسان ئەرکی نەخشەکێشانیان گرتە ئەستۆ بۆ نیشتەجێکردنی ئەو هۆزە عەرەبانەی کە لە بیابانی جەزیرەدا دەهاتن و دەچوون لە سایەی پرۆژەیەکدا پێی دەووترا (پرۆژەی جەزیرە) کە بریتی بوو لە دروستکردنی سەدان دێ و کۆمەڵگای نیشتەجێکردن بۆیان لەسێگۆشەیەکی درێژەوە بووی نێوان (تەلەعفەر- شەنگار-حەزەر) دا لەگەڵ هەڵکەندنی ژمارەیەکی زۆر لە بیری ئاوو دابەشکردنی هەزاران پارچە زەوی کشتوکاڵی بۆیان لە بەر رۆشنایی ئەم ئاوەدانکارییەدا ئەم شارە دێیانە پێکهێنران:

(رەبیعە، ئەلتول، قحطانیة) لەگەڵ نوێکردنەوەی هەر دوو شارۆچکەی حەزەر و بەعاج جگە لە هەر دوو شارۆچکەی شەرگات و حەمدانیە هەر وەك باسمان کرد.

- تەوەری پارێزگای کەرکوك:

بەرپرسان لە عێراقدا ئەرکی تایبەتیان کێشا بە ئامانجی بەعەرەبکردنی پارێزگای کەرکوك لە رێی نیشتەجێکردنی هۆزە عەرەبە کۆچەرییەکانی لای رۆژئاوای رووباری (دیجلە) و لەبەر ئەوە پرۆژەی (حەویجە) خرایە گەڕ کە بریتی بوو لە هەڵکەندنی جۆگەیەکی فراوان لە رووباری (زاب)ی خوارەوە بە ئاراستەی ناوچەی رۆژئاوای کەرکوك لە ساڵی (١٩٣٦) دا بە مجۆرە زەوی کشتوکاڵی و پارچە زەوی نیشتەجێ بوون دابەشکرا بە سەر دەیان هەزار لە رۆڵەکانی ئەو هۆزە عەرەبانە، لە دەرئەنجامی ئەم فراوان بوونەی دانیشتووانەوەشارەدێی(حەویجە) نوێکرایەوە لە ساڵی (١٩٤٢) دا کە لە ساڵی (١٩٦٢) دا بوو بە شارۆچکە وەئێستا هەر دوو شارەدێی (ریاز) و(ناوەند) پێکهاتووە، ئنجا شارەدێی (عەباسی) پێکهێنرا، لە ساڵی (١٩٨٤)دا شارەدێی (زاب) لە پارێزگای (نەینەوا) وە خرایە سەر پارێزگای (کەرکوك) هەر وەك لە پێشەوە باسمان کرد.

لە بەردەوامی جێبەجێکردنی نەخشەکانی بەعەرەبکردنی پارێزگای کەرکوك دا وبە شێوەیەکی خێراتر، بەرپرسان دەستیان کرد بە بەش بەشکردنی پارێزگا کە و دابەشکردنی ئەو یەکە کارگێڕییانەی کە زۆرینەیان عەرەب نین بەسەر پارێزگاکانی دراوسێدا بە ئامانجی بەرتەسککردنەوەی بوونی کورد لە پارێزگاکەدا لە بەرژەوەندیی دانیشتووانە عەرەبەکان.

- تەوەری رۆژهەڵاتی بەغداد:

نەخشەی حکومەتی عێراقی لەم تەوەرەدا بریتی بوو لە چۆڵکردنی ناوچەکانی رۆژهەڵاتی بەغداد و هەردوو پارێزگای (دیالە) و (واست) لە دانیشتووانە کوردە فەیلی

یەکەی هەر بۆیە حکومەتی عێراقی پەنای برد بۆ ناردنەوەی هەزاران کەس لێیان قۆناغ بە قۆناغ بە درێژایی سەدەی رابردوو بۆ لای سنووری ئێرانەوە بە بیانووی ئەوەی ئەمانە لە رەچەڵەکدا ئێرانین لە دیارترین لە شاڵاوەکانی ئەم ناردنەوەیە ئەوانە بوون کە لە ساڵەکانی حەفتاکان و هەشتاکاندا[٢٤] روویانداو بوونە هۆی روودانی گۆڕانکاریش لە نەخشەی پێکهاتە کارگێڕییەکانی ناوچەکەدا نەك تەنها لە پێکەوە بەستنەوە و ژمارەیاندا بەڵکو لە رووبەرەکانیان و ناو لێنانەکانیشیاندا هەروەها لە پێکهاتە کارگێڕییەکانی پاش یەکەم جەنگی جیهانی ئەوە بوو کە هەردوو شارۆچکەی خانەقین و مەندەلی لکێنران بە شارستانی دیالەوە، شارۆچکەی خانەقین پێکهاتبوو لەم شارەدێیانە:

(هۆرین، ناوەند، قەزائیە)، هەروەها شارۆچکەی (بەدرە) لکێنرا بە شارستانی (کوت)ەوە کە پێکهاتبوو لەم شارەدێیانە:

(زرباتیە، جەسان، ناوەند) بڕوانە پاشکۆی ژمارە (٦).

شایانی باسە ئەو گۆڕانکارییانەی کە بەسەر ناوچەکە هێنران ئەمانە بوون:

١- گۆڕینی شارەدێی (هۆرین شێخان) بە شارەدێی (مەیدان) وە شارەدێی (بەلەدرۆز) لە شارۆچکەی (شارەبان) لابراو خرایە سەر شارۆچکەی (مەندەلی) وەك سەرەتایەك بۆ بەعەرەبکردنیان.

٢- لە گەڵ بەردەوامی ئەو پشت گوێ خستنەی کە بە سەر شارۆچکەی (مەندەلی) و دەورو پشتیدا هات و کارلێکەکانی جەنگی (عێراق- ئێران) و شاڵاوەکانی ناردنەوەی دانیشتووانە کوردەکان دا قەبارەی دانیشتووانەکەی بچووك بۆوە، لە کاتێدا گرنگی زۆر درابوو بە شارەدێی (بەلەدروز) کە زۆرینەی هۆزە عەرەبەکانی تیادا بوو، هەر ئەمەش بووە هۆی گۆڕینی شارۆچکەی (مەندلی) بۆ شارەدێیەکی سەر بە (بەلەدروز) کەبوو بە شارۆچکە و شارەدێی مەندەلی هەردوو شارەدێی (قەزائیە) و(ناوەند) ی هەبوو.

٣- نوێکردنەوەی شارەدێی (جەلەولا) لە شارۆچکەی (خانەقین) دا لە ساڵەکانی شەستەکانی سەدەی بیست دا.

٤- لابردن و نەهێشتنی ئەم شارەدێیانە:

- مەیدان و قۆرەتو لە شارۆچکەی خانەقین دا

---

(٢٤) خليل اسماعيل محمد، منطقة التخصص الحدودية بين العراق وايران، چاپخانەی کریستال، هەولێر، ١٩٨٨، ل٩٨-٩٩.

- زڕباتیە لە شارۆچكەی (بەدرە)دا
- لە بەر بەردەوامی شاڵاوەكانی بەعەرەبكردنی ناوچەكە، ناوەكانی زۆربەی یەكە كارگێڕییەكان گۆڕانكارییان تێدا كرا، بڕوانە خشتەی ژمارە (٢)

سەرەڕای بەعەرەبكردنی ناوەكانی دامەزراوەكان و گەڕەكەكان و شەقامەكان و گۆڕەپانەكان و.....تا دوایی.

خشتەی ژمارە (٢)

ناوی یەكە كارگێڕییەكانی پارێزگای دیالە پێش وە پاش بەعەرەبكردنی[٢٥]

ناوە كۆنەكە	ناوە نوێكە
شارۆچكەی خۆراسان	شارۆچكەی بەعقوبە
شارۆچكەی شارەبان	شارۆچكەی مقدادیە
شارۆچكەی دەلتاوا	شارۆچكەی خالص
شارەدێی دڵی عەباس	شارەدێی مەنسوریە
شارەدێی قزلەربات	شارەدێی سەعدیە
شارەدێی هۆرین شێخان	شارەدێی مەیدان

((دەر ئەنجامەكان))

دەكرێت ئەم دەرئەنجامانەی خوارەوە لەم توێژینەوە دەربهاوێژرێت:

١- پارێزگاكانی هەرێم گۆڕانكاریی فراوانی بە خۆیەوە بینی لە نەخشە كارگێڕییەكانیدا لە ماوەی سەدەی رابردوو دا بە تایبەتی لە نیوەی دووەمیدا وە ئەم گۆڕانكارییانەش ژمارە و رووبەرەكان و پەیوەندییەكان و ناوەكانی یەكە كارگێڕییەكانی گرتەوە.

٢- هەندێك لە هۆكارەكان رۆڵی گەورەیان هەبوو لە پێكهاتە كارگێڕییەكانی هەرێمی كوردستاندا لە پێشەوەی هەموویاندا:

- گەشە (زۆر بوون) ی خێرای دانیشتووان.
- بەرزبوونەوەی پلە (ئاست) ی شارستانیەت.

(٢٥) طه الهاشمی: هەمان سەرچاوە، ل٥٥٠-٥٥٥ هەروەها جاسم محمدالخالف، هەمان سەرچاوە، ل٤٤٧.

ئەموش بووە هۆی دوو هەند بوونی داواكاریی و پێداویستیەكانی دانیشتووانی هەرێم بۆ كارە خزمەتگوزارییە جۆراوجۆرەكان بە ئاسۆیی و ستوونی، سەرەڕای كارلێكەكانی شۆڕش لە كوردستانی عێراق و جەنگی (عێراق- ئێران)دا

٣- لە جیاتی ئەوەی گۆڕانكارییەكانی لە مجۆرە كە كراوە لە نەخشەی كارگێڕیی هەرێمدا لە سەر بنەماكانی نەخشەسازیی و شتە زانستیەكان ئەنجام بدرایە و تیایدا بەرژەوەندییەكانی هاوڵاتیان و بەدیهاتنی داواكارییە كۆمەڵایەتی و ئابووری و كارگێڕییە زۆرەكانیان لە بەر چاو بگیرێت. بە پێچەوانەوەئەو بنەما راستەقینانەی كە لە پشت گۆڕانكارییەكانەوە بوون بریتی بوون لە:

- هاندەرە سیاسیەكان.
- چەقاندن و بە هێزكردنی بنكەكانی دەسەڵات.
- درێژە پێدانی دەسەڵات.
- جێبەجێكردنی پلانەكانی بەعەرەبكردن

((راسپاردەكان))

مەترسیەكانی ئەم گۆڕانكارییانە بە تەنها ناوەستێتە سەر دەرئەنجامە ئابووری و كۆمەڵایەتیەكانی ئەو هاوڵاتیانەی پەیوەندییان هەیە بە گۆڕانكارییەكانەوە بەڵكو دەوەستێتە سەر دەرئەنجامە سیاسیەكانیشی هەروەها هەر وەك چۆن ئەم گۆڕانكارییانە بەندیشن بە چارەنووسی كێشەی كوردەوە لە عێراقدا پاش ئەوەی كە ناوچەیەكی فراوان لە هەرێم كەوتە بەر گۆڕانكاریی لە پێكهاتە نەتەوەییەكەیدا لە بەرژەوەندیی (كەمایەتی عەرەب) دا ئەم كارەش پێویستی بە دوو شت هەیە:

- دانانی نەخشە و پرۆگرامی دژ بە گۆڕانكارییەكان و دەستەبەركردنی سنوور دانانێك بۆ ئەم سیاسەتە و چارەسەركردنی تا بەردەوام نەبێت.
- گەڕانەوەی هەریەكە لە هاوڵاتیانی كورد و توركمان بۆ شوێنە بنەڕەتیەكانی خۆیان.ئاشكرایە نەخشەكێشانی هەرێمی (دێهاتی- شارستانی) لە پێداویستیەكانی ژیانی شارستانیانەیە كە رەوشەكانی گەشەی خێرای دانیشتووانی هەرێم و سەر هەڵدانی شارە گەورەكان سەپاندی لەوەدا كە پێویست دەكات بە پێشكەشكردنی كاری خزمەتگوزاریی هەمە چەشنەی زۆر بۆ ئەو ناوچانەی كە سەر بە هەرێمن بە شێوەیەكی باشترو ئاسانتر

بێگومان كۆمەڵێك هۆكار رۆڵ دەبینن لە گەیشتن بە نەخشە كێشانی لەمجۆرە لە وانە:

- هۆکارە سروشتیەکانی وەك: بەرزیی و نشێوییەکانی زەوی، درێژبوونەوەی رووبارەکان، ئاوەکان.
- هۆکارە ناسروشتیەکانی وەك: زۆریی ژمارەی دانیشتووانی ئەو ناوەندانەی کە ئاوەدان کراونەتەوە.
- لە گەڵ چەندین هۆکاری تری مێژوویی و ئایینی و کۆمەڵایەتی... کەوا دەکەن پێداچوونەوە بکرێت بە پێکهاتە کارگێڕییەکانی هەرێمدا هەرکات پێویستی بەمە کرد وە بە پێی توێژینەوە دوورو درێژو تەواوەکانی هەرێم.

توێژەر (جۆنس – Jones) لەم رووەوە ئاماژە دەکات بە وەی:

ئەو هەرێمانەی کە دیاری دەکرێن بە پێی شارەکان وە بە پێوەری جیاجیا نابنە جێگای بڕواو متمانە بە هەندی ئەو هەرێمە کارگێڕییانە لە کێشان و دیاریکردنی سنوورەکانی و وردەکارییەکانیدا(٢٦) لە دیارترین ئەم پێوەرانەش ئەمانەن:(٢٧)

١-جوولەی گواستنەوە(ژمارەی ئوتوموبیلەکان – ئاراستەکانیان – ژمارەی گەشتیارەکان).
٢-دابەشکردنی کەل و پەل و پێداویستە خزمەتگوزارییەکان.
٣- خزمەتگوزارییەکانی بروسکە و پۆستە و تەلەفۆن.
٤- بواری کارتێکردنی فێر کردن و تەندروستی و کارگێڕی.

حکومەتی هەرێمی کوردستانی عێراق داوا کراوە (بانگەشەی لەسەرە) بۆ پێداچوونەوە بە نەخشە کارکێڕییەکەی ناوچەکانی خۆی بە پێی قەبارەی ئەو گۆڕانکارییانەی کە روویانداوە لە دەیان ساڵەی رابردوو دا ئایا لە سەر رووبەرە:

* ئابووریی
* کۆمەڵایەتی
* سیاسی
* کارگێڕی یەکان بێت بە ئامانجی بەدەستهێنانی پێداویستەکان و داواکارییەکانی هاوڵاتیان لە سایەی ئەم گۆڕانکارییانەدا.(٢٨)

(٢٦) وەزارەتی پلاندانان، تحدیدالمناطق التخطیطیة فی العراق، هەمان سەرچاوە، ل٤١.

(٢٧) هەمان سەرچاوە ل٤٢.

پاشکۆی ژمارە (١) یەك:

یەکە کارگێڕییەکانی شارستان (پارێزگا)ی موسڵ (١٩٢٢-١٩٨٨) (٢٨)

١٩٢٢	١٩٥٨	١٩٨٨
ناوەندی شارۆچکەی موسڵ	ناوەندی شارۆچکەی موسڵ	ناوەندی شارۆچکەی موسڵ
شارەدێ ی سەورە	ش.د.سەورە	ش. د. سەورە
ش. د. قەرە قوش	ش. د. حەمدانیە	ش. د. حەمام عەلیل
ش. د. شەرگات	ش. د. شەرگات	ش. د. گەییارە
ش. د. حەمیدات	ش. د. حەمیدات	ش. د. بەعشیقە
ش. د. تەلکیف	ش. د. تەلکیف	ن. ش. د. حەمدانیە
ن. ش. شەنگار	ش. د. بەعشیقە	ش. د. نەمروود
ش. د. شیمال	ش. د. گەییارە	ش. د. بەرتەلە
ن. ش. شێخان	ن. شا. شەنگار	ن. ش. تەلکیف
ش. د. باسنیێ	ش. د. شیمال	ش. د. قوش
ش. د. بەعشیقە	ن. شا. شێخان	ن. ش. شەنگار
ش. د. قوش	ش. د. قوش	ش. د. قەیرەوان
ن. شا. تەلەعفەر	ن. شا. تەلەعفەر	ن. ش. شێخان
ش. د. زومار	ش. د. زومار	ن. شا. تەلەعفەر
ن. شا. زێبار	ن. شا. دهۆك	ش. د. زومار
ش. د. بیرەت کارە	ش. د. مزوری باڵا	ش. د. رەبیعە
ن. شا. دهۆك	ش. د. دۆسکی	ن. شا. حەزەر
ش. د. مزوری باڵا	ش. د. سمێڵ	ن. شا. بەعاج
ن. شا. زاخۆ	ن. شا. زاخۆ	ن. شا. ئاکرێ
ش. د. سلێڤانی	ش. د. سلێڤانی	ش. د. عشائری سبعە

(٢٨) لە پاشکۆکاندا پشتمان بەستوە بە: طە الهاشمی، مفصل جغرافیە العراق، والمجموعات الاحتیاطیة السنویة لوزارة التخطیط لسنوات (١٩٥٨- ١٩٨٧).

ش. د. سندی	ش. د. سندی
ش. د. گەلی	ش. د. گەلی
ن. ش. ئامێدی	ن. ش. ئامێدی
ش. د. نیروەت رێکان	ش. د. سەرسەنگ
ش. د. بەرواری بالآ	ش. د. نیروەت رێکان
ن. ش. ئاکرێ	ش. د. بەرواری بالآ
ش. د. عشائری سبعه	ن. ش. ئاکرێ
	ش. د. نەهلە
	ش. د. عشائری سبعه
	ش. د. سورچیان

(ن.ش) ناوەندی شارۆچکە (مرکز قضاء م.ق)

(ش.د) شارەدێ (ناحیە، ن)

(ن.ش.د.) ناوەندی شارەدێ (مرکز ناحیە — م.ن)

پاشکۆی ژمارە (٢) دوو

یەکە کارگێڕییەکانی پارێزگای دهۆك (١٩٦٩ — ١٩٨٨)

١٩٦٩	١٩٨٨
ن. شا. دهۆك	ن. شا. دهۆك
ش. د. زاوێتە	ش. د. زاوێتە
ش. د. سمێل	ن. شا. زاخۆ
ش. د. دۆسکی	ش. د. سندی
ش. د. مزوری	ن. شا. ئامێدی
ن. شا. زاخۆ	ش. د. سەرسەنگ
ش. د. سلێڤانی	ن. شا. سمێل
ش. د. گەلی	ش. د. سلێڤانی
ن. شا. ئامێدی	
ش. د. سەرسەنگ	
ش. د. بەرواری بالآ	
ش. د. نیروەت رێکان	
ن. شا. ئاکرێ	
ش. د. نەهلە	
ش. د. عەشائری سەبعە	
ش. د. سورچیان	

پاشكۆی ژمارە (٣) سێ
یەكە كارگێڕییەكانی شارستان(پارێزگا) ی هەولێر (١٩٢٢-١٩٨٨)

١٩٢٢	١٩٥٨	١٩٨٨
ن. شا. هەولێر	ن. شا. هەولێر	ن. شا. هەولێر
ش. د. قوشتەپە	ش. د. عەنكاوە	ش. د. كۆیە
ش. د. حەریر	ن. شا. مەخمور	ش. د. خەبات
ن. ش. د. مەخمور	ش. د. گوێر	ن. شا. مەخمور
ش. د. گوێر	ش. د. كەندیناوە	ش. د. گوێر
ش. د. كەندیناوە	ش. د. قەراج	ش. د. قەراج
ن. ش. كۆیە	ن. ش. كۆیە	ن. شا. سدیق
ش. د. تەق تەق	ش. د. تەق تەق	ش. د. خەلیفان
ن. شا. رەواندوز	ن. شا. رەواندوز	ش. د. زێبار
ش. د. باڵەك	ش. د. باڵەك	ش. د. چۆمان
ش. د. برادۆست	ش. د. برادۆست	ش. د. رەواندوز
ن. شا. رانیە	ن. شا. زێبار	ن. شا. شەقلاوە
ش. د. ناو دەشت	ش. د. بەرزان	ش. د. حەریر
ش. د. چناران	ش. د. مزوری باڵا	ش. د. سەلاحەدین
	ش. د. مێرگەسور	
	ن. شا. شەقلاوە	
	ش. د. حەریر	
	ش. د. خۆشناو	
	ش. د. سەلاحەدین	

پاشكۆی ژمارە (٤) چوار
یەكەكارگێڕییەكانی شارستان (پارێزگا)ی سلێمانی (١٩٢٢- ١٩٨٨)

١٩٢٢	١٩٥٨	١٩٨٨
ن. شا. سلێمانی	ن. شا. سلێمانی	ن. شا. سلێمانی
ش. د. سەرچنار	ش. د. تانجەرۆ	ش. د. بازیان
ش. د. تانجەرۆ	ش. د. قەرەداغ	ن. شا. پشدەر
ش. د. قەرەداغ	ش. د. سورداش	ش. د. ناودەشت
ش. د. سورچك	ش. د. بازیان	ن. شا. رانیە
ش. د. سورداش	ن. ش. هەڵەبجە	ش. د. بێتواتە
ش. د. بازیان	ش. د. شارەزوور	ن. ش. دوكان
ن. ش. هەڵەبجە	ن. شا. شارباژێر	ن. شا. دەربەندیخان
ش. د. خورماڵ	ش. د. سورچك	ش. د. زەڕاین
ش. د. وارماوە	ش. د. سیوەیل	ن. شا. چەمچەماڵ
ش. د. پێنجوین	ن. شا. پشدەر	ش. د. ئاغجەلەر
ن. شا. شارباژێر	ش. د. قەڵادزێ	ش. د. سەنگاو
ش. د. چوارتا	ش. د. بنگرد	ن. ش. كەلار
ش. د. ماوەت	ن. شا. خورماڵ	ن. شا. برایەتی
ش. د. پشدەر	ش. د. وارماوە	ش. د. پێنجوین
	ش. د. پێنجوین	ش. د. تانجەرۆ
	ن. شا. رانیە	ش. د. شارەزوور
	ش. د. چناران	ش. د. هەڵەبجە
	ش. د. ناودەشت	

پاشکۆی ژماره (٥) پێنج

یەکە کارگێڕییەکانی شارستان(پارێزگا) ی کەرکوك (١٩٢٢- ١٩٨٨)

١٩٢٢	١٩٥٨	١٩٨٨
ن. شا. کەرکوك	ن. شا. کەرکوك	ن. شا. کەرکوك
ش. د. داقوق	ش. د. ئاڵتون کۆپری	ش. د. تازه
ش. د. ئاڵتون کۆپری	ش. د. قەره حەسەن	ش. د. داقوق
ش. د. قەره حەسەن	ش. د. شوان	ن. شا. حەویجە
ش. د. شوان	ش. د. حەویجە	ش. د. ریاز
ش. د. مەلحە	ن. شا. کفری	ن. شا. دوبز
ن. ش. کفری	ش. د. قەرەتەپە	ش. د. ئاڵتون کۆپری
ش. د. دوز	ش. د. قەڵای شیروانە	
ش. د. قەرەتەپە	ش. د. بیباز	
ش. د. قەڵای شیروانە	ن. ششا. چەمچەماڵ	
ش. د. شەبیجە	ش. د. ئاغجەلەر	
ن. شا. چەمچەماڵ	ش. د. سەنگاو	
ش. د. ئاغجەلەر	ن. شا. دوز	
ن. شا. کێل	ش. د. داقوق	
ش. د. سەنگاو	ش. د. قادرکەرەم	

پاشکۆی ژماره (٦) شەش

یەکە کارگێڕییەکانی شارۆچکەکانی (خانەقین- مەندەلی- بەدره) (١٩٢٢ -١٩٨٨)

١٩٢٢	١٩٥٨	١٩٨٨
ن. شا. خانەقین	ن. شا. خانەقین	ن. شا. خانەقین
ش. د. هۆرین شێخان	ش. د. مەیدان	ش. د. سەعدیە
ش. د. قۆرەتوو	ش. د. قۆرەتوو	ش. د. جەلەولا
ش. د. قزلەربات	ش. د. سەعدیە	ن. شا. بەلەد رۆز
ن. شا. مەندەلی	ن. شا. مەندەلی	ن. ش. مەندەلی
ش. د. قەزانیە	ش. د. قەزانیە	ش. د. قەزانیە
ن. شا. بەدره	ش. د. بەلەدروز	ن. شا. بەدره
ش. د. جەسان	ن. شا. بەدره	ش. د. جەسان
ش. د. زرباتیە	ش. د. جەسان	
	ش. د. زرباتیە	

نیشاندەرەکانی کێشانی سنوورەکارگێڕییەکانی هەرێمی کوردستانی عێراق

عێراق پێگەییەکی دیار داگیر دەکات، بەوەی کە بە بەرزایی و زەوی و زاری شاخاوی لە لایەك، لە لایەکی تر بە گردۆڵکە و بیابانی ووشك و بەرینگ دەور دراوە: لە لای باکوورەوە زنجیرە چیاکانی (تۆرۆس-ئەرمینیا) بە سنوورەکەیدا درێژ بوونەتەوە، لە رۆژهەڵاتەوە بەرزایەکانی(زاگرۆس) وەك بەر بەستێکی چیایی بڵند دەوەستن، لە رۆژئاواو باشووریشەوە بانی تەخت و بیابانەکان دەردەکەون کە زیاتر لە نیوەی رووبەری وڵاتەکەیان پێکهێناوە.

لە لایەکی ترەوە گەلانی هیندو ئەورووپی لە رۆژهەڵات و باکووری رۆژهەڵاتەوە دراوسێی عێراقن لە زۆر لاوە دەڕوانن بەسەر کەنارەکانی رووباری دیجلەدا هەروەها کۆمەڵە(سامی-عەرەبی) یەکانیش لە ناوچەی دەشتە نیشتوەکاندا بڵاودەبنەوە، داگیرکاری ئیسلامیەکان لە سەدەی حەوتەمی زایینی دا خۆیان ئامادە کردبۆ هاتنە ناوەوەی هۆزە عەرەبەکان و بەزاندنی سنوورەکانی هەردوو رووباری دیجلەوفورات بە ئاڕاستەی رۆژهەڵات و باکوور کە مۆڵگەی کۆمەڵگا تورکمانەکان بوون ئەوکات پێش وە دوای داگیرکردنی دەوڵەتی عوسمانی بۆ دەوڵەتی عێراق هاتبوونە ناوەوە و چەند مەڵبەندێکیان بۆ خۆیان وەرگرتبوو بە درێژایی ناوچەکە هەر لە شارۆچکەی(تەلەعفەر)ەوە لە پارێزگای (نەینەوا) تا دەگاتە(کەرکوك) و (توزخورماتوو) کەبە شارۆچکەی(مەندەلی) کۆتایی دەهات لە پارێزگای دیالە.

دزەکردنی ئەم کۆمەڵە تورکمانە بۆ ناو قوڵایی خاکی عێراق شتێکی سروشتی بوو لە بەر ئەوەی ئاو و هەوا گونجاو بوو، زەوی وزار بە پیت بوو،ئاو هەمیشەیی بوو، گشت ئەمانە ببوونە مایەی سەقامگیرییان و هەمە چەشنەیی رەچەڵەکەکانی کوردو عەرەب و تورکمان لە ناوچەکەدا، تێکەڵ بوونە کە زۆر بوو لە ناوچە کراوەکاندا(دەشتەکاندا)، لە کاتێکدا ناوچە شاخاوییەکان بوونە لەمپەرلە بەر دەم ئەم تێکەڵاوییەدا، لەگەڵ ئەوەشدا عەرەبەکانی دەشتە

نزمەکان و کوردەکانی ناوچە بەرزەکان بریتی بوون لە دیارترین دوو نەتەوە لە عێراقدا،[1] بەڵام لە ناوچەکانی بەر یەك کەوتنی ئەم دوو نەتەوەیەدا کۆمەڵگای نیشتەجێ ی تر دەرکەوتن لە هەرە گرنگەکانیان ئەمانە بوون:

تورکمانەکان، کلدانەکان، ئاشوورییەکان

سەرچاوە مێژووییەکانی سەردەمی عەباسیەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە عێراقی ئێستا لەو کاتدا دابەشکرا بوو بۆ:

١- هەرێمی السواد: کە بە ناوچەی دەشتە نیشتووەکان دەووترا.

٢- هەرێمی جەزیرە: بریتی یە لە باکووری رۆژئاوای بانی رۆژئاوا.

٣- هەرێمی چیاکان: بریتی یە لە ناوچەی بەرزاییەکان و چیا بڵندەکان تا دەگاتە هەمەدان لە ئێران.

کوردستان یەکێك بوو لە ویلایەتەکانی دوا هەرێم، ئەم هەرێمە زۆربەی بەشی باشووری کوردستانی پێکهێنابوو تەنانەت(کرماشان)[2] ی ئێرانیش لە لایەکی ترەوە، عێراقی ئێستا تا یەکەم جەنگی جیهانیش(١٩١٤- ١٩١٨) لەم سێ ویلایەتە پێکهاتبوو:

(بەسرە، بەغداد، موسڵ) ویلایەتی موسڵ پێکهاتبوو لەم سێ شارستانانە: (سلێمانی، شارەزوو، موسڵ) لە راپۆرتی لیژنەی کۆمەڵەی نەتەوەکاندا بۆ چارەسەر کردنی کێشەی ویلایەتی مەسڵ دانرا بوو کە عێراقی ئیستا پێك دێت لە سێ هەرێمی جیا کە ئەمانەن:

١- کوردستان ٢- جەزیرە ٣- عێراقی عەرەبی

ڕاپۆرتەکە جەختی کردەوە لە سەر ئەوەی کە عێراق سنوورەکانی لە تکریت لەسەر رووباری دیجلە و هیت لەسەر رووباری فورات زیاتر تێناپەرێت[3] ویلایەتی موسڵ بە سنوورە

---

(١) جاسم محمد الخلف جغرافية العراق چاپخانەی المعرفة- قاهیره، ١٩٦١،ل٤٠٣، فاضل الانصاری، مشكلة السكان، چاپخانەی الادیب، دیمەشق،١٩٨٠، ل١٩.

(٢) شاكر خصباك، الاكراد، چاپخانەی شفیق، بەغداد،١٩٧٢،ل٥١٥،جاسم محمد الخلف، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٣٨.

(٣) ڕاپۆرتی لیژنەی کۆمەڵی نەتەوەکان، (مسالة الحدود بين تركيا والعراق چاپخانەی الحكومە، بەغداد، ١٩٢٤، ل٢٥.

سروشتیەکانیەوە (لای باکووری بەرزاییەکانی حەمرین تا مەکحول) رۆژێك لە رۆژان بەشێك نەبووە لە عێراق[٤].

ئامانجی ئەم توێژینەوەیە شیکردنەوەی باری راستەقینەی ئەو دابەشکردنە کارگێرییانەیە لە عێراقدا، لە بەر رۆشنایی ئەو پێشنیارانەدا کە پێشکەشکراون بۆ پێکهێنانەوەی نەخشەی (عێراق)ی دوای رزگار بوون لەسەر بنەمای باری راستەقینەی مێژوویی و جوگرافی ناوچەکە و لە پێناو هێنانە کایەی بیرو بۆچوونێك دەربارەی رەهەندی دیموگرافی دانیشتووانەکەی لە ماوەی سەدەی رابردوودا بۆمان دەرکەوت هەڵسەنگاندنی سەرژمێرییەکانی دانیشتووان لە عێراقدا کە لە ماوەی سەدەی رابردوودا ئەنجامدراوون گرنگ و بایەخدارە.

((سەرژمێرییەکانی دانیشتووان لە عێراقدا))

توێژەری بواری سەر ژمێریکردنی دانیشتووان لە عێراق خاوەنی کەم و کورین لە زۆر لەو زانست و زانیارییانەدا کە پەیوەندییان بە قەبارەو دابەشبوونی دانیشتووانەوە هەیە، بە تایبەتی ئەو زانست و زانیارییانەی کە پەیوەندییان هەیە بە پێکهاتە نەتەوەیی و زمانەوانیەکانەوە، ئەوەش کە بڵاو کراوەتەوە نەگونجاوە و کەمترین وردەکاری تێدایە و نزیك نیە لەڕاستیەکانەوە، ئەو زانیاریانەی بەر لە یەکەم سەرژمێریی کردنی فەرمی لە عێراق ساڵی(١٩٤٧)ئاشکرا کرا تەنها خەملاندن بوو هیچی تر، هەروەها دەرئەنجامەکانی سەرژمێرییەکانی دانیشتووان کە پاشان ئەنجامدران رەنگدانەوەی باری راستەقینەی دیموگرافی یان پێکهاتەی ئەثنوگرافی دانیشتووانی وڵاتەکەی نەدەکرد، لەبەرئەوەی سەرژمێرییەکان (سەرژمێری ساڵی ١٩٥٧ نەبێت) لە بارودۆخی ناسروشتیدا ئەنجامدران[٥]

هەروەها ئەو زانیارییانەی کە هەر یەکە لە حکومەتی تورکی و بەریتانی و عێراقی پێشکەشیان کردن بێ لایەنی تیادا رەچاو نەکرابوو بە تایبەتی بۆ کورد لە ویلایەتی موسڵ دا[٦]
بڕوانە خشتەی ژمارە (١):

(٤) هەمان سەرچاوە، ل ٣٠.

(٥) خلیل اسماعیل محمد، هەرێمی کوردستانی عێراق، چاپخانەی هەولێر، ١٩٩٨، ل ٣٢.

(٦) ڕاپۆرتی کۆمەڵی نەتەوەکان، هەمان سەرچاوە،ل٣٧

خشتەی ژمارە (١) یەك:[٧]

(دانیشتووانی ویلایەتی موسڵ بە پێی نەتەوەکان)

نەتەوە	خەملاندنی عێراقی	خەملاندنی بەریتانی	خەملاندنی تورکی
کورد	٦٥	٥٧/٩	٥٦
عەرەب	٢٠/٨	٢٣/٧	٨/٦
تورکمان	٤/٨	٨/٤	٢٩/٢
دیانەکان	٧/٧	٧/٩	٦/٢
جوولەکە	١/٧	٢/١	--
کۆی گشتی	١٠٠	١٠٠	١٠٠

خشتەکە ئاماژە دەکات بە وەی کە رێژەی کورد لە هەر سێ خەملاندنەکاندا لە نێوان(٥٦-٦٥٪) دا بووە لە کۆی گشتی دانیشتووانی ویلایەتی موسڵ، هەروەها رێژەی عەرەب لە نێوان (٩-٢٤٪) دابووە، تورکمان لە نێوان(٥-٢٩٪) دابووە.

بەڵام کورد رێژەکەی زیاتر بووە لە (٩٩٪) لە کۆی گشتی دانیشتووانی شارستانی سلێمانی و(٨٩٪)ی شارستانی هەولێر و (٤٣٪)ی شارستانی کەرکوك و زیاتر لە(٣٧٪)ی شارستانی موسڵ ی پێکهێنا بوو بڕوانە نەخشەی ژمارە (٢)

ڕێژەی دانیشتووانی عەرەب کەمتر بوو لە (٣٢٪) لە شارستانی کەرکوك و (٣٩٪) لە شارستانی موسڵ و (٦٪) لە شارستانی هەولێر وە هیچ رێژەیەکیان دەرناکەوێت لەشارستانی سلێمانی.

(٧) هەمان سەرچاوە ل٩٣-٩٥

خشتەی ژمارە (٢) دوو:[٨]

دانیشتووانی ویلایەتی موسڵ بە پێی نەتەوەکان بۆ ساڵی (١٩٢٤)

شارستان	کورد	عەرەب	تورکمان	ئەوانی تر	کۆی گشتی
موسڵ	٣٧/٣	٣٩	٣/٢	٢٠/٥	١٠٠
سلێمانی	٩٩/ ٢	-	-	٨٪	١٠٠
هەولێر	٨٩	٦/١	١/٥	٣ /٤	١٠٠
کەرکوك	٤٢/٥	٣٠/٩	٢٤/٤	٢/٢	١٠٠
ویلایەت	٦٥/٢	٢٠/٨	٤/٨	٩/٢	١٠٠

ڕێژەی تورکمانەکان گەیشتە: ٢٣/٤٪ لە شارستانی کەرکوك

٣/٢٪ لە شارستانی موسڵ

١/٥٪ لە شارستانی هەولێر

ئەگەر بەم زانیارییانەدا چووینەوە لە بەر ڕۆشنایی ئەو گۆڕانکارییانەدا کە لە سەدەی ڕابردوودا ڕوویانداوە و بریتین لە و شاڵاوە ڕێك و پێکانە بۆ کەمکردنەوەی بوونی کورد لە هەرێمی کوردستاندا و چاندنی هەرێمەکە بە دێهات و کۆمەڵگا نیشتەجێکراوە عەرەبەکان بە تایبەتی بە درێژایی ئەو هێڵە(سنوورە)ی درێژ بۆتەوە لە شارۆچکەی(شەنگار)ی سەربە پارێزگای موسڵ تا دەگاتە شارۆچکەی(بەدرە)ی سەربە شارۆچکەی واست کە بەم شارۆچکانەدا تێدەپەڕێت:

(تەلەعەفەر، شێخان، مەخمور، کەرکوك، حەویجە، دوزخورماتوو، کفری، خانەقین، مەندەلی)، کۆمەڵێك لە گۆڕانکارییە سەرتاسەرییەکان کەوتنە بەر شاڵاوی ئەو زانیارییانە ئایا لە زەوییەکاندا بێت یان لە مرۆڤەکاندا.

- لە سەر ئاستی زەوییەکان دەسەڵاتە عێراقیەکان تێکۆشان بۆ:

---

(٨) هەمان سەرچاوە، ل٣٣، فاضل حسین، مشکلەولایەالموصل، چاپخانەی اسعد، بەغداد، ١٩٦٧،ل٨٢.

١- دابەشکردنی ویلایەتی موسڵ بۆ ئەم شارستانانە(پارێزگایانە)ی خوارەوە: (موسڵ، سلێمانی، هەولێر، کەرکوك)

وە پارێزگای موسڵ بوو بە دوو پارێزگا: (نەینەوا) و (دهۆك) و پارێزگای (سەلاحەدین)یش نوێکرایەوە: تەماشای خشتەی ژمارە(٣) بکە، لە هەنگاونانی کرداریدا بۆ خێراترکردنی سیاسەتی بەعەرەبکردنی ناوچە کوردییەکان.

خشتەی ژمارە (٣)

ویلایەتی موسڵ لە بەر ڕۆشنایی دوا دابەشکردنە کارگێڕییەکاندا[٩]

شارستان	ڕووبەر(کیلۆمەتر)	ڕێژە ٪
دهۆك	٦٥٥٢	٥/٩
سلێمانی	١٧٠٧٤	١٥/٣
هەولێر	١٥٠٧٤	١٣/٦
کەرکوك	١٠٢٨٢	٩/٣
نەینەوا	٣٥٨٩٩	٣٢/٣
سەلاحەدین	٢٦١٧٥	٢٣/٦
کۆی گشتی	١١١٠٠٦	١٠٠

٢- هەڵوەشاندنەوەی یەکە کارگێڕییەکان لەو پارێزگایانەدا کە ڕەچەڵەك(نەتەوە)ی هەمە چەشنەیان تێدا بووە بە ئامانجی کەمکردنەوەی بوونی کورد تیایاندا و زیادکردنی ڕێژەی دانیشتووانە عەرەبەکان لە شوێنیان، لە پارێزگای کەرکوك ئەم شارۆچکانە: (چەمچەماڵ، کەلار، دوزخورماتوو) دابڕان و خرانەسەر پارێزگاکانی دەوروپشت هەروەك لە پارێزگای موسڵ روویدا ئەویش نوێکردنەوەی پارێزگای دهۆك بوو لەسەر بنەمای جیاکردنەوەی شارۆچکەکانی: (دهۆك، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ) لە پارێزگای موسڵ کە زۆرینەی

---

(٩) وەزارەتی پلاندانان، دەزگای ناوەندیی سەرژمێریی کردن، کۆمەڵەی سەرژمێریی کردنی ساڵی ١٩٨٧ چاپخانەی الجهاز، بەغداد ل١٠

دانیشتووانەکانیان کورد بوون وە بنەمای سەرەکی بوون لە پێکهاتە کارگێڕییەکانی پارێزگای موسڵ دا هەر وەها یەکە کارگێڕییەکانی پارێزگای (موسڵ)یش کە زۆربەی دانیشتووانەکانیان عەرەب بوون نوێکرانەوە بە چاندنیان بە دێهات و کۆمەڵگا نیشتەجێکراوە عەرەبەکان بە درێژایی سەدەی رابردوو[١٠]

٣- بە عەرەبکردنی ناوەکانی گشت دامەزراوە فەرمی و نیمچە فەرمی و شوێنە گشتیەکان و گۆڕەپانەکان و شەقامەکان و فرۆشگاکان و دێهاتەکان و تەنانەت ناوی لە دایکبووەکان و دەرکردنی یاساو زانیاریی ئەوتۆ کە ئاخاوتن بە زمانی عەرەبی دەسەپێنێت بەسەر فەرمانبەران و قوتابیان و مامۆستایاندا و رێگەدان تەنها بە خەڵکی عەرەب بۆ ئەنجامدانی کاری بازرگانی و هێنان و بردنی کول و پەل.

- لە سەر ئاستی مرۆڤەکان ئەم کارانەی خوارەوە جێبەجێکراون:

١- دەستگرتن بەسەر زەوی و زارە کشتووکاڵیەکانی دانیشتووانە راگواستراوەکان بە تایبەتی بە درێژایی هێڵی درێژەوە بووی نێوان شارۆچکەی(شەنگار) لە پارێزگای (نەینەوا) و شارۆچکەی (بەدرە) لە پارێزگای (واست) کە لە ژێر دەسەڵاتی رژێمی عێراقیدا مانەوە تا رزگار کردنی عێراق لە نیسانی ساڵی(٢٠٠٣)دا، وەك قۆناغی یەکەم دابەشکران بەسەر ئەو جوتیارە عەرەبانەی لە پارێزگاکانی تری هەرێمەوە هاتبوون.

٢- راگواستنی دانیشتووانە کوردەکە کە بۆ دوور لە ماڵ و نیشتمانی خۆیان وە ئەم پارێزگایانە دیاریکران بۆ پێشوازی کردن لە راگواستراوەکان: (ئەنبار، قادسیە، مثنی،بابل، زیقار،)بە تایبەتی پاش رێکەوتنی جەزائیری ساڵی ١٩٧٥ کە لە دەرئەنجامەکانی جێبەجێکردنی چۆلکردنی ئەو پشتێنە سنووریەی (کە لە پێشەوە ئاماژەی پێکراوە)بوو لە دانیشتووانە کوردەکەی و راگواستنیان بۆ سنوورەکانی ئەو پارێزگایانەی لەسەرەوە ناویان براوە یان گەمارۆدانیان لەو کۆمەڵگایانەدا کە بۆ ئەم مەبەستە دروستکرابوون لە نزیك شارە سەرەکیەکانەوە یان بە درێژایی رێگا گشتیەکان تا بە ئاسانی چاودێریی بکرێن و دەستیان بەسەردا بگیرێت.

٣- دانانی یاسا بە ناوی (راستکردنەوەی باری نەتەوایەتی) کە پێویستی دەکرد لە سەرکرێکار و فەرمانبەرە نا عەرەبەکان باری نەتەوایەتی خۆیان بگۆڕن ئەگەر نا ئەوا بەرەنگاری زۆر لێکۆڵینەوەی توندوتیژ دەبوونەوە لە وانە:

(١٠) خليل اسماعيل محمد،الاستيطان العربي في محافظة نينوى، گۆڤاری مەتین، ژمارە: ١٢٥، دهۆك ١٩٩٧.

* دوورخستنەوە * لێسەندنەوەی بلیتی خۆراك * دابەزاندنی پلەی کارکردن * راگرتنی گشت سەر مووچەو بەرزکردنەوە و دەرماڵەکان.

لە بەر رۆشنایی ئەم لێکۆڵینەوانەدا دەرئەنجامەکانی سەرژمێرییەکانی دانیشتووانی عێراق دەریان خست کە دابەزینی بەردەوام هەبووە لە رێژەی دانیشتووانی کوردەکاندا لە پارێزگاکانی ویلایەتی موسڵ دا لە بەرژەوەندی دانیشتووانە عەرەبەکە لە دەرئەنجامەکانی سەرژمێریی ساڵی ١٩٥٧ دا رێژەی کوردەکان گەیشتە(٥٦٪) بەرامبەر بە(٣٢٪) بۆ عەرەب و (٧/٣٪) بۆ تورکمان وە دابەزینەکە هەر بەردەوام بوو لە ماوەکانی داهاتوودا لە بەر ئەوەی شاڵاوەکانی راگواستن و کۆچپێکردن و پاکتاوی رەچەڵەکی و لەناوبردنی بەکۆمەڵ زیادی کرد بە جۆرێك رێژەکانی دانیشتووانە عەرەبەکان زۆر نزیك بوونەوە لەرێژەکانی دانیشتووانە کوردەکان سەیری خشتەی ژمارە (٤) بکە

خشتەی ژمارە (٤)

دانیشتووانی پارێزگاکانی ویلایەتی موسڵ بە پێی نەتەوەکان[١١]

نەتەوە	١٩٢٤	١٩٥٧	١٩٧٧
کورد	٦٥/٢	٥٥/٩	٤٨/٧
عەرەب	٢٠/٨	٣٢/٢	٤٦/٨
تورکمان	٤/٨	٧/٣	٣/٣
ئەوانی تر	٩/٢	٤/٦	١/٢
کۆی گشتی	١٠٠	١٠٠	١٠٠

هەردوو پارێزگای موسڵ و کەرکوك لە زۆرترین ئەو پارێزگایانە بوون کەوتنە بەر شاڵاوی بەعەرەبکردن بە تایبەتی لە ماوەی ساڵەکانی حەفتاکان و هەشتاکانی سەدەی رابردوودا کە رەنگدانەوەی خۆی هەبوو لەسەر گۆڕینی باری نەتەوەیی دانیشتووان لەبەرژەوەندیی کەمایەتی

(١١) راپۆرتی کۆمەڵی نەتەوەکان، سەرچاوەی پێشوو، کۆمەڵەی سەرژمێرییەکانی تۆمارکردنی دانیشتووانی ساڵی ١٩٥٧، فەیسەڵ دەباغ، کوردو کەمە نەتەوەکانی تر، سەرژمێریی ساڵی ١٩٧٧، بەشی یەکەم، ١٩٩٣ هەولێر.

عەرەب(خاوەن دەسەڵات) ڕێژەی دانیشتووانی عەرەب لە پارێزگای موسڵ لە (٣٩٪)ەوە بەرز بۆتووە بۆ(٨٥٪) لە ماوەی نێوان ساڵەکانی(١٩٢٤-١٩٧٧) بە بڕی(٤٦٪) لە بەرامبەر دابەزینی ڕێژەی کورد بە بڕی نزیکەی (٢٤٪)، هەروەها ڕێژەی دانیشتووانی عەرەب لە کەرکوك بە بڕی(١٢/٥٪) بەرزبۆوە وە ڕێژەی کورد تیایدا بە بڕی (٥٪) دابەزی لە هەمان ماوەدا بڕوانە خشتەی ژمارە(٥).

خشتەی ژمارە (٥)

دانیشتووانی هەر دوو پارێزگای موسڵ و کرکوك بە پێی نەتەوەکان[12]

نەتەوە	پارێزگای موسڵ		پارێزگای کەرکوك	
	١٩٢٤	١٩٧٧	١٩٢٤	١٩٧٧
کورد	٣٧/٣	١٣/٤	٤٢/٥	٣٧/٦
عەرەب	٣٩	٨٥/٤	٣١/٩	٤٤/٤

لەسەر ئەم بنەمایە جێبەجێکردنی ڕژێمی فیدراڵی یان ویلایەتەکان یان هەر ڕژێمێکی تری لەم بابەتە لەبەر ڕۆشنایی پێکهاتە کارگێرییەکانی ئێستا دا کە پێشان بڕیتی بوو لە ویلایەتی موسڵ، یەك ناگرنەوە لەگەڵ ئامانجەکان و خواستەکانی گەلی کورد لە عێراقدا , لەبەرئەوەی سیاسەتی بەعەرەبکردن بووە هۆی ڕاکێشان و هێنانی هەزاران خێزانی عەرەب بۆ ناوچەکە هەر وەك چۆن بووە هۆی کۆچپێکردنی هەزاران خێزانی کورد بۆ دەرەوەی ناوچەکە و عەرەب بوون بە زۆرینەی دانیشتووان لە ناوچەکەدا، جوگرافیا(سروشت)ی هەرێمی کوردستان ناوچەکانی باکووری بەرزاییەکانی (حەمرین- مەکحول) باشترین هۆکارن لە دیاریکردنی ئەو شوێنەدا کە دەگونجێت تیایدا ڕژێمی فیدراڵی جێبەجێ بکرێت لە بەر ئەوەی ئەم ناوچەیە ڕەنگدانەوەی ڕاستیەکانی مێژوو و جوگرافیای دانیشتووانی ناوچەکەیە، مێژوونووسەکانی تایبەت بە بواری توێژینەوەی کورد کۆکن لەسەر ئەوەی کە بەرزاییەکانی(حەمرین-مەکحول)

(١٢) کۆمەڵە سەرژمێرییەکانی تۆمار کردنی دانیشتووانی ساڵی ١٩٥٧، سەرچاوەی پێشوو (خشتەی ژمارە١٦) و محمود درە، کێشەی کورد، چاپخانەی دارالطلیعة، بەیروت، ١٩٦٣ ل ٢٠٦-٢٠٨

بە سنووری سروشتی نیشتمانی کورد بژمێردرێت، لەبەر ئەوەی ناوچەکانی باکووری ئەم ناوچەیە خەسڵەتی سروشتی و مرۆیی وای هەیە ناوچەکەی پێ جیا دەکرێتەوە لە ناوچەکانی بەشی باشووری ئەم بەرزاییانە.

لە بەر ڕۆشنایی ئەم توێژینەوەیەدا دەکرێت ئەم دەرئەنجامانەی خوارەوە بە دەست بێت:

١-هەرێمی کوردستانی عێراق پێکهاتووە لەم یەکە کارگێڕییانەی خوارەوە وەك بنەما یەك بۆ ڕژێمی فیدراڵی عێراق کە ئەمانەن بڕوانە نەخشەی ژمارە (٥):

- پارێزگانی: (دهۆك، سلێمانی، هەولێر، کەرکوك) بە سنووره بنەڕەتیەکانیانەوە

-ئەو شارۆچکانەی کە زۆرینەی دانیشتووانەکانیان کوردن لە پارێزگاکانی:

نەینەوا، دیالە، واسگ،بڕیتین لە:

(شەنگار، تەلەعفەر، شێخان، تەکێف، حەمدانیە) لە پارێزگای (نەینەوا)، (خانەقین و مەندەلی) لە پارێزگای (دیالە)، (بەدرە) لە پارێز (واست).

٣- ڕووبەری هەرێمی فیدراڵی دەگاتە(٧٨٧٣٦) کیلۆمەتر چوارگۆشە، وە ڕێژەی(١٨٪)ی ڕووبەری عێراق پێکدەهێنێت، دانیشتووانەکەی (٢٢/٤٪)ی کۆی گشتی دانیشتووانی عێراقە بە پێی سەرژمێریی دانیشتووانی ساڵی(١٩٥٧) کورد زیاتر لە(٧٠٪)ی دانیشتووانی هەرێم پێکدەهێنن کە لەسەر بنەمای سەرژمێریی ناوبراودا بەشبوون وەك لە خوارەوەدا دیارە لە خشتەکەدا:

نەخشەی ژمارە (٥)

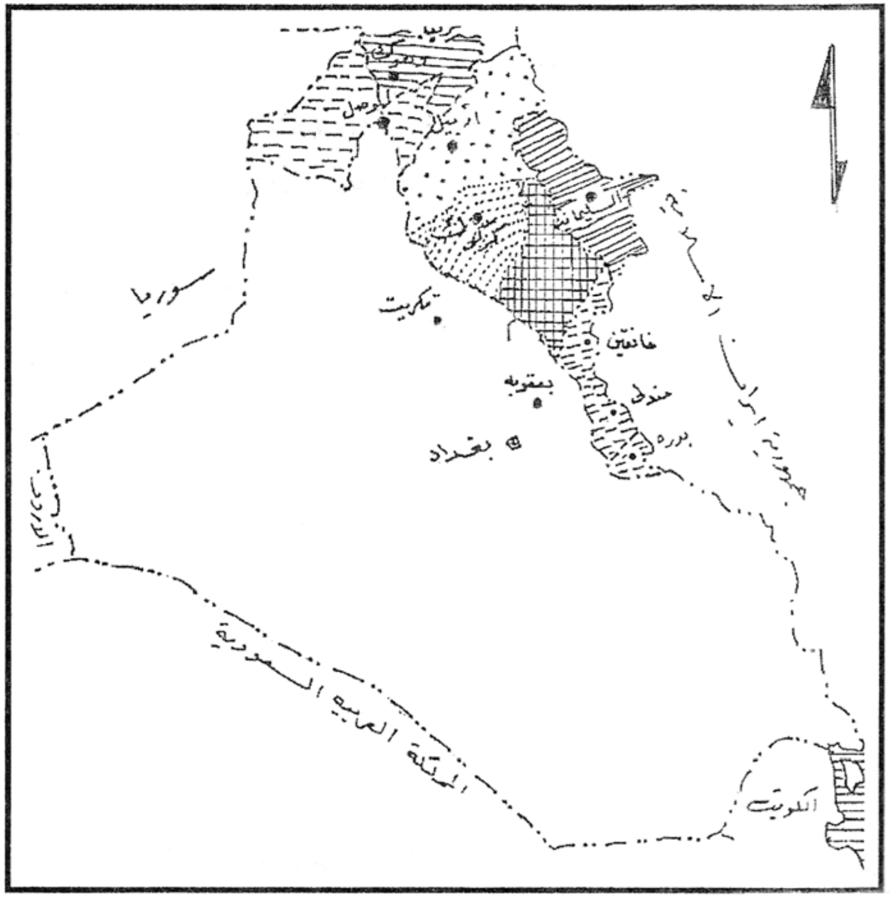

پێگەی هەرێمی کوردستانی عێراق لە(عێراق)دا

خشتەی نیشاندانی رێژەی کورد لە دانیشتووانی هەرێم بەپێی سەرژمێریی ساڵی(١٩٥٧)

ناوچە	دانیشووانی کورد
شارستانی موسڵ جگە لە ناوەند	٦٦/٦
شارستانی سلێمانی	٩٨/٤
شارستانی هەولێر	٨٩
شارستانی کەرکوك	٤٨/٣
شارۆچکەی خانەقین	٥٨/٤
شارەدێی ناوەندی مەندەلی	٢٠
شارۆچکەی بەدرە	زانیاری لە سەر نیە
دانیشتووانی هەرێم	٧٠/٢

٤- کێشانی هەر سنوورێك بۆ کوردستانی عێـراق و شـێوازی رژێمـە کارگێڕییەکـەی لـە داهاتوودا نابنە یارمەتیدەر بۆ پێکهێنانی کەش و هەوای سـەقامگیر کـردن و نۆژەنکردنـەوەی وڵات ئەگەر کەمترین ئاست لە راستیە مێژووییەکان و جوگرافیـەکانی ناوچـە کوردییـەکان لـە عێراقدا نەیەتە دی و جێبەجێ نەکرێت.

نەخشەی کارگێڕیی کوردستانی عێراق لە سایەی سیاسەتی بەعەرەبکردندا

(مەدحەت پاشا) بە هەڵکەوتووترین والیەکانی عوسمانی دادەنرێت کە بەشدارییان کرد لە دووبارە رێکخستنەوەی یەکە کارگێڕییەکان لە سەردەمی فەرمانڕەوایی کردنیدا لە عێراقدا ساڵی(١٨٦٩-١٨٧٢) لە وانە دابەشکردنی عێراق (کە ئەوکات پێکهاتبوو لە هەر دوو کەرتی بەغداد و بەسرە) بۆ یەکەی کارگێڕیی وەکو:

شارستانەکان و شارۆچکەکان و شارەدێکان[1] کە تا ئێستاش کار بە زۆربەیان دەکرێت، لە کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە تا یەکەم جەنگی جیهانی عێراق پێکهاتبوو لە سێ ویلایەت:

ڵبژاردنەکان کە ئەمانە بوون[2]:

١-خشەکانی جێگیرکردنی هۆزە عەرەبەکان لە شارستانی موسڵ دا بە تایبەتی لە رۆژئاوای رووباری دیجلە و ناوچەی جەزیرەدا کە بە درێژایی سەدەی رابردوو قۆناغ جێبەجێکرا لە دەرئەنجامدا بووە هۆی گۆڕانکاریی لە پێکهاتە کارگێڕییەکاندا، زۆر لەو یەکە کارگێڕییانە سەریان هەڵدا کە پێکهاتبوون لە هۆزە عەرەبە کۆچەرییەکان و جێگیر کرابوون و پێداویستیەکانیان دابین کرابوون لە وانە: شارۆچکەکانی: (حەزەر، بەعاج، شورە، شەرگات، حەمدانیە).[3]

وەك تەواوکاریەك بۆ بەعەرەبکردنی شارستانی موسڵ، پارێزگای دهۆك لە یەکە کارگێڕییە بنەڕەتیەکان نوێکرایەوە کە ئەم شارۆچکانە بوون دهۆك، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ) ئەم کارەش بووە

(١) طه الهاشمی: مفصل جغرافیة العراق، چاپخانەی دارالسلام، بەغداد، ١٩٣٠، ل٥٤٩

(٢) علی شاکر علی، التشکیلات الاداریة العثمانیة، موسوعة الموصل الحضاریة، بەرگی(٤)، موسڵ، ل١٦٨

(٣) جبار قادر: السالنامه العثمانیة وحکایة الوثائق النادرة، گۆڤاری مەتین، دهۆك، ژمارە ١٢٥ ل١٢١

فیصل محمدالرحیم، تطور العراق تحت حکم الاتحادیین، موسڵ،١٩٧٥ ل٤٧

هۆی دابەزاندنی رێژەی کورد لەم شارستانانەدا و خێراترکردنی بەعەرەبکردنی ناوچەکە لە شارستانی(کەرکوك)دا حکومەتی عێراقی لە چوارچێوەی بەعەرەبکردنی ناوچەکەدا تێکۆشا بۆ:

بازنەی هەڵبژاردنی یەکەم: پێکهاتووە لە شارستانەکانی ویلایەتی موسڵ کە ئەمانەبوون: موسڵ، سلێمانی، کەرکوك.

٢- بازنەی هەڵبژاردنی دووەم: بریتی یە لە شارستانەکانی ناوەڕاستی عێراق کە ئەمانەن: (بەغداد، دیالە، حلە،دلێم(رمادی)، کەربەلا، کوت).

٣- بازنەی هەڵبژاردنی سێهەم: پێکهاتووە لە شارستاکانی باشووری عێراق کە ئەمانەن: (مەنتەفك(ناسریە)، عەمارە، بەسرە).

لە دواییدا شارستانی هەولێرو دیوانیە نوێکرانەوە و هەولێر خرایە سەر بازنەی هەڵبژاردنی یەکەم و دیوانیە خرایە سەر بازنەی هەڵبژاردنی سێهەم[4]، تەماشای نەخشەی ژمارە (٣) بکە.

خشتەی ژمارە (١)

پێکهاتە کارگێڕییەکانی ویلایەتی موسڵ ساڵی ١٨٧٩

شارستان	شارۆچکە
موسڵ	ناوەند، دهۆك، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ، شەنگار
کەرکوك	ناوەند، هەولێر، رەواندوز، کفری، کۆیە، رانیە
سلێمانی	ناوەند، گوڵ، عەنبەر، شارباژێر، بازیان، مەرگە، جاف

(٤) وزارة التخطیط، هیئة التخطیط الاقلیمی، تحدید المناطق التخطیطیة فی العراق، دراسة رقم(١٥٥)، بەغداد.

خشتەی ژمارە(٢)

پێکهاتەی کارگێڕییەکانی ویلایەتی موسڵ ساڵی ١٩٠٩

شارستان	شارۆچکە	شارەدێ
موسڵ	ناوەند دهۆك زاخۆ ئامێدی ئاکرێ شەنگار	شێخان، العشائر السبعه، مزوری بەرواری باڵا، بەرواری زەید، ڕێکان، نیروە زێبار تەلەعفەر
کەرکوك	ناوەند هەولێر ڕەواندوز کۆیە ڕانیە کفری	مەلحە، داقوق، ئاڵتون کوپری، کێل، شوان، سۆلتانیە، دزەیی باڵەك،دیرە،حەریر، برادۆست،شیروان شەقلاوە دوزخورماتوو، قەرەتەپە
سلێمانی	ناوەند گەڵ عەنبەر معمورەالحمید بازیان شارباژێر	قەرەداغ ئەلیجە، سروچك، قزلجە قەڵادزێ، سورداش، مەرگە قەڵای سپۆکە، سەنگاو سیتەك، ماوەت

خشتەی ژمارە (٣) سێ

یەکە کارگێڕییە(بەعەرەبکراوەکان) لە پارێزگای دیالە

ناوە کۆنەکە	ناوە نوێکە
شارۆچکەی خۆراسان	شارۆچکەی بەعقوبە
شارۆچکەی شارەبان	شارۆچکەی میقدادیە
دێلتاوە(دەوڵەت ئاباد)	شارۆچکەی خالص
شارەدێی دڵی عەباس	شارەدێی منصوریە
شارەدێی قزلربات	شارەدێی سعدیە
شارەدێی هورین شێخان	شارەدێی مەیدان
شارەدێی قەزانیە	شارەدێی سیف سعد

ئەوەی تێبینی دەکرێت دیاردە سروشتیەکانی وەك بەرزایی و نشێویی زەوی و درێژ بوونەوەی رووبارەکان و جۆری سامانە کشتوکاڵیەکان لە دیارترین ئەو بنەمایانە بوون کە ئەم پێکهاتە کارگێڕییانەیان لە سەر دانران[٥] وە لە راپۆرتە بەریتانیاییەکاندا ئاماژەکان ئاشکران کە(ناوچەی باکوور) لە رووی کارگێڕییەوە لە بەر رۆشنایی زانستە جوگرافیەکاندا دابەشکراوە بە جۆرێك هەولێر و کەرکوك و موسڵ کەوتنە ناو دەشتە بڵندەکانەوە لە گەڵ بەرزاییەکانی نێوان هەر دوو لقەکانی (زاب) ی سەروو(زاب)ی خواروو، هەروەها لە باشووریش دابەشکردنە کارگێڕییەکان بە پێی زانستە جوگرافیەکان جێبەجێکران نەك بە شێوەیەکی هەڕەمەکی[٦]، وە ئەم راپۆرتانە درێژە دەدەن بە وەی کە زانستی جوگرافی لەمجۆرە سەرباری شێوازی دابەشبوونی هۆزەکان بوونە بنەمای دیاریکردنی ناوچەی(فورات)ی باکوور بەم شێوەیە دابەشبوونە کارگێڕییەکانی عێراق هەڕەمەکی نەبووە بەڵکولە بەر رۆشنایی بنەماو پێوەرە جوگرافی و مێژوویی و ئابوورییەکاندا بووە.[٧]

(٥) لونکریك، اربعة قرون من تاريخ العراق، وەرگێڕانی جعفر الخياط، چاپی شەشەم، بەغداد، ١٩٨٥، ل١٢٢.

(٦) وزارة التخطيط، تحديد المناطق التخطيطية، سەرچاوەی پێشوو، ل٣٢.

(٧) خليل اسماعيل محمد، البعدالقومی للتغيرات فی الحدودالادارية لمحافظة كركوك، چاپخانەی وەزارەتی ڕۆشنبیریی، هەولێر، ١٩٩٧.

لەسەر ئەم بنەمایانە عێراق دابەشکرا بۆ(١٤) شارستان و (٤٦) شارۆچکە و(١٣٩) شارەدێ، ئەگەر سنوورەکارگێڕییەکانی هەرێمی کوردستانمان وەرگرت کە بریتین لە شارستانەکانی: موسڵ(بەبێ ناوەند)، سلێمانی، هەولێر، کەرکوک لە گەڵ شارۆچکەکانی: (خانەقین، مەندەلی، بەدرە) ئەوا هەرێمی کوردستان(٥٠٪)ی شارۆچکەکان و(٥٣٪)ی شارەدێکانی عێراق لە خۆی دەگرێت.

بەڵام حکومەتە عێراقیەکان لە سیاسەتی بە عەرەبکردندا کە پاش دروست بوونی دەوڵەتی عێراق و لکاندنی ویلایەتی موسڵ پێیەوە لە ساڵی(١٩٢٥)دا جێبەجێ کرا تێکۆشان بۆ چاو خشاندنەوە بە نەخشەی کارگێڕیی هەرێمی کوردستاندا ناوە ناوە لە هەوڵداندابوو بۆ پارچە پارچە کردن و بەرتەسککردنەوەی بوونی کورد لە لایەك، وە بەهێزکردنی دەست بە سەراگرتنیان لە لایەکی تر.

لە شارستانی موسڵ جگە لە ناوەندی شارستانەکە، کورد زۆرینەی دانیشتووان پێکدەهێنن ئەمەش لەو شارۆچکانەدا دەردەکەون کە لە کورد پێکهاتوون وەك: (دهۆك، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ، شەنگار)، تا ئێستاش ئەم شارۆچکانە سەرەڕای گشت شاڵاوەکانی راگواستن و بەعەرەبکردن پارێزگاریی رەسەنایەتی نەتەوەیی خۆیان کردوە. لە لایەکی ترەوە نەخشەکانی جێگیرکردنی هۆزە عەرەبەکان لە شارستانی موسڵ دا بە تایبەتی لە رۆژئاوای رووباری دیجلە و ناوچەی جەزیرەدا کە بە درێژایی سەدەی رابردوو قۆناغ بە قۆناغ جێبەجێکرا لە دەرئەنجامدا بووە هۆی گۆڕانکاریی لە پێکهاتە کارگێڕییەکاندا، زۆر لەو یەکە کارگێڕییانە سەریان هەڵدا کە پێکهاتبوون لە هۆزە عەرەبە کۆچەرییەکان و جێگیر کرابوون و پێداویستیەکانیان دابین کرابوون لە وانە: شارۆچکەکانی: (حەزەر، بەعاج، شورە، شەرگات، حەمدانیە).[8]

وەك تەواوکاریەك بۆ بەعەرەبکردنی شارستانی موسڵ، پارێزگای دهۆك لە یەکە کارگێڕییە بنەڕەتیەکان نوێکرایەوە کە ئەم شارۆچکانە بوون دهۆك، زاخۆ، ئامێدی، ئاکرێ ئەم کارەش بووە هۆی دابەزاندنی رێژەی کورد لەم شارستانانەدا و خێراترکردنی بەعەرەبکردنی ناوچەکە لە شارستانی(کەرکوك) دا حکومەتی عێراقی لە چوارچێوەی بەعەرەبکردنی ناوچەکەدا تێکۆشا بۆ:

چاندنی لاکان(ناوچەکان)ی رۆژئاوا بە جێنشینە عەرەبەکان لە رێی هاندانی هۆزە عەرەبە دەشتەکیەکانەوە بۆ جێگیربوون تیایاندا و دابینکردنی پێداویستیەکانیان، ئەم کارە بووە هۆی

(٨) خلیل اسماعیل محمد (نەخشەی ئیداری کوردستانی عێراق)، گۆڤاری سیاسەتی دوەلی، ژمارە٣، سلێمانی، ٢٠٠٠، ل٣٧

گۆڕینی شارەدێی (حەویجە) بۆ شارۆچکە ساڵی(١٩٦٢)وە شارەدێی(زاب)یشی بۆ زیاد کرا لە پارێزگای(نەینەوا)وە ساڵی(١٩٨٤).

دابەشکردنی شارۆچکەکانی: (چەمچەماڵ، کەلار، دوزخورماتوو،کفری) بەسەر پارێزگاکانی دەورپشت دا بە ئامانجی چۆڵکردنی شارستانی کەرکوك لە زۆرینەی کورد، بەمەش ژمارەی یەکە کارگێڕییەکانی شارستانی کەرکوك لە(٢٥) یەکە دابەزی بۆ(١١) یەکەی کارگێڕیی لە نێوان ساڵەکانی(١٩٧٢-١٩٧٤)،دا هەروەها رووبەرەکەشی دابەزی بۆ نیوە رووبەر، ئەمەش کاریگەریی گەورەی هەبوو لە دووبارە پێکهێنانەوەی پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتووان لە بەرژەوەندیی کەمینەی عەرەبیدا.

بەڵام شارستانی دیالە کە پێکهاتبوو لە شارۆچکەکانی: (خۆراسان(بەعقوبە)، دێلتاوە، شارەبان، خانەقین، مەندەلی)[9]، کورد زۆرینەی دانیشتووانی هەر سێ شارۆچکەی(شارەبان و خانەقین و مەندەلی) یان پێکدەهێنا، کەچی گۆڕانکارییەکانی ناو پێکهاتە کارگێڕییەکان رۆڵیان هەبوو لە سیاسەتی بەعەرەبکردنی ناوچەکەدا لە وانە:

لکاندنی شارەدێی(بەلەدرۆز) کە زۆرینەی دانیشتووانەکەی لە هۆزە عەرەبەکان بوو بە شارۆچکەی(مەندەلی)یەوە، سەرەتایەك بۆ بە عەرەبکردنی ئەم شارۆچکەیە، دەرئەنجامەکەشی ئەوە بوو کە شارەدێی(بەلەدرۆز) گۆڕا بۆ شارۆچکەی (بەلەدرۆز)وە شارۆچکەی(مەندەلی)یش گۆڕا بە شارەدێیەکی سەربە شارۆچکەی(بەلەدرۆز).

دابڕینی ژمارەیەك لە دێکانی سەربە شارەدێی(قەرەتەپە) لە شارستانی کەرکوك و لکاندنیان بە شارستانی(دیالە)وە لە نوێکردنەوەی شارەدێ(جەلەولا)دا لە کۆتایی ساڵەکانی پەنجاکانی سەدەی رابردوو (بیست)دا:

لکاندنی شارۆچکەی(کفری) لە پارێزگای کەرکوك و شارۆچکەی(مەدائن) لە پارێزگای بەغداد بە پارێزگای(دیالە)وە.

گۆڕینی ناوەکانی یەکە کارگێڕییەکان بۆ ناوە عەرەبیەکان بڕوانە خشتەی ژمارە(٣).

هاوکات لە گەڵ ئەم گۆڕانکارییانەدا، شاڵاوەکانی ناردنەوە و راگواستن و دەرکردن بەردەوام بوو بە بیانووی لە (رەچەڵەکدا ئێرانی) یان ئارەزوومەندی لایەنگیریی بۆ بزوتنەوەی شۆڕشگێڕیی کوردی و چاندنی ئەو یەکە کارگێڕییانەی زۆرینەیان کوردن بە کارمەندو کرێکارە

(٩) طه الهاشمی: سەرچاوەی پێشوو، ل٥٠

عەرەبەکانی سەربە هۆزە عەرەبەکان، ئەمەش بووە هـۆی بەرزبوونـەوەی ڕێـژەی دانیـشتووانی عەرەب لە پارێزگای(دیالە)دا لە(**٧٩٪**)ەوەبۆ (**٨٨٪**) لە نێوان ساڵانی(**١٩٥٧-١٩٧٧**)دا.

شارستانی(کـوت)یـش کـە لـە دوایـدا نـاونرا بـە(پارێزگـای واسـیت)، لـە بنەڕەتـدا لـە شارۆچکەکانی:(بەدرە، سوێرە، ئەل حەی، شارۆچکەی ناوەند) پێکهێنرا(١٠)

ئەم گۆڕانکارییانە بـەردەوام بـوو تـا سـاڵەکانی هەشـتاکانی سـەدەی رابـردوو ئـەوە بـوو شارۆچـکەی(نوعمانیـە) و شـارەدێکانی: (حەفریـە، واسـیت، شـێخ سـەعد) نوێکرانـەوە، وە شارۆچکەی(بەدرە) تاکە شارۆچکە بوو کە شارەدێی(جەسان)ی لێ دابـڕا، ئـەوەی زانـراوە ئـەم شارۆچکەیە کە نزیك سنوورەکانی(عێراق-ئێران)ە تا ئێستاش بەردەوام پارێزگـاری دەکـات بـە سیما و خەسڵەتە نەتەوایەتیە کوردانە کەیـەوە سـەرەڕای شـاڵاوەکانی ڕاگواسـتن کـە لـە دژی دانیشتووانەکەی بەرپا کرا لە گەڵ پشت گوێخستنی بە ئەنقەست لە بواری پەرەپێدانی ژێرخانی ئابووریی شارۆچکەکە بـە هـەمان شـێوەی شارۆچـکەی(مەنـدەلی) ئـەم کـارەش بـووە هـۆی ناچارکردنی دانیشتووانی شارۆچکەکە بۆ کۆچکردن و بەجێ هێشتنی شارۆچکەکە بـە تایبـەتی پاش توندتر بوونی قەیرانی ئاو(کەم ئاوی) بێ ئەوەی حکومـەتی عێراقـی نەخـشەکانی پـڕۆژە ئاودێرییەکان جێبەجێ بکات تا ساڵەکانی شەستەکانی سەدەی رابردوو پاش ئەوەی ناوچەکە بە دێهاتە عەرەبیەکان چـاندرا ئینجـا حکومـەت دەسـتی کـرد بـە قیرتـاوکردنی شـەقامەکان و جێبەجێکردنی پرۆژە ئاودێرییەکان لە هەر دوو شارۆچکەی (بەدرە) و(مەندەلی)دا (١١)

لەو شتانەی لە پێشەوە باسکران دەکرێت بووترێت:

ئەو گۆڕانکارییانەی لە نەخشەی کارگێڕیی هەرێمی کوردستانی عێراقدا ئەنجامـدران هـیچ خزمەتێکی هاوڵاتیانی نەکردوە یان ئاسانکاریی نـەکردوە لـە جێبـەجێ بـوونی کاروبارەکـانی ژیانیاندا، بەڵکو کۆمـەڵێ هانـدەری سیاسـی و پەلـە کـردن لـە جێبـەجێکردنی نەخـشەکانی بەعەرەبکردنی هەرێم لە پشت ئەم گۆڕانکارییانەوە بوون، بۆیە رەنگدانەوە(کاردانـەوە) ی ئـەم گۆڕانکارییانە تەنها لەسەر:

- کەمکردنەوەی بوونی کورد نەبووە....بەڵکو
- لەسەر خۆ پێکهێنان(خۆ پێگەیاندن)ی نەتەوەیشیان بووە.

---

(١٠) محمودالدرة، القضية الكرديـة، چـاپخانەی دارالطليعـة، بـەيروت، ١٩٦٦، ل٢٠٩ فيـصل دبـاغ، کـوردو کەمەنەتەوایەتیەکانی تر لەسەرژمێری ١٩٧٧، هەولێر، ١٩٩٣، ل١٨

(١١) خليل اسماعيل محمد، منطقة التخصر الحدودية بين العراق وايران، چاپخانەی کریستال، هەولێر، ١٩٧٧، ل٢٦.

کورد لە کوردستانی عێراق دا لە نێوان پەرەسەندنی عەرەبی و شەپۆلە تورکیەکاندا

دانیشتووانی جیهان بە تایبەتی لە سەردەمی مێژووی نوێیدا بە بزاڤی تێکەڵبوون و کارلێکی نێوان رەگەزەکانی و نەتەوەکانی و ئایینەکانی ناسراوە بە شێوەیەك کە پێشتر نمونەی نەبووە، بە هۆی پەرەسەندنی تواناکانی مرۆڤەوە لە چالاکی نواندنەکانی و بزاڤەکانیدا، لە زیاد بوونی داواکاریی و پێداویستیەکانیدا، لە ئاسانی هاتووچۆیدا، بەمەش شوێنەکانی نیشتەجێ بوون و بازنەکانی کلتوریی و کارە ئاوەدانکارییەکانی مرۆڤ بۆ زەوی زیادی کردوە و رەگەزە گەنم رەنگەکان و پێست سپی یەکان و پێست رەشەکان تێکەڵ بوون و زمانەکان و رۆشنبیرییەکان(کەلتورەکان) و باوەڕەکان بەیەکدا چوون، ئەمە وایکردووە(پەنا بردن) بۆ مێژوو یان جوگرافیای مێژوویی لە بڕیاردان لەسەر چارەنووسی نەتەوەکان و گەلانی جیهان کارێکی سەخت و ناخۆش بێت، گەر وانەبوایە ئەوا پێویست بوو لەسەرمان دووبارە نەخشەی دابەشبوونی گەلانی جیهانمان سەر لە نوێ بکێشایەتەوە، ئایا کارێکی ژیرانەیە(هیندە سوورە) کۆچکردووەکانی ئەوروپا و ئەفریقیا داوای گەڕانەوەیان بۆ وڵاتەکەی خۆیان لێبکرێت؟!

یان عەرەبەکان لە باکووری ئەفریقیا و(هلال الخطیب)وە دەربنرێن بەرەو شوێنە سەرەتاییەکانیان لە دوورگەی عەرەبیدا ؟! یان

تورکەکان بگەڕێنرێنەوە بۆ ناوەڕاستی ئاسیا و رۆژهەڵاتی دەریای قەزوێن؟!!

لەبەرئەوە بۆئەوەی لە راستی و دروستیەوە نزیك بین لە بڕیاردانی چارەنووسی نەتەوەو گەلانی بەشخوراو و ژێر دەستەدا کە تا ئێستاش لە ژێر دەسەڵاتی نەتەوەکانی تردا دەناڵێنن و واقیعی بین دەبێت بگەڕێینەوە بۆ لای هاوڵاتیانی نەتەوە ژێردەستەکان خۆیان چونکە ئەمان خۆیان پەیوەندیدارن لە دیاریکردنی شێوازی ئەو فەرمانڕواییە(بەڕێوەبردنە)ی ئارەزووی دەکەن لەگەڵ ئەو هەرێمەی بۆیان دەگەڕێتەوە بەڵام ئەمەش ئەوە ناگەیەنێت کە ئێمە لە راستیەکانی سەرزەوی لادەدەین، زەوی شانۆیە کە ئەم دانیشتووانانەی لە سەربووە و قوربانیان داوە لە پێناو خزمەتکردنی کەلەپوور و مێژوو و پارێزگاریکردن لە شارستانیەتەکەیان لەبەر ئەوەی تەوەری

توێژینەوە کە (کوردستانی عێراق)ە، لە گۆڕانکارییەکانی سەدەی بیست دا بەڵگە دەبینین لە ئازار و ئەشکەنجەی گەلی کورد لە سایەی فەرمانڕەوایی دەوڵەتانی دراوسێ دا لە دیاریکردنی چارەنووس و دوارۆژی گەلی کوردا.

هەڵبەت ئەوە بەڵگە مێژووییە هاوچەرخانە و بڕوانامە و زانیارییانەی ئاماژەیان پێدەکرێت دەیان ساڵەی رابردوو زۆر تێکی نەداون و نەیشێواندون، هۆکارێکن سوودبەخشن بۆمان بۆ گەیشتن بە ئامانج.

پێگەی جوگرافی هەرێم:

هەرێمی کوردستانی عێراق دەکەوێتە نێوان هەردوو ناوچەی چیاکان و بەرزاییە بڵندەکان لە باکوورو رۆژهەڵاتەوە، بانەکان و بیابانەکان لە باشوورو رۆژئاواوە، ئەمەش هەر لە مێژووی دێرینەوە هەرێمەکەی کردووە بە پردێك بۆ تیرە و هۆزە شەڕفرۆشەکان و بنکەی بەیەکگەیشتن بۆ ئەو کۆمەڵگاو نەتەوانەی هاتوونەتە ناوچەکە بۆ جێگیربوون لە سەر خاکی هەرێم و بنیادنانی شوێنی نیشتەجێ بوون بە سوودبینین لە زۆریی ئاوەکان و گونجاوی ئاوو هەواکەیی و بەپیتی خاکەکەی، لەبەر ئەوە زۆر لە تیرەو نەتەوەکان لە هەرێمەکەدا دەرکەوتن و پێگەی جوگرافی هەرێم بووە هۆی زۆریی رەگەزە جیاجیاکان و بیروباوەڕەکان.، تەنانەت هەندێك لە توێژەران هەرێمەکەیان بە(مۆزە خانەی رەچەڵە کزانی) ناو ناوە.

ڕاستیەکانی سەرزەوی ئاماژە دەکەن بەوەی کە گەلی کورد توانیویەتی پارێزگاری بکات بە سیماو خەسڵەتە نەتەوەییەکانی و کولەپوورەکەیەوە لە شوێنە بڵندەکان و زەوییە پڕ مەترسیەکاندا، هەروەك چۆن عەرەبەکان خەسڵەتە نەتەوەییەکانی خۆیان پاراست لە لای زەوییە تەخت و دەشتەکاندا، تورکمانەکانیش لە ناوچەکانی بەریەککەوتنی کورد و عەرەبدا کۆبوونەوە لە ناو ئەو ناوەند و کۆمەڵانەدا کە درێژ دەبنەوە لە(تەلەعفەر)ی سەر بە پارێزگای(نەینەوا)وە تا دەگاتە(مەندەلی) لە پارێزگای (دیالە)دا.

نیشتەجێ بوونی عەرەب لە عێراق دا:

مێژوونووسەکان جەخت دەکەنەوە لە سەر ئەوەی کە شتێك نەبووە ئاماژە بکات بە بوونی عەرەب لە عێراقدا. تا هەزارەی یەکەمی پێش زایین، وە زاراوەی(العرب) هاوتا بووە بۆ

وشەی(بیابان-بادیە) لە زمانە سامیەکاندا[١] (جرجی زیدان) وا دەبینێت کە عەرەب پێش ئیسلام مەبەست لە دانیشتووانی دوورگەی عەرەبی بوو بە تەنها،[٢] کۆچیان دەکرد بەرەو باکووری دوورگەی عەرەبی لەنێوان رووباری نیل دا، لەگەڵ دانیشتوانی ئیمارات کە عەرەبەکان پێش ئیسلام دروستیان کرد، وە خەڵکی(انباط) لە رۆژهەڵاتی ئوردون، وە ئەخمینیەکان لە رۆژئاوای عێراق کە پایتەختەکەیان(حیرە) بوو.

پەرەسەندنی عەرەبی لە سایەی(هاتنەناوەوەی موسڵمانان) لە سەدەی حەوتەمی[٣] زایینی دا مەزنترین رووداو بوو لە پێکهێنانی نەتەوەیی دانیشتووانی عێراقدا ئەوە بوو دەستگیرا بەسەر(بەسرەو بەغداد و موسڵ) دا و چەندین شاری نوێ یان دروستکرد کە لەگەڵ بەرەو پێشچوونی سەردەمدا وەك بنکە مانەوە بۆ راکێشانی توخمەکانی تری عەرەب وە تا سەدەی چوارەمی کۆچی (دەیەمی زایینی) خاکی جەزیرەی دەورووپشتی رووباری فورات زۆرینەی دانیشتووانەکەی کورد و عەرەب بوون هەر وەك(الاصطخری) دەڵێت وە (یاقوت الحموی٦٢٦ کۆچی- ١٢٢٨ زایینی) دەری دەخات و دەڵێت ئەم ناوچانە لە ماوەی سەدەی شەشەمی کۆچیدا لە نێوان هۆزە عەرەبەکان و کوردەکان و تورکمانەکاندا دابەشبوو بوو، عەرەبەکان لە شوێنە دیاریکراوەکاندا بوون و کوردەکانیش لە شوێنە جیاجیاکاندا[٤].

لە سەردەمی عەباسیەکاندا تەوژمی بەعەرەبکردن بە توندیی بەردەوام بوو(البلاذری) یەکەم ئاماژەی دا بە نیشتەجێ بوونی هۆزە عەرەبەکان لە ناوچەی(شەنگار)دا پاش(هاتنە ناوەوەی ئیسلام) وە(الحموی) دەهێنێتەوە یاد کە زۆرینەی خەڵکی(هەولێر) لە کوردەکان بەعەرەبکراون[٥]

---

(١) طە باقر، مقدمە فی تاریخ الحضارات القدیمە، بەشی یەکەم، بەغداد، ١٩٥٥، ل٦٦

(٢) جرجی زیدان، تاریخ العراق قبل الاسلام، بەیروت، ١٩٣٨، ل٤١

(٣) لاصظخری، مسائل الممالك، دی غویە،بریل، لیدن، ١٩٢٧ ل١٠، البلاذری، فتوح البلدان، دارالنشر للجامعیین، بەیروت،١٩٥٨،ل٢٠٥.

(٤) یاقوت الحموی، معجم البلدان، مکتب الاسدی، تاران،١٩٦٥ بەرگی ١، ل٨٧٢، بەرگی٤، ل٦٩٠.

(٥) هەمان سەرچاوە، بەرگی ١،ل١٨٦.

لە پەرتووکی(تاریخ جهان نما)ی تورکیەوە، وەرگیراوە کە خەڵکی شاری موسڵ کورد بوون و زمانی ئاخاوتنیان کوردی بووە بەڵام لە هەمان کاتدا هەر سێ زمانی: عەرەبی و تورکی و فارسیشیان زانیوە[٦]

مێژووی هاوچەرخی عێراق لە بەردەوامی کۆچی هۆزە عەرەبەکانی بە خۆیەوە بینی لە ناوچەی جەزیرەوە،بە تایبەتی لە سەدەی حەڤدەی زایینی دا، بە جۆرێك بووە هۆی گۆڕانکاریی سەرتاسەری لە نەخشەی دابەشبوونی جوگرافی و نەتەوەیی دانیشتوواندا، لە پێشەوەی هەموویاندا کۆچی هۆزەکانی(شەممەر) ساڵی(١٦٤٠ ی زایینی) لە بیابانی(نەجد) و باکووری دوورگەی عەرەبیەوە، هەندێکیان لە شاخی(شەممەر) نیشتەجێ بوون و ئەوانی تر لە نێوان(عەنە-فەلوجە)دا، تیرەکانی (زبید) لە لای رووباری دیجلەو دەوروبەری شاری(حلە)دا جێگیر بوون وە (شمرطوکة) کانیش لە نێوان(دیالە-کوت)دا بڵاوبوونەوە لە کۆتایی سەدەی هەژدەی زایینی و سەرەتاکانی سەدەی نۆزدەدا هۆزەکانی (عنزە) توانیان پاڵ بە هۆزەکانی(شمر)ەوە بنێن بۆ ناوەوەی خاکی عێراق بەرەو رۆژهەڵات لە رێی رووباری(دیجلە)وە بە ئاراستەی بەرزاییەکانی ئێران، ئەم جموجۆڵانە کاریگەریی گەورەیان هەبوو لەسەر جووڵەی هۆزەکانی تر، لە وانە جێگۆڕینی تیرەکانی(عبید) و پەڕینەوەیان لە رووباری(دیجلە)وە بۆ(حەویجە) و بەزاندنی بەرزاییەکانی(حەمرین)[٧]

(مەدحەت پاشا)ی عوسمانیەکان ئەرکێکی بەرچاوی کێشا لە نیشتەجێکردنی ئەم هۆزە دەشتەکیانەدا ئایا لە باشوور بووبێت وەك هۆزەکانی(منتفك) یان لە پارێزگاکانی(شمر) و(دلێم) و(کعب)دا.

پاش دروستبوونی دەوڵەتی عێراقیش سیاسەتی نیشتەجێکردنی هۆزە عەرەبە دەشتەکیەکان(کۆچەرییەکان) هەر بەردەوام بوو، بە جۆرێك دەوڵەتی عێراقی تێکۆشا بۆ دانانی نەخشە بۆ دابەشکردنی زەوی وزاری کشتوکاڵی و دانانی پرۆژەی ئاودێری بۆ ئاسانکردنی جێگیرکردنی ئەو هۆزە کۆچەرییانە لە وانە:

---

(٦) محمد امین ذکی، خلاصە تاریخ الکرد و کردستان، وەرگێڕانی محمد علی عونی،چاپخانەی صلاح الدین، بەغداد، ١٩٦١، ل٢٥

(٧) لونکریك، اربعە قرون من تاریخ العراق الحدیث، وەرگێڕانی جعفر خیاط، چاپی شەشەم، بەغداد، ١٩٨٥، ل٤٢، نوری البرازی، البداوە والاستقرار فی العراق، قاهیرە، ١٩٦٩،ل ١٢٣.

- پرۆژەی جەزیرە لە موسڵ
- پرۆژەی حەویجە لە کەرکوك

ئەمە بانگەشەیەك بوو بۆ بەعەرەبکردنی پارێزگاکانی:
(موسڵ، کەرکوك، دیالە، کوت).

نیشتەجێ بوونی تورك لە عێراق دا:

مێژووی نیشتەجێ بوونی تورك لە عێراقدا دەگەڕێتەوە بۆ کۆڕەوی ئەو کۆمەڵە هۆزانەی کە لە ناوەڕاستی ئاسیاو ڕۆژهەڵاتی دەریای(قەزوێن) دادەژیان، وە لە راپۆرتی لیژنەی(کۆمەڵی نەتەوەکان ـ عصبە الامم) دا بۆ چارەسەری کێشەی ویلایەتی موسڵ ی ساڵی(١٩٢٤)دا هاتووە دەڵێ تورکمانەکانی عێراق لەو تورکانەن کە لە ناوەڕاستی ئاسیاوە هاتوون لە سەدەی یانزەی زایینی دا و دەستیان کردە ملی ئیسلام و لە وڵاتی فارس و ئازەربایجان و عێراق و سوریا و تورکیا و میسردا نیشتەجێ بوون وە زۆربەی توێژەرەکان تورکەکان دابەش دەکەن بە دوو کۆمەڵەوە:[8]

– یەکەم: ئەوانە بوون کە لە گەڵ سەربازەکانی جێگرە(خلفاء)عەباسیەکان و ئەتابەگیەکان و سەربازەکانی(توغرول) بەگ و جێگرەکانیدا هاتبوون وە لە تورکمانەکان بوون.

– دووەم: ئەوانە بوون کە لەگەڵ داگیرکەرە عوسمانیەکاندا هاتبوون وە تورك بوون وە پەیوەندیی بە هێز بەستبوونی بە دانیشتوانی تورکیاوە، هەریەکەیان زاراوەیەکی جیاوازی خۆی هەیە.

ئەوەی جێگای سەرنجە ئەو تورکانەی کە لە (ئازەربایجان) نیشتەجێ بوون ناونراون بە(ئازەرییەکان) وە ئەوانەی کە لە تورکیا نیشتەجێ بوون ناونران بە(عوسمانیەکان) لە کاتێکدا ئەوانی تریان بەناوی (تورکمان)پارێزران هەروەك تورکەکانی عێراق،[9] وە(شاکر خصباك) دڵنیامان دەکاتەوە لەوەی کە هاتووە لە راپۆرتی لیژنەی کۆمەڵی نەتەوەکاندا و دەڵێ: گشت ئەو تورکانەی لە رووباری(جێجۆن) پەڕینەوە لە سەدەی یانزەی زایینی دا بە(تورکمان)ناودەبرێن و ئەمانە لە نەوەکانی سەربازە عەباسیەکان و(ئەتابەگیەکان) کە تورك بوون لەگەڵ سەربازەکانی توغرول بەگ و ئال عوسمان[10].

(٨) عصبەالامم، مساله الحدود بين تركيا و العراق، مطبعة الحكومه، بەغداد، ١٩٢٤.، ص ٥٥-٥٦.

(٩) شاكر الضابط، موجز تاريخ التركمان فى العراق، چاپخانەی بەغداد، بەرگی یەکەم، ١٩٦٠،ل١٢

(١٠) شاكر خصبان، العراق الشمالى، مطبعة شفيق، بەغداد، ١٩٧٣، ل٢٧.

هەندێ سەرچاوە ئاماژەیان کردووە بە بوونی تورکەکان لە عێراقدا لە ساڵی(٥٤)ی کۆچییەوە کاتێ والی خۆراسان(٢٠٠٠) سەربازی دیاری کرد و ناردنی بۆ عێراق و لە ناوچەی بەسرە نیشتەجێی کردن، هەروەها بەشدارییان کرد لە سوپای ئەبوموسلیمی خۆراسانی ساڵی(١٣٢)ی کۆچی[11] وە جێگر(خلیفە) (مەنسوری عەباسی) لە گەڵ والی موسڵ دا(٢٠٠٠) سەربازی تورکی نارد لە خۆراسانەوە، هەروەها(موعتەسەم بیللا)ش (٢٠٠٠٠) بیست هەزار نیشان شکێنی تورکی هەبوو.

لەگەڵ هاتنی سولتانی عوسمانی(سلێمان قانونی) بۆ بەغداد ساڵی (٩٤١ کۆچی ١٥٣٤ ی زایینی)وە تا یەکەم جەنگی جیهانی(١٩١٤-١٩١٨) تورکەکان توانیان کاریگەریی گەورە بکەنە سەر لایەنی ژیانی کۆمەڵایەتی و ئابووریی و سیاسی دانیشتوانی عێراق وە نیشتەجێ کران بە درێژایی هێڵی

(تەلەعفەر- مەندەلی) بۆ دەست بەسەرا گرتنی ناوچەکەو مسۆگەر کردنی ئارامی و پاراستنی هێڵی پەیوەندیی کردن لە نێوان ویلایەتەکانی بەشی باکووری(ئەنازۆڵ) و ویلایەتەکانی بەشی باشوور[12]

وە لەگەڵ ئەوەش دا کە عوسمانیەکان دەستیان گرتبوو بەسەر چوارچێوەو بنکەکانی کارگێڕیی دا بۆ ماوەی نزیکەی چوارسەدە (٤٠٠) ساڵ بە پەیڕەوکردنی سیاسەتی بە تورك کردنی ناوچەکانی ژێردەسەڵاتیان کە ملکەچیان بوون وە بە تایبەتی لە دوا ساڵەکانی دەسەڵاتیاندا، بەڵام سیاسەتی بەعەرەبکردن کە حکومەتە عێراقیە یەك لە دوای یەکەکان نەخشەیان بۆ دەکێشا دوای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقی و لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەم دەوڵەتە نوێ یەوە وە تێکۆشانی ناوە ناوە(قۆناغ-قۆناغ) بۆ جێبەجێکردنی ئەم سیاسەتە بووە مایەی کەمکردنەوەی رێژەی تورکمانەکان لە زۆربەی شوێنەکانیاندا و کەمکردنەوەی رۆڵیان هەروەك چۆن ناوچە کوردییەکان بەعەرەبکران[13]

دەرئەنجامەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردن

لە سایەی نەبوونی زانیاریی و ژمارەی ووردو سەرانسەریی تایبەت بە دابەشبوونی نەتەوەیی و زمانەکانی دانیشتوانی عێراق، بەتایبەتی پارێزگاکانی هەرێم لە بەرئەو هۆکارانەی کە

(١١) عبدالرزاق الحسنى، العراق قديما و حديثا، مطبعة العرفان، صيدا، ١٩٥٥.

(١٢) هەمان سەرچاوە.

(١٣) خليل اسماعيل محمد، اقليم كردستان العراق، چاپی دووەم، هەولێر، چاپخانەی زانکۆ، ١٩٩٩، ل٧٣

دەگەڕێتەوە بۆ سروشتی بارە سیاسیە ناجێگیرە کە لە لایەك،وە بۆچوون و ئاراستە کردنەکانی ئەوانەی کە هەڵساون بە سەرژمێریی کردنەکانی دانیشتوان کە لە عێراقدا ئەنجام دراون لە پێناوی بەرژەوەندییەکانی خۆیان دا لە لایەکی تر، ئێمە ناچار دەبین پشت ببەستین بەو سەرژمێریانەی لەبەر دەستدان بۆ مەبەستی بەراوردکردن نەك بە مەبەستی بڕیاردان لەسەر کێشی(دیمۆگرافی) نەتووەکان لە عێراقدا، هەڵبەت ئەو خەملاندنانەی کە لیژنەی کۆمەڵی نەتەوەکان پێشکەشیکردون بۆ چارەسەری گرفتی(ویلایەتی موسڵ) زیاتر جێگای پشت پێ بەستنن لەم بوارەدا، سەرەڕای ئەوەش کە خۆمانیان لێ بەدوور دەگرین، لەبەر کاریگەریی ئەو کێشانەدا کە دروست بوون لە نێوان بەریتانیاو تورکیادا پاش کۆتایی هاتنی یەکەم جەنگی جیهانی دەربارەی دەست بەسەردا گرتنی(ویلایەتی موسڵ)، کێشەکە بەرز کرایەوە بۆ کۆمەڵی نەتەوەکان بۆ چارەسەرکردنی، کۆمەڵی نەتەوەکان لیژنەیەکی نارد بۆ روونکردنەوەی راستییەکان و دانانی راپۆرتێکی تێرو تەسەل سەبارەت بە راستەقینەی گرفتەکەو رێگا چارەکانی.

لایەنە پەیوەندیدارەکان(حکومەتی عێراقی، حکومەتی تورکی، بەریتانیەکان)زانیاریی و روونکراوەکانی خۆیان پێشکەشی لیژنەکە کرد، وە لیژنەکەش وەك رۆڵی خۆی هەستا بە ئەنجامدانی چاوپێکەوتن لەگەڵ دانیشتوان دا و کۆکردنەوەی زانیارییەکان، وە ئەو خەملاندنانەی کە لایەنەکان پێشکەشیان کرد دەربارەی دابەشبوونی نەتەوەیی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵ بەم شێوەیەی خوارەوە بوو[14]

نەتەوە	زانیارییەعێراقیەکان ٪	زانیارییەتورکیەکان ٪	زانیارییەبەریتانیەکان ٪
کورد	٦٥	٥٦	٥٧/٩
عەرەب	٢٠/٨	٨/٦	٢٣/٧
تورك	٤/٨	٢٩/٢	٨/٤
ئەوانی تر	٩/٤	٦/٢	٠ و ١١

بەڵام زانیارییەکانی حکومەتی عێراقی لە ماوەی(١٩٢٣-١٩٢٤)دا کە لیژنەکەی کۆمەڵی نەتەوەکان پشتی پێ بەستبوو وە پەیوەندیی هەبوو بە دابەشبوونی نەتەوەیی دانیشتوانی ویلایەتی موسڵەوە لە سەر ئاستی پارێزگاکان(شارستانەکان) بەم شێوەیەی خوارەوە بوو.

(١٤) عصبە الامم، مسالە الحدود بین ترکیا و العراق، سەرچاوەی پێشوو،ل٣٣، ل٩٣.

نەتەوە	شارستانی موسڵ ٪	شارستانی هەولێر ٪	شارستانی سلێمانی ٪	شارستانی کەرکوك ٪
کورد	٣٧/٣	٨٩	٩٩/٢	٤٢/٥
عەرەب	٣٩/٠	٦/١	-	٣١/٩
تورك	٣/٢	١/٥	-	٢٣/٤
ئەوانی تر	٢٠/٥	٣/٤	٠/٨	٢/٢

هەرچەندە کە لیژنەکەی کۆمەڵی نەتەوەکان لە راپۆرتەکەیدا جەختی لەسەر ئەوە کردوە کە ئەو زانیارییانەی لە بەرژەوەندیی کوردا نەبوون، بەریتانیەکان سۆزی خۆیان دەردەبڕی بۆ عەرەب، هەروەها حکومەتی تورکیش لەگەڵ تورکەکاندا سۆزی دەنواند لە ویلایەتەکەدا بەڵام لە راستییدا کورد زۆرینەی دانیشتووان بوون تیایدا و نوێنەری راستەقینەو بنەڕەتی ویلایەتەکە بوون، عەرەبەکان و تورکەکان وەك لێشاوی کۆچکردن هەڵقوڵان و تێکەڵ بەکوردەکان بوون لەگەڵ بەرەوپێش چوونی مێژوودا[15]

لە ئەنجامی دروست بوونی دەوڵەتی عێراقی و لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەم دەوڵەتەوە لە ساڵی(١٩٢٥)دا حکومەتە عێراقیەکانی تێکۆشان بۆ جێبەجێکردنی نەخشەکانیان لە بەعەرەبکردنی عێراقدا ئەم کارەش بووە هۆی دەرئەنجامێکی خراپ کە ئەویش بەرزبوونەوەی رێژەی دانیشتووانی عەرەب بوو لە شارستانی موسڵ دا بەم شێوەیە(٣٩-٨٥٪)،

لە ماوەی(١٩٢٤-١٩٧٧)دا لەسەر حسابی دانیشتووانی کورد کە رێژەکەیان دابەزی لە(٣٧٪) بۆ (١٣/٤٪) وە دانیشتووانی تورکمان لە(٣٪) بۆ کەمتر لە(١٪) بەهەمان ئەو شێوەیەی کە روویدا لە شارستان(پارێزگا)ی کەرکوك، هەروەك لەم خشتەیەی خوارەوەدا دیارە:

نەتەوە	شارستانی موسڵ ٪		شارستانی کەرکوك ٪	
	١٩٢٤	١٩٧٧	١٩٢٤	١٩٧٧
کورد	٣٧ /٣	١٣/٤	٤٢/٥	٣٧/٦
عەرەب	٣٩/٠	٨٥/٤	٣٤/٩	٤٤/٤
تورك	٣/٢	٠/٩	٢٣/٤	١٦/٣

(١٥) هەمان سەرچاوە، ل٣٠

خوێندنەوە یەك لە سیاسەتی دەرەوەی تورکیادا لەسەر تەوەری (بەڵقان- قەوقاز)

تورکیا پێگەیەکی جوگرافی دیار داگیر دەکات لەبەرئەوەی لە هەردوو کیشوەری ئـەوروپا و ئاسیادا درێژ دەبێتەوە ئەمەش کردویەتی بە پردێك کە دەریای رەش دەبەستێتەوە بـە دەریـای ناوەڕاستەوە لەڕێی دەریای(مەرمەرە)و هەردوو دەربەنـدی(دەردنیـل)و(بەسـفور)ەوە، هـەروەها تورکیا بازنەی بە یەکگەیشتنی رۆژهەڵاتی ئیسلامی و رۆژئاوای دیانییە، ئەم پێگەیەی تورکیا وایکردووە دەوڵەتی تورکیا بوارێکی جیۆستراتیژیی تایبـەتی هـەبێت بـە تایبـەتی لـە سـایەی کێبەرکێ نێودەوڵەتیەکاندا بە درێژایی تەوەری(بەڵقان-قـەوقاز) سـەرەڕای ئـەوەی کـە مـاوەی زیاتر لە(٧٠)حەفتا ساڵە تورکیا بۆچوونەکانی بەرەو رۆژئاوایە لە رووی رۆشنبیریی و سیاسیەوە لە ئەدەبیاتی سیاسی و مێژوویی و جوگرافیدا شانازیی بـە خۆیـەوە دەکـات لـە بـواری نـاخی مرۆیی و شارستانی خۆیدا بە ئاراستەی رۆژهەڵات بەرەو ئاسیای ناوەڕاست و قەوقاز تا دەگاتە سنوورەکانی وڵاتی(چین)، لەبەرئەوە تورکمانەکان بە چڕی و پڕی بڵاودەبنەوە بە زۆربەی کۆمارە ئیسلامیەکاندا هەروەها دروشمی تورکیای مەزن(لە چینەوە تا بەڵقان) بە زۆریی بە سـروودێکی نەتەوەیی گەلی تورك دادەنرێت.

بڕوانە نەخـشەی ژمـارە (٦)، دەکرێـت بووترێـت دارمـانی یـەکێتی سـۆڤیەتی جـاران و سەربەخۆبوونی کۆمارە ئیسلامیەکانی(لێی هانی تورکـەکانی دا بـۆ چاوخـشاندنەوە بەتـەواوی سیاسەتی) دەرەوەیانـدا لەگـەڵ رێکخـستنەکانی ئاسایـشی نەتـەوەیی وڵاتەکەیانـدا لـە تـەك پەرەسەندنی بانگەشەی ئیسلامی لە ناوچەکەدا کە هانی تورکیای دا بۆ دووبـارە خوێندنـەوەی مێژووەکەی سەرلە نوێ.

لە لایەکی تر زۆربوونی سەرچاوەکانی کێشەو کێبەرکێ نێودەوڵەتیەکان بە درێژایی تـەوەری ناوبراو(بەڵقان- قەوقاز)و هاتنە ناوەوەی راستەوخۆی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بۆسـەر هێڵەکە و بەردەوام بوونی بۆچوونە سیاسیەکانی روسیا بۆ گەیشتن بە ئاوە گەرمـەکان(کەنـداوی فارسی و دەریا لوشی هیندی) وەك بایەخە جیۆستراتیژییەکان دەمێننەوە بۆ تورکیا.

نەخشەی ژمارە (٦)

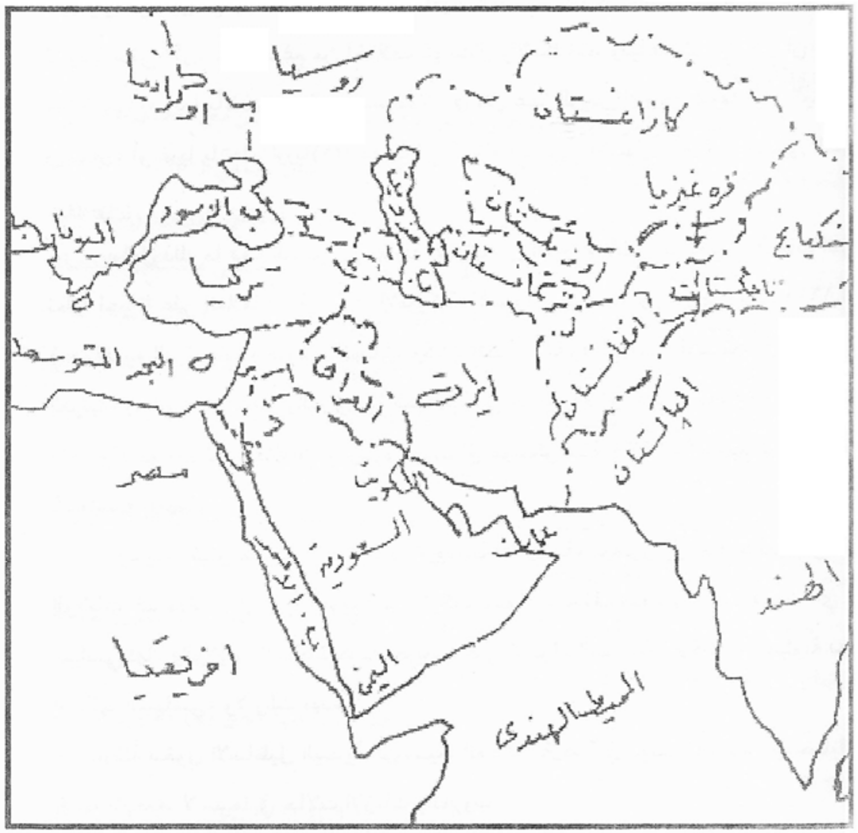

کۆمارەکانی قەوقاز و ئاسیای ناوەڕاست

پەیوەندییەکانی (تورکیا- روسیا)

ئاشکرایە کە کێشەی(روسی-تورکی) نویێ نیە لە(ئۆراسیا)دا بەتایبەتی لەسەر کەنارەکانی دەریا و نۆکەندە ستراتیژیەکاندا رووسەکان هەمیشە تێدەکۆشان بۆ بڕینی ئەم دیوارە بۆگەیشتن بە ئاوە گەرمەکان(کەنداوی فارسی و دەریالوشی هیندی)، ئەم بارە بەبەردەوامی مۆرکێکی لاساکەرەوە(دووبارە)ی وەرگرتووە هەتا ئێستا سەرەڕای جیاوازیی هۆکارەکان و تواناکان و دوورکەوتنەوەی سەردەم، بەڵام ئەم جۆرە کێشانە لە وانەیە ئەندازەیەکی فراوان تر وەربگرێ لە داهاتوودا لە ئەنجامی پەککەوتنی رووسەکان بۆ رووکردنە رۆژهەڵات لە بەردەم (ژاپۆن) و(چین) دا یان، رووکردنە رۆژئاوا لەبەردەم (ئەوروپا)دا[1] بەمەش تەنها پشتێنەی خوارەوە دەمێنێ کە بڕینی ئاسانتر بێ بۆ بەدی هاتنی خەوونی رووسی. هەڵبەت هەر ئەمەش، هانی رووسەکانی داوە بۆ دەربڕینی هەست وسۆز بەرامبەر توورکەکان ناوە ناوە، بە هەل قۆستنەوە لە کاتی قەیرانەکانی پەیوەندییەکانی(تورکیا-ئەمریکا)دا.

بەتایبەتی پاش داگیرکردنی دوورگەی(قوبرس) لە لایەن تورکیاو ئەمریکاوە ساڵی(١٩٧٤)یان

لە بابەتەکانی دیموکراتیەت وە مافەکانی مرۆڤ دا وە بەرتەسکبوونەوەی دەسەڵات و دەست ڕۆیشتنی بەردەوامی رووسەکان لە ناوچە عەرەبیەکان دا وە بەتایبەتی لە (میسر) و (عێراق) دا ببووە هاندەرێك بۆ رووسەکان بە مەبەستی دەستدرێژکردنی یارمەتی بۆ توورکەکان هەر کات ئەمە پێویستی کرد، ئەوە بوو ئەم پەیوەندییانە پەرەیسەند لە سەردانێکی(ئەجەوید)دا بۆ(مۆسکۆ) لە ساڵی (١٩٧٨)دا و واژۆکردنی بڕوانامەیەکی سیاسی لە نێوانیان دا.، لەبەر ئەمە پاشەڕۆژی پەیوەندییەکانی(روسیا-تورکیا) تارادەیەکی زۆر بەستراوە بە هەڵوێستی ویلایەتە یەکگرتووەکان و دەوڵەتانی ئەوروپای رۆژئاواوە بەرامبەر بە تورکیاو لەو شتانەدا کە پێشکەشی تورکیای دەکەن لە یارمەتی ئابووری و سیاسی، وە ویلایەتە یەکگرتووەکان سووربوون لەسەر لە خۆگرتنی سیاسەتی تورکی و چارەسەرکردنی گرفتەکان بە بێ لە دەست دەرچوونی سیاسی تورکیا خۆی ئەمەش لەبەر ئەم ئامانجانەی خوارەوە:

کۆسپ خستنە بەردەم هاتنە ناوەوەی کەشتییە مەزنە دەریاییەکانی روسیا بۆ ناو ئاوە تورکیەکان لە دەریای رەش و نۆکەندە ستراتیژیەکانیدا بە تایبەتی لە کاتی قەیرانەکان و جەنگەکاندا.

(١) عادل محمد خضر، الممرات الترکیە و تاثیرها فی العلاقات الترکیەالسوڤییتیە، بەغداد، ١٩٨٢،ل٤٢-٤٣

دانانی سنوورێك بۆ فراوان بوونی دەسەڵاتی روسی بە ئاراستەی (قەوقاز) و (ئاوەکانی کەنداو) و بچوککردنەوەی بواری جوڵانەوەکانی.

مسۆگەرکردنی بەردەوامی ڕۆیشتنی نەوت لە ناوچەی (کەنداوە) وە بۆ ناوچەکانی تری جیهان لە کاتێکدا کە ڕێژەی(٦٠٪)ی داهاتەکانی نەوتی جیهان لە ناوچەی کەنداوە وە دێت[2]

ئەوەی تێبینی دەکرێ یەکێتی سۆڤیەتی پێشوو دەستە وەستان نەوەستا لە بەرامبەر گەمارۆدانی و تەسککردنەوەی قەوارەکانی دەسەڵاتیدا و فرت و فێل بەبێ بەدیهاتنی خەونە فراوانەکانی لە ناوچەکانی باشووردا لە بەر ئەوە خۆی هاندا بۆ داگیرکردنی لاوازترین ناوچە ئەویش(ئەفغانستان) بوو، ئینجا تێکۆشانەکانی روسیای ئێستا بۆ هێشتنەوەی بوونی لە ناوچەکانی قەوقازدا بە هیوای بەدەستهێنانی بارودۆخی گونجاو و بۆ بازدان بەسەر بەرزاییەکانی(قەوقاز)دا و خۆ تاودان بەرەو باشوور، هەڵبەت لێدوانەکانی وەزیری دەرەوەی روسیا ساڵی **١٩٣٩** بۆ مەبەستی ئەوە بوو کە ناوچەکانی(باطوم وباکۆ) بە ئاراستەی کەنداوی فارسی مەڵبەندە بۆخۆ بردنە پێشەوەکانی یەکێتی سۆڤیەتی ئەوکات[3]

تورکیا و قەوقاز

موسڵمانانەکان لە پێش داڕمانی یەکێتی سۆڤیەتدا زیاتر لە پێنج یەکی کۆی دانیشتوانی ئەم وڵاتە مەزنەیان پێکدەهێنا، هەروەها ڕێژەی زیاد بوونی ساڵانەشیان لە نێوان ساڵەکانی (١٩٤٠-١٩٧٠) لە (٢/٧٪) و لە نێوان ساڵەکانی (١٩٧٠-١٩٨٠) لە (٢/٤٪) تێپەڕی کرد لە بەرامبەر ڕێژەی زیاد بوونی دانیشتووانی رووسەکاندا کەمتر لە (١٪) بوو، بۆیە کێشی دیموگرافی موسڵمانەکان مەترسیدارترین کاریگەریی هەبوو لە سەر دوا رۆژی یەکێتی سۆڤیەت بە تایبەتی لە سایەی پەرەسەندنی زۆری بانگەشەی ئیسلامی لە کۆمارە ئیسلامیەکانیدا.

ئاسیای ناوەڕاست پێکدێت لە کۆمارەکانی:

(کازاغستان، ئۆزباکستان، تورکمانستان، تاجیکستان، قەرغینیا)

ژمارەی دانیشتووانەکانیان دەگاتە زیاتر لە(٥٥) ملیۆن کەس لە کاتی ئێستادا جگە لە هەرسێ کۆمارەکەی نێوان (دەریای قەزوێن) و (دەریای رەش) کە ئەمانەن:

(٢) هەمان سەرچاوە، ل٤٣

(٣) محمد ابراهیم فضة: التدخل السوڤیتی فی افغانستان، عەمان،١٩٨٦،ل١٣٥

كۆماری ئازەربایجان: پایتەختەكەی شاری(باكۆ)یە بە یەكێك لە ناوچە سەرەكیەكانی نەوت دەژمێردرێت لە جیهاندا، دانیشتووانەكەی زیاتر لە(١٠) ملیۆن كەسە.

كۆماری جۆرجیا: پایتەختەكەی شاری (تەفلیسە) ژمارەی دانیشتوانەكەی زیاتر لە (٨)ملیۆن كەسە، بە ناوبانگە بەبەرهەمهێنانی نەوت و بایەخدانی كشتوكاڵی.

كۆماری ئەرمینیا: پایتەختەكەی شاری(ئەریڤان)ە، دانیشتووانەكەی نزیكەی (٥)ملیۆن كەسە بەناوبانگە بە بەرهەمی كشتوكاڵی و ئاژەڵی.

وە لەگەڵ بەردەوامبوونی گرژی و ئاڵۆزییەكان لە تەوەری درێژەوە بووی نێوان(بەلْقان- قەوقاز)دا و زۆربوونی خۆتێهەڵقورتاندنی ئەمریكی و دوابەدوای دارمانی (یەكێتی سۆڤیەت) تیشكۆی كێشە و ململانێی زۆر سەریان هەڵداو درێژەیان كێشا بە درێژایی تەوەری ناوبراو، هەرچەندە پێگەی ئەم گرژی و ئاڵۆزییانە لە شوێنێكەوە بۆ شوێنێكی تر دەبزاوتن وە جیاواز بوون لە كارلێكەكانیان دا لە كاتێكەوە بۆ كاتێكی تر، هۆكاری جوگرافی وە بەتایبەتی شێوازی بەرزیی و نشێوی زەوی و بڵندی چیاكان و یەكێتی رۆشنبیریی و مێژووی هاوبەش پارێزگاریی جۆشدان و مانەوەی ئەم گرژیی و ئاڵۆزییانەیان دەكرد وە بەشێوەیەكی سروشتی ئەم قەیرانەو گرژییانە بەراییەكی نێودەوڵەتیان وەردەگرێت كە تێپەری كرد لە سنوورە جوگرافیەكانیان. وەناكرێ ئاسایشی ئەوروپا مسۆگەر بكرێ بەبێ دابینكردنی ئاسایشی دەوڵەتانی(بەلْقان)، یان بتوانرێ لە توركیا ئاسایش دابین بكرێ یان لە روسیا ئەگەر بارودۆخی(قەوقاز) لەق و ناجێگیر بێ[٤].

لەگەڵ دارمانی(یەكێتی سۆڤیەت)دا كە بووە مایەی سووكتركردنی مەترسیەكانی توركیای باكوور،ئەمەش وای لە توركیای باكوور كرد، كە بەسەربەستی یەكی زیاترەوە بجوڵێ بە ئاراستەی رۆژهەڵات و باشوور، ناجێگیریی بارودۆخی ناوچەی(قەوقاز) و زیادبوونی شاڵاوە سەربازییە رووسی یەكان بۆ سەر (شیشان) و پەرەسەندنەكانی كێشەی كوردی لە ناوخۆ و دەرەوەی توركیادا بە پێویستی دانا، لە سەر توركەكان تا نەخشەو پلانی نوێ دابرێژن بۆ دووبارە رێكخستنەوەی ئاسایشی نەتەوەییان.

(٤) خەبات، صحیفە اسبوعیە، ژمارە ٩٥٢ لە ١٩٩٩/١١/٢٤

توركیا و ویلایەتە یەكگرتووەكان

لە پێشەوە ئاماژەی پێكرا كە توركەكان وەهەر لە سەرەتای دامەزراندنی توركیای نوێوە تێكۆشان بۆ بازدان بەسەر رابردووی دێرین و چاولێكەریی و رێ كردن بەرەو(رووكردنە) رۆژئاوا لە تێكۆشان دا بۆ كردنی توركیا بە بەشێك لە شارستانیەتی رۆژئاوا و یەكێك لە كۆمەڵەی دەوڵەتە ئەوروپییەكان، رەهەندی ئەم خواست و ویستانەی بەدیار كەوت بەتایبەتی لەسەر سیاسەتی دەرەوەو سیاسەتی بەرگریی توركیادا ئەمەش لە رێ ی بەشداریی توركیاوە لە پەیمانە سەربازییە رۆژئاواییەكان و كۆمەڵە ئابووری ناسە ئەوروپییەكان و بەشداریكردنەكانی تری توركیا لە ئەنجومەنی ئەوروپی و دەستەی ووزەی نێودەوڵەتیدا، پاشان تێكۆشانی بێووچانی توركیا بۆ چوونە پاڵ(یەكێتی ئەوروپا) بە هیوای ئەوەی كە ئەم كارە یارمەتی بدات لە پەرەپێدانی پەیوەندییە نێودەوڵەتیەكاندا و ئابوورییەكەی ببوژێنێتەوە و ئاسایشی نەتەوەیی خۆی لە هەرەشەكانی دەرەوە بپارێزێت.

لەم رووە وە سەرۆكی ئەمریكی پێشوو(بیل كلینتۆن) لە ووتارەكەیدا لە بەردەم پەرلەمانی توركیا لە(١٩٩٩/١١/١٥) دا ئاماژەی دا بە بوونی پەیوەندیی بەهێز لە نێوان ویلایەتە یەكگرتووەكان و توركیادا لە ماوەی (٥٠) ساڵەی رابردوودا هەروەها درێژەی پێداو ووتی: دەركەوتنی دەوڵەتانی نوێ پاش لە ناوچوونی دەوڵەتی عوسمانی رابردووی توركیا دەكاتە كلیل بۆ كردنەوەو تێگەیشتنی سەدەی بیستەم، وەڕاستی جێگیریی جوگرافیای توركیا ئەوەیەكە(ئاسیای ناوەڕاست) پردێك دروست بكات لە نێوان كیشوەرەكان دا، لە ئاماژە كردنیدا بۆ رۆڵی توركیا لە ناوخۆی(ئاسیای سۆڤیەتی)دا دەری خست كە(١٢)دوانزە دەوڵەت دروست بوون لە رۆژهەڵاتی توركیای سەربەخۆ لە سەر حسابی هەڵوەشاندنەوەی ئیمپراتۆریەتی سۆڤیەتی، جگە لە دروست بوونی (٧)حەوت دەوڵەتی تر لە (بەلْقان), وە كلینتۆن جەختی كردەوە لەسەر ئەوەی كە رووداوەكان بوونی (توركیا) یەكی بەهێز دەسەپێنن تارۆڵی گرنگ و گەورە ببینێت لەناوچەكە دا[٥], كە هیچی كەمتر نەبێت لە رۆڵی رابردووی پێش دارمانی یەكیەتی سۆڤیەتی جاران.

تێبینی دەكرێ كە بیردۆزەی ئاسایشی نەتەوەیی توركی لە سەر بنەمای نزیك بوونەوە لە سەربازگەی رۆژهەڵاتی (رۆژهەڵاتی ئەوروپا) و یەكیەتی سۆڤیەتی جاران دەوەستا و هەركاتێك

(٥) خەبات، ژمارە ٩٥٤ لە ١٩٩٩/١٢/١٠

قەیرانەکانی توندتر بوونایە لەگەڵ (ڕۆژئاوا و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا)دا، بەڵام تەواوی سیاسەتی پێکەوە ژیانی ئاشتیانە و ڕێککەوتنە نێودەوڵەتیەکان لە وانەیە زۆر لە پێداویستی یەکانی ئاسایشی تورکی گۆڕیبێ وە دەوڵەتی تورکیا بە زۆریی و بە پلەی یەك پشت دەبەستێ بە پلەو ئاستی ئامادە باشی هاوپەیمانەکان لە دەرەوەی(پەیمانی ئەتڵەسی) دا و بەشدارییان لە جێبەجێکردنی داواکاریی و پێداویستی یە ئابووریی و بەرگرییەکانیدا[6]

ئا لێرەوە وەزیری دەرەوەی تورکیا(ئیسماعیل جم) جەختی لەسەر ئەوە کردەوە کە دەبێ پشت ببەسترێ بەسەرەتاکان (بنەماکان)ی پەیوەندییەکان لەگەڵ ڕوسیادا لە پاشە ڕۆژدا هەروەها کێشەکانی(قەوقاز) گرنگی تایبەتی خۆی دەبێت لە سیاسەتی دەرەوەی داهاتووی تورکیا[7]

ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا پشتی بە تورکیا بەست لە فراوانکردن و زۆرکردنی پشتگیریی و دەسەڵاتی سیاسی و سەربازی خۆیدا لە ناوچەی(قەوقاز)دا بە تایبەتی لە(کۆماری جۆرجیا)دا وە دەردەکەوێ کە توندتر بوونی ڕووداوەکانی (شیشان) وخۆتێهەڵقورتاندنی ڕاستەوخۆی ڕوسیاو هەرەشەکردنی لە کۆماری جۆرجیا پشتگیریی لەم ئاڕاستەو ڕێڕەوە کرد.

هەردوو سەرۆکی(تورکی) و (جۆرجی) بە یەك گەیشتن لە(٢٠٠٦/١/١٤)دا بۆ ڕێککەوتن و کارکردنی هاوبەش.

ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا لەم ساڵانەی دواییدا بەشداریی کرد بە پرۆژەی دانانی هێڵی بۆرییەکانی گواستنەوەی نەوتی(قەوقاز)ی ناسراو بە هێڵی(باکۆ-جیهان) لە شاری(باکۆ)ی ئازەربایجانیەوەکە دەکەوێتە سەر دەریای(قەزوێن) بۆ بەندەری (جیهانی)ی تورکی لەسەر دەریایی(ناوەڕاست)، کە سودێکی گەورەتری هەیە بۆ تورکەکان، بەڵام بەرزبوونەوەی تێچوونەکانی ئەم پرۆژەیە و تێپەربوونی هێڵی گواستنەوەی نەوەتەکە بە دەوڵەتانێکدا کە بارودۆخیان ناجێگیرە، پاڵی نابە ویلایەتە یەکگرتووەکانەوە بۆ چاوخشاندنەوە پیایدا و گەڕان بە دوای ڕێگایەکی تردا کە بە دەوڵەتانی(بەڵقان)دا بڕوات لە جیاتی شوێنی پێشووی. کە پێشنیارکرا بوو لە بەندەری(بۆرکاس)ی بولگارییەوە بۆ دەریای ڕەش و لەوێوە بۆ بەندەری(دورس)ی ئەلبانی لەسەر دەریای(ئەدریاتیکی)[8]

---

(٦) احمد نوری النعیمی، ترکیا و حلف الشمال الاطلسی، عەمان، ١٩٨١، ل ٣٥٢

(٧) حسین باعیچی(پرۆفیسۆر)، ئەولەوییاتەکانی سیاسەتی دەرەوەی تورکیا

(٨) خەبات، ژمارە ٩٦٠ لە ٢٠٠٠/١/٢١

ئەم پرۆژەیە گواستنەوەی نەوتی(ئاسیای ناوەڕاست و قەوقاز) ئاسان دەکات ڕاستەوخۆ بۆ ئەوروپای ڕۆژئاوا وە دووردەکەوێتەوە لە تێپەڕبوونی بە خاکی ڕوسیادا، هەروەها ئەم گۆڕانکارییە ئەمریکی یە لە هێڵەکانی نەوت دا تورکیا دەخاتە بەردەم زیانی ماددی وە لە وانەیە ببێتە هۆی دروستکردنی قەیران لە پەیوەندییە(تورکی-ئەمریکی)یەکاندا، لە لایەکی ترەوە چوونە ناوەوەی ئێران بۆ ناو هێڵەگەرمەکانی ناو (ئاسیای ناوەڕاست) و (قەوقاز) بەتایبەتی پاش کەم بوونەوەی ڕۆڵی بە ئاراستەی عێراق و دەوڵەتانی کەنداودا لە ئەنجامی گۆڕانکارییەکانی پاش ڕوودانی جەنگی(عێراق-ئێران)ەوە پاشان گەڕانەوەی سوریا بۆسەر مێزی دانووستاندنە ئیسرائیلیەکان ئەمانە هەموو ڕۆڵیان دەبێ لەسەر سیاسەتی دەرەوەی تورکیا و لە وانەیە سەردانی وەزیری دەرەوەی ئێرانی(خەرازی) بۆ(ئەنقەرە) وکۆبوونەوەی لەگەڵ هاوکاریدا(وەزیری دەرەوەی تورکی)دا هەوڵێك بوو بێت بۆ پێشبینیکردنی چوونە پێشەوەیان لەیەکتریی، (خەرازی) مەترسیەکانی ئێرانی خستەڕوو لە بەرامبەر پەرەسەندنی پەیوەندییەکانی نێوان(تورکیا- ئیسرائیل)دا لە کاتێکدا کە تورکەکانیش داوایان لە ئێران کرد چیتر هاوکاری پارتی کرێکارانی کوردستانی تورکیا نەکەن.

وە تورکیا لە ناوەندی ئەم گۆڕانکارییانەدا دەمێنێتەوە و تێدەکۆشێ بۆ بەرجەستەکردنی سیاسەتێك کە بگونجێ لەگەڵ پەرەسەندنە خێراکانی تەوەری(بەڵقان-قەوقاز)دا وە ئەو پرسیارەی کە پێویستی بە وەڵامی کۆتایی هەیە ئەوەیە کە:

ئایا تورکیا بەردەوام دەبێ لە بۆچوونەکانی ئێستایدا لە بەرامبەر ڕۆژئاوادا بە بەزاندنی ڕەهەندی مێژوویی و پاشماوەی شارستانی ئەوروپا لە ناوچەکەدا و پەڕینەوەی یەکجاریی بۆ لایەکی تری نۆکەندی(بەسفۆڕ) یان پەرەسەندنی ڕووداوەکان خۆیان دەسەپێنن بۆ گەڕانەوە سەر لە نوێ بەرەو ڕۆژهەڵات واتە ناخی ستراتیژیی و خەونی مێژوویی تورکیا لە تورکیای مەزن دا(لە بەڵقانەوە بۆ چین) لەو کۆمارە ئیسلامیانەوە وەرگیراوە کە تورکەکان ڕێژەیەکی زۆری دانیشتوانەکانیان پێك دەهێنن وە سامانێکی ئابووریی زۆریان تیادایە لەگەڵ ژمارەیەکی زۆری دانیشتوان ئەمەش کۆمەڵێك ئاماژە بە هێز دەکەن کە ئەمانەن:

١- سیاسەتی دەرەوەی تورکیا ئاماژە دەکات بە گرنگی پێدانی زیاتر بەناوچەکە هەرلە(١٠) ساڵی پێشووەوە.

٢- سۆڤیەتی جاران ناتوانێ بەربەست دروست بکات بەبێ ئاماژەکردن بۆ کۆمارەکانی (ناوەڕاستی ئاسیا) و (قەوقاز) هەروەها ئێران ناتوانێ بەهێزی خۆیەوە شۆڕشی ئیسلامی بتەقێنێتەوە.

٣- هەست و هۆشی ئاینی و نەتەوەیی و مێژوویی گەلی تورك دەبەستێتەوە بە گەلانی ناوچەکەوە ئەم هەست و هۆشەش بەهێز دەبێت بە پەرەسەندنی بانگەشەی ئیسلامی و رۆڵی ئەم بانگەشەیە لە دروستکردنی بنکەی بەتوانادا بۆ بەهێز کردنەکە.

٤- بەرژەوەندییە رۆژئاوایی و ئەمریکیەکان لە ناوچەکەدا کە یەکتر دەبڕن لەگەڵ بۆچوونەکانی تورکیادا وەکو ئەوەی روویدا لە کاتی کێشەو قەیرانی(قوبرس) و لە گۆڕینی دانانی بۆریەکانی نەوتی قەوقازی لە تورکیاوە بۆ بەلقان.

٥- داواکاریی زۆر لە پارتە تورکیەکان بەگەڕانەوەو وازهێنانی تورکیا لە بۆچوونەکانی بەرەو رۆژئاواو دەرچوون لە پەیوەندییەکان و پەیمانەکان و رێککەوتنەکانی کەهەن لەگەڵیاندا وەکو پارتی (رزگاریی نیشتمانی)و (پارتی کاری تورکی).

ئایندەی نەخشەی نەژاد ڕێژەیی (الاثنوغرافي) جیهان

لە دیارترین ئەو شتانەی کە دانیشتووانی دەوڵەتانی پێ دەناسرێتەوە لە مێژووی هاوچەرخدا: ڕەگەز، ڕەنگ، یان شوێنی لە دایك بوون، سەرەڕای گشت پەرەسەندنەکانی تەکنەلۆژیاو فراوانبوونی تۆڕەکانی گواستنەوە و گەیاندن و تێر وتەسەل بوون و بەیەکداچوونی بەرژەوەندییەکان لە نێوان دەوڵەتە جیاجیاکانی جیهاندا، هێشتا سنوورە(نەژادڕێژی-الاثنوغرافية) جگە لەوانەی لەسەر بنەمای زمان و ئایین و بنەڕەتی بەرەباب بەندن کاریگەریی زۆریان هەبووە لە کێشە نێودەوڵەتیەکان دا لە ماوەی سەدەی بیست دا.

تەنانەت کیشوەری ئەورووپاش کە نەتەوەکانی جیهانی پێش خست لە بواری زانست و تەکنەلۆژیادا لە سەردەمی ووریا بوونەوە(شۆڕشی پیشەسازی) یەوە دەسەڵاتی خۆی باڵا کرد بەسەر بەشێکی فراوان لە جیهان وە ئەرك و ماندووبوونێکی زۆری کێشا لە کۆنگرەی(فرسای) بۆ گەیشتن بە سنوورە نەژادییەکانی(حدوداثنية) گەلانی ئەورووپا کە بەتاڵن لە گیرفانی نەتەوایەتی یان درێژە کێشانە ئاینی و زمانەوانیەکان بە پێ ی توانا، بەڵام کیشوەری ئەورووپا سەرنەکەوت لەم بەدەست هێنانەدا لە بەر بەیەکداچوونی بەرژەوەندییە ئابوورییەکان[1]

وە هەڵبەت ڕووداوەکانی(پۆڵەندە-چیکۆسلوفاکیا- یەکێتی سۆڤیەت و یوگوسلافیا) نموونەی ئەو وڵاتانەی کە تیایاندا کاری گێرەشێوێنی فراوان ڕوویدا و ئەم گێرەشێوێنی یە فراوانەش بە پارچە پارچە بوونی ئەم دەوڵەتانە کۆتایی پێ هات بە هۆی کاریگەریی بزوتنەوە نەتەوەییەکانەوە.

لەم توێژینەوەیەدا بەر ژمارەیەك لە گەلانی جیهان دەکەوین کە توانیان نەخشەی سیاسی(ڕامیاری) بگۆڕن لە ماوەی سەدەی پێشوودا وە سەرکەوتن لە بەدەستهێنانی ئامانجە سیاسیەکانیان دا وە لە دۆزینەوەی قەوارەی نەتەوەیی تایبەت بەخۆیان وە سەدەی داهاتوو ژمارەیەکی گەورە تر لە گەلانی ئەم جیهانە هەڵدەگرێت تا خەبات و تێکۆشانی ڕۆڵەکانی ئامادە بکات لە بەدەست هێنانی ئەو ویست و خواستانەی کە لە سەدەی ڕابردوودا نەهاتنە دی.

(١) نافع القصاب وزملاء: الجغرافية السياسية، چاپخانەکانی زانکۆی موسڵ ساڵ نیە ل ٢٠٤، هەروەها: ازهر السماك: الجغرافية السياسية (اسس و تطبيقات)، زانکۆی موسڵ: ١٩٨٨ل١٦٦

سنوورەکانی نەژاد ڕێژی(الحدود الاثنوغرافية)

مەبەست لە سنووری ڕەچەڵەکزانی ئەو هێڵانەن کە ئەو کۆمەڵە مرۆییانە لێك جیا دەکەنەوە کە جیاوازن لە بنەڕەتی (بەرەباب) دایان لە (زمان)دا[٢] و ئەم توخمانە(بەرەباب- ئایین-زمان) ڕۆڵی کاریگەرییان هەبوو لە کێشانی سنوورە نێودەوڵەتیەکاندا بە تایبەتی پاش یەکەم و دووەم جەنگی جیهانی.

هێڵە ڕەچەڵەکزانیەکان بە چاکترین جۆرەکانی سنووری سیاسی دادەنرێن کە دەوڵەتان لێك جیادەکەنەوە، وە کار دەکەن بۆ بڵاوبوونەوەی ئاسایش و سەقامگیریی هەرێمی و نێودەوڵەتی لەگەڵ ئەوەش دا نەخشەی سیاسی جیهان زۆر لەم شتانە دەرناخات، هەڵبەت هۆی ئەمەش دەگەڕێتەوە بۆ بەیەکداچوونی گەلان و نەتەوەکان لەگەڵ یەکتردا بە درێژایی مێژوو و بە تایبەتی لە نێوان کۆمەڵگاو گەلە دراوسێکان دا، ئەمەش کارێکە دەبێتەهۆی دروست بوونی ئاڵۆزی ڕەچەڵەکزانی و لەگەڵ ئەم ئاڵۆزییەدا گەیشتن بە سنوورە جیاکەرەوەکانیش سەخت دەبێ ئەمەش لە دەرەئەنجامدا دەبێتە هۆی سەرهەڵدانی گیرفانی ڕەچەڵەکی لە ناوەندی چوارچێوەی فراوانتر دا لە گەلێکی تر.[٣]

ئەوەی ئاشکرایە دانیشتوانی جیهان لە ڕووی(بەرەباب)ەوە بە سێ کۆمەڵە ڕیزبەند دەکرێن کە ئەمانەن:[٤]

کۆمەڵەی قەوقازی(سپی یەکان): کە بریتین لە گەلانی کیشوەری ئەورووپی و زۆربەی لاکانی دەریای ناوەڕاست، هەروەها کۆچکەرەکانی بەرەو جیهانی نوێ(هەردوو ئەمریکا و ئوستراليا).

کۆمەڵەی مەغۆلیەکان(زەردەکان): ئەمانە بڵاودەبنەوە لە زۆربەی بەشەکانی کیشوەری ئاسیادا جگە لە بەشەکانی لای باشوور و باشووری ڕۆژئاوای کیشوەری ئاسیا، بەشێکیان کۆچیان کرد بۆ هەردوو ئەمریکا لە ڕێگای دەربەندی(بێرنگ)ەوە کە کیشوەری ئاسیا لە(ئالاسکا) جیا دەکاتەوە لە ئەمریکای باکووردا و ئەمانە ناوونران بە (هیندە سوورەکان).

کۆمەڵەی زنجیەکان(ڕەشەکان): نیشتمانی ئەمانە ئەفریقیای ناوەڕاست و باشوورە، وە ژمارەیەکی باشیان کۆچیان کرد بۆ ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا.وە ریزبەند کردنی

(٢) عبدالرزاق عباس: الجغرافية السياسية، چاپخانەی اسعد، بەغداد/١٩٧٦ ل ١٢٠.

(٣) ازهرالسماك: سەرچاوەی پێشوو، ل٤٥٢

(٤) ت.لين سميث: اساسيات علم السكان: وەرگێرانی دکتور محمد السيد غلاب، ئەسکەندەرییە، ١٩٧١، ل١٥٠.

دانیشتوان لە دەوڵەتێکەوە بۆ دەوڵەتێکی تر دەگۆڕێ، پەرتووکی توێژینەوەی سەرژمێری(الكتاب الديموغرافي) ساڵانەی هەشتەم[٥] ئاماژەی بەوە کرد کە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا دانیشتوانەکەی خۆی ریزبەند دەکات لەسەر بنەمای(رەنگ) بۆ (سپی یەکان) و (رەنگاوڕەنگەکان) مەبەست لە رەنگاو رەنگەکان زنجییەکان و ئەوانەی بەدەر لە زنجیەکانن، وە لە بەرازیل دانیشتوان جیا دەکرێنەوە لەسەر بنەمای: (سپی یەکان) و (رەشەکان) و (زەردەکان) و (تێکەڵاوەکان)، بەڵام لە باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیا دانیشتوان لەسەر بنەمای ئەو دەوڵەتانە ریز بەند دەکرێن کە دەگەرێنەوە بۆی(سەربەو دەوڵەتەن)وەکو: (چینی یەکان)،(هیندە ئەوروپیەکان)، وە لە ئەوروپادا لەبەر ئەوەی دانیشتوانەکەی دەگەرێتەوە سەر بەرەبابی(قەوقازییەکان) ئەوا ریزبەندی دانیشتووان لەسەر بنەماکانی تر جێبەجێ دەکرێت لە رۆژهەڵات و باشووری رۆژهەڵاتی ئەوروپادا دابەشکران بۆ. (کرواتیەکان)، (سربەکان)، (سلاڤیەکان)، (تورکەکان)، و ریزبەندی دانیشتووان لە ئوسترالیادا لەسەر بنەمای ئەوروپیەکان و لە (دایکبووەکان)و (دانیشتووانە بنەڕەتیەکە) جێبەجێ دەکرێت.

کەمە نەتەوایەتیەکان

دەوڵەت(نەتەوایەتی) بە وە پێناسە دەکرێت کە بریتی یە لە یەکەیەکی سیاسی کە تەواوی دانیشتوانەکەی یان زۆربەی دانیشتوانەکەی سەربەیەك نەتەوەن، بەم شێوەیە ئەم جۆرە دەوڵەتانە پلەیەکی باڵایان هەیە لیێکچوونی ناوخۆیی لە نێوان رۆڵەکانیاندا، بەڵام ئەو دەوڵەتانەی کە ژمارەیەکی زۆر لە نەتەوەی جیاجیایان تیادایە دانیشتوانەکانیان سەربە زیاتر لە نەتەوەیەکن وە بەزۆری(کەمە نەتەوایەتیەکان) ملکەچی فەرمانی زۆرینەکان دەبن. بوونی ئەم کەمە نەتەوایەتیانە لەم دەوڵەتانەدا دەگەڕێتەوە بۆ کۆمەڵێك هۆکار لەوانە:

کۆچی بەکۆمەڵ: هەروەك کۆچی عەرەبەکان و تورکەکان بۆ کوردستانی عێراق، کۆمەڵەی هیندی و چینییەکان بۆ باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیاوە کەمایەتیە ئەڵمانیەکان بۆ رۆژهەڵات و ناوەڕاستی ئەوروپا.

فراوان بوونی دەوڵەتان و درێژ خایاندنی دەسەڵاتیان بەسەر هەرێمەکانی دەورو‌پشتیاندا، ئەمەش دەبێتە هۆی ملکەچ بوونی گەلانی ئەم هەرێمانە بۆ دەسەڵاتەکانیان، هەروەك

(٥) هەمان سەرچاوە، ل ١٥٣.

داگیرکردنی چیاکانی جەولان و (کەرتی رۆژئاوای فەلەستین) لە لایەن ئیسرائیلەوە هەروەها داگیرکردنی (شیشان) لە لایەن روسیاوە.

کێشان و دیاریکردنی سنوورە نێودەوڵەتیەکان بە شێوازی کە ئاسایش و بۆچوونەکانی ئەو گەلانە ببەزێنیێ کە پەیوەندارن بە سنورەکەوە بە جۆرێ کە لە دەرەنجام دا (گەلێك) یان (هۆزێك) دابەش دەکرێ لەسەر هەر دوولای ئەم جۆرە سنوورانە بۆ نمونە لە کێشان و دیاریکردنی سنوورەکانی (عێراق- ئێران- تورکیا)دا گەلی کورد دابەشکرا بەسەر هەردوو لای ئەم سنوورانەدا.

هەندێ جار کەمە نەتەوە(الاقليه) دروست دەبێ لە ئەنجامی هەڵگیرساندنی شەڕی نەتەوەکانی خاکی هەرێمەکە بە شێوەیەکی پێکەوەیی بە جۆرێ کەمە نەتەوەکە پەرش دەبێ و دەکەوێتە ژێر دەسەڵات و زاڵ بوونی نەتەوە گەورەکانەوە هەروەك روویدا لە سەر(بەربەرەکان) لە باکووری ئەفریقادا، وە لە(باسك) لە ئیسپانیادا وە(بریتۆن) لە فەرەنسادا[٦]

گرنگی و بایەخی هۆکاری رەچەڵەکی دەوەستێتە سەر بەهێزیی دەوڵەتەکەیان لاوازیی وە لە سەر بڕی رێککەوتن و پێکەوە گونجان لە نێوان دەوڵەتەکە و کەمە نەتەوەکانیدا. وە ئەگەر ئەم پێکەوە گونجانە نەبوو ئەوا ئەم کەمە نەتەوانە تێدەکۆشن بۆ جیابوونەوە لە یەکتریی ولە دەوڵەتەکە و سەربەخۆ بوون یان هەر جۆرێکی تر لە خۆ بەڕێوەبردن کە ببێتە مایەی پاراستنی قەوارەکەیی و بنەڕەتی و شارستانیەتی، وە لە نمونەی ئەم جۆرە: (زنجیەکان) لە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا، (موسڵمانەکان) لەفیلیپین، وە (فەرەنسیەکان) لە کیوبیکی کەنەدا.

سەدەی بیستەم دەری خست کە دوو جۆر لە کۆمەڵگای نەتەوەیی هەن:

جۆرێکیان رازین بە باری ژیانی ئێستایان، لە دەرئەنجامی مانەوەی مێژوویی دوورو درێژ کە رۆڵی گرنگی بینیوە لە تواندنەوە و ئاوێتە بوونیان لەگەڵ نەتەوە مەزنەکاندا.

جۆرەکەی دیکە تێدەکۆشن بۆ بە دەستهێنانی مافە نەتەوەییەکانیان لە سنوورو قەوارەیەکی تایبەت بە خۆیاندا کە بریتین لە مافە رۆشنبیرییەکان و کارگێڕییەکان تا دەگاتە مافی بڕیاردان لەسەر چارەنووس بە جیابوونەوەشەوە کە زۆر جار دەبێتە مایەی کێشە لە نێوانیان دا و لە نێوان دەوڵەتی دەسەڵاتداردا، نزیکەی(٢٠) ملیۆن چینی دابەش دەبن بەسەر دەوڵەتانی باشووری رۆژهەڵاتی ئاسیادا وە خۆیان بە بەشێك لە(گەلی چینی) دادەنێن، هەروەها کۆمەڵە

(٦) ازهرالسماك: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٧

ئەڵمانیەکان لە سەرەتای دووەم جەنگی جیهاندا سۆزی خۆیان نواند لەگەڵ ئەڵمانەکان بۆ فراوانکردنی خۆیان لە رۆژهەڵاتی ئەوروپادا هەروەك چۆن(گەلی کورد)یش لە گشت پارچە داگیرکراوەکانیدا نمونەی بەرچاوی نەتەوایەتیەکە تا ئێستا بەردەوام تێدەکۆشێ تا دانی پیادا بنرێ وەکو نەتەوەیەك کە مافی خۆی هەبێت لە بڕیاردانی چارەنووسی خۆیدا.

لە لایەکی ترەوە، هەندێ جار پێچەوانەی ئەم کارە روودەدات کاتێك، دەوڵەتێك کاردەکات بۆ رزگارکردنی بەشە داگیرکراوەکانی لە لایەن دراوسێکانیەوە، ئەمەش کارێکە پێویست دەکات بە بەدواچوونی گونجاو لەم پێناوەدا وەکو داوای ئەڵمانەکان بە گێڕانەوەی(سودیت)، وڕاست بوونەوەی سۆماڵ بۆ رزگار کردنی(ئۆغادین) و تێکۆشانی سوریا بۆ بەدەست هێنانەوەی چیاکانی(جەولان).

وە ئەگەر تێبینی نەخشەی جیهان بکرێ دەبینرێ کە جیهان لەماوەی سەدەی بیست دا بە زۆر لەم جۆرە کێشانەوە سەرقاڵ کراوە بە درێژایی گشت کیشوەرەکانی جیهان، بەڵام چارەسەر بۆ زۆر لەم کێشانە دۆزرایەوە، وە هەندێ کێشەی رەچەڵەکی تا ئێستاش هەر بەردەوامە وە لەوانەیە لە ماوەی دەیان ساڵی داهاتووش دا نمونەی لەم جۆرە هەر سەرهەڵبدات تا ببێتە هەڵکەوتووترین کێشە کە لە ئەنجامدا بەشێکی باش لە رووداوەکانی سەدەی بیست ویەك داگیر دەکات.

سەدەی پێشوو(سەدەی بیست) زۆر چارەسەری بۆ ئەم کێشە رەچەڵەکیانە بە خۆیەوە بینی لە دیارترینیان:(٧)

ڕاگواستنی بەزۆری کەمە نەتەوەکان بۆ ناوچەکانی تر کە دەبێتە هۆی ئاوێتە بوونیان تواندنەوەیان لە ناو نەتەوەیەك یان ئاینێك ی گەورە تر لە ژمارەو دەسەڵاتدا.

دانپێدانانی دروست و یاسایی شێوازی پێدانی جۆرێك لە مافە رەچەڵەکیەکان.

پێدانی مافی بڕیاردان لەسەر چارەنووس بەمافی جیابوونەوەشەوە,

وە بە دەگمەن دەوڵەتان هەڵدەستن بە پێدانی مافە دروست و رەواکانی کەمە نەتەوەکانیان بە تەواوی، هەر ئەم کارەشەکە کەمە نەتەوەکان ناچار دەکات دروستی و رەوایی داواکانیان رابگەیەنن وە پەنا ببەن بۆ گشت رێگاکانی بەدەست هێنانیان، ئەمەش دەبێتە هۆی ئەوەی کە دەوڵەتان جەنگ رابگەیەنن لەسەر ئەم کەمە نەتەوانە و هەستن بە ئەنجامدانی کاری نادروست و نایاسایی لە ناویاندا و بە کارهێنانی چەکە پەرەسەندووەکان و کۆچپێکردنی بە زۆریی و دانان و سەپاندنی گەمارۆی ئابووری.

(٧) عبدالرزاق عباس: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٨

ڕاگواستنی بە زۆریی کەمە نەتەوەکان

سەدەی بیستەم دەری خست کە زۆر لە کەمە نەتەوە رەچەڵەکیەکان لە جیهان دا کەوتنە بەر شاڵاوەکانی دیاردەی کۆچپێکردن و ڕاگواستنی بەر فراوان، ئەمەش بووە هۆی دەرچوونی ملیۆنەها پەنابەر بۆ دەرەوەی نیشتمانەکانیان یان بۆ ناو سنووری ئەو دەوڵەتانەی کە پەیوەندییان بە کۆچەکەوە هەیە دوور لە کەس وکارو ماڵەکانیان.

سەرژمێرییەکانی دەستەی باڵای نەتەوە یەکگرتووەکان بۆ کاروباری پەنابەران ی ساڵی ١٩٩٧ ئاماژە دەکات بەوەی کە زیاتر لە(٥٠) ملیۆن کەس هەن لە جیهان دا، دەکرێت بە شێوازێکی دروست دابنرێن بە قوربانیانی ڕاگواستنی بەزۆریی وە(٢٠) ملیۆن لەمانە لە ناوخۆی وڵاتەکەی خۆیان دا ڕاگواستراوون(٨)

لە ماوەی ئەم سەدەیە(سەدەی بیست ویەك) دا گرفتی ڕاگواستنی بەزۆریی بۆتە دیاردەیەکی بەر فراوان و زۆر ئاڵوز، هەروەکو شێوازە کۆنەکانی حەشارگەی پەنابەرەکان نیشانی دەدەن، هەرچەندە کە بەسەر هاتی ڕاگواستنی بەزۆریی کەمە نەتەوە رەچەڵەکیەکان گرفتێکی سەردەمە دێرینەکانە بەڵام بە رایی نوێ ی وەرگرت لەم دە ساڵانەی دواییدا ئایا بە شێوازی(دەرکردنی بە کۆمەڵ) یان(پاکتاوکردنی رەچەڵەکی) یان(کۆچپێکردنی بەزۆری) یان (ڕاگواستنی ناوخۆیی) بێت هەروەها(ئاڵ وگۆڕکردنی دانیشتوان)(٩)

هەموو ئەمانەش کارێکن داوا لە کۆمەڵگای نێودەوڵەتی دەکەن بە نوێخوازی و فەراهەمبوونی شێوازی نوێ لە کاری مرۆیی، ئەمەش پێویستی بە چارەسەری بنەڕەتی و دادپەروەرانە هەیە. گەلی کورد لە گشت پارچەکانی نیشتمانە داگیرکراوەکەیدا ناڵاندویەتی بەدەست گشت ئەم جۆرانەوە لە پاکتاوکردنی رەچەڵەکی و دەرکردنی بە کۆمەڵ و کۆچە ناو خۆییەکان و دەرەکیەکان(بەزۆرینەکان) وە تیایاندا کۆچی خۆویستانەی ئارەزوومەندانەش هەبووە، ڕەزاشای ئێران لە ساڵی (١٩٢٥-١٩٤١)دا پەنای برد بۆ کۆچپێکردنی زۆر لە تیرەو هۆزە کوردەکانی کوردستانی ئێران بۆ شارۆچکەکانی فارس و کرمان دا(١٠) بە هەمان شێوە

(٨) مفوضیة الامم المتحدة لشؤن اللاجئین، حالة اللاجئین، فی العالم، ١٩٩٥، قاهیرە، ١٩٩٦، ل ٢٧٧.

(٩) مفوضیة الامم المتحده لشؤون اللاجئین، حالة اللاجئین فی العالم، ١٩٩٧، (النزوح قسرا)، قاهیرە، ١٩٩٧ ل١١

(١٠) مهرداد ازادی، التجیداو لاسکان القسری، وەرگێرانی چەلەنگ محمد زەکی پاشا، گۆڤاری مەتین، ژمارە(٦١) ساڵی ١٩٩٧ دهۆك، ل ١١٠.

عەسمانیەکانیش ئەم کارەیان کردوە، زانیارییەکانی تایبەت بە فەرمانگەکانی(کۆچی گشتی) لە ئەستەنبول پەردە هەڵدەماڵن لەسەر هەستانی دەسەڵاتەکانی عوسمانی لە ساڵی (١٩١٥)دا بە کۆچپێکردن و راگواستنی(٧٠٠) هەزار لە دانیشتوانی کورد بۆ رۆژئاوای ئەنازۆڵ(تورکیا) وە هەندێ شاڵاوی هاوشێوە کرایە سەر کورد لە کوردستانی تورکیا لە ساڵانی(١٩٢٥-١٩٣٠)دا هەروەها (ستالین) لە ماوەی دووەم جەنگی جیهانیدا کاری راگواستنی کوردی(قەفقاس)ی گرتە ئەستۆ بەرەو (ناوەڕاستەکانی ئاسیا) و (کازاغستان) و (سیبریا)،[11] سوریاش لە نیوەی دووەمی سەدەی بیست دا هەستا بە راگواستنی سێ یەکی کورد لە شوێنە بنەڕەتیەکانی خۆیانەوە بەرەو شوێنەکانی نزیك شارەکانی(دیمەشق) و (حەماە).

وە لە عێراق حکومەتی ناوەندی هەستا بە ئەنجامدانی شاڵاوەکانی راگواستنی بەردەوام هەر لە سەرەتای دامەزراندنی فەرمانڕەوایی (پاشایەتی) یەوە لە ساڵی(١٩٢١)ەوە تا ئەمڕۆ، بە لە بەرچاوگرتنی ئەوەی گوایا ئەم کارە سەرکەوتووانەترین چارەسەرە بۆ کێشەی کوردی لەم وڵاتەدا(عێراق)، لە ساڵانی حەفتاکان و هەشتاکانی سەدەی بیست دا فراوانترین شاڵاوەکانی پاکتاوکردنی رەچەڵەکی و راگواستنی بەزۆریی و لە ناوبردنی بە کۆمەڵی دانیشتوان کراوەتە سەر کوردی کوردستانی عێراق وە لە ئەنجامی کاریگەریی رێککەوتنی جەزائیری ساڵی(١٩٧٥)دا نەواری سنووری(الشرایط الحدودی) نێوان(تورکیا-عێراق-ئێران) چۆڵ کرا(هەر لە سەرەتای سێگۆشە سنوورییەکەی نێوان عێراق و سوریا و تورکیا و بەرەوخوار تا دەگاتە سنووری (عێراق-تورکیا) و (عێراق-ئێران)ەوە تا لە کۆتاییدا دەگاتە سنووری جیاکەرەوەی نێوان هەردوو پارێزگای (واسیت) و (دیالە)وە بە قوڵاییەك کە لە هەندێ لاوە دەگەیشتە زیاتر لە (٣٠) کیلۆمەتر بە دیوی خاکی کوردستانی عێراق دا بە جۆرێك ئەو ناوچانەی کە دەکەوتنە نێو ئەم سنوورانەوە و لە سەرەوە باسکران بەتەواوی چۆڵکران لە گشت شارو شارۆچکەو دێ و دانیشتووانەکان و گشتیان راگواستران بەرەو پارێزگاکانی ناوەڕاست و باشووری عێراق یان بەرەو کۆمەڵگا بەزۆرە ملێکان بە درێژایی رێگا گستی یەکان یان بەرەو شارە سەرەکیەکان ئەمەش بە مەبەستی لە نزیکەوە ئاگادار بوونیان و ئاسانکاریی چاودێری کردنیان بوو تا بەباشی دەستیان بەسەردا بگیرێ[12] ئەمە و جگە لە شاڵاوی

(١١) ولیدحمدي، الكرد وكردستان في الوثائق البریطانیة، لەندەن، ١٩٩١ ل ٤٦٤.

(١٢) خلیل اسماعیل محمد، اقلیم کردستان العراق، چاپی ٣، چاپخانەی زانکۆی سەلاحەدین، هەولێر، ١٩٩٩، ل١١٢.

بەردەوامی لە ناوبردن کە مرۆڤی کورد بەرەنگاری دەبۆوە لە ماوەی جەنگی (عێراق – ئێران)ی ساڵانی (١٩٨٠- ١٩٨٨)دا و ماوەکانی پاش جەنگیش بە شێوازێك زیاتر لە (٤٠٠٠) چوارهەزار دێ و شارۆچکە و کۆمەڵگای مرۆیی وێران کران و سوتێنران لەو ماوەیەدا[13] پاش راپەرینی ئازاری ساڵی(١٩٩١) زیاتر لە(١/٥) ملیۆن کەس لە دانیشتووانی کوردستانی عێراق ئەو کات ناچارکران کۆچڕەو بکەن بەرەو تورکیا و ئێران هەر ئەم دیاردەیەش بووە هۆی هاندانی دەوڵەتە هاوپەیمانەکان بۆ کارکردن لە پێناو دابینکردنی ناوچەیەکی ئارام و ئاسایش بۆ دانیشتووانی کوردستانی عێراق بە مەبەستی پاراستنیان و هاوکاری کردنیان[14]

سەرەڕای سەرکەوتنی ویست و خواستی گەلی کورد لە کوردستانی عێراق و پێکهێنانی پەرلەمانی هەڵبژێردراو و حکومەتی نیشتمانی، گەلی کورد بە گەشبینی و چاوەڕوانیەوە دەڕواننە سەدەی داهاتوو بە وەی کە سەدەی کاریگەر بێت لە بەدەسهێنانی مافە نەتەوەییە رەواکانیدا.

یەکێتی سۆڤیەتی جاران نمونەیەکی ترە لە چۆنێتی چارەسەرکردنی کێشەکانی کەمە نەتەوەکانی، لە سەدەی سەردەمی یەکیەتیەکەدا، یەکێتی سۆڤیەت لە رۆژئاواوە دەگەیشتە ئۆقیانووسی ئەتڵەسی وە لە رۆژهەڵاتەوە دەگەیشتە ئۆقیانووسی ئارام بەمەش رووبەرەکەی دەگاتە نزیکەی(١/٦)ی گشت رووبەری جیهان و دانیشتووانەکەشی دەگاتە(٢٩٥) ملیۆن کەس و دابەش دەبن بەسەر(١٥) کۆماردا لە نەتەوەی جۆراوجۆر پێکهاتوون، کە لە راستیدا بریتین لەو کەمە نەتەوانەی لە سایەی مەزنترین نەتەوە لە قەوارەو دەسەڵاتدا دەژین کە ئەویش نەتەوەی(روسی)یە[15]

دەکرێت کەمە نەتەوەکان لەم یەکێتی سۆڤێتەدا دابەش بکرێن بۆ دوو کۆمەڵەی سەرەکی کە ئەمانەن:

کۆمەڵەی مەغۆلیەکان: لە هەرە بەناوبانگەکانیان: قەرەغیر، تاجیکستان، دانیشتووانی رۆژهەڵاتی کازاخستان و باکووری رۆ١ئاوای سیبریا.

(١٣) گۆڤاری (الثقافة الجدیدة) حزبی شیوعی عێراقی دەری دەکات ژمارە(١٢)ی ساڵی ١٩٩١ دیمەشق، ل٣٥.

(١٤) مفوضیة الامم المتحده لشؤون اللاجئین، حالة اللاجئین فی العالم، ساڵی، ١٩٩٧(النزوح قسرا) سەرچاوەی پێشوو، ل ١٣١-١٣٥.

(١٥) بهاءالدین بدري حسین: التنوع القومي واثرهة فی تفتیت الاتحادالسوفیتي، گۆڤاری کۆمەڵەی جوگرافی ناسانی عێراقی ژمارە(٣٦)ی ساڵی ١٩٩٥، بەغداد، ل ٧٦.

کۆمەڵەی تورکەکان: دابەش دەبن بەسەر رۆژهەڵات و رۆژئاوای گۆم(دەریاچە)ی قەزوێن دا، لە جۆرجیا، تورکمانستان، ئۆزباکستان، کازاخستان دا. لە تەك ئەم دوو کۆمەڵە سەرەکیە دا ئەم نەتەوانەش هەن: (کورد)، (بلوش)، (تەتەر)،.

ئەم نەتەوانە گشتیان زمانی تایبەتی خۆیان پێدراوە بۆ پارێزگاری کردنی پێناسەکانیان و بوونی نەتەوەییان لە ناوەندی ئەو یەکێتی یەدا کە تێدەکۆشا بۆ بەدەست هێنانی یەکێتی رۆشنبیریی و سیاسی لەسەر بنەمای دامەزراوە شارستانی و نەتەوایەتیەکانی دانیشتووانی کەمە نەتەوەکان.

یەکێتی سۆڤیەتی ئەوسا تێکۆشا بۆ بەکارهێنانی زۆر لە هۆکارەکان بە ئامانجی بەزاندنی باری راستەقینەی نەتەوایەتی دانیشتووانەکەی بۆ بەرژەوەندی نەتەوە مەزنەکان لە نموونەیان[١٦]

١- نیشتەجێ کردنی رەگەزی روسی لە ناو کۆمارەکانی تردا و پێدانی ئەرك و فەرمان و دەستکەوتی تایبەت بە خۆیان بۆ هاندانیان لەسەر جێگیربوونیان لە شوێنە تازەکانیان دا.

٢- کۆچپێکردنی بەزۆرە ملێیە کەمە نەتەوەکان بۆ شوێنەکانی دوور لە نیشتمانەکانی خۆیان.

٣- رەچاوکردنی سیاسەتی تواندنەوەی نەتەوەیی ئایا لە رێگای ژن و ژن خوازییەوە بێت یان لە رێی ی کارکردنەوە بۆ یەکخستنی زمانەکان و رۆشنبیرییەکان لەگەڵ زمان و رۆشنبیریی نەتەوە دەسەڵاتدارەکەدا کە نەتەوەی روسە.

٤- گۆڕانکاریی لە دابەشکردنە کارگێڕییەکاندا لە بەرژەوەندیی سلاڤیەکان دا.

لە سەرەتای کۆتاییەکانی سەدەی بیست داوە لە ژێر سایەی دارِمانی رژێمی شیوعیەت دا لە یەکێتی سۆڤیەتی ئەوکات دا نەتەوەکانی تر(نەتەوە ناروسیەکان) کەوتنە خۆیان بۆ راگەیاندنی سەربەخۆ بوونیان وە لە وانەیە: هۆکاری ئەمە بگەڕێتەوە بۆ ئەمانەی خوارەوە:

بوونی بنەمای بەهێزی دەوڵەتی نەتەوەیی لە ناو ئەم جۆرە کۆمارانەدا ئایا لەرووی زۆری دانیشتووانەوە بێ یان زمان یان رەچەڵەکی بەرەبابی یان خەسڵەتە شارستانیەتەکانی ترەوە.

بوونی جیاوازیی لە شارستانیەت و ئابووریدا لە ناو یەکیەتیەکەدا.

بەهێزبوونی بۆچوونەکانی(غورباشۆف) بەرەو ئەورووپا و بانگەوازکردنی بۆ بەستنی پەیوەندیی لە نێوان دەوڵەتەکانی ئەورووپای رۆژهەڵات و رۆژئاوادا. ئەم کارەش وای لە کەمە

(١٦) هەمان سەرچاوە ل ٨٥-٨٦.

نەتەوە نائەورووپییەکان گەیاند کە یەکێتی سۆڤیەت لە بیری کردوون و بووە هاندەریان بۆ راگەیاندنی سەربە خۆیی[١٧]

گەلی(چیچان) نمونەیەکی ترە ئەو رێبازەی کە روسیای جێگری یەکێتی سۆڤیەتی جاران چۆنیەتی دانانی چارەسەرییەکانی کێشە نەتەوەییەکانی تیادا دەبینێ، لەسەر چارەنووسی ئەم گەلە وانووسرا، کە کێشەکانی بگوازرێتەوە بۆ سەدەی داهاتوو لە بە زۆریی کێشە نەتەوەییەکان کە سەدەی بیست بێزار بوو لە دۆزینەوەی چارەسەرییە بنەڕەتی و دادپەروەرییەکان بۆیان بەو هیوایەی کە سەدەی بیست و یەك بتوانێت دەرچەیەك بدۆزێتەوە بۆ دەرباز بوون لەم کێشانەو چارەسەرکردنیان، رۆژگارەکانی سەدەی رابردوو(سەدەی بیست) بە سەرچوون و بوونە هۆی رزگار بوونی زۆربەی گەلان کە لە ژێر دەسەڵاتی نەتەوە مەزنە خاوەن ژمارە و دەسەڵاتەکاندا دەژیان، بە جۆرێك رووخانی (ئیمپراتوریەتی عوسمانی، نەمسا، مەجەر، بەریتانیا، یەکێتی سۆڤیەتی جاران، یەکێتی یوگوسلافیای ئەم دواییە) هۆکار بوون لەسەر هەڵدان و دروستبوونی دەوڵەتە نەتەوەییەکاندا لە زۆربەی شوێنەکانی جیهاندا و ویستی خۆیان سەپاند بەسەر کۆمەڵگای نێودەوڵەتیدا.

زۆر لە گەلانی تر لە سەدەی نوێ(بیست و یەك)دا چاوەڕێی وەرچەرخانی فراوانتر دەکەن لەگەڵ بایەخدانی زیاتر بە کێشەکانیان بۆ نموونە:

- لە وڵاتی کەنەدا(فەرەنسیەکانی ناوچەی کیوبك) تێدە کۆشن بۆ سەربە خۆیی زیاتر.
- لە وڵاتی کشمیر دانیشتووانەکەی زیاتر دەچنە پێشەوە بۆ بەدەستهێنانی مافی بڕیاردانی چارەنووسی.
- هەروەها ناوچەی (باسك) لە ئیسپانیا، (تبت) لە چین، دانیشتووانی باشووری سودان، باشووری فیلیپین، فەلەستینیەکان لە خاکی داگیرکراو دا.
- گەلی کورد لە گشت پارچەکانی نیشتمانە داگیرکراوەکەیدا و بە هەمان شێوە چەندین گەلانی تر بە تەواوی باوەڕەوە بە رەوایی و دروستی کێشەکانیان تێدەکۆشن بۆ بە دەستهێنانی ئەو شتانەی کە لە سەدەی رابردوودا بە دەستیان نەهێناوە، ئەمانە وا چاوەڕوان دەکەن کە هاریکاریی نێودەوڵەتیانە و بایەخدانی کۆمەڵگای جیهانی بە کێشەکانیان دەبێتە دەروازەو مایەی بەهێز بوونی خەباتیان و توندوتۆڵ بوونیان و نزیك کردنەوەی رێبازی گەیشتن بە ئامانجەکانیان.

(١٧) هەمان سەرچاوە، ل٩٣.

کێشەی کوردی لە نەخشەی سیاسی جیهان دا

هەندێ تێڕوانین دەورەی جیهانی ئەمڕۆ دەدەن، یەك لە تێڕوانینانە وا دەبینێ کە نەخشەی سیاسی جیهان بەرەو کۆمەڵە بوون و یەکگرتن مل دەنێ، ئایا لەسەر ئاستی (ڕۆشنبیریی) بێت یان (ئابووری) یان (بۆچوونە سیاسیەکان) ئەمەش لە ژێر سایەی بەرژەوەندییە هاوبەشەکان و یەك چارەنووسیدا لەبەر ئەوە ئەم بۆچوون و بیردۆزەیە بانگەشە دەکات بۆ بیرکردنەوەی سەرتاسەریی و یەك ڕۆشنبیریی و یەك ئابووریی، تێڕوانینەکەی تر وادەبینێ لە سنوورە سیاسیەکانی دەوڵەتاندا شێوازێك لە بەها تایبەتەکانی ئەم سنوورانەدا هەیە کە خەرمانەیەك لە پیرۆزییان بەخشیوە بەم سنوورە سیاسیانە و بە جۆرێك پارێزگاریکردنی ئەم سنوورە سیاسیانەو بەرگریی لێکردنیان دەبێتە کارێکی پێویست هەروەها لەم سنوورە سیاسیانەدا بنەمایەك بەدی دەکرێ بۆ بوون و یەکێتی ئەم سنوورە سیاسیانە وە بۆ ئەم مەبەستەش،(النجار) ئاماژە دەکات بەوەی کە کۆمەڵگای جیهانی بەرەنگاری دوو شێواز لە ڕووبەڕووبوونەوە دەبێتەوە، یەکەمیان خۆی لە ڕژێمی جیهانی نوێ دا دەبینێتەوە کە هەل دەرەخسێنێ بۆ نەتەوە و گەلان تا سەربەستانە ڕژێمی گونجاوی خۆیان هەڵبژێرن لە سایەی شەپۆلە دیموکراتیەکان و مافەکانی مرۆڤ دا، دووەمیان ڕێ کردن بەرەو(جیهانگەریی-العولمە) و(نەتەوەگەریی-الاممیە) لە هزرو ڕۆشنبیریی و ئابووریی و سیاسەت دا[1]

سەدەی پێشوو(سەدەی بیست) گۆڕانکاریی فراوانی بەخۆیەوە بینی لە نەخشە سیاسیەکەیدا بە شێوازی کە ژمارەی یەکە سیاسیەکان و کۆمەڵگا ئابوورییەکان (بەهەرێمی و نێودەوڵەتیەکانەوە) تیایدا زیادی کرد جگە لە کۆمەڵە و پەیمانە سەربازییەکان، بەڵام (دەوڵەت) وەك یەکەیەکی تەوەریی جێگیر مایەوە بۆ گشت ئەو کۆمەڵگایانە، تەنانەت هەر مەترێك ڕووبەر لە سەر ئەم ڕووی زەمینە وەك ملکەچێك مایەوە لە ژێر دەسەڵاتی دەوڵەت دا هەروەك چۆن هەمووە(هەر) مرۆڤێکیش لەم جیهانە دا مایەوە وەك کەسێکی سەربە دەوڵەتێکی دیاریکراو و پابەند بە یاساکان و دەستوورەکانی ئەو دەوڵەتە و کاردەکات لە چوارچێوەی

(١) شیرزاد النجار، الکرد والبحث عن الهوية، گۆڤاری گولان ی عەرەبی- ژمارە٤٧، ل ٢٠

ڕێکخراوەکاندا بە واتایەکی تر وای لێهات سەربە دەوڵەت بوون(الانتماء الی دولە) بووبە یەکێك لە پێداویستیەکانی ژیان لە جیهانی ئێستاماندا[2]

بەم جۆرە تا دەهات ژمارەی دەوڵەتەکان زیاد دەبوون وە لەگەڵ خۆیاندا هەلگری ئامانجی جیاجیا و بەرژەوەندی جیاواز و بڵند بوونەوەی تیشکۆی کێشەکان و ناوەندەکانی بەیەکدا دان. بوون بە تایبەتی لەگەڵ دەوڵەتە دراوسێکاندا، بە دەگمەن دەوڵەتێك هەیە لەم جیهانە دا کە لە کێشەی ڕاستەوخۆ یان ناڕاستەوخۆدا. نەبێ لەگەڵ دراوسێکانیدا، لە جیاتی ئەوەی کە لە ئاست دراوسێیەتیدا بەڵگەو پاکانە هەبێت بۆ هاوکاریی و ڕێککەوتنی هاوبەش، وە لە ماوەی سەرەتای دروست بوونی ڕێکخراوی نەتەوە یەکگرتووەکان واتە لە ساڵی(١٩٤٥-١٩٥٠) کۆی ئەو دەوڵەتانەی کە سەربە نەتەوە یەکگرتووەکان بوون لە ڕێژەی (٣٥٪)ی ژمارەی ئێستایان تێنەدەپەڕی کە دەکاتە زیاتر لە(١٩٠) دەوڵەت[3]لە کاتێکدا ڕێژەی ئەو دەوڵەتانەی زیادکران بۆ لیستی دەوڵەتانی سەربەم ڕێکخراوە لە نێوان ساڵانی(١٩٥٠-١٩٦٠) نزیکەی(١٧٪) بوو وە لە ساڵەکانی شەستەکاندا(٢٨٪) بوو وەلە ساڵانی(١٩٧٠-١٩٨٠) گەیشتە نزیکەی(١٧٪) بە پێی ئەم خشتەیەی خوارەوە.[4]

دەوڵەتانی ئەندام لە نەتەوە یەکگرتووەکان لە ساڵانی (١٩٤٥-١٩٩٠) دا	
ماوە	٪
١٩٤٥-١٩٥٠	٣٥
١٩٥٠-١٩٦٠	١٦/٥
١٩٦٠-١٩٧٠	٢٨
١٩٧٠-١٩٨٠	١٦/٥
١٩٨٠ - ١٩٩٠	٤
کۆی گشتی	١٠٠

(٢) عبدالخالق عبدالله، العالم المعاصر والصراعات الدولية، سلسلة عالم المعرفة العدد١٣٣، کويت، ١٩٨٩، ل٣٠.

(3) x1-viii.p, 1993 Nation on the world Atlas.

(٤) اطلس الوطن العربي والعالم، چاپی ٣ بیروت، ١٩٨٦.

بێگومان زۆر بوونی ژمارەی دەوڵەتان لە دەر ئەنجامی بە یەکدادانی کێشە نێودەوڵەتیەکان و هەڵگیرسانی یەکەم جەنگی جیهانی و دووەم جەنگی جیهانی یەوە بوو لە لایەك، وە لە لایەکی ترەوە لە ئەنجامی دڕین یان سەر لە نوێ کێشانەوەی نەخشەی سیاسی جیهانەوە بوو، جگە لە رۆڵ و کاریگەریی بزوتنەوە رزگاریخوازە نەتەوەییەکان کە نیوەی دووەمی سەدەی بیستی پرشنگدارتر و دیارتر کرد ئایا لە ئاسیاو ئەفریقادا بێت یان لە دەوڵەتەکانی ئەمریکای لاتینی دا، لە زۆربەی ئەم رووداوانە دا داواکاری ئەم دەوڵەتانە بریتی بوو لە دۆزینەوەی قەوارەیەکی نەتەوەیی تایبەت بە خۆیان.[٥]

لە لایەکی ترەوە رزگاربوونی زۆر لە گەلانی جیهان و تەنگ پێهەڵچنینی مانەوەی ئیمپریالیزم(کولونئال)ی جیهانی تیایاندا بووە هۆی پەیدا بوونی ناوەندە کانی گرژی و گێرەشێوێنی لە زیاتر لە چەند شوێنێك دا ئەمەش وای کرد کە ئەم گەلانە خۆیان لە بەردەم گرفتی جۆراوجۆردا ببیننەوە لەسەر ووشکانی یان لەسەر ئاو لەگەڵ دراوسێکانیان دا یان لەگەڵ وڵاتانی دەوروپشتیان دا لە نێوان وڵاتی هیندو چین دا، لە نێوان ئەسیوبیا و سۆماڵ دا، لە نێوان عێراق و ئێران دا، گشت ئەم کێشانە خۆیان دەنواند لە بوونی کەمە نەتەوەکان یان ئاییینەکان دا لە ناو جەستەی ئەم دەوڵەتانەدا[٦] یان لە دروست بوونی دەوڵەتی نوێ لەسەر حسابی گەلانی تری دراوسێ، هەروەك دەبینرێ لە هەرێمی کوردستان دا وە لێرەوە دەردەکەوێ ئەو کێشە سنوورییانەی کە فراوانتر بوون لە ساڵەکانی کۆتایی سەدەی رابردوودا وەك یەکێك لە پاشماوەکانی خۆتێهەڵقورتاندنە بیانیەکان لە چارەنووسی ئەو دەوڵەتانەدا خۆی دەنواند و دەردەکەوت کە تا ئێستاش ئەم پاشماوانە هەڵگری رەگەزی لەو بابەتەن و بەردەوام ئەگەری تەقینەوەیان لێدەکرێ و بە دیارترین هۆکاری ناسەقامگیرییش دادەنرێن لە جیهان دا[٧].

هەڵبەت دابەشکردنی گەلی کورد بەسەر ئەو قەوارانەدا کە دەرکەوتن پاش یەکەم جەنگی جیهانی باشترین نمونەن بۆ ئەمە وە لە تەك دابەشکردنی کوردستان لە نێوان هەردوو دەوڵەتی عەسمانی و ئێرانیدا، لە دەرئەنجامەکانی جەنگی ناوبراو ئەوە بوو کوردستانی عوسمانیش

(٥) اسماعيل صبري مقلد: العلاقات السياسية الدولية، چاپی ٣ و١٩٨٤، كويت، ل ١٠٣

(٦) نافع القصاب و اخرون: الجغرافيه السياسيه، مطابع جامعه الموصل، ل ١٠٤.

(٧) عبدالقادر محمد فهمي: النظام السياسي الدولي، دار الشؤن الثقافية في بغداد، ١٩٩٥، ص٨٩.

دابەشکرا لە نێوان هەر یەکە لە تورکیا و عێراق و سوریادا بە شێوازێك گەلی کورد بووە نمونەیەکی باش لە کەمە نەتەوەکان لە ناو گەلانی ئەو دەوڵەتانەدا. ئەمەش ئەوە دەدات بە دەستەوە کە ئاراستەی کێشانی سیاسەتە نێودەوڵەتیەکان زیاتر دەربڕینی بەرژەوەندییە تایبەتیەکان(خۆییەکان) دەبەخشێ کە یەکانگێر دەبنەوە لەگەڵ ئامانجە سیاسیە دەرەکیەکان دا وەك لەوەی کە هاوهێزی یەك بێت لەگەڵ چوونە پێشەوەی گەلانی ئەو دەوڵەتانە دا.[٨]

دەوڵەت و کەمە نەتەوەکان

جیهانی پێش سەدەیەك لە ئێستا دابەش بوو بوو بۆ کەمترین ژمارەی یەکەی سیاسی کە زۆرترین رووبەریان هەبووە رووبەری فراوانیش لە زەوی و ئاو لەیەکی جیادەکردنەوە کە بریتی بوون لە بیابانەکان و بانەکان و بەرزاییەکان و چیاکان یان رووبارەکان و پانتاییە ئاوییەکان، کە ئەمەش وای دەکرد کە گەلانی جیهان کەمتر بەریەکتریی بکەون و کاریگەرییان لە سەریەکتریش کەم ودوور بێت لە کاتی قەیرانەکانی نێوانیاندا وە لە پاش زۆربوونی ژمارەی دانیشتووانی جیهان و پەرەسەندنی داواکارییەکانی دانیشتووان و گەشەسەندنی زانست و کاریگەرییە تەکنیکیەکانی دانیشتوان کە بووە مایەی بەخشینی دەسەڵات و دەست بەسەراگرتنی زیاتری مرۆڤ لەسەر ژینگەی سروشت، وای لێهات کە پانتاییە فراوانەکانی نێوان ئەو یەکە سیاسیانە(دەوڵەتانە) بەر تەسك تر دەبوونەوە و سنوورەکانی ئەم دەوڵەتانە گۆڕان بۆ پەرژینی تەل یان پشتێنەیەکی سنووری یان هەر نیشانەیەکی تری دیاریکراو کە واتای سنوور بگەیەنێت، لەهەمان کات دا ئەم سنوورانە بایەخێکی بێ وێنەیان پێدرا کە گەیشتە رادەی پیرۆزی هەروەك باسکرا وە بەرگریی کردن لەم سنوورانە و پاراستنیان بوو بە ئەرکێك کە قوربانی دان لە پێناویدا کارێکی هەرزان و ئاسان بوو لەبەر ئەوەی ئەم سنوورانە بوونە بواری زاڵ بوونی دەوڵەت و گۆڕەپانی ئاوەدانکردنەوەو بزاوتنی دەوڵەت وەك ئەوەی کە دەوڵەت مافی خۆیەتی زەوی وناخی زەوی و ئاوەکانی و ئاسمانەکانی خۆی بەکار بهێنێ بۆ مەبەستەکانی خۆی وە پاشان ئەو سنوورانە تەنها وێنە کێشانی هێڵکاری نیە لەسەر نەخشەی سیاسی بەڵکو برگەی ستوونی راستەقینەن لە بۆشایی ئاسمانەوە درێژ بوونەتەوە بۆ ناو جەرگەی زەوی[٩]، لەسەر ئەم

(٨) هەمان سەرچاوە، ل ٣٨

(٩) عبدالرزاق عباس حسين: الجغرافية السياسية، مطبعة اسعد، بغداد، ١٩٧٦، ل ١٠١.

بنەمایە دانیشتووان لە هەردوو دیوی سنوورەکەدا تەنها ئەوەنین کەسەر بەم فەرمانڕەوا بن یان ئەوەی تر بەڵکو ئەو دانیشتووانانە وایان لێهاتووە کەسەر بە دەوڵەتانی خاوەن سەروەریی و سنوور بن وە لەگەڵ زۆر بوونی هۆشیاریی نەتەوەیی دا دەبوایە ئاگاداریی و چاودێری ئارەزووەکانی دانیشتوان و هەست و هۆشی نەتەوەییان بکرێ لە نەخشە کێشانی سنووردا، ئەمەش بووە هۆی زۆربوونی ژمارەی دەوڵەتە نەتەوەییەکان.(١٠)

بەڵام کێشان و دیاریکردنی سنوور لە سەر بنەمای نەتەوەیی کارێکی هەروا ئاسان نیە ئەمەش لەبەر بەیەکداچوونی تیرەوهۆزە و نەتەوەکانە لەگەڵ جووڵەی بەردەوامی دانیشتوان بە درێژایی مێژوو جگە لە جیاواز بوونی بەرژەوەندییەکانی ئەو دەوڵەتانەی پەیوەندییان هەیە بە کرداری کێشان و دیاریکردنی سنوورەکەوە، لەگەڵ ئەوەشدا ڕێگە لە دەوڵەتان نەگیراوە لە تێکۆشانی پەرۆشانەدا بۆ والێکردنی سنوری(ڕەچەڵەك زانی-الاثنوغرافیة) تا زیاتر پەسەند بێت لە رووی نەتەوایەتیەوە(١١)، بەڵکو ئەم جۆرە سنورانە لە تێڕوانینی جیۆپۆلیتیکی دا بە باشترین جۆری سنوور دادەنرێ کە لای دەوڵەتانیشی چاك و پەسەندە(١٢)وە هەندێ تێکۆشانی کرداری ئەنجامدرا پاش یەکەم جەنگی جیهانی بۆ تێئاخنینی زۆر لە هاوتا کردنەکانی سەر سنوورە سیاسی یەکان بە تایبەتی بۆ ژمارەیەك لە دەوڵەتانی ئەوروپای ڕۆژهەڵات لە وانە ئەو دەوڵەتانەی کە لە کۆنگرەی(فرسای)دا تێکۆشان بۆ دانان و دروست کردنی سنووری ڕەچەڵەکزانی نمونەیی لە ئەوروپادا کە بە تاڵ بوون لە ناواخنی نەتەوەییی(واتە نەتەوەی تریان لە گەڵدانە بوو) بەڵام بەرژەوەندییە ئابوورییەکانی ژمارەیەك لەم دەوڵەتانە هەر وەك خۆی مایەوە.(١٣)

زاراوەی(دەوڵەتی نەتەوەیی) بەو دەوڵەتە دەووترێ کە گشت یان زۆرینەی دانیشتووانەکەی سەربە یەك نەتەوە بن، وە دەوڵەتی لەم شێوەیە خاوەنی پلەیەکی باڵایە لە تێك ئاڵان و پێکەوەیی و چوون یەکی بە پێچەوانەی ئەو دەوڵەتانەوە کە پێك هاتوون لە ژمارەیەك لەگەل و نەتەوەی جیاجیا، بە زۆری کەمە نەتەوەکان لەم جۆرە دەوڵەتانەدا تێدەکۆشن بۆ داواکردنی

(١٠) محمد عبدالغني سعودي: الجغرافية والعلاقات السياسية الدولية، دار الرائد، کویت، ١٩٨٢، ل ١٥٣.

(١١) عبدالرزاق عباس حسین، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣١.

(١٢) محمد عبدالغني سعودي، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٦٥.

(١٣) نافع القصاب وآخرون، سەرچاوەی پێشوو ل٢٠٤.

مافە نەتەوەییەکانیان بە ڕێگای هەل بەکارهێنان و ئاشتیانە، هەندێکیشیان بە ڕێگای سەربازی. لە ژێر ئەم ڕۆشناییەدا دەکرێ پێگەو ڕۆڵی کەمە نەتەوەکان دیاری بکرێ بە پێ ی ئەم دابەشکردنانەی خوارەوە بۆ دەوڵەتە نەتەوەییەکان:(١٤)

جۆری ئاسایی: ئەم جۆرە لە کەمە نەتەوەکان ئارەزوو دەکەن بتوێنەوە لە ناو دەفری نەتەوە گەورەترەکان دا بە هۆی کاریگەریی هۆکاری مێژووییەوە، وە ئەم جۆرە کەمە نەتەوانە خاوەنی هیچ کام لەو خەسڵەتانە نین کە جیایان دەکاتەوە لە نەتەوە سەرەکیەکە ئایا لە ڕووی زمانەوە بێت یان ڕۆشنبیریی یان بەرژەوەندی هاوبەش.

جۆری پێکهاتوو: ئەم جۆرە لە کەمە نەتەوەکان ئەو خەسڵەتانەیان هەیە کە جیایان دەکاتەوە لە نەتەوە سەرەکیەکان بە جۆرێ کە تواندنەوە نەبۆتە هۆی تەواوی یەکگرتن و تێك ئاڵانی نەتەوەیی.

جۆری ئاوێتە: ئەم جۆرە شیان پارێزگاری لە خۆی دەکات بە پاراستنی کەسایەتی نەتەوایەتی خۆی وە کاردەکات بۆ پەرەپێدانی نمونەش لەسەر ئەمە:

- چیکەکان و سلۆفاکەکان لەوڵاتی چیکۆسلوفاکیای پێشوودا.
- سرب و کروات و ئەلبان لە وڵاتی یۆگۆسلاڤیادا.
- تورك و یۆنانیەکان لە دوورگەی(قوبرس) دا.
- هەروەها کورد و عەرەب لە وڵاتی عێراقدا.

بەدرێژایی سەدەی پێشوو(سەدەی بیست) جیهان گەلێ چارەسەر کردنی بەخۆیەوەبینی بۆ کێشەی کەمە نەتەوەکان لە وانە:(١٥)

پێدانی مافی چارەی خۆ نووسین بە کاریگەریی هۆکارە ناو خۆییەکان و کارتێکەرە دەرەکیەکان.

بەدەست هێنانی بەشێك لە داوا نەتەوەییەکانیان کە وایان لێدەکات هێوریان بکاتەوە لە داوای جیا بوونەوە و پەسەند کردنی ئۆتۆنۆمی یان بەڕێوەبردنی ناو خۆیی یان ڕژێمی فیدراڵی.

پەیڕەو کردنی سیاسەتی لە ناو بردنی بە کۆمەڵ و تواندنەوەی کەمە نەتەوەکان و یەکخستنیان لەگەڵ نەتەوە خاوەن دەسەڵاتەکەدا یان دووبارە دابەشکردنەوەیان بە زۆرە ملێیی بە ڕادەیەك کە هەندێ جار پێویست بکات بە خۆتێهەڵقوراندنی ڕێکخراوە نێوەدەوڵەتیەکان

(١٤) محمد عبدالغني سعودي، ل ٨٢.

(١٥) اسماعیل صبري مقلد: سەرچاوەی پێشوو، ل١٠٨ هەروەها عبدالرزاق عباس حسین: سەرچاوەی پێشوو، ل١٧٨.

بۆسەر کۆنەکردنی ئەم جۆرە کارانە و نواندنی رۆڵی راستەوخۆ بە مەبەستی پاراستنی کەمە نەتەوەکان هەروەك روویدا لەسەر کورد لە عێراقدا پاش راپەرینی بەهاری ساڵی(١٩٩١)، هەروەها لە ئەلبانی کۆسۆڤۆ و تەیموری رۆژهەڵاتیش دا.

کێشەی کوردی بەشێکە لە کێشەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست

لەبەر رۆشنایی ئەوەی کە لە پێشەوە باسکرا دەکرێ جەخت بکرێتەوە لەسەر ئەم راستیانەی خوارەوە:

١- نەخشەی سیاسی جیهان ئەوەندە پیرۆزنییە بەڵکو شایانی کارێکی گۆڕانکارییە خۆییەکان(ناوخۆییەکان) و نێودەوڵەتیەکان(دەرەکیەکان) ە یان هەردووکی پێکەوە.

٢- لە سەدەی پێشوودا چەندین دەوڵەتی نەتەوەیی دروست بوون وە سەدەی ئێستاشمان(سەدەی بیست و یەك) دروست بوونی زیاتر لەم دەوڵەتانە بە خۆیەوە دەبینێ.

٣- کێشەی کوردی پێگەیەکی تۆکمە و پتەوی دەبێت لە رووداوەکانی رۆژهەڵاتی ناوە راست دا وە کێشەی کوردی لە هەمان کات دا کاریگەریی هەیە لەسەر ناوچەکەو وەکاریشی تێدەکرێ لە ناوچەکەدا وەناکرێ سەقامگیریی بۆ ناوچەکە تۆمار بکرێ بەبێ چارەسەرکردنی بنەڕەتی کێشەی کوردی.

لەگەڵ تێکۆشانی ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکادا بۆ دۆزینەوەی چارەسەر بۆ کێشەکانی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە ئامانجی گەیشتن بە ئاشتی و سەقامگیریی لە ناوچەکەدا ئەمە دەشکێتەوە بەسەر پەیوەندییە گرژو ئاڵۆزەکانی نێوان (عەرەب و جوولەکە)، (تورکەکان و یۆنانیەکان)، (تورکەکان و عەرەب)، (عەرەب و ئێرانیەکان)، یان تەنانەت بەسەر (عەرەبەکان خۆیان) دا، لەم ناوەدا کێشەی کوردیش دوورنابێت لە هەریەك لەم جۆرە کێشانەی رۆژهەڵاتی[16] ناوەڕاست کە زۆر هەستیارن.

گەلی کورد خۆڕاگری خۆی نیشان دا بە درێژایی سەدەی پێشوو بەرامبەر چەندین شێوازی زۆرداریی و چەوساندنەوە کە کۆمەڵگای نێودەوڵەتی لەو ساتانە دا خۆی گێل و بێدەنگ کرد بوو وە بە هەر شێوەیەکیش بێت بەردەوام بوو لەم بێدەنگیە دا. هەتا راپەرینی بەهاری

(١٦) دلشاد بارزاني: لم يعد التعتيم على القضية الكردية ممكنة بعد اليوم جريدة خبات ژمارە٧٤، ٢٠٠٠/٥/٥.
هەروەها مسرور بارزاني: هذا المؤتمر ليس لاجل التعريف بهويتنا، گۆڤاری گوڵانی عەرەبی ژمارە (٤٧) ل٢١.

ساڵی(١٩٩١) ئەو کات کۆمەڵگای نێودەوڵەتی هەستی کرد بە پێویست بوونی دۆزینەوەی چارەسەر(ناوچەیەکی ئارام) بۆ ئەم گەلە ستەم دیدەیە و پاراستنی لەو ئەشکەنجەو چەوساندنەوەیە، وە بڕیاری ئەنجومەنی ئاسایشی نێودەوڵەتی ژمارە(٦٨٨) یەکەم بڕیار بوو کە کێشەی کوردی لە کێشەیەکی عێراقیەوە گواستەوە بۆ کێشەیەکی نێودەوڵەتی[17] و نوێنەری ویلایەتە یەکگرتووەکان(ریتشارد دۆنی) لە کۆنگرەی زانکۆی ئەمریکی دا بە رووخۆشیەوە ئاماژەی بەم راستی یە کردو ووتی:

(ئەوەی جێگای خۆشی یە لە راستیدا ئەوەیە کە ئەو کوردانەی لە سەردەمەکانی زوودا بە گۆشەگیرترین کەس دادەنران ئێستا دەتوانن کارلێکی مەزن بەدەست بهێنن لەگەڵ جیهانی دەرەوەدا بەم گیان وشارەزاییە جیهانیەوە)[18]

ئەو سەردەمە رۆی کە تیایدا کۆمەڵگای نێودەوڵەتی بە چاوێك دەیروانیە مەبدەئی(مافی بڕیاردانی چارەنووس) کە گوایا ئەم مەبدەئی مافە بۆ کورد تێپەڕاندنی هێڵە سوورەکانە واتە ئەو هێڵانەی کە ئاسایی دەوڵەتە زل هێزەکان دەیان کێشا یان دەوڵەتە هەرێمیە دراوسێکان، لەبەر ئەوەی دەبێتە هۆی پارچەپارچە کردنی دەوڵەتان و گۆڕینی سنوورەکان[19]یان دەگوترا تەنها چیاکان دۆستی کوردانن ئالێرەوە بەرێز(نێچیرەوان بارزانی) جەختی کردوە لەسەر ئەوەی کات و سەردەم هێشتا لە بارو گونجاوە بۆ دۆزینەوەی چارەسەری دادپەروەرانە بۆ کێشەی کوردی[20]

لە لایەکی ترەوە خاتوو(میتران) سەرنجی سەرکردایەتی کوردی راکێشا بەرەو ئەوەی کە کێشەی کوردی یەکێکە لە بایەخدارترین کێشەکانی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستی کوردی کە ئەویش مەترسیەکانی(ئاسایشی ئاوە) لە ناوچەکەدا لە ماوەی ساڵەکانی داهاتوودا وە خاتوو (میتران) دەهێنێتەوە یادمان کە سەرچاوەکانی گرنگترین رووبار دەکەوێتە ناوچەی کوردستانەوە، لەبەر ئەوەی داوای کرد تا رێوشوێنی پێویست دابنرێت بۆ ئەو سەرچاوە

(١٧) فوزی اتروشی: القرار(٦٨٨) احدث تفيرا... مجله گولان العربی، ژمارە(٤٧) ل ٧١.

(١٨) ريتشاردوني: الكرد العراقيين لاعبون متنفذون، بلا دولة، مجلة گولان العربي، ژمارە(٤٧).

(١٩) – کولستان کوربچی: وجهات نظر مستقبليه، جريدة خەبات، ژمارە ٩٧٤ لە ٢٠٠٠/٥/٥ لە رووداوەکانی کۆنگرەی زانکۆی ئەمریکی.

(٢٠) نێچیرڤان بارزانی: جريدة خبات نفسها، لە رووداوەکانی کۆنگرەی زانکۆی ئەمریکی.

ئاوییانەی کە دەوڵەمەنـدن لـە ئـاودا وە کاریگـەرییان هەیـە لەسـەر پەیوەندییـەکانی نێـوان دەوڵەتانی ناوچەکە بە شێوەیەکی ژیرانە و زیرەکانە لە بـەر ئـەوەی ئـەم ئاوانـە دەرژێنـە نـاو بوارەکانی چالاکیە سیاسی و ئابوورییەکانی خۆیانەوە[٢١]

وە ئەگەر تا ئێستا(نەوت) بووبێتە کۆسپی گەورە لە بەردەم یەکێتی گەلی کورد دا یـان لە گەیشتن بە ئامانجە نەتەوەییە رەواکاندا، دەکرێت(ئاو) هەمان رۆڵی هـەبێت لـە رێبـازو بۆچوونەکانی کێشەی کـوردی دا لـە دوارۆژدا، یـان لـە وانەیـە رۆڵـی چـاکی هـەبێت لـە گواستنەوەی کێشەی کوردیدا بەرەو پێگەکانی پێشەوە ئەگەر بـۆ(کوردسـتان) نووسـرا کـە دەبێت ناوچەیەکی دابڕاو بێ لە کێشە(تورکی- عەرەبی- ئێرانی) یە بەردەوامـەکان دا لـە ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست دا.

---

(٢١) دانیال میتران: رسالة موجهة الی مؤتمر الجامعـة الامریکیـة کـە لـە ١٧-١٨ ی نیـسانی سـاڵی ٢٠٠٠ بەستی بڕوانە گۆڤاری گوڵانی عەرەبی ژمارە (٤٧) ل٩.

دەوڵەتی کوردی لە بۆچوون (تێڕوانین)ی جیۆپۆلیتیك دا

جیۆپۆلیتیك: زاراوەیەکی یونانی یە پێك دێت لە دوو بڕگە:

- Geo: واتە زەوی یا شوێن.
- Politic: سیاسەت

واتە جیۆپۆلیتیك واتای سیاسەتی زەوی دەگەیەنێت وە ئامانجی بەستنەوەیە لە نێوان هۆکارە جوگرافیەکانی یەکە سیاسیەکان و پەیوەندییەکانی دەرەوەیدا. وە رەگ و ریشەی ئەم زاراوەیە بۆ مێژووی سەردەمە دێرینەکان دەگەڕێتەوە هەندێ لە ئاماژەکانی زانا یۆنانیەکان زەوی و پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکان دەبەستنەوە بەیەکەوە یان شوێن و گەشەی شارستانی گەل و نەتەوەکان دەبەستنەوە بەیەکەوە.

(ئەرەستۆ) فەیلەسوف دەبینێ کە هەڵکەوتی وڵاتی یۆنان لە ناو هەرێمێکی مام ناوەند وای لێکروە کە سەروەرییەکی جیهانی هەبێت، وە(سترابۆ) گەشەی شارستانی ئەوروپا دەگێڕێتەوە بۆ پێگە جوگرافیەکەی دەگێڕێتەوە، (مۆنتسیکو)ش جەختی لە سەر رۆڵی خاك و ئاو هەوا لەسەر رەفتاری مرۆڤ و رژێمەکانی فەرمانڕەوایی کردوە وە لەمەدا (ئیبن خەلدون) پێش ئەو کەوتوە و رەفتاری کۆمەڵگاکانی بەستووە بە جیاوازی داب و نەریت و خووڕەووشتیانەوە لەگەڵ ئاوو هەوادا.[1]

ئەوەی تێبینی دەکرێت ئەوەیەکە نووسەرە ئەڵمانیەکان لە هەموو کەس زیاتر بایەخیان داوە بە (جیۆپۆلیتیك) وە تایبەتی لە نیوەی دووەمی سەدەی رابردوودا وە گشت ئەو رێباز و ئاراستانەی کە خزمەتی گەورەی دەوڵەتی ئەڵمانیای تیادا بوو ئامادە و رێکخران، (راتزل) (١٨٤٧-١٩٠٤) بە دامەزرێنەری قوتابخانەی جیوپۆلیتیکی ئەڵمانی دادەنرێ لای وابوو کە دەوڵەت زیندەوەرێکی ئۆرگانی بە جووڵەیە هەرکات زانی فراوان بوون پێویستە فراوان دەبێت.

(١) ابن خلدون، المقدمة، داراحیاء التراث العربي، بیروت، ل ١٧١.

هەروەها (کیلین)(١٨٦٤-١٩٢٢) وا دەبینێ کە فراوان بوونی دەوڵەت کارێکی پێویستە وە رووبەری بە جەستەی دەوڵەت شوبهاند و پایتەختیش بە دڵی دەوڵەت، وە بەندەر، بەسی یەکانی وە رووبارو رێگاو بانەکان بە خوێن بەرو خوێن هێنەرەکانی.[2]

لە بەر رۆشنایی ئەمەدا(جیوپۆلیتیك) وای لێهات کە بە تەواوی دوورکەوتەوە لەو(جوگرافیا سیاسی)یەی کە بایەخ دەدات بە توێژینەوەی دەوڵەت لە چوارچێوەی شوێنە(پێگە) جێگیرەکەیدا و لە سایەی بەهێز کەرە جوگرافییەکانیدا کە هەیەتی، هەروەها (جیۆپۆلیتیك) رووی کردوە توێژینەوەی ئەو شتانەی کە پێویستە دەوڵەت لە سەری بێت[3]، کە واتە (جیۆپۆلیتیك) وەکو قەوارەیەکی جێگیر ناڕوانێتە دەوڵەت بەڵکو وەکو قەوارەیەکی زیندووی بەبزاڤ تیێ دەڕوانێت هەر کاتێك کە بارودۆخە کە پێویستی بە پێداویستیەکانی ئاسایشی نەتەوەیی کرد.

جێبەجێکردنی زانستیانەی چەمکەکانی جیۆپۆلیتیك پێوێستی بە پشت بەستنەبەو(هێز)ەی کە بریتی یە لە توانا سروشتی و مرۆییەکان و باش بەکار هێنانیان لە ژێر سایەی گەشە سەندنە زانستی و تەکنیکیەکاندا، لەبەر ئەوە جیۆپۆلیتیك چەمکێکە پەیوەندی هەیە بە سیاسەتی بنیادنانی هێزی بنەڕەتی دەوڵەت و شێوازی ئاراستە کردن و بەرهەمهێنانی ئەم هێزە لە پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکاندا[4] لەم چوارچێوەیەدا رۆڵی ئایدیۆلۆژیا دەردەکەوێت لە پەرەپێدانی هێزو ئاراستە کردنیشیدا، بەڵام هەندێك وا دەبینن کە(هێز) هۆکارە بۆ بەدەست هێنانی ئاسایشی نەتەوەیی دەوڵەت، هەندێکی تر وادەبینن کە هێز هۆکارو ئامانجە بۆیە بەردەوام ئەم خاوەن بۆچوونانە هاندەدرێن بۆ زیادکردن و پەرەپێدانی ئەم هێزە بە مەبەستی بەرگری کردن و دابین کردنی ئاسایشی نەتەوەیی بنەڕەتی.

قوتابخانە جیۆپۆلیتیکەکان

توند کێبەرکێی نێوان دەوڵەتانی ئەوروپا بۆ گەیشتن بە رۆژهەڵات و ئەفریقیا و ئەو کێشانەی کە ئەم کێبەرکێیە دروستی کردن لە نێوان دەوڵەتە مەزنەکان دا بواری فراوانی بۆ بایەخدان بە جیۆپۆلیتیك و قوتابخانە جیۆپۆلیتیکیەکان، رەخساند نەك تەنها لە سەر ئاستی

(٢) امین محمود عبدالله، في اصول الجغرافية السياسية، قاهیرە، ١٩٧٧، ل٣٠٤.

(٣) محمود الدیب، الجغرافیة السیاسیة، مكتبة الانجلو المصریة، قاهیرە، ١٩٧٦، ل١٨.

(٤) جەزا توفیق طالب، الجیوپولیتیك و بناء القوة الذاتیة، مجلە گوڵان العربي، ژمارە ١٢ی ساڵی ١٩٩٧، ل٥٦-٥٧.

دامەزراوە ئەکادیمیەکان بەڵکو لەسەر ئاستی سیاسی و سەربازیش. ئەمە هاندرا لەسەر پشت بەستن بە درێژەکێشان و فراوان بوون وەك بنەمایەك بۆ مانەوە و پێکەوەنانی هێزێکی بنەڕەتی بۆ پارێزگاریی کردنی ئاسایشی نەتەوەیی دەوڵەتان ئەمەش وای لە کێبەڕکێکە کرد لەسەر داگیرکردن و دەست بەسەراگرتنی پێگەی ستراتیجی بێت وەك هۆکارێك بۆ بەدەست هێنانی ئامانجە بەربڵاوەکانی دەوڵەتان.

هەندێ لە ئاراستەکان لە جیۆپۆلیتیك دا هەرزوو دەرکەوتن کە بانگەشەی فراوان بوون و درێژەکێشانی شوێنی، دەکات بەو بڕواو بۆچوونەی کە(زەوی-خاك) بنەمای هێزە وەبیردۆزەی(دڵی زەوی) ی ماکندەر(١٨٦١-١٩٠٧) ئەو بنەمایە بوو کە ئەم ئاڕاستانە تیایدا بەیەك گەیشتن، بە تایبەتی ئەڵمانیەکان کە بانگەشەی بە هێزکردنی پەیوەندییان دەکرد لەگەڵ هەریەك لە ژاپۆن و چین و هیند و یەکێتی سۆڤیەتی جاران دا بۆ دۆزینەوەی هێزێك کە بتوانرێ سیاسەتی جیهان پێ ئاڕاستە بکرێت.

خاوەنەکانی ئەم قوتابخانەیە لە جیهانی دێرین دا دوورگەیەکی یەك پارچەیان دۆزییەوە کە ٧/٨ ی کۆی گشتی دانیشتووانی جیهانی تیادا بوو و پێیان ووت(دوورگەی جیهان) وە(دڵ)ی ئەم دوورگەیەیان دانا بە کلیلی دەست بەسەراگرتنی جیهان وە(ماکندەر) گۆڕانکاریی بەسەر ئەم بیردۆزەیەدا هێنا لە دواییدا.[(٥)]

فرید ماهان(١٨٤٠-١٩١٤) رایەکی تری هەبوو ئەویش ئەوە بوو کە هێزی دەریایی دەتوانێ بنەما بێت لە هێزدا هەروەها لە ئاڕاستە کردنی سیاسەتی جیهانیدا، وە رایەکێش لە ئیمپراتۆریەتی بەریتانیدا کە رۆژ لێی ئاوا نابێت نمونەیەکە لەم بابەتە وجەختی کردەوە لەسەر پێویست بوونی نزیك بوونەوەی نێوان ویلایەتە یەکگرتووەکان و ئەڵمانیا و ژاپۆن بۆ پێك هێنانی پشتێنەی ئاسایشی بۆ بەرەنگار بوونەوەی لە یەکتر نزیك بوونەوەی(چینی-ڕوسی)[(٦)]

بەڵام گەشەسەندنی تەکنەلۆژیای سەربازیی وە بە تایبەتی لە هێزی هەوایی(ئاسمانی دا ئاڕاستەکانی پێشووی جیۆپۆلیتیکی لاواز کرد، (سەفەرسکی) هێزی هەوایی بە توخمێکی کۆتا هێنەر(حاسم) دانا لە کێشە نێودەوڵەتیەکان دا[(٧)]

---

(٥) محمد ازهرالسماك، الجغرافيه السياسيه، مديريه دارالنشر، زانكۆی موسڵ، ١٩٨٨،ل٣٨٧.

(٦) امين محمود عبدالله، فى اصول الجغرافيهالسياسيه، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٠٧.

(٧) محمد عبدالغني سعودي، الجغرافية والعلاقات السياسية الدولية، دارالرائد للطباعة، زانكۆی كويت، ١٩٨٢، ل ٣٢٨.

بەڵام تیپێکی تر رایان وابوو کە پێویستە هەرسێ هێزەکە (زەمینی، دەریایی، هەوایی) کۆ بکرێنەوە وەك رێبازێك بەرەو دەست گرتن بەسەر جیهان دا.

لەگەڵ دەرکەوتنی هێزی ئەتۆمی و جەنگی هەسارەکان دا و بڵاو بوونەوەی چەکی کۆکوژ، جیۆپۆلیتیکیەکان چاو پیاخشاندنەوەیان ئەنجام دا بەسەر گشت ئەو ئاڕاستانەدا، وە دەوڵەتە مەزنەکان هاندران بەرەو گۆڕانکاریی لە ستراتیژیەت(بنیادنانی هێز)دا توندوتۆڵ کردنی بۆ بانگەشەی(دامالینی چەك) و ئاگادار کردنەوە بۆ بەکارنەهێنانی چەکی: (ئەتۆمی و کیمیاوی و بایۆلۆژی)، بەواتایەکی تر پەنابردن بۆ چارەسەری کێشە جیهانیەکان بە رێگای ئاشتیانە دوور لە بەکار هێنانی هێز ئەمەش سەر لە نوێ جیۆپۆلیتیکی گێڕایەوە بۆ باوەشی جوگرافیای سیاسی.

لەسەر بنەمای ئەوانەی پێشەوە(هێز) هەتا کاتی کۆتایی هاتنی دووەم جەنگی جیهانیش، توخمی کۆتا هێنەر بوو بۆ گشت کێشەکان کە دەوڵەتان بۆی تێدەکۆشان بۆ بەدەست هێنانی ئاسایش و سەقامگیریی وە لەگەڵ پەرەسەندنی تەکنیکی بازاری سەربازیدا، دەوڵەتە مەزنەکان لە کێشە راستەوخۆکانیان دا دوور لە هێڵەکانی بەر یەککەوتنی گۆڕان بۆ ناوچەکانی تری جیا لەو ناوچانەی باسکران، بەڵام هەر چۆنێك بێت دوور نەبوون لە پشتگیریی کردن لەو کێشانەدا کە پێیان دەووترا(جەنگی سارد)، بەڵام ئەمە جێبەجێ نەدەبوو بەبێ پێشبڕکێی خۆ پڕ چەککردن و ئارەزووی گەیشتن بەدەسەڵات و دروست بوونی دوو جەمسەری رکابەری یەکتریی کە بریتی بوون لە یەکێتی سۆڤیەتی جاران و ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا و سیاسەتی جیهانی ئاڕاستە دەکەن هەر یەکە بە پێی بۆچوونەکانی خۆیی و ئەو شتانەی کە خزمەتی بەرژەوەندییەکانی دەکات.

لە ئەنجامی بەردەوامی کێبەڕکێ و سەرخستن لە دروستکردنی (هێز)دا زلهێزەکان ناچار بوون بانگەشەی وەستاندنی خۆ پڕ چەککردن بکەن و چەکە کۆکوژەکان لە ناو ببەن ئەمەش کۆتایی پێهات بەوەی کە ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا بە تەنها بووە شۆڕەسواری ئاڕاستەکەری سیاسەتی جیهانی.

جیۆپۆلیتیك و دروست بوونی دەوڵەت

ئەوەی کە گرنگە لە دامەزراندنی دەوڵەت دا بوونی زەوی(خاك)ە کە دەوڵەت لەسەری دادەمەزرێ، ئنجا گەل کە پەیوەندیی هاوبەش پێکیانەوە دەبەستێت لەگەڵ دان پیادانانی

نێودەوڵەتی کە بوون و بەردەوامی دەوڵەت مسۆگەر دەکات هەروەها دەبێ بنەمایەکی دیاریکراو هەبێت تا دەوڵەت لەسەری دابمەزرێت لەگەڵ هزرێکی روون وئاشکرا کە بوونی دەوڵەتەکە بسەلمێنێ وکار بکات بۆ پارێزگارییی کردنی و زاڵ بوون بەسەر کێشەکانیداو وا لە دەوڵەت بکات کە مۆرك و خەسڵەتی رەسەنی جیا لە دەوڵەتانی تری پێ ببەخشێت.

وە لە بەڵگەکانی دامەزراندنی دەوڵەت: هۆکاری سیاسی، ئابووری، کۆمەڵایەتین وە بەبێ بەڵگەکانی دامەزراندنی، دەوڵەت، دەوڵەت لێك هەڵدەوەشێت و دەروخێت یان دەوڵەت ناچار دەبێت هێز بەکار بهێنێت تا خۆی بگرێ و بە چاکی دروست ببێت، هەڵبەت (یەکێتی یۆگۆسلافی) نموونەی ئەو دەوڵەتەیە کە دروست بوو لەسەر بنەمای چوونە پاڵ یەکی زۆر لە هۆزو نەتەوەکان بەبێ لێکدانەوەی هەست و نەست و بۆچوونەکانیان لەبەر ئەوەی بە خێرایی یەکەم هەلی خۆ رزگار کردنیان قۆستەوە لە پێش دا ئەمە روویدا لەگەڵ گەلانی ئیمپراتوریەتی عوسمانیدا لە سەرەتاکانی سەدەی بیست دا وەپاش ئەوە لە یەکێتی سۆڤیەتی جاران دا.

بیرۆکەی دەوڵەت لە دەرەوە دێت، کۆمەڵێ نموونەی زۆر هەن لەم رووەوە بریتین لە دووبارە کێشانەوەی نەخشەی سیاسی جیهان پاش هەردوو جەنگی جیهانی یەکەم و دووەم و دروست بوونی دەوڵەتانی نوێ لە رێ ی پەیمان و رێککەوتنە نێودەوڵەتیەکانەوە کە لایان دابوو لە ئارەزووە دیاریکراوەکانی گەلان یان بیرۆکەی دەوڵەت لە ناوخۆوە دێت بە جۆرێ کە ئەم دەوڵەتە نوێ یە لەسەر بنەمای ناوکێکی ناوەندی دادەمەزرێ و ئنجا پلەبەپلە فراوان دەبێت وە تویژینەوە یەك کە هەریەکە لە(پۆندس و بۆڵ-Ponds and Boll) پێ ی هەستان ئاماژە دەکات بە(٢٥) دەوڵەتی ئەوروپی کە پلەبەپلە گەشەیان کرد گوایا لەسەر بنەمای(ئابووری-بازرگانی)[٨] دامەزرابوون، دەوڵەت هەن، بە دەوڵەتی دووره پەرێز(گۆشەگیر) ناو دەبرێن بریتین لە یەکەی بچووك دەوڵەتانی گەورەتر لە خۆیان لێك جیادەکەنەوە[٩].

نمونەی وەکو ئەمە لە پاش رووداني یەکەم و دووەم جەنگی جیهانی دەرکەووتن بە ئامانجی کەمکردنەوەی ئەو گرژیی و ئاڵۆزییەی کە دروست دەبن لە نێوان هەندێك دەوڵەتدا.

(٨) عبدالرزاق عباس حسین، الجغرافیه السیاسیه، چاپخانەی اسعد، بەغداد، ١٩٧٧، ل٥٩.

(٩) محمد ازهرالسماك، سەرچاوەی پێشوو، ل ٩١.

دروست بوونی دەوڵەتی عێراقی

عێراقی ئێستا بەهەر سێ ویلایەتەکانیەوە(بەسرە، بەغداد، موسڵ) ملکەچی دەسەڵاتی ئیمپراتۆریەتی عوسمانی بوو تا ساڵی(١٩١٧) کاتێ هێزەکانی بەریتانی هاتنە ناو سنووری وڵاتەوە ونزیك بوونە وەلە شاری موسڵ، پێش بەستنی رێککەوتن لەسەر شەڕ راگرتنی(پێش وەختە) لە ساڵی(١٩١٨)دا لە نێوان هێزەکانی بەریتانی و عوسمانیەکان دا، وە ئینگلیزو فەرەنسیەکانیش پێشتر ناوچەی رۆژهەڵاتیان بەشکردبوو بەپێی رێککەوتنی(سایکس پیکۆ- ساڵی ١٩١٦)، ویلایەتی (بەسرە و بەغداد) بۆ ئینگلیز بوو، ویلایەتی (موسڵ) دانرا بۆ فەرەنسا.

وە لەسەر ئەم بنەمایە دەوڵەتی عێراقی دامەزرا لە هەردوو ویلایەتی (بەغداد و بەسرە) وەك دەستپێکردنی دانانی یەکەم حکومەت لە وڵات دا کە حکومەتی(عەبدورەحمانی نەقیب بوو ساڵی-١٩٢٠)و کۆتایی هات بە راگەیاندنی(فەیسەڵ) بە پادشای عێراق ساڵی ١٩٢١، هەروەها ئینگلیز راستەوخۆ عێراقیان بەرێوە دەبرد هەرلە داگیرکردنیانەوە تا کاتی راگەیاندنی دەوڵەتی عێراقی بە هەردوو ویلایەتی (بەغداد و بەسرە) وە بە فەرمانڕەوایی یەك لە دوای یەکی(مۆد، ولیەم مارشاڵ، کۆکس، ولسن) وەك نوێنەرانی بەریتانیا لە وڵات دا وە ویلایەتی(موسڵ) نەلکێنرا بە دەوڵەتی عێراقەوە تا کۆتایی ساڵی(١٩٢٥)[١٠]

پاش ئەوەی(ئەنجوومەنی کۆمەڵەی نەتەوەکان- مجلس عصبەالامم) بڕیاری لەسەردا وە لە سەر راسپاردەکانی لیژنەیەکی نێردراو لە لایەن ئەم ئەنجوومەنەوە بڕیار درا لەسەر چارەسەری کێشەکە و ویلایەتی موسڵ خرایە سەر دەوڵەتی عێراق. رووداوەکان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا رۆڵی کاریگەرییان بینی لە خستنە پاڵی ویلایەتی موسڵ دا بۆسەر دەوڵەتی عێراق، لەو کاتەوە کە بەریتانیا وای لە فەرەنسا کرد تا واز لەم ویلایەتە بهێنێ هەروەك چۆن رەزامەندیی تورکەکانیشی وەرگرت بەرامبەر بە پێدانی بەشێك لە نەوتی عێراق و ئەنجامدانی گۆڕانکارییەکی بچووك لە سنوورەکاندا، لە لایەکی ترەوە بەریتانیەکان پشتیان بەست بە سووکایەتیکردن بە عێراقیەکان لە(کێشەی موسڵ)دا و هەڕەشەیان لێکردن بە رازی بوون بە پەیمانی ساڵی(١٩٢٦) بە بێ بەرامبەر ئەگەر نا ئەوا بەریتانیەکان هاوکاری عێراقیەکان ناکەن لە کێشەی موسڵ دا، هەردوو حیزبی کرێکاران و

(١٠) منتشا شفیلی، العراق فی سنوات الانتداب، وەرگێرانی: هاشم تکریتی، چاپخانەی زانکۆی بەغداد، ١٩٧٨، ل٤٣٢.

سەربەستان(العمال و الاحرار)ی بەریتانی دژی حکومەتی بەریتانی وەستان لە فراوانکردنی پابەندبوونە کانیدا لە بەرامبەر بە عێراق لەبەر رۆشنایی پەیمانی ساڵی(١٩٢٦)دا وە هەڕەشەیان لەو راسپاردەیە کرد کە تایبەت بوو بە لکاندنی ویلایەتی مووسڵ بە تورکیاوە.[١١]

لە لای من چاکی و نەمریی بەریتانیەکان و تەنانەت بەرپرسە عێراقیەکانیش پێ ی نەزانرا ئەو کاتە دەوڵەتی عێراق سنوورەکەی درێژدەبۆوە بۆ زیاتر لە سنوورەکانی هەردوو ویلایەتی بەغدادو بەسرە، و بەڵگەنادەم لەسەر ئەوە کە پەیمانی(سایکس پیکۆ) ی ئاماژەی پێکراوە، ناوەرۆکی هەبوو لەسەر ئەوەی کە ویلایەتی موسڵ دەبێ بۆ فەرەنسا بێت بەڵام هەردوو ویلایەتی(بەغدادو بەسرە) بۆ ئینگلیز بێت، بەڵکو(تالیب ئەل نەقیب) کە یەکێ بوو لە بەهێزترین پالێوراوەکانی سەرۆکایەتیکردنی دەوڵەتی عێراقی، ئارەزووی دەکرد ئیمارەتێکی عەرەبی لە عێراق دا بمەزرێنێ کە ویلایەتی بەسرەو دەوروبەرەکەی بگرێتەوە.

وە ئینگلیزەکان کە عێراقیان داگیرکرد بەشی باشووری وڵاتیان دانا تا سەربە بەڕێوەبردنی هیندی لە(بۆمبی) بێ[١٢] وە بەریتانیەکان ئەوکات وایان دانا بوو کە عێراق لە بنەڕەتدا پێك دێت لە: (عێراقی عەرەبی)و (عێراقی عەجەمی) وەلێژنەی نێردراو لە لایەن کۆمەڵی نەتەوەکانەوە بۆ چارەسەری کێشەی ویلایەتی موسڵ جەختی لەسەر ئەوە کردەوە کە عێراقی عەرەبی سنوورەکەی لای باکورەوە لە ناوچەی چیای حەمرین تێناپەڕێ وە ئەتلەسی مێژوویی دەوڵەتی عوسمانی ساڵی ١٩١٣ عێراقی دیاری کرد بە هەریەك لە ویلایەتی بەسرەو بەغداد[١٣]

لێژنەکە ئەم دەرئەنجامانەی خوارەوی بەدەست هێنا:[١٤]

عێراق سنوورەکەی لە هێڵی (تکریت) لەسەر رووباری (دیجلە) و(هیت) لەسەر رووباری (فورات) تێناپەرێت.

کشت نووسراوو سەرچاوە جوگرافیەکان، ئەوە دەرناخەن کە رۆژێك لە رۆژان ویلایەتی موسڵ بەشێك بوو بێ لە وڵاتی عێراق.

---

(١١) احمد رفیق البرقاوی، العلاقات السیاسیه بین العراق وبریطانیا، دارالرشید للنشر، بەغداد، ١٩٨٠، ل١٠٥.

(١٢) هەمان سەرچاوە، ل ٢٣.

(١٣) تقریر عصبة الامم لسنة ١٩٢٥(مسالة الحدود بین ترکیا والعراق) چاپخانەی حکومەت، بەغداد، ل ٢٤.

(١٤) خلیل اسماعیل محمد، کردستان فی ضوء تقریر عصبة الامم لسنة ١٩٢٥، مجلة گولآن العربی، هەولێر، ژمارە ١٨ی ساڵی١٩٩٨.

جیۆپۆلیتیك و دەوڵەتی کوردی

لە وانەی پێشووەوە دەردەکەوێت کە:

ویلایەتی موسڵ یان (هەرێمی کوردستانی عێراق) کە لەم دواییەدا وەك زاراوەیەك لێی نراوە، دوای جیاکردنەوەی لە کوردستانی عوسمانی بەشێك نەبووە لە عێراق بە هیچ جۆرێك وە هەروەها(بەشێك)یش نییە لە دەوڵەتی تورکی پاش واژۆکردنی دەوڵەتی تورکی لەسەر رێککەوتنی ساڵی(١٩٢٦) داو واز هێنانی لەم ناوچەیە.

لکاندنی ئەم بەشەی کوردستان بە(عێراق)ەوە لەسەر بنەمای ئارەزووی دانیشتوان و خاوەن بەرژەوەندییە رەواکان نەبووە بەڵکو بە پێی هیوای بەرژەوەندییەکانی بەریتانیا بووە، هەر ئەمەش بوو وای لە بەریتانیەکان کرد فشار بخەنە سەر فەرەنسا تا واز لەم ویلایەتە بهێنێ لە بەرژەوەندی بەریتانیادا.

حکومەتی بەریتانی پێشان بەڵێنی بە کوردەکان دا بۆ پێدانی سەربەخۆیی یان تەنانەت دەوڵەتیشیان بۆ دابمەزرێنێ بەڵام پەشیمان بۆوە لە پەیمانەکانی لە پێناو دابین کردنی بەرژەوەندییەکانی خۆی لە ناوچەکەدا.

لەبەر رۆشنایی توێژینەوە جیۆپۆلیتیکیەکان دا بۆ دروست بوونی دەوڵەت دەرکەوتنی هەر یەکەیەکی سیاسی بە هۆکارو هێزو پاڵنەرە دەرەکیەکان و لەسەر حسابی بەرژەوەندییە رەواکانی دانیشتووانی ئەو یەکە سیاسیە بێت، ئەوا ئەم یەکە سیاسیە تەمەنی زۆر درێژ نابێ وە بە نەمانی ئەو هۆکارەو هێزو پاڵنەرە دەرەکیانە نامێنێ وە نموونەی زۆرمان لەم بابەتە هەیە: (یەکێتی یوگۆسلاڤی)، (یەکێتی سۆڤیەت)، (دەوڵەتی لوبنان) و تەنانەت (ئسرائیل)یش.

وە لێرەدا بابەتی لکاندنی کوردستانی عێراق جارێکی تر بە دەوڵەتی عێراقیەوە هیچ بیانوویەکی بۆ نەماوە بە نەمانی هۆکارە دەرەکیەکان کە هەبوون وە هەرێمی کوردستان لە بارودۆخی چارەسەرکردندا مایەوە لە بەردەم دانیشتووانی هەرێمیشدا ئەوە دەچێنێت کە باس لە جیابوونەوە بکرێ لە شێوازی ئەو فەرمانڕەواییەدا کە ئارەزووی دەکەن دوور لە پاڵەپەستۆو فشارە هەرێمی و نێودەوڵەتیەکان ئەم بەرپرسیارێتیەش دەکەوێتە سەرشانی بەرپرسانی پەیوەندیدار بە چارەنووسەوە لە هەرێم دا لە دابینکردنی هەل و مەرج و کەش و هەوا گونجاوەکان بۆ وەرگرتنی رای گشتی دانیشتوانی هەرێم تا رای خۆیان دەربڕن و بڕیار بدەن لەسەر دیاریکردنی چارەنووسیان.

پەیمانی سیڤەر ساباتی نێودەوڵەتی بۆ کێشەی کوردی

یەکەم جەنگی جیهانی بووە مایەی بە دەست بەدەرخستن چەند دەرئەنجامێك, لایەنێك لـەو دەرئەنجامانە بریتی خۆی لە:

گۆڕانکاریی فراوان لە نەخشەی سیاسی جیهاندا, سەر لە نوێ دیاریکردنـەوەی سـنورەکانی زۆر لە دەوڵەتانی جیهان لە نێوانیاندا دەوڵەتانی ناوچـەی ڕۆژهــەڵاتی ناوەڕاسـت سـنوورەکانی نێوان (عێراق و تورکیا) دیاری کران، سنوورەکانی نێوان (عێراق و ئێـران) جێگیرکردنـی پـاش دروستبوونی دەوڵەتی عێراقـی لـە سـاڵی (١٩٢١) دا, دوای لکانـدنی ویلایـەتی موسـڵ بـە عێراقەوە، کوردستانی (عوسمانی) لە نێوان هەریەکە لە (تورکیا و سوریا و عێراقدا) دابەشبوو، بەم شێوەیە پەردە لەسەر یەکەم پەیمانی نێودەوڵەتی هەڵدرایەوە کە دانی بە مافی کورد دانا لە دامەزراندنی قەوارەیەکی سەربەخۆدا لەسەر خاکەکەی ئەویش پەیمانی(سیڤەر) بوو.

پاش نەمانی تەمومژی یەکەم جەنگی جیهانی، گەلی کـورد بـڕوای هێنـا بـەوەی کـە بـە هەمان شێوەی گەلانی دراوسێیان مافیان هەیە لە دامەزراندنی قـەوارەی سیاسـیدا بـە سـوود وەرگرتن لە ئاراستەکانی دەوڵەتە هاوپەیمانەکان و بانگەشە کردنـەکانیان لـە رزگـارکردنی ئـەو گەلانەدا کە لەژێر دەسەڵاتی عوسمـانی بـوون، هــەر ئەمــەش بـوو هـانی هاوپـەیمانانی دا بـۆ چاوخشاندنەوە بە رێککەتننامەی(سایکس پێکۆ)ی ساڵی ١٩١٦ دا.

لە بەر ڕۆشنایی ئەمەدا نوێنەری باڵای بەریتانی لە عێراقدا پشتگیری خۆی بـۆ حکومــەتی شێخ مەحمودی نەمر لە شاری سلێمانی ڕاگەیانـد و لـە کۆتـایی سـاڵی (١٩١٨) دا, مێجـەر (نوئێل)ی وەك ڕاوێژکار بۆ شێخی نەمر دیاریکرا, بەڵام حکومــەتی بـەریتانی خـۆی پابەنـدی پەسەندکردنی هیچ شێوە قەوارەیەکی سیاسی بۆ گەلی کورد نەکرد، ئەمــەش وەك بڕوایـەك بـە پێویستی هەبوونی پەراوێزێك تا لەسەر بنەمای ئەم پەراوێزە حکومەتی بەریتانی بتوانێـت کـۆ نترۆلی ڕووداوەکاندا بە گوێرەی پێداویستیەکانی قۆناغەکەو بـە دەسـتهێنانی ئامانجـەکانی لـە ناوچەکەدا. لەبەر ئەوە یەکەم هەنگاو لە زنجیرەی گۆڕینی هەڵوێستی بەریتانیـدا، دیـاریکردنی (مێجەرسۆن) بوو لە شوێنی(نوئیل) وەك فەرمانڕەوا لە سلێمانی و داماڵینی شێخی نەمر بووە

لە دەسەڵاتەکانی، بەمەش شێخ لە ساڵی (١٩١٩)دا شۆڕشی ڕاگەیاند و بـە دوور خـستنەوەی شێخ بۆ وڵاتی(هیند) شۆڕشەکەشی کۆتایی پێهێنرا.

بایەخدانەکانی بەریتانیەکان لە دامەزراندنی (کوردستانی سەربەخۆ)دا و لە ژێـر پاراسـتنی بەریتانیدا بۆ کارکردن لە پێناو لکاندنی (ویلایەتی موسڵ) بە دەوڵەتی نوێی عێراقیەوە گـۆڕا، ئەم کـارە سـتراتیژییە، نوێنـەری بـاڵای بـەریتانی ئـەوکات مـستەر(وڵـسن) هـەر لـە سـاڵی (١٩١٨)ەوە خستیە سەرشانی خۆی، بە تایبەتی پـاش فـراوان بـوونی دۆزینـەوەی نـەوت لـە ویلایـەتی موسـڵ دا، ئەمــەش هـانی بەریتانیـەکانی دا. لـە کـۆنگرەی (سـان ڕیمـۆ)ی سـاڵی (١٩٢٠)دا پەیمانی (سایکس پێکۆ) هەموار بکەن و داواش لە وڵاتی فەرەنسا بکەن تا موسڵ بـۆ بەرژەوەندی بەریتانیا، بەم شێوەیە بەریتانیا توانی بە یەك بەرد لە دوو چۆلەکە بدات، ئەمەش بـە دڵخۆشکردنی واز بهێنێ لە ویلایەتی سەرکردایەتی کورد بەو بەڵێنانەی کە پێی دەدات لە دانـانی قەوارەی کوردی وەك چارەسەرو تێکۆشان تا نەکەونـە نـاو باوەشـی تورکەکانـەوە لـە لایـەك، وە دابینکردنی ناوچە شاخاوییەکانی کورد بۆ بەرژەوەندییەکانی خۆی بـە ئامـانجی بـاش دەسـت بـە سەراگرتنی لە داهاتوودا و وازهێنان لە گشت بەڵێن و پابەندبوونەکانی لـە لایـەکی تـر. پـەیمانی (سیڤەر) کە لە (١٩٢٠/٨/١٠)دا جێبەجێ مۆرکرا لە دایکبووی ئەو گفتوگۆ درێژخایەنانەبوو کە لە کۆنگرەی (ئاشتی)دا لە شاری (پاریس) لە کانوونی دووەمی ساڵی (١٩١٩) ئەنجامـدرا لەبـەر ڕۆشنایی پەیمانی (سان ڕیمو) لە نیسانی ساڵی (١٩٢٠)دا، دەکرێ کە پەیمانی (سیڤەر) بـە یەکـەم (داننان) نێودەوڵەتی دابنرێ بۆ گـەلی کـورد لـە دانـانی قـەوارەی سیاسـی سـەربەخۆدا لەسـەر خاکەکەی کە بریتی یە لەم بەندانەی خوارەوە:

بەندی (٦٢) کە ئاماژە دەکات بە دانانی ئۆتۆنۆمی بۆ ناوچەی کوردان کە لـە ڕۆژهــەڵاتی ڕووباری (فورات)ەوە درێژ دەبێتەوە بـۆ باشـووری ئـەرمینیا و بـاکووری سـنوورەکانی تورکیـا لەگەڵ عێراق و سوریادا تەماشای نەخشەی هاوپێچکراوەکانی ناو توێژینەوەکە بکە.

بەندی (٦٣) کە ناوە ڕۆکەکەی ڕەزامەندیی تورکیا نیشان دەدات لەسەر بەندی (٦٢)

بەندی (٦٤) تایبەتە بە پابەندکردنی حکومەتی تورکی بـە دان پیانـانی قـەوارەی کـوردی سەربەخۆدا ئەگەر دانیشتووانی ناوچەکە ئارەزووی ئەوەیان کرد، لەگەڵ ڕازی بـوونی دەوڵـەتانی هاوپەیمانان لەسەر لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە دەوڵەتی کوردی ناوبراوە وە.

هەر چەندە کە پەیمانی (سیڤەر) دەوڵەتی کوردی بەڵێندراوی دیاریکرد بە پارچـە خـاکێکی بچووك کەمترە لە ڕووبەری نیوەی کوردستانی تورکیا بەڵام هاوپەیمانان لە مـەدا هەسـتیان بـە

مەترسی کرد بۆسەر بەرژەوەندییەکانیان لە ناوچەکەدا لەبەر ئەوەی هەر خێرا وازیان لێهێناو تێکۆشان بۆ هەموارکردنی بەندەکانی پەیمانی(سیڤەر) لە پەیمانی(سمیت)دا بە پەیمانی(لۆزان)ی ساڵی(١٩٢٣) بەڵام کۆنگرەی قاهیرە کە لە ئازاری ساڵی(١٩٢١)دا بەستراوە پەیمانی(سیڤەر) هێشتا ووشك نەبووبۆوە، چاوی پێداخشێنرایەوە هەر کاتێك هاوپەیمانان بڕیاری خۆیان دا لەسەر لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە عێراقەوە لەگەڵ کارکردن بۆ دیاریکردن(بچووککردنەوە)ی قەوارەی حکومەتی کوردی لە کاتێکدا کە کورد پێش یەکەم جەنگی جیهانی(١٩١٤-١٩١٨) لە کێشەدا بوو لەگەڵ (عوسمانییەکان) و (ئێرانیەکان) دا بە ئامانجی دان نان بە بوونی کورددا و بڕیاردان لەسەر ڕەوایی داواکانیان، پاش ڕوودانی جەنگ کەوتنە کێشەوە لەگەڵ دەوڵەتە هەرێمیەکان و هاوپەیمانەکان دا پێکەوە، ئەمە سەرەڕای پێویستی کورد بە ستراتیژییەکی روون و سەرکردایەتیەکی یەکگرتوو.

پەیمانی سیڤەر...... وانە و پەند.....

زۆر کەس دەربارەی پەیمانی (سیڤەر) و بایەخە سیاسیەکەی لە ڕێڕەوی بزوتنەوەی کوردی دا نووسیویانە هەروەك(لازاییف) دەبارەی پەیمانی سیڤەر ووتی: ئەم پەیمانە بەشێوەیەکی نێودەوڵەتیانەدان دەنێت بە بوونی کێشەی کوردیدا وەکو بابەتێکی جیاو سەر بەخۆ لە پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکان دا، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا رووبەری جوگرافی قەوارەی کوردی لەو پەیمانەدا کەمتر بوو لە(١٧٪)ی کۆی گشتی رووبەری کوردستان ئەم پەیمانە زۆر ناوچە دادەبڕێ لە ویلایەتەکانی باکووردا وەکو(ئەرزرۆم-وان-بەتلیسی) هەروەها ویلایەتەکانی رۆژئاوای رووباری فورات وەکو(ماردین، جەزیرە، ئۆرفە، عینتاب...) بەم شێوەیە پەیمانەکە خۆی لە بەش بەش کردنێکی تری خاك و گەلی و کوردستان دا دەنوێنێ.

لە دەرئەنجامەکانی ئەم پەیمانە سوود بینینە لە دەرخستنی ڕۆڵی ئەو گۆڕاوە سیاسیانە و بەرژەوەندییە نێودەوڵەتیانەی ئەو کات کە لە ناوەڕۆکە تایبەتەکانیان دا هیچی تیا نەبووە سەبارەت بە مافەکانی گەلی کورد.

دروستبوونی قەوارەی کوردی لەوڕۆژەدا لە بۆچوونی دەوڵەتانی دراوسێدا گوایا دەبووە مایەی پێکهێنانی کێشەی سیاسی و نەتەوەیی بۆیان، هەمان هەڵوێستیان هەبوو لە بەرامبەر بوونی بەریتانیا لە ناوچەکەدا، هەروەك چۆن بەریتانیەکان و ئەمریکیەکان ستراتیژییان ئەوە بوو کە خۆیان تووشی پێکهێنانی قەوارەی کوردی نەکەن لەبەرئەوەی ئەم کارە تووشی بەرەنگار

بوونەوەیان دەکات لەگەڵ دەوڵەتانی دراوسێ دا وە بارودۆخی ئێستای ناوچەکەش بەشێوەیەکی زۆر باش خزمەتی بەرژەوەندییەکانیان دەکات.

لە لایەکی ترەوە هەریەك لە تورکەکان و بەریتانیەکان گرەویان دەکرد لەسەر هەست و هۆشی نەتەوەیی کورد ئەمەش لەبەر بەدیهێنانی بەرژەوەندییەکانیان بوو وە لەگەڵ پەرەسەندنی هێزی تورکی و پاش سەرهەڵدانی(کەمال ئەتاتورك)و داواکارییەکەی بۆ ویلایەتی موسڵ، بەریتانیا تێدەکۆشا بۆ هەڵئاوساندنی هەست وهۆشی نەتەوەیی کورد و بۆی دەردەبڕین کە قەوارەی سیاسیان بۆ دادەنێ بەڵام لە کاتێکدا دەیویست لە تورکەکان نزیك ببێتەوە ئامادە بوو خۆی لابدات لە گشت ئەو پڕۆژانە کە بە دڵی تورکەکان نەبوو لە بەرامبەر مسۆگەریی بەرژەوەندییەکانی خۆیان دا لە ناوچەکەدا بە هەمان شێوەی تورکەکان لە ماوەی جێگیرکردنی دەسەڵاتیان دا وایان دەردەبڕی کە وڵاتی تورکیا وڵاتی تورك و کوردانە بە هاوبەشی تەنانەت نەك ڕوویان تێنەکردن بەڵکو پشتیان تێکردن و بوونە دڵڕەقترین کەس بۆیان.

گۆڕانی هاوسەنگی هێزەکان و سروشتی پەیمانە نێودەوڵەتی و هەرێمیەکان، ڕەهەندەکانی خۆیان پێچەوانە کردوە لەسەر ئەو لایەنانەی کە پەیوەندیدارن لە پیادا چوونەوە بە پەیمانی(سیڤەرا)دا وە بە وازهێنانی بەریتانیا لە پابەند بوونەکانیان بەرامبەر بە گەلی کورد لە بەرامبەر رازی بوونی تورکەکاندا لەسەر وەستاندنی خۆ نزیککردنەوە لە سۆڤیەت کە پێکەوە هەردوو پەیمانی ساڵی (١٩٢٠)و(١٩٢١) یان گرێ دا وە بە لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە دەوڵەتی نوێ ی عێراقیەوە.

بەم شێوەیە ڕووداوەکان جەخت دەکەنەوە لەسەر ئەوەی کە لە سیاسەتی نێودەوڵەتی دا هاوڕێ(دۆست) ی هەمیشەیی و دوژمنی هەمیشەیی نیە بەڵکو تەنها بەرژەوەندییە هەمیشەییەکان.

جوگرافی ناسان و ئایندەی کێشەی کوردی لە عێراقدا

کێشەی کوردی ئەمڕۆ لە عێراقدا بە قۆناغێکی مێژوویی کاریگەردا تێدەپەڕێ بە درێژایی مێژوویی خەبات و تێکۆشانی، هەرلە پێکهێنانی دەوڵەتی عێراقیەوە تا رۆژی رووخاندنی لە نیسانی ساڵی(٢٠٠٣)دا، بایەخی ئەم قۆناغە لە دووبارە بنیادنانەوەی دەوڵەتی عێراقدا سەر لە نوێ خۆی دەنوێنێ لەگەڵ کارکردن بۆ دانانی بنەما بەهێزکەرەکانی ئەم بنیادنانە، پاشان کێشەی کوردی لە یەکەمین نەخشە کێشانەکانی ئەم بنیادنانەوەی نوێی دەوڵەتی عێراقی دەبێ، بەم شێوەیە کێشەیە کوردی بریتی دەبێت لەو هەلە رەخساوەی کە دەبێتە پێشەنگ بۆ بەخشینی باوەڕێکی زیاتر بە چوونە پێشەوە رەواکانی گەلی کورد لە بنیادنانی قەوارەی نەتەوەیی خۆیدا پاش چەندین ساڵ لە ئازار و ئەشکەنجە و راونان و کوشتار کە مرۆڤ و زەوی پێکەوە توشی بوون وە ئەو تێکۆشانە بە جۆشانەی ئەنجامدران لە لایەن رێکخراوە عێراقیەکانی ئێستاوە بۆ کۆتایی هێنان بە رۆڵی گەلی کورد لە عێراقدا و تواندنەوەی لە دەفری (نەتەوەی عەرەب)دا.

جوگرافیناسان لە هەرێمی کوردستانی عێراق دا ئەرکیان لەسەر شانە وەکو گشت هێزە کاریگەرە رۆشنبیرەکان لە سیاسیەکان و ئەکادیمیەکان کە دەبێ رۆڵیان هەبێ لە کرداری بنیادنانەوەی عێراقی نوێ دا، هەڵبەت لە دیارترین ئەرك کە دەکەوێتە سەرشانی(جوگرافی ناسان) دڵنیا بوونە لە نەژاد و رەسەنایەتی گەلی کورد لەسەر خاکەکەی و نیشتمانەکەی هەروەك چۆن ئەرکی دۆزینەوەی ئەو رەگەزە جوگرافییانەیان دەکەوێتە سەرشان کە نیشتمانی کوردستانی پێ جیا دەکرێتەوە و خەسڵەتە سروشتی ومرۆییەکانی دیاریدەکات وە ئەگەر سنوورەکانی هەرێمی کوردستانی عێراق لە کۆنداو وەکو دەردەکەوێت تا ئێستاش ئاڵۆزیی بێت لە چارەسەرکردنی کێشە سەربازی و سیاسیەکانی نێوان سەرکردایەتیەکانی کوردو دەسەڵاتە فەرمانڕەواکانی پێشوودا، ئەوا(کەرکوك) گوهەری ئەو کێشانەو بنەما بنەڕەتیەکانیەتی، لێرەوە ئەرکی سەرشان و بەرپرسیارێتی جوگرافی ناسەکان بەرجەستە دەبێ لە بەدواداچوونی مێژوویدا بۆ دابەشبوونی جوگرافی دانیشتووانی هەرێم، ئایا لە رووی

کێشی(دیمۆگرافی) دانیشتووانەوە بێت یان باری راستەقینەی پێکهاتەی نەتەوەییان، بەتایبەتی لەو شتانەدا کە پەیوەندیی بە (کەرکوك)ەوە هەیە، ناوچەکانی(کوردە فەیلی یەکان) دەمێنێت کە بەشێکی زۆر هەستیارترە لە پێگەی کێشەی سیاسی ئەمڕۆدا لە نێوان سەرکردایەتیەکانی کوردو لایەنە کاریگەرەکانی ناو بەڕێوەبردنی عێراقی نوێدا، ئاشکرایە پێگەی جوگرافی ناوچەکانی کوردە فەیلییەکان بایەخی ستراتیژی خۆیان هەیە نەك تەنها لەبەرئەوەی کە ناوچەکە بە درێژایی سنوورەکانی(عێراق-ئێران) درێژ بووتەوە بەڵکو ئەم سنوورانە زۆریش نزیك دەبنەوە لە پایتەختی عێراق(بەغداد) ەوە، کوردە فەیلیەکان شوورەی پێشەوەی بزوتنەوەی کوردی پێکدەهێنن، هەر ئەمەش وای لێکردوون پێش خەڵکانی تر خۆڕاگربن لە بەردەم شاڵاوەکانی راگواستن و کۆچپێکردن و بەعەرەبکردندا.

لەبەر رۆشنایی ئەمەدا هەرلە سەرەتاکانی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقیەوە، حکومەتی عێراقیەکان تێکۆشاون بۆ دانان و دارشتنی یاسای رەگەزنامەی عێراقی بە ئامانجی بێبەش کردنی ئەم توێژە(کوردەفەیلی یەکان) لە مافی بە دەستهێنانی رەگەزنامەی عێراقی بە بیانووی ئەوەی کە(لە بنەڕەت دا ئێرانین) وە پاشان چەندین شاڵاوی وەدەرنان(تسفیر) کرانە سەر هەزاران خێزانی کوردی فەیلی بۆ دەرەوەی خاکی نیشتمانی عێراق.

وە رۆڵی جوگرافی ناسان لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا بەوە دەڕازێتەوە کە راستییەکانی بە کورد بوونی ئەم ناوچانە دەربخەن، بەو بڕوایەی کە بەشێکە لە نیشتمانی کوردی بەخاك وبە گەلەکەیەوە، لەبەر ئەوە لە ژێر سایەی رژێمی فیدراڵی چەسپاوی هەرێمی کوردستان دا وە بە پشت بەستنی سەرکردایەتیەکانی کورد بە توێژینەوە و لێکۆڵینەوەکانی تایبەت بەم قۆناغە کاریگەرەی کە کێشەی کوردی پیایدا تێپەڕ دەبێت، کوردەکان پشتیوانیەك بۆ خۆیان پێکدەهێنن لە بەهێزکردنی رۆڵی خۆیاندا تا لەگەڵ ناوەندەکانی توێژینەوەکاندا ببنە بڵندگۆی گۆڕینەوەی بیروڕاو پێناسەی خەڵکانی تری جیا لە کورد دەربارەی داوا رەواکانی گەلی کورد ئەمەش لە رێگای کۆنگرە و کۆڕ و کۆبوونەوەکانەوە کە ئەو جۆرە ناوەندانە دەتوانن هەڵسن بە ئەنجامدانیان ناوە ناوە، و دەبنە مایەی لە دایك بوونی بەرژەوەندی هاوبەش و گەیشتن بە بیرو بۆچوون و تێگەیشتنی یەکگرتووانە لە بەرامبەر کێشە چارەنوس سازە عێراقی و میسری و کوردستانیەکاندا، لە بەردەم جوگرافی ناسانی هەرێمی کوردستانی عێراقدا، ئەرکی نەتەوەیی و مێژوویی هەن دەبێت هەر بەشداری راستەوخۆی تیادا بکەن بە تایبەتی کە ژووان(کات-موعد)ی کۆتایی هێنانی کارە جوگرافیەکان بەڕێوەیە، ئایا بۆ سەرژمێریی کردنی دانیشتووان

بێت کە لە ڕێی ئەم سەرژمێرییەیی کردنەوە ناوچـە(سـنوور)ی جـوگرافی هـەرێمی کوردسـتان دیاری دەکرێ لەگەڵ کێشی دیموگرافی دانیشتووانی کورد، یان بۆ هەڵبژاردنەکانی داهاتوو بێـت کە ئەم سەرژمێریی کردنە دەبێتە بنەما سەرەکیەکەی وە پاشان کارا کردنی ئەم(بەرپرسـیارێتی یە) دەکەوێتە سەرشانی هەردوو لای هاوکێشەکە: زانکۆ کوردسـتانیەکان بـە پـسپۆڕو شـارەزا تایبەتمەندەکانیەوە لەگەڵ سەرکردایەتیەکانی کورد کە خاوەنی ئەرکەن لـەم قۆناغـە کاریگـەرو کۆتا هێنەرەدا، لە مێژووی کێشەی کوردی دا لە عێراق دا وە مێژوو ڕەحم بە کەسـیان ناکـات لەم بەرپرسیارێتی یەدا یان لە تێپەڕ بوونی هەر لایەك بەسەر لاکەی تردا.

گومانی تیادا نیە کە یەکگرتنەوەی هـەردوو لایـەنی(بـەڕێوەبردن)ی هـەرێمی کوردسـتانی عێراق هەنگاوێکی پێویستە بۆ کارا کردنی قۆناغە کە لەبەر ئەوەی ئەم یەکگرتنەوەیە یەکێتی بەدەست دەهێنێت لە هۆکارەکان و ئامانجەکان دا لە بەردەم تەم و مژی سەرتاسەریی خـەڵکانی تر لە چین و توێژو کۆمەڵگا کاریگەرەکانی ئەو شتانەی کە زۆر لە چین و توێژەکانی کۆمـەڵگای کوردستانی دەریان خستووە لە پێویست بـوونی یەکگرتنـەوەی هـەردوو بـەڕێوەبردنی هـەرێمی کوردستانی عێراق بەڵام دەبینم کە ناچارم بانگهێشت بکەم بۆ تێپەڕاندنی درێـژەی بابەتـەکانی ناو کۆبوونەوەکانی لایەنەکانی نێوان هەردوو پارتی دیموکراتی کوردستان و یـەکێتی نیـشتمانی کوردستان و جەخت کردنەوە لەسەر بەرژەوەندییە بنەڕەتیە هاوبەشـەکان لـەم قۆناغـەدا پـێش ئەوەی کات بەسەرماندا تێپەڕێت.

ئەمە هەلەو ڕەخساوە، من وانا بینم کە تێگەیشتووتر بم لە سەرکردایەتیە تێکۆشـەرەکانی کورد، بەڵام تەنها لە ڕەهایی و گووڕوتینی هاوڵاتیەکەوە کە لە خۆیدا ئەوە دەخاتە بەردەم کـە تێپەڕبوونی ساڵێك بەسەر ڕزگار بوونی عێراقدا دەبینیٚ و وەکات ژمێرەکـانی کۆتـا هێنـەریش نزیك دەبنەوە لە کێشەی کوردی لە سایەی گۆڕانکارییە خێراکاندا بێ ئـەوەی هـەردوو لایـەنی کوردی بگەنە خاڵی کۆتایی هێنان بە هەڵوێستەکە لە بەرژەوەندیی گـەلی کـوردو پاشـە ڕۆژی بنیادنانی نەتەوەیی دا بۆ کوردستانی عێراق

بەرزاییەکانی حەمرین: توێژینەوەك لە جوگرافیای سنوورەکان

پێشەکی:

زاراوەی (حەمرین) ئەمڕۆ دروشمێکە دەدرێ بەسەر زۆر لە دامەزراوە و نووسینگە و قوتابخانە و پێگە سەربازیی و مەدەنیەکان دا ئەم کارە ڕەنگدانەوەیەکی گرنگی خۆی هەیە لە لای گەلی کورد وە(حەمرین) لە بنەڕەت دا ناوی ئەو بەرزاییانەیە کە بەشێك لە سنوورە سروشتیەکانی ناوچە شاخاوییەکان پێك دەهێنێت هەروەك چۆن سنووری زەوییە(دەشتە) نیشتووەکانی عێراقیشە.

هەڵبەت گرنگی ئەم بەرزاییانە تەنها لەوە وە نایەت کە سنووری جیاکەرەوەیە لە نێوان هەردوو ناوچەی شاخاوی و دەشتی نیشتوودا بەڵکو لەوەشدایە کە بە درێژکراوی ناوچەی باشووری وڵاتی کورد(کوردستان) دادەنرێ.

هێشتا بەرزاییەکانی حەمرین بەشێکی گرنگ لە سنوورەکانی پارێزگای کەرکوك پێك دەهێنێت، هەروەك چۆن بەشێك بوو لە سنوورەکانی نێوان هەردوو ویلایەتی بەغداد و موسڵ. لەبەر ئەوە(بەرزاییەکانی حەمرین) بایەخی تایبەتی هەمیشەیی خۆی هەیە لە بابەتی جوگرافیای سنوورەکاندا ئەمەش ناوەڕۆکی گفتوگۆی توێژینەوەکەیە. بە ئامانجی ئەوەی کە(بەرزاییەکانی حەمرین) بە سنوورەی سروشتی و مێژوویی نێوان هەرێمی کوردستانی عێراق و عێراقی عەرەبیدا.

چەمکی سنوور:

سنوور بەوە دەناسرێ کە بریتییە لە بەربەست لە نێوان دوو شتدا[1] یان جیاکەرەوە لە نێوانیان دا تا تێکەڵ نەبن یان یەکێکیان لەوی تریان لا بدات[2].

(١) المنجد في اللغة والاعلام، منشورات دارالشرق، چاپی دووەم، بەیروت، ١٩٨٤ (کلمە حد)

(٢) الفیروز ابادی، القاموس المحیط، بەرگی٣ چاپی حسینی، قاهیرە، ١٣٤٤ کۆچی، ل ٢٨٦-٢٨٧

دەرگەوان یان پاسەوانی بەندیخانە ئەو کەسەیە کە سنوور دادەنێ و ڕێگا دەگرێ لە هاتنە ناوەوە و چوونە دەرەوەی خەڵکی[3] وە لە قورئانی پیرۆز داهاتووە و دەفەرمووێ(و تلك حدودالله فلا تقربوها)، وە هەریەك لە (بۆ جز Boggs) و (ئادەمی-Adami) سنوور پێناسە دەکەن بەوەی کە رووبەری ناوچەیەك جیادەکاتەوە کە دەوڵەتێك دەتوانێت مافەکانی خۆی لەسەر پیادە بکات، وە(برسکوت- Brescott) جەخت دەکاتەوە لە سەر ئەوەی کە سنوور ئەو هەرێمەیە کە دەوڵەتێك داگیری دەکات وە دەسەڵاتی خۆی بە شێوەیەکی یاسایی لە سەردەنوێنێ[4] بیرۆکەی دانانی سنوور دەگەڕێتەوە بۆ مێژوو و سەردەمێکی نزیك کە لە دوو سەدە تێناپەڕێ[5]، لە پێش ئەم ماوەیەدا دەوڵەتان هیچ پەیمانێکیان نەداوە لەسەر هێڵەکان وەك بنەمایەك بۆ جیا کردنەوەیان لە یەکتری، بەڵام ئەو ناوچانەیان زانیوە کە پێیان ووتراوە دەروازەکان(التخوم). وە ئەم دەروازانەشی جیاوازن لە رووبەرو درێژبوونەوەیان دا لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر وە زۆر جار بە(چیاکان) دیاری کراون یان بە (بیابانەکان)یان بە (دارستانەکان) یان بە (پانتایی یە ئاوییەکان)، هەروەها (کەلێنەکان) کە دەرچەی سەرەکی بوون لە رێی دەروازەکانەوە بە کار هاتوون بۆ پەیوەندییە بازرگانی و بزوتنەوە سەربازییەکان. سنوور لەکاتی ئێستادا دیاردەیەکی دەستکردە، ڕێککەوتن سازدەکرێت بۆ دیاری کردنی و جێگیرکردنی لە رێ ی پەیمانەکان و ڕێککەوتنەکانی نێوان دەوڵەتە پەیوەندیدارەکانەوە، زۆر جار ئەم سنوورانە دیاری دەکرێن بە دیاردە سروشتی یەکانی وەك: بەرزاییەکان، رووبارەکان، دەریاکان وە جاریش هەیە ڕێك ناکەوێت ئەم دیاردانە ببنە سنوور.[6]

ئەو سنوورانەی کە نەخشە سیاسی یەکانی جیهانی نیشانی دەدەن تەنها هێڵی وێنە کێشراونین لەسەر کاغەز بەڵکو بریتین لە برگەی ستوونی چەقیو لەسەر زەوی، تا دەگەنە ناو بۆشایی دەرەوە(ئاسمان) وە ئەم سنوورانە واتای یاسایی و سەربازی و سیاسی و مێژوویی

(٣) المنجد في اللغة والاعلام، سەرچاوەی پێشوو (کلمە حد).

(٤) نافع القصاب واخرون، الجغرافية السیاسیة، موسسة دار الکتب للطباعة والنشر، زانکۆی موسڵ، ل١٦٥.

(٥) محمد ازهر السماك: الجغرافية السیاسیة، الموصل، ١٩٨٨، ل٤٢٧.

(٦) نافع القصاب واخرون، سەرچاوەی پێشوو، ل١٦٨.

خۆیان هەیە بۆیە بەرگریی لێکردنیان و پاراستنیان کارێکی پێویستە[٧] و بایەخی ئەم سنوورانە زیاد دەکات ئەگەر بە شێوەیەکی فراوانتر بپارێزرێن لە لایەن دەستە و رێکخراوە هەرێمی و نێودەوڵەتیەکانەوە.

کۆنگرەی(فرسای) دوای یەکەم جەنگی جیهانی تێکۆشا بۆ دانانی سنووری(رەچەڵەکزانی نموونەیی- اثنوغرافیة مثالیة) لە ئەوروپادا بەڵام هەر بە پەلە ئەم کارە لەگەڵ بەرژەوەندییە ئابوورییە جۆراوجۆرەکانی نێوان دەوڵەتان دا بەر یەککەوتن لە سایەی بڵندبوونەوەی بانگەشە نەتەوەییەکان ومافی گەلاندا لە بڕیاردانی چارەنووسدا کە بووە هۆی لادان لە هەستی نەتەوایەتی ئەو گەلانە لە جۆری ئەو بەڕێوەبردن و دەسەڵاتەی کە هەڵی دەبژێرن لەبەر لەبەر چاوگرتنە ئابوورییەکان[٨]وە لە دیارترین نموونەی لەم جۆرە(یەکێتی یۆگۆسلاڤیا) بوو کە درێژەی کێشا تا گەیشتە کەناری(ئەدریاتیکی) لەسەر حسابی هەست و نەست و ویست و خواستی گەلی ئەلبانی، هەروەها لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە عێراقەوە کە بووە هۆی دابەشکردنی کوردستانی ناو جەرگەی دەوڵەتی عوسمانی لە نێوان هەر یەکە لە تورکیا و عێراق دا، وە(بەرزاییەکانی حەمرین) وەك سنوورێکی کارگێریی مایەوە لە پێکهاتەکانی دەوڵەتی عێراقی نوێ دا پاش یەکەم جەنگی جیهانی هەروەك چۆن سنووری ویلایەتی موسڵ بوو لە پێشان دا.

(٧) عبدالرزاق عباس: الجغرافیة السیاسیة، چاپخانەی اسعد، بەغداد، ١٩٧٧، ل١٠١.

(٨) نافع القصاب و هاوڕێکانی: سەر چاوەی پێشوو، ل١٧٦.

بەرزاییەکانی حەمرین بەشێکن لە ناوچە شاخاوییەکان

بە هەمان شێوازی جاران جوگرافی ناسەکان عێراقیان دا بەشکرد بۆ سێ ناوچەی سروشتی جیاجیا کە ئەمانەن:[٩]

١- ناوچە شاخاوییەکان
٢- ناوچەی دەشتە نیشتووەکان
٣- بانی رۆژئاوایی

هەروەها (تەهای ئەل هاشمی) عێراق دابەش دەکات بۆ دوو بەشی سەرەکی کە ئەمانەن:

١- عێراقی سەروو
٢- عێراقی خواروو

هێڵێکی جیا کردەوە لە نێوانیان دا کە (دڵی عەباس) دەگەیەنێت بە (بەلەد) لە سەر رووباری دیجلە و (هیت) لەسەر رووباری فورات[١٠] و ئەل هاشمی وا دەبینێت کە کشانەوەی دەریا لە ناوچەکەدا بۆتە هۆی جێهێشتنی زەوییە نیشتەنیەکان لە باکووری عێراق دا کە جیاوازە لەگەڵ زەوییەکانی باشوری عێراق داواتە زەوییەکانی خوار هێڵی ناوبراو کە بریتین لە زەوییە دەلتاوییەکان دروست بوون لە ئەنجامی لیتەی رووبارەکان دا[١١]

وە هەندێك ناوچە شاخاوییەکان دابەش دەکەن بۆ دوو بەشی سەرەکی کە بەشێکیان پێ ی دەووترێ شاخە بڵندەکان یان(ناوچە شاخاوییەکان) و بەشەکەی تر پێ ی دەووترێ(ناوچە نیمچە شاخاوییەکان) یان ناوچەی گردو تەپۆڵکەکان و زەوییە چەماوەکان یان(دامێنی چیاکان) یان ناوچەی(بان و گردۆڵکەکان)[١٢]، تەماشای نەخشەی ژمارە(٧) بکە.

(٩) گوردن هستد، الاسس الطبیعیة لجغرافیة العراق، بغداد، ١٩٤٨،ل٢٤

- جاسم محمد خلف: جغرافیة العراق، مطبعة المعرفة، قاهیرة ١٩٥٩، ل٣٨
- نافع القصاب: ملامح جغرافیة حول استیطان القبائل البدویة المتنقلة، مجلة الجمعیة الجغرافیة العراقیة، بەرگی٥ ساڵی١٩٦٩، ل٢٨١
- محمد حامدالطائي: تحدید اقسام سطح العراق، هەمان گۆڤار، ژمارە،ل٣٢

(١٠) طه الهاشمي، مفصل جغرافیة العراق، مطبعة دارالسلام، بەغداد،١٩٣٠، ل١٧٥.

(١١) هەمان سەرچاوە، ل ١٨.

(١٢) شاکر خصباك، العراق الشمالی، مطبعة شفیق، بەغداد، ١٩٧٣، ل٣٣

نەخشەی ژمارە(٧)

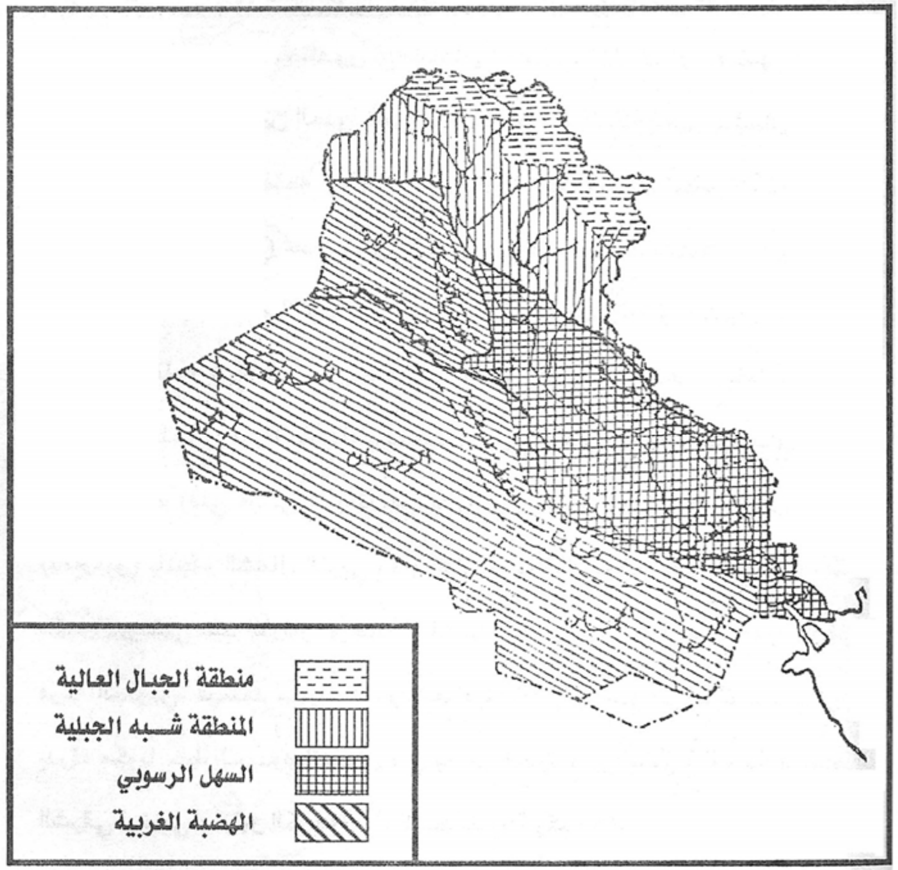

هەرێمە سروشتییەکانی عێراق

- هەروەها: ابراهيم شريف، الموقع الجغرافي للعراق، بەرگی یەکەم، بەغداد، ل٨١.
- طه الهاشمي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٧.

توێژەرەکان کۆك بوون لەسەر ئەوەی کە زنجیرە بەرزاییەکانی حەمرین بەشێکی سەرەکین لەو سنورەی ناوچە شاخاوییەکان و بەرزاییەکان جیا دەکاتەوە لە ناوچەی دەشتە نیشتەنیەکان و دەکەونە ناوەڕاست و باشووری عێراقەوە لەگەڵ ئەوەشدا کە ئەم توێژەرانە کۆك نین لە دیاریکردنی ئاڕاستەکان و درێژبوونەوەکانی ئەم زنجیرە بەرزاییانەی حەمرین هەنێکیان وادەبینن لە رۆژهەلاتی(مەندەلی) یەوە نزیك سنووری (عێراق- ئێران) دەست پێدەکات بە ئاڕاستەی لای باکووری رۆژئاوا تا دەگاتە رووباری(دیجلە)لە لای(فەتحە)[١٣].

هەندێکی تریان وادەبینن ئەم بەرزاییانە درێژ دەبنەوە بۆ لاکەی تری رووباری دیجلە و لە ژێر ناوی(بەرزاییەکانی مەکحول)دا کە بریتین لە درێژ بوونەوەی بەرزاییەکانی(حەمرین)[١٤]وە تیپی سێهەم لە توێژەران ئەم بەرزاییانە بە درێژ بوونەوەیەکی بەردەوام دادەنێن کە لە شارۆچکەی(مەندەلی) یەوە دەست پێدەکات و لە باشووری رۆژهەلاتی(اطلال الضر) لە نزیك قەلای(شەرگات) کۆتایی پێ دێت.[١٥]

وە تەهای هاشمی دەری دەخات کە لقی باکووری زنجیرەکە لە باکووری رۆژئاوای (مەندەلی) یەوە دەست پێدەکات و رووباری فورات دەبڕێت لە نێوان قزلرباط(السعدیە)و(دڵی عەباس)دا بە هاورێکی لەگەڵ شیوی(نفط درة)دا دەکشێ پاشان لە ئاوی(عقیم) تێپەڕ دەبێت لە لای (دمیرقپو)دا بە ئاڕاستەی باکووری رۆژئاوا بەرو(فتحە) وە لەوێ لە رووباری دیجلە تێپەڕ دەبێت وە دەگات بە شاخی(مەکحول) وە لە(ثرثار)دا کۆتایی دێت، تەها هاشمی دەڵێت ئەم بەشە لقی چیای(حەمرین)ی باکوور پێك دەهێنێت بەلام لقی باشووری زنجیرەکە بە هاورێکی سنووری(عێراقی-ئێرانی) دەکشێ هەر لە باشووری(مەندەلی) یەوە دەست پێدەکات تا رۆژهەلاتی(بدرە) کە هێڵی سنووری(عێراق- ئێران) پێك دەهێنێت لە هەندێ لە شوێنەکانیدا وە بەردەوام دەبێت لە درێژ بوونەوەیدا بەرەو باشووری رۆژهەلات تا کۆتایی پێ بێت بە رووباری(الکرخە)[١٦]

بڕوانە نەخشەی ژمارە (٨).

(١٣) شاکر خصباك، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٠.

(١٤) جاسم محمد خلف، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٧.

(١٥) تقریر عصبة الامم، ساڵی ١٩٤٠، مطبعة حکومە، بەغداد، ١٩٢٤.

(١٦) طه الهاشمي، سەرچاوەی پێشوو، ل١٩٠.

نەخشەی ژمارە (٨)

بەرزاییەکانی حەمرین سەبارەت بە کوردستانی عێراق

درێژی ئەم بەرزاییانە لە لای رۆژهەڵاتی رووباری دیجلەوە پتر لە(١٦٠ کم)ە، بەڵام لە لاکەی تری رووبارەکەوە پتر لە(٦٠ کم) نیە، وە تێکڕای بەرزاییەکەش دەگاتە نزیکەی(٢٠٠ م) بەڵام ئەم بەرزاییە زیاد دەکات بە ئاڕاستەی بەرەو باکووری رۆژئاوا بە جۆرێ دەگاتە پتر لە(٥٠٠م) لە نزیك ناوچەی(فتحە).

لە لایەکی ترەوە هەندێ بەرزایی تر دەردەکەون پاش ئەمە لە هەرە گرنگەکانیان: بەرزاییەکانی(گەیارە) کە بەردەوام دەبێت لە درێژبوونەوەیدا لە رۆژئاوای شاری(موسڵ)ەوە بە کەمێك ئنجا شاخی(تەلەعفەر) و شاخی(ئەشکەخت) و دواجار شاخی(شەنگار) کە بە بەرزترین شاخی ناوچەکە دادەنرێ و درێژ دەبێتەوە بۆ ناو وڵاتی سوریا بڕوانە نەخشەی ژمارە(٢)

وە دکتۆر(الطائی) لە گرنگترین دەربەندە سەرەکیەکانی ناو بەرزاییەکانی حەمرین دیاری دەکات و هەردوو ناوچەی شاخەکان و دەشتی نیشتەنی دەبەستێت بەیەکەوە بە هۆی ئەم رێگایانەی خوارەوە.[١٧]

ڕێگای(بەعقوبە- میقدادیە-خانەقین) ئەمەش بە تێپەڕبوونی رێگاکە بە بەرزاییەکانی حەمرین دا لە(منصوریە الجبل) لە پێش دیالەوە.

ڕێگای(بەغداد- خالص- دوزخورماتو- کەرکوك) لە خاڵی تێپەڕبوونیدا بە بەرزاییەکانی حەمرین دا لە(ئینجانە) دا.

ڕێگای(بەغداد- سامەڕا- بێجی- موسڵ) پاش پەڕینەوەی لە(ناظم الثرثار).وە بەگشتی زنجیرەی بەرزاییەکانی حەمرین درێژ بوونەوەیەکی فراوان و هەڵکەوتوویان هەیە هەروەکو زەوی ناس(باسکۆ) دەبینێ لە چاو دەشتی نیشتوودا وە لەبەر ئەوەی پێکهاتەیەکی بەردەوامی پێکەوە بەستراوە، هێڵێکی چەماوی شەپۆل خواردووی یەکپارچە پێك دەهێنێ لە ئاسۆدا.[١٨]

هەر بۆیە گونجاوە ئەگەر توێژینەوەی عێراق بکرێ وەك چەمکێك و زاراوەیەك بۆ دۆزینەوەی پێگەی بەرزاییەکانی حەمرین لەم پێکهاتە یەکپارچەییەدا.

(١٧) محمد حامد الطائي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٠.

(١٨) تقرير عصبة الامم، سەرچاوەی پێشوو، ل٢١.

عێراق وەك چەمك و ناولێنان:

(عێراق) زاراوەیەکی دێرینە وە بڵاو بووە پێش بڵاوبوونەوەی ئیسلام تیایدا[١٩] وە لە(فەرهەنگی دەریا، قاموس المحیط)دا هاتووە کە بنەڕەتی ناو لێنانەکە لە(کەناری ئاوی پڕ لە دارخورما و درەخت)ەوە هاتووە[٢٠] وە لە(معجم البلدان) دا ناو نراوە بە(عراق) لەبەر ئەوەی زەوییەك بووە لە ناو دەریادا کە درەختی تیادا بووە(ابوعمروا) دەڵێ خەڵکی وڵاتی حیجاز هەر شتێك لە دەریاوە نزیك بووبێ ناویان لێناوە(عراق)[٢١]، جێگای ئاماژە پێکردنە کاتێ کە عەرەب هاتنە عێراقەوە ناوی(السواد، رەشێتی) یان نا لەو شوێنە بە پیتەی کە لیتەی رووبارەکان پێکی هێنابوو پاشان ئەم ناوە وای لێهات لە وڵاتی(عێراق) نرا.[٢٢]

لە لایەکی ترەوە وشەی (عێراق) واهاتووە کە لە بنەڕەتدا وشەیەکی فارسییە و لە وشەی(ایراە)ەوە هاتووە بە واتای کەناری ئاو، یان(ایراف) بەواتای کەمی ئاو و سنووری ئاوەکان، هەندێکی تر وشەی عێراق دەگێرنەوە بۆ وشەی(ایراك) بە واتای زەوی نشێویان زەوی لای باشوور، ئنجا ئەم وشەیە گۆڕا بۆ(عراق) بەواتای(وڵاتی باشوور).[٢٣] یان دەڵێن لە وشەی(عرق)ەوە هاتووە کە واتای(شێ باران) دەبەخشێ ئەمەش زاراوەیەکی گونجاوە بۆ زەوییە نشێوەکانی لیتاو(دەلتا)ی هەردوو رووباری دیجلەو فورات کە بە درێژایی چەند وەرزێکی ساڵ کەوتوونەتە بەر هێرشی ئاو لە سەردەمی لافاوەکانی کاتی سوڵتانەکاندا[٢٤].

ئەم خاکە بە(عرق) ناونراوە لە بەرتەختی زەوییەکەی تا وای لێهاتووە هیچ چیاو شیوێکی تیادا نەماوە وەك بەرزایی ونزمایی.[٢٥] لەو شتانەی پێشەوە روون دەبێتەوە کە

(١٩) جاسم محمد خلف، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٣٦.

(٢٠) الفیروز ابادی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٦٤

(٢١) لیسترنج: بلدان الخلافة الشرقیة: ترجمة بشیر فرنسیس وکورکیس عواد، مطبعة الرابطة، بەغداد١٩٥٤، ل ٤١.

(٢٢) طه الهاشمي، سەرچاوەی پێشوو، ل٤٨٢.

(٢٣) لیسترنج، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤١.

(٢٤) ب. ژ. کوکسی، العراق في الوثائق البریطانیة، ترجمة فواد قزانچی، دارالمامون، بەغداد، ١٩٨٩، ل ١٩.

(٢٥) خلیل اسماعیل محمد، اقلیم کردستان العراق، مطبعة کریستال، هەولێر١٩٩٨، ل ١٥٢

* السن: شارێکە بە ماوەی یەك میل دەکەوێتە باشووری شوێنی بەیەك گەیشتنی زابی بچووك لەگەڵ ڕووباری دیجلە.

چەمکی(العراق) ئەو زەوییە تەختانە دەگرێتەوە کە هیچ بەرزایی و شاخیان تیادا نیە، لە لای(المسعودی): عێراق ئەو وڵاتەیە کە هەردوو رووباری دیجلەو فورات تیادا کۆدەبنەوە و سنوورەکەی لە باکوورەوە زێ ی بچووك و ئەلسن و تکریت و هیتە.[٢٦]

وە(یاقوت الحموی) لەگەڵ بۆچوونی(المسعودی) دایە بە وەی کە(ئەلسن) لە سنووری بەڕێوەبردنی عێراقدایە بەڵام(الاصطخری) وای دەبینێ کە لە سنووری بەڕێوەبردنی(جەزیرە) دایە هەروەها (ابوالفدا) دەیگێرێتەوە بۆ سنووری بەڕێوەبردنی موسڵ[٢٧] وە(لیسترنج) جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە عێراق لە سەردەمی عەباسیەکان دا لە باکورەوە دەست پێدەکات بە(ئەنبار) لەسەر رووباری فورات بەرەو تکریت لەسەر رووباری دیجلە[٢٨] وە(الاصطخری) ئەمەی روونکردەوە لە نەخشەکەیدا و هەریەکە لە(المقدسی والقلقشندی)یش لە گەڵیدا بوون.[٢٩]

لە توێژینەوەکەی خوالێیخۆشبێت دکتۆر(فاضل حسین)دا جەخت لەسەر ئەوە کراوەتەوە کە (عێراق) بە چەمکی ئێستایەوە سنووری باکوورەکەی لە(تکریت) لەسەر رووباری دیجلەو (هیت) لەسەر رووباری فورات تێنەپەڕیوە[٣٠] وە تا هەڵگیرساندنی یەکەم جەنگی جیهانیش هەرێمێك بووە لەو ناوچەیەدا کە پێ ی ووتراوە(وڵاتی عەرەبی تورکی، بلادالعرب الترکیە)[٣١]

ڕەهەندی کارگێریی بەرزاییەکانی حەمرین

ئاشکرایە کە عێراق لە ماوەی دەسەڵات عوسمانیدا دابەشکراوە بۆ سێ ویلایەت کە بریتی بوون لە: (بەسرە، بەغداد، شارەزوور) پێش ئەوەی کە موسڵ ببێت بە ویلایەتێکی عوسمانی سەربەخۆ لە ساڵی(١٨٧٩)[٣٢]دا کە بریتی بوو لەم شارەدێیانە: (موسڵ،

(٢٦) طه الهاشمي: سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٧٩.

(٢٧) سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٨٠.

(٢٨) تقریر عصبة الامم: سەرچاوەی پێشوو، ل ١١.

(٢٩) توفیق الیوزیکي: الاوضاع الحضاریة للموصل، موسوعة الموصل الحضاریة، بەرگی ٢، زانکوی موسڵ، ١٩٩٢، ل ٢٧٩.

(٣٠) فاضل حسین، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٨.

(٣١) کوکس، العراق في الوثائق البریطانیة، سەرچاوەی پێشوو ل ١٩.

(٣٢) هاشم الملاح: تحریر الموصل و تمصیرها: موسوعة الموصل الحضاریة، زانکۆی موسڵ، بەرگی/ ٢، موسڵ، ١٩٩٢، ل ٢٩.

سلێمانی، شارەزوور)، ئەو هێڵەی لە(عانە) وە دەست پێدەکات لەسەر رووباری فورات تا دەگاتە شارۆچکەی (تکریت) لەسەر رووباری دیجلە بە سنووری نێوان هەردوو ویلایەتی موسڵ و بەغداد دانرا[٣٣] ویلایەتی موسڵ بریتی بوو لە شارستانەکانی:(سلێمانی، هەولێر، کەرکوك)ی پاش یەکەم جەنگی جیهانی و پارێزگاکانی:(نەینوا، دهۆك، سلێمانی، هەولێر، کەرکوك)ی ئەمڕۆ[٣٤]

(عماد عبدالسلام) جەخت دەکاتەوە لەسەر ئەوەی کە ویلایەتی موسڵ هەر لە سەردەمی دەسەڵاتی عوسمانیەوە لەسەر عێراق، سەر بە عێراق نەبووە، بە واتایەکی تر لە دەرەوەی سنووری دێرینی هەرێمی عێراق دا بووە کە لە باکوورە لە(عانە)وە درێژ بۆتەوە تا(حلوان) وبە(تکریت)دا تێپەڕ دەبێت[٣٥]، گشت توێژینەوەکانی ویلایەتی موسڵ ئاماژە بەوە دەکەن کە بەرزاییەکانی حەمرین بەشێك بوون لە سنووری کارگێڕیی ئەم ویلایەتە.[٣٦]

لەسەر ئەم بنەمایە ئەو لیژنەیەی کە نێردرابوو بۆ توێژینەوەی کێشەی ویلایەتی موسڵ بۆی دەرکەوت کە سنووری(عێراق) لە شاخی حەمرین زیاتر تێناپەڕێ یان لە لای (تکریت) لەسەر رووباری دیجلەو(هیت) لەسەر رووباری فورات[٣٧]، هەرچەندە کە لیژنەکە رازی نەبوو لە سەردەستدانی شاخی(حەمرین) یان شاخی (مەکحول) وەك هێڵی سنوور بەڵام جەختی کردەوە کە گشت ئەدەبیاتە جوگرافیەکان هەر لە گرتنی عێراقەوە لە لایەن عەرەبەوە تا لێکۆڵینەوەی لیژنە کە ساڵی(١٩٢٤) هیچ کام لەو زەوییانەی کە کێشەیان لەسەر بوو، وە لە باکووری چیاکانی حەمرین و مەکحول دان رۆژێك لە رۆژان بە بەشێك لە خاکی(عێراق)یان دانەناوون[٣٨]، بەڵکو ئەم زەوییانە لە پێچاوپێچەکانی چیاکانی تۆرۆس دەچن لە چاو ناوچەکانی دەوروپشتیاندا[٣٩]

(٣٣) جاسم محمد العدول: الموصل في العهد الحميدي، الموسوعة نفسها، بەرگی/٤، ل ٩٥.

(٣٤) فاضل حسين، المساومات الدولية حول ولاية الموصل: الموسوعة نفسها، بەرگی/٥ ل ٥٠.

(٣٥) عماد عبدالسلام، الموصل في العهد العثماني، مطبعة الاداب، النجف الاشرف، ١٩٨٥ ل ١٢٢-١٢٣.

(٣٦) علي شاكر علي: نظم الحكم والادارة والجيش، موسوعة الموصل الحضارية، بەرگی/٤، ل١٦٨.

(٣٧) خليل اسماعيل محمد، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٥١-١٥٢.

(٣٨) فاضل حسين: مشكلة الموصل: مطبعة اشبيلية، چاپی حەوتەم، بەغداد، ١٩٧٧، ل ٧٨.

(٣٩) تقرير عصبەالامم، ل ٢٤.

ئەوەی بەدوا دا چوونی هەبێت بۆ دابەشکردنە کارگێڕیەکانی عێراق دەبینێ کە جیاوازییەکی زۆر نیە لە نێوان ئەم دابەشکردنانەدا و دابەشکردنەکانی سەردەمی عوسمانیدا بەتایبەتی ئەو دابەشکردنانەی کە لە کۆتایی سەدەی رابردوو و سەرەتای سەدەی ئێستامان دا دەرکەوتوون ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ئەم دابەشکردنانە هەروا بە گۆترە و لە خۆوە نەبوون، بەڵکو جێبەجێ کراوون لەسەر بنەماو و پێوەرە جوگرافی و ئابووریی و مێژووییەکان[٤٠]، وە بەرزاییەکانی حەمرین لە هەموو دابەشکردنەکان دا سنوور بوون لە نێوان عێراقی عەرەبی و هەرێمی چیاکان دا یان لە نێوان عێراقی عەرەبی و هەریەکە لە ویلایەتی موسڵ یان شارەزووردا.

هەرچەندە ئەم گۆڕانکارییە کارگێڕییانە لە عێراقدا روویداوە بە تایبەتی لە نیوەی دووەمی سەدەی بیستەوە بەڵام بەرزاییەکانی حەمرین هەروەك سنووری لای باشووری پارێزگای کەرکوك ماونەتەوە.

ڕەهەندی نەتەوەیی بەرزاییەکانی حەمرین:

لە پێش دا ئاماژەی پێکرا کە بەرزاییەکانی حەمرین سنووری کارگێڕی ویلایەتی موسڵ بوون پێش یەکەم جەنگی جیهانی وە بە درێژایی چەند سەدەیەك بە هەمان ئەو شێوەیەی کە سنووری شارستانی (کەرکوك) بووە لە یەکەم پێکهێنانی یەکە کارگێڕییەکانی دەوڵەتی عێراقیدا، پاشان بەرزاییەکانی حەمرین بە سنوورێکی سروشتی دادەنرێ بۆ جیاکردنەوەی ناوچە شاخاوییەکان و نیمچە شاخاوییەکان لە ناوچەی دەشتە نیشتەنیەکانی عێراق.

لە لایەکی ترەوە بەرزاییەکانی حەمرین و درێژبوونەوەکانی لە لاکەی تری رووباری دیجلەوە سنوورێکی نەتەوەیی لای باشوور دەنوێنێ بۆ ئەو زەوییانەی کە(کورد) لەسەری دەژین هەروەك چۆن بەشێکی بنەڕەتیشە لە سنووری لای باشووری هەرێمی کوردستانی عێراق.[٤١]

وە(مینۆرسکی) ئاماژە دەکات بەوەی کە سنووری لای باشووری کوردستانی عێراق دەکەوێتە بەشی لای باکووری دەشتەکانی نێوان هەردوو رووبارەکە[٤٢]، وە(لیخۆتین)یش جەخت دەکاتەوە

(٤٠) وزارة التخطيط، هيئة التخطيط الاقليمي، تحديد المناطق التخطيطية في العراق، دراسة رقم (١٥٥)، بەغداد، ١٩٨٤، ل ٣٧.

(٤١) جەزا توفيق، سكان اقليم كردستان العراق: دراسة في الجغرافية السياسية/ رسالة ماجستر/ جامعة صلاح الدين - غير منشورة- اربيل، ١٩٩٥، ل ١٦.

(٤٢) مينورسكى (الاكراد): ترجمة معروف خەزنەدار، مطبعة النجوم، بەغداد، ١٩٨٦ ل ١٥.

لەسەر ئەوەی کە سنووری کوردستانی عێراق لە تەك دەشتە لیتاوییەکانی هەردوو رووباری دیجلەوفورات دایە[٤٣]، هەروەها(ئەدمۆنز)یش وادەبینێ کە سنووری لای باشووری کوردستان درێژ دەبێتەوە بەسەر زنجیرە چیای (حەمرین) دا هەتا(مەندەلی) لە رۆژهەلاتەوە،[٤٤] بە هەمان بۆچوون کۆمەلێ لە رۆژهەلات ناسان بۆ ئەمە دەچن لە نموونەیان: (هی، ملخن، باسیل نیکیتین)ە[٤٥] بە هەمان شێوە نووسەرە عەرەبەکانیش دەبینن کە سنووری لای باشووری کوردستانی عێراق لە شارۆچکەی(مەندەلی)یەوە دەست پێدەکات و بە چیاکانی(شەنگار) کۆتایی پێ دێت هەروەها بەرزاییەکانی (حەمرین) لە بۆچوونی(خصباك)دا بەشێکی بنەرەتی پێك دەهێنن لە سنووری لای باشووری کوردستانی عێراق بەم جۆرە ئەم سنوورە ئەم شارستانانە(پارێزگایانە) لە خۆی دەگرێ: (موسڵ، دهۆك، نەینەوا، هەولێر، سلێمانی، کەرکوك) وە درێژ دەبێتەوە تا هەر یەکە لە ناوچەکانی: (خانەقین و مەندەلی) لە شارستانی دیالە بگرێتەوە[٤٦]وە خوالێیخۆشبێ(فاضل حسين) بە پشت بەستنی بە (لێژنەی دیاریکردنی سنووری نێوان عێراق و تورکیا) ئاماژە بەوە دەکات کە عێراقی ئێستا پێك دێت لەم ناوچە جوگرافیانەی خوارەوە:

عێراقی عەرەبی

جەزیرە

کوردستان

هەروەها(فاضل حسين) درێژەی پێ دەدات کە سنووری عێراقی عەرەبی لەهێڵی(هیت، تکریت)[٤٧] تێناپەڕێ هەروەها لە راپۆرتی لیژنەی دیاریکردنی سنووری نێوان تورکیا و عێراق دا هاتووە کە ئەگەر سنووری سیاسی ویلایەتی موسڵ ئایا ئەو بەشەی کە لای ئێران و تورکیاوەیە یان لە لای سوریاوە نەتوانرێ بکرێ یان ببێ بە سنووری جیا کەرەوەی نێوان نەتەوەکان[٤٨] ئەوا بەرزاییەکانی حەمرین باشتر دەگونجێ بکرێ یان ببێ بە سنوور لەم رووەوە.

(٤٣) دانسيخ: الرحالة الروسي في الشرق الاوسط: دارالرشيد، بغداد، ١٩٨١ ل١٤٤.

(٤٤) ادمونز، کورد، ترك، عرب: ترجمة جرجيس فتح الله مطبعة التايمسي، بەغداد، ١٩٧١، ل ٧.

(٤٥) جەزا توفیق، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧.

(٤٦) شاكر خصباك، الاكراد، مطبعة شفيق، بەغداد، ١٩٧٢، ل ٧

- هەروەها كتابە: الكرد والمسالة الكردية، مطبعة الموسسة العربية، بيروت، ١٩٨٩، طبعة/ ٢، ل ٥٠.

(٤٧) فاضل حسين، المصدرالسابق، ل ٧٨.

(٤٨) تقرير عصبة الامم، المصدر السابق، ل ١٠٩.

وە لەم بارەیەوە مێژوو نووس(الحسنی) ئەوە دێنێتەوە یاد کە کوردەکان لەو شارو دێهاتانە دادەژین کە لە سنوورەکانی(عێراق-ئێران)ەوە دەست پێدەکەن لەسەر هێڵێکی راست و لە چیای(حەمرین)ەوە درێژ دەبێتەوە تا دەگاتە چیای (شەنگار)[٤٩]، وە(فائق السامرائی)، نووسیویەتی سنووری لای باشووری کوردستان چیای (حەمرین)ە کە دەکەوێتە باشووری کەرکوکەوە بە دەیان میل[٥٠].

هەر لەسەر ئەم بنەمایە تورکیا داوای کرد کە (رووباری دیالە) و (زنجیرە بەرزاییەکانی حەمرین) و (مەکحول) و شیوی(سەرسار-ثرثار) و (چیای شەنگار) بە هێڵی جیا کردنەوەی (ویلایەتی موسڵ) دابنرێ لە پارچەکانی تری عێراق[٥١] وە لە وەلامدانەوەیان دابۆ یاداشتە بەریتانیەکە دەربارەی ویلایەتی موسڵ توورکەکان جەختیان لەسەر ئەوە کردەوە کە(بەرزاییەکانی حەمرین) هێڵێکی نەپچڕاوەیە لە بەرزاییەکان لە ولاتێکدا کە لەو دیو بەرزاییەکانەوە زەوی تەختانیە، ئەم بەرزاییانە لەگەڵ ئەو شارۆچکانە دا پێکەوە بەستراوون کە زۆربەی دانیشتووانەکەیان کورد و تورکن و دانیشتوانی خوار ئەم بەرزاییانە بە زۆری عەرەبن[٥٢]، بەلام حکومەتی بەریتانی لەگەڵ هەولڵدانە پەککەوتووەکانیدا بۆ لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە عێراقەوە ئەم بەرزاییانەی حەمرین ی بە زنجیرەیەك (گردی بێ بایەخ) وەسف کرد.[٥٣] لە لایەکی ترەوە توێژەرە کوردەکان کۆك بوون لەسەر ئەوەی کە زنجیرە بەرزاییەکانی(حەمرین-مەکحول) سنووری باشووری کوردستانی عێراقن[٥٤] کە دەست پێدەکات لە نزیك(مەندەلی)یەوە

(٤٩) عبدالرزاق الحسني، العراق قديما وحديثا، ل ٢١

* ویلایەتی موسڵ لە سنووری ناوچەی ژێر دەسەلاتی فەرەنسیدا بوو بە پێی پەیمانی (سایکس- پیکۆ)ی سالّی(١٩١٦) بەلام بەریتانیا توانی فەرەنسیەکان ڕازی بکات بۆ واز لێهێنانی تا بچێتە ناو ناوچەکانی ژێر دەسەلاتی بەریتانیاوە.

(٥٠) جزا توفيق طالب: سكان اقليم كوردستان/ رساله ماجستر، جامعه صلاح الدين، اربيل، ل ١٩.

(٥١) تقرير عصبه الامم لحل مشكله ويلايه الموصل، مطبعة حكومه، بغداد، ١٩٢٤، ل ١٠٩.

(٥٢) علي شاكر علي، المصدر السابق، ل ١٦٨.

(٥٣) فاضل حسين، مشكلة ويلاية الموصل، ل ٧٥.

(٥٤) محمد امين زكي: خلاصة تاريخ الكرد وكردستان، مطبعة صلاح الدين، بغداد، ١٩٦٠، ل ٢٥.

- هەروەها كريم زەند، میللەتی کورد، سلێمانی ١٩٧٠، ل ٣٣.

- خليل اسماعيل: دابەشبوونی جوگرافیای نەتەوەی کورد لە عێراقدا، سیاسەتی دوەلی، ژ ٦، ١٩٩٣/ هەولێر.

لای سنووری(عێراق-ئێران)ەوە و ڕوو دەکاتە ئاڕاستەی باشووری ڕۆژهەڵات تا دەگاتە (منصوریە الجبل) بە درێژایی بەرەی ڕۆژئاوا لە گۆمی(حەمرین)ەوە ئاڕاستەی باکووری ڕۆژئاوا وەر دەگرێت بەرەو(فتحە) لەسەر ڕووباری دیجلە لەوێدا بەرزاییەکانی(مەکحول)یش دەردەکەوە لەسەر لاکەی تر[٥٥]، (عزیز الحاج)یش، ئاماژەی بەوەدا کە سەرکردایەتیەکانی کورد هەمیشە لە داواکانیاندا جەخت دەکەنەوە لەسەر دیاریکردنی دەوڵەتی کوردی یان ناوچە مێژووییەکان لەبەر درێژ بوونەوەی ئەم ناوچانە بەرەو سنوورە سروشتیەکانی بەرامبەر بەرزاییەکانی(حەمرین- مکحول)[٥٦]

- هەروەها، محمد مردوخی کوردستانی، مێژووی کورد و کوردستان، چاپخانەی ئەسعەد، بەغداد، ١٩٩١، ل ١٥-٣٠.

- ئازاد نەقشەبەندی، دەربارەی دەست نیشان کردنی سنووری کوردستان، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژ١٠، هەولێر، ١٩٩٤، ل ٢٢.

(٥٥) جەزا توفیق، المصدر السابق، ل ٢٢.

(٥٦) عزیزالحاج، القضیة الکردیة في العشرینات، مطبعة الانتصار، بغداد، ١٩٨٥، ل ٢١٥.

دەرئەنجامەکانی توێژینەوەکە:

هەڵبەت لە گرنگترین دەرئەنجامەکانی ئەم توێژینەوەیە ئەمانەی خوارەوەن:

١- بەرزاییەکانی حەمرین درێژ دەبنەوە بۆ ماوەیەکی زۆر زیاتر لە وەی کە توێژەرەوەکان دەستیان کەوتووە، لەبەر ئەوەی بەرزاییەکانی(مەکحول)یش درێژە پێدەری سروشتی و جیۆلۆجیانەی(بەرزاییەکانی حەمرین)ن هەروەها ئەم بەرزاییانە درێژ دەبنەوە بەرەو باشووری ڕۆژهەڵات بە هاوڕێکی لەگەڵ سنووری(عێراق- ئێران)دا لە نێوان (مەندەلی) و باشووری ڕۆژهەڵاتی شارۆچکەی (بەدرە)دا لە پارێزگای (واسط).

٢- توێژەرەکانی بواری جوگرافیای سروشتی عێراق لەسەر ئەوە کۆکن کە بەرزاییەکانی حەمرین بە بەشێك لە ناوچە شاخاوییەکانی عێراق دادەنرێ وە خۆی وەك سنووری بەشی باشووری ناوچەکە دەنوێنێ بەم جۆرە ئەم بەرزاییانە جیا کەرەوەن لە نێوان ناوچە شاخاوییەکان و ناوچەی دەشتە نیشتەنیەکان دا.

٣- ئەو ناوچە شاخاوییەی کە بەرزاییەکانی حەمرین کۆتاییەکەی لای بەشی باشووری دیاری دەکەن ڕۆژێك لە ڕۆژان بەشێك نەبووە لە عێراق، لەبەر ئەوەی (عێراق) وەك زاراوەیەکی زمانەوانی یان لە دابەشکردنە کارگێڕییەکانی سەردەمە ئیسلامیەکاندا واتای زەوییە نزمەکان یان دەشتە تەختەکانی بەخشیوە.

٤- هەرچەندە تا کاتی یەکەم جەنگی جیهانی بەرزاییەکانی حەمرین بەشێکی بنەڕەتی بوون لە سنووری لای باشووری ویلایەتی موسڵ بە هەمان شێوە ئەم بەرزاییانە وەك سنوورێکی کارگێڕیی مانەوە بۆ هەریەکە لە شارستانی (کەرکوك) و چەند بەشێك لە شارستانی (موسڵ) پاش دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقی وە بەردەوام تا ئێستاش بەشێکن لە سنووری کارگێڕیی پارێزگای کەرکوك.

٥- زۆربەی توێژینەوە(بیانی و عەرەبی و کوردی)یەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە (بەرزاییەکانی حەمرین)بەشێکن لە سنووری لای باشووری هەرێمی کوردستانی عێراق.

کێشەی کوردی و ئاسایشی ئاو لە عێراقدا

پێشەکی:

بێگومان ئاو ڕۆڵی بنەڕەتی لە دامەزراندنی ناوەندە سەرەتاییەکانی دانیشتوواندا، هەیە هەروەك ئەمە لە سەرهەڵدانی شارستانیەتە دێرینەکاندا بنەمایەك بووە جا چ لە دۆڵی هەردوو ڕووبارەکە(دیجلە و فورات)دا بوو بێت یان لە (دۆڵی نیل) و دۆڵی ڕووبارەکانی (چین) و (هیندستان) دا بوو بێت. لەگەڵ پەرەسەندنی شارستانیەتە مرۆییەکان و زۆر بوونی ژمارەی دانیشتووان لە جیهاندا، پێداویستیەکانی دانیشتووانیش بۆ دەرامەتە ئاوییەکان زیادی کرد، بە تایبەتی لە ناوچە ووشك و نیمچە ووشکەکاندا لە پێشەوەی هەموویاندا وڵاتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست.

بەمجۆرە داهاتە ئاوییەکان وایان لێهات شوێنێکی فراوانتر یان لە سنووری بایەخ پێدانەکانی گەلان و نەتەوەکان لەسەر ئاستی جیاجیا گرت لە وانە: (ئاستی ئابووری)، (ئاستی سیاسی)، (ئاستی کۆمەڵایەتی)، ئەم زیاتر ئەم گرنگی پێدانە وەك تەوەرێکی بنەڕەتی بۆ پەیوەندییە نێودەوڵەتیەکان بە تایبەتی پاش ئەوەی یەکەم جەنگی جیهانی کاریگەرییەکانی خۆی دانا و ژمارەیەك وڵات ئاوی ڕووبارەکانی سەر زەوییەکانیان دابەشکردنی.

ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست بە نموونەیەکی ململانێی ئاو دادەنرێت بە جۆرێك دەوڵەتانی ناوچەکە ڕێژەیەکی گەورە لە ووزە ماددیی و مرۆییەکانیان بۆ گەیشتن بە باشترین پێگە کە تیایدا ئاسایشی ئاوی خۆیان بەدەستبهێنن لەگەڵ دەوڵەتانی دراوسێدا کە هاوبەشن لە ئاوی ڕووبارەکانیاندا خەرج کرد.

لەگەڵ ئەوەدا کە پێش یەکەم جەنگی جیهانی لە ناوچەکەدا کێشەی ئاو نەبوو، بەڵام دەرئەنجامەکانی جەنگ و بەرزبوونەوەی ڕەووشی گەشەی دانیشتووانی ناوچەکە لە پاڵ ئەوەی کە لە ماوەکانی دواتردا ئاستی بژێوی بەرز بۆوە و زۆربوونی پێداویستی دەوڵەتان بۆ ئاو و، هاندەربوون بۆ دانانی نەخشەو پرۆگرام بۆ گەیشتن بە (ئاسایشی ئاو) بۆ دانیشتوانی ناوچەکە، هەر ئەمەشە هۆی ئەوەی زۆر لە تەنگژ قەیرانەکانی نێوان ئەو وتانەی کە لە هاوبەش لە حەوزە

ئاوییەکاندا هاوبەشن پەیدا ببێت، ئەمەش ڕەنگدانەوەی لەسەر پەیوەندییە دراوسێیەتیەکان هەبوو، دەوڵەتانی ناوچەکەی خستە بەردەم مەترسی ڕاستەقینە کە هێشتا بەردەوام هەڕەشە لە دوا ڕۆژی ناوچەکە دەکەن.

ئاشکرایە کە هەردوو ڕووباری (دیجلە و فورات) بە گرنگترین داهاتە ئاوییەکان لە ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا دەژمێردرێن دوای ڕووباری(نیل) کە بریتی یە لە دووەم درێژترین ڕووبار لە جیهاندا لە تەك ڕووبارەکانی: (لیتانی، عاسی، ئوردن) و چەند ڕووبار و لقێکی تری بایەخ کەمتر لە پێگەکانیان و داهاتە ئاوییەکانیاندا و، زیاتر لە دەوڵەتێك سوود دەبینن لەم داهاتە ئاوییانە و پشتی پێ دەبەستن.لە جیاتی ئەوەی ئەم ڕووبارە هاوبەشانەی نێوان دەوڵەتان ببنە هۆکاری یەکێتی و هاریکاریی هاوبەش لەنێوان ئەم دەوڵەتانەدا کەچی بوونەتە تیشکۆی گرژیی و ناوچەکانی ململانێی نێوان ئەم دەوڵەتانە بە تایبەتی لە کاتێکدا کە پێویستیەکانی دانیشتووان بۆ ئاوەکان لە زیاد بووندایە لەگەڵ زیادبوونی تێکۆشانەکانی دەوڵەتانی (سەرچاوە بنەڕەتیەکان) بۆ دەست بە سەراگرتنی پێگە جوگرافیەکانیان، بۆ بەرهەمهێنانی داهاتە ئاوییەکان و هەڵسوکەوت کردن لەگەڵ دەوڵەتانی دراوسێدا لەسەر بنەمای بەرژەوەندییە نێودەوڵەتیەکانیان، بە جۆرێك ئەم قەیرانانەی ئاوەکان، هەروەك پێوەرێك بۆ پەیوەندییەکانی نێوان ئەم دەوڵەتانە ماونەتەوە.

گرفتەکانی ئاوەکان تەنها لە یەك دەوڵەت لە دەوڵەتانی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا نەگیرسایەوە بەڵکو چەند گرفتێك لە زۆربەی ڕووبارە نێودەوڵەتیەکانی ناوچەکەدا داگیرساوەتەوە، ڕووباری (نیل) بە درێژایی کەنارەکانی زۆر قەیرانی هەڵگرتووە بە شێوازێ کە نۆ(٩) دەوڵەت پشت دەبەستێت بە داهاتی ئاوەکەی وە ئەمانەن: (کینیا، تەنزانیا، ئۆگەندە، زائیر، ئەسیوبیا، رواندی، بوراندی، جگە لە سۆدان ومیسر)، وە هەر دەوڵەتێك بەرژەوەندی تایبەتی خۆی هەیە لەگەڵ بۆچوونی تایبەتی کە زۆر جار لەگەڵ دراوسێکانیان لێك دادەبڕێن ئەمەش ڕەنگدانەوەی سروشتی بەرهەمهێنانی ئاوەکانی ڕووباری(نیل)ە لەسەر حسابی خەڵکانی تر، (تشرشل) ڕووباری نیل ی بەو دارخورمایە چوان کە ڕەگەکانی خۆیان لە دەولێتانی سەرچاوەکەیدا داکوتاوە و لق و پۆپەکانیشی لە وڵاتی میسر و سۆدان دا، ئەگەر ڕەگەکانی بڕان ئەوا دارخورماکە لە ناو دەچێت لەمەدا مەبەستی ئاماژە کردنە بە پەیوەندی یەکانی نێوان دەوڵەتانی حەوزی ڕووباری(نیل).لە ناوچەکەدا ململانێی ئاوەکان هەریەکە لە ڕووبارەکانی (لیتانی و عاسی و ئوردون)یش دەگرێتەوە، وە

چاوتێبڕین و بەتەمابوونەکانی ئیسرائیل پێش هەستانی بوو بەدەست گرتن بەسەر هەردوو ناوچەی(الجليل الاعلى) و (باشووری لوبنان)دا، وە هەندێك جەنگی سالّی ١٩٦٧ی نێوان عەرەب و ئیسرائیل دەگێڕنەوەبۆ(ئاوەکان-المياه)بە جۆرێ کە دەست گیرا بەسەر (بەرزاییەکانی جەولان و شیوی ئوردون) دا پاشان بەسەر باشووری لوبنان دا لە سالّی ١٩٨٢دا، لە نامەکەی (حايم وازيمن)دا هاتووە کە بۆ(بلفۆر)ی وەزیری دەرەوەی بەریتانیای ناردووە لە کاتی بەستنی (کۆنگرەی ئاشتی) دا لە (پاریس) کە تیایدا دەڵێ (هیچ توانایەك نابێ بۆ دامەزراندنی نیشتمانی نەتەوەیی جولەکە بەبێ سەرچاوەئاوییەکانی ئەردەن و لیتانی) و (هوراس مارکالین) لە کتێبەکەیدا (زایۆنیزم و سیاسەتی جیهانی- الصهيونيه والسياسه العالميه)دا نووسیویەتی و دەڵێ:

(چارەنووسی فەلەستین بە تەواوی بە دەست ئەو دەوڵەتەوەیە کە دەسەڵاتی تەواوی هەبێ بەسەر ئاوەکانی لیتانی و یەرمووك و سەرچاوەکانی رووباری ئوردون دا) و (لیڤی ئەشکول) رایگەیاند لە سالّی (١٩٧٦)ەوە کە(جوولەکە شەڕی ئاوەکان دەکەن لەگەڵ عەرەب دا، چارەنووسی ئیسرائیل لەسەر دەرئەنجامی ئەم شەڕە وەستاوە).

هەروەها(جەنگی ئاوەکان)ی هەردوو رووباری دیجلە و فورات بەهەمان شێوە هەڕەشە لە تەواوی ناوچەکە دەکات، پرۆفیسۆر(الياس سلامه) لە زانکۆی ئوردون جەختی کردەوە لەسەر ئەوەی کە(ئاوەکانن بڕیار دەدەن لەسەر چارەنووسی رۆژهەلاتی ناوەڕاست).لەم ماوەیەی دواییە دا زۆر لە زاناو توێژەرەکان هاتنە پێشەوە بۆ دەستپێکردنی توێژینەوەی لەم جۆرەوە بە ناونیشانێك کە رەنگدانەوەی مەترسی (بابەتی ئاو) بوو لەسەر چارەنووسی پەیوەندییەکانی نێوان دەوڵەتانی ناوچەکە، هەروەك چۆن بەستنی زۆر لە کۆنگرە هەرێمی و نێودەوڵەتییەکان ئەنجامدرا، جگە لە رۆڵی نەتەوە یەکگرتووەکان لە دانانی بنەما و بنەڕەتەکانی بەرهەم هێنانی (ئاوە نێودەوڵەتیە هاوبەشەکان)دا لە راپۆرتێکی (وەکالەتی هەواڵگری ئەمریکی- وکالە المخابرات الامريكيه- CIA)دا.

هاتووە کە دەڵێ: دە(١٠) لە ناوچەکانی جیهان پاڵاوتەن بۆ روودانی جەنگ تیایاندا بە هۆی ئاوەکانەوە وەلە سەرووی هەموویانەوە دەوڵەتانی رۆژهەلاتی ناوەڕاستن.

کێشەی ئاو لە عێراق دا:

بە ئامانجی تیشك خستنە سەر راستەقینەی رەهەندە سیاسیەکانی کێشەی ئاسایشی ئاو لە عێراق دا وە بەتایبەتی لە سەرکێشەی کوردی، پێویستە یەکەم شت ئاماژە بکرێ بە (پێگەی جوگرافی) سەرچاوەکانی هەردوو رووباری دیجلە وفورات.

لە نەخشەی هاوپێچەکەدا بە روونی دەردەکەوێت کە هەردوو رووباری ناوبراو ئاو لە بەرزاییەکانی کوردستانی باکوورەوە(رۆژهەڵاتی تورکیا)وە وەردەگرن وە بەم شێوەیەی خوارەوە:

١- رووباری فورات: پێك دێت لە بە یەکگەیشتنی هەردوو لقی(فورات صو)و(موراد صو) کە لە خاکێکەوە هەڵدەقوڵێن بەرزاییەکەی نزیکەی(٢٢٥٠-٢٥٠٠) مەترە لە سەرئاستی رووی دەریاوە، درێژی ئەم رووبارە(فورات) هەر لە سەرچاوەکەیەوە تا رێژگەکەی کە دەڕژێتە ناو(زێ ی گەورەی عەرەبەوە- شط العرب). (٢٣٣٠ کم)ە، رێژەی(١٩/٥٪)ی بە کوردستانی تورکیادا تێدەپەڕێ، (٢٩٪)ی بە سوریادا تێدەپەڕێ وە رێژەکەی ناو عێراقیش (٥١/٥٪)یە بەڵام داهاتی ئاویی بە(٣٠)ملیار مەتر سێ جا دەخەملێنرێ

٢- رووباری دیجلە: ئاوەکەی لە ناوچەیەك وەردەگرێ کە خاکەکەی زۆر سەخت و دژوارە و بەرزاییەکەی لە نێوان (٢٠٠٠-٤٠٠٠) مەتر دایە و پێکهاتووە لە دوو لقی جیا: (دیجلە صو)، (بۆتان صو)، واتە سەرچاوەکانی ئەم رووبارە زۆر بەرزترن لە سەرچاوەکانی رووباری فورات و رێژەی باران بارینش لە سەرچاوەی ئەم رووبارە نزیکەی(١٧١٨ کم)ە، رێژەی(١٧٪ ی) لە کوردستانی تورکیادایە و رێژەی (٣٪) ی لە سوریادا و (٨٠٪)یش لە عێراقدایە وە داهاتی ئاوییەکەی نزیکەی (٤٨ ملیار) مەتر سێ جایە.

ئەوەی جێگای سەرنجە ئەوەیە کە داهاتی ئاویی (رووباری فورات) کەم دەکات هەر چەند دوو بکەوێتەوە لە سەرچاوەکانی و بێتە ناو خاکی (عێراق)ەوە، بەڵام بە پێچەوانەوە داهاتی ئاویی (رووباری دیجلە) زیاد دەکات هەرلە هاتنە ناو خاکی عێراق تا دەگاتە باشووری پایتەخت(شاری بەغداد) لەم ماوەیەدا چەندین لقی فراوانی تێدەرژێ چ لە (کوردستانی تورکیا)وە بێ یان لە (کوردستانی ئێران)ەوەیان لە (کوردستانی عێراق)ەوە.

هەردوو رووباری (دیجلە) و (فورات) رووباری نێودەوڵەتی نەبوون پێش دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقی، بەڵام پاش دامەزراندنی دەوڵەتی عێراق، سەرچاوەکانی ئەم رووبارانە کەوتنە دەرەوەی سنووری خاکی عێراق، تەنها تورکیا مایەوە بۆ دەست بەسەراگرتنی بڕی ئەو ئاوانە کە لە سەرچاوەکانیانەوە دەڕۆن بۆ ناو خاکی هەریەکە لە (سوریا) و (عێراق)، ئەمەش لەبەر ئەو پەیوەندییە مێژووییە خراپانەی کە لە نێوان ئەم دەوڵەتانەدا هەبوو لە لایەك وە لەبەر

بەرژەوەندیی هەر یەکە لە(سوریا، تورکیا، عێراق) لە لایەکی، تر هەر ئەمەش بووە هۆی گرژیی پەیوەندییەکانی نێوان ئەم دەوڵەتانە بە درێژایی نیوەی دووەمی سەدەی رابردوو، وە کێشەی دابەشکردنی داهاتە ئاوییەکان لە نێوان ئەم دەوڵەتانەدا لە دیارترین هۆکارەکانی ئەم پەیوەندییە خراپانە بوو، بەڵکو زۆر لە کاتەکاندا(جارەکاندا) بۆچوونە سیاسیەکان و رەهەندە ئابوورییەکانی ئەم دەوڵەتانە نەخشەیان بۆ دەکێشرا، هەڵبەت لە دیارترین هۆکارەکانی هەڵئاوسانی قەیرانە ئاوییەکانی نێوان ئەم دەوڵەتانە ئەمانەن:

١- بەرزبوونەوە و کاریگەریی گەشەی دانیشتووان:

توێژینەوەکانی دانیشتوان ئاماژەیان بەوەی کە رێژەکانی گەشەی دانیشتوان ساڵانە لە(٣٪) تێپەڕی کردووە لە ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاستدا، بۆ نمونە عێراق لە ساڵی (١٩٤٧)دا دانیشتووانەکەی لە (٥) ملیۆن تێنەدەپەڕی، بەڵام لە کۆتایی سەدەی رابردوودا لە (٢٥) ملیۆن تێپەڕی کرد، لەگەڵ ئەم بەرزبوونەوە بەردەوامەی دانیشتووان‌دا پێداویستیەکانیشیان لە ئاوەکان زیاد دەکات.(ئاو)یش زیاد دەکات وە توێژینەوە دیمۆگرافیەکان(الدراسات الديموغرافيه) دڵنیامان دەکەنەوە لەوەی کە دانیشتوانی ناوچەی رۆژهەڵاتی ناوەڕاست هەر(٢٠-٢٥)ساڵ بە بڕی (دوو هەند) زیاد دەکەن ئەمەش دەبێتە هۆی زیادبوونی پێداویستییەکانی دانیشتوان بە ئاوەکان.

٢- بەرزبوونەوەی رێژەی شارستانیەت:

کۆچکردن لە (دێ) وەبۆ (شارە سەرەکیەکان) لە ناوچەکەدا، لەساڵی(١٩٤٧)دا رێژەی دانیشتوانی شارەکانی عێراق کەمتر بوو لە (٢٥٪)ی کۆی گشتی دانیشتوان، بەڵام لە کۆتایی سەدەی بیست دا ئەم رێژەیە تێپەڕی کرد لە(٧٥٪) وە ئاشکرایە لەگەڵ بەرزبوونەوەی پلە و ئاستی شارستانیەتی کۆمەڵگاکاندا پێداویستییەکانی دانیشتوانەکانیشی بە داهاتە ئاوییەکان زیاد دەکات وە لەم بارەیەوە توێژینەوەکان ئاماژە بەوە دەکەن کە تێکرای بەکارهێنانی تاکێکی دەشتەکی لە بیابانەکاندا بۆ ئاو لە(١) لیتر تێناپەڕێ، بەڵام تاکێك لە شاری(بەغداد)، (٢٠٠-٣٠٠) لیتر ئاو بەکار دەهێنێت ئەمەش کاریگەریی گۆڕانکاریی شارستانی دەسەلمێنێت لەسەر زیادبوونی پێداویستییەکانی دانیشتووان بە ئاوەکان.

٣- فراوان بەەنی رووبەرە کشتوکاڵییەکان و سامانە ئاژەڵیەکان تا بگونجێن لەگەڵ پیشەسازیی و تەکنەلۆژیا ئایا لە (هۆکارەکانی گواستنەوە) یان (کارگەکان) یان (دامەزراوە پیشە سازییەکان) (یان ناوەندە گەشت و گوزارییەکان)دا بێت لە لایەکی تر بێگومان ئەمەش کاریگەریی خۆی هەیە لەزیادکردنی پێداویستییەکانی دانیشتوان بە داهاتە ئاوییەکان.

کاتێك پێداویستیەکانی عێراقیەکان زیادی کرد بە ئاوەکان (تورکیا) تێکۆشا وە بە تایبەتی لە نیوەی دووەمی سەدەی بیست دا بۆ دانانی دەیان (کۆگەو بەنداو) لە ناوچەکانی سەرچاوە ئاوییەکانی هەردوو رووباری (دیجلە و فورات)دا لە کوردستانی باکووردا ئەمەش بە ئامانجی دەست بە سەراگرتنی داهاتە ئاوییەکان لە هەردوو رووباری ناوبراودا لەسەر حسابی بەرژەندییەکانی هەریەکە لە (سوریا و عێراق). وە پرۆژەی (گاپ) لە گرنگترین ئەو پرۆژانە بوو کە تا ئێستاش بۆتە سەرچاوەی کێشە جۆراوجۆرەکان لە نێوان دەوڵەتانی ناوچەکەدا بە هۆی کەموکوڕی لە ئاوەڕۆکانی ئاوەکاندا کە دێن بەرەو هەردوو وڵاتی (عێراق وسوریا). وە ئەگەر سوریا رازی بێت بەو بڕە ئاوانەی کە بۆی دێت لە ئاوەکانی فوڕاتەوە ئەوا (عێراق) زیانی زیاتری بەردەکەوێت لەمەدا لەبەرئەوەی ئاوی ماوەی ناو (فورات)ی بەردەکەوێت پاش ئەوەی هەر یەکە لە(سوریا وتورکیا) بە ئارەزووی خۆیان ئاوەکان بەکار دەهێنن بۆ مەبەستەکانی خۆیان بە تایبەتی پاش ئەوەی کە سورییەکانیش هەستان بە دانانی چەندین کۆگەو بەنداوی ئاو لەسەر رووباری فورات لە بەرامبەر سیاسەتە دوژمنکارییەکانی تورکیادا لە لایەك، وەبۆ بەرەنگار بوونەوەی پێویست بوونەکانی ئاوەکان لە لایەکی تر، لەو بەنداوانەی کە سوریا دروستی کردوون، بەنداوی (طبقة).

کە دەتوانێ(١١/٩) ملیار م.٣ ئاو کۆ بکاتەوە لەساڵی ١٩٧٣ دا، لە ساڵی(١٩٨٨)دا فراوان کرابۆ (١٤) ملیار م.٣، پاشان بەنداوی(البعث) لە ساڵی ١٩٨٩ دا بە فراوانی(٩٠) ملیۆن م ٣، وە بەنداوی(تشرين) لە ساڵی(١٩٩٧)دا بە فراوانی(١/٩) ملیار م.٣، کە ئەمەش بووە هۆی روودانی زۆر لە قەیرانەکانی پەیوەندییە(عێراقی-سوری) یەکان دا لە ئەنجامی دابەزینی ئاستی ئاوەکان لە رووباری فورات دا لە هەموویان گرنگتر قەیرانی ساڵی (١٩٧٤) بوو لە کاتی پڕکردنی بەنداوی(طبقة)ی سوری کە بووە مایەی هەڕەشەکردن لە ژیانی ملیۆنەها لە دانیشتوانی دەوروپشتی رووباری فورات لە عێراق دا تا کار گەیشتە رادەیەك (عێراق) هەڕەشەی جەنگ هەڵگیرساندنی لە (سوریا) کرد بەڵام هەندێ لە دەوڵەتانی عەرەبی و (یەکێتی سۆڤیەتی) پێشوو کەوتنە نێوانیان و نەیان هێشت، لەبەر ئەم هۆیانە رووباری فورات لە عێراق دا، وای لێهات لە زۆربەی مانگەکانی ساڵ دا ئاوێکی کەمی پیادا دەهات و سوودی زۆر کەم بۆوە، هەر بۆیە ئەمە بووە هاندەرێك بۆ حکومەتی عێراقی بۆ کردنەوەی کەناڵێك لە رووباری دیجلەوە بە ئاڕاستەی رووباری فورات لە رێی گۆمی (ثرثار)ەوە بەمەش رووباری دیجلە وەکو بنەمایەك مایەوە لە ئاسایشی ئاو لە عێراقدا.

ڕووباری دیجلە: لە پێشەوە ئاماژەی پێکرا کە سەرچاوەکانی ڕووباری دیجلە دەکەونە ناو خاکی کوردستانی تورکیاوە، وە پاش بڕینی نزیکەی(٣٠٠) کم، دێنە ناو خاکی عێراقەوە، هەروەها پێش ئەوەی بێتە ناو خاکی کوردستانەوە بە ماوەی

(٥٠کم) بە سوریادا تێپەڕ دەبێت، چەند لقێك دەڕژێنە ناو ئەم ڕووبارە وە ئاوەکانیان لە (کوردستانی ئێران) و (کوردستانی تورکیا) و (کوردستانی عێراقەوە) وەردەگرن ئەم لقانەش بریتین لە: خاپور، زابی گەورە(سەروو)، زابی بچووك(خواروو)، سیروان.

ڕووباری دیجلە لەگەڵ هاتنە ناوەوەیدا بەرەو خاکی هەرێمی کوردستان ئاستی ئاوەکانی بەرز دەبێتەوە بە جۆرێك کە ئەو لقانەی ناویان هێنراوە ڕێژەی (٦٦٪)ی کۆی گشتی داهاتە ئاوییەکانی ئەم ڕووبارەن، واتە سەرچاوەی ئەو ئاوانەی کە بەرەو دەشتی نیشتەنی عێراق دەڕۆن دەکەونە ناو خاکی هەرێمی کوردستانی عێراقەوە هەرلە هاتنە ناوەوەی ڕووبارەکە بۆ ناو هەرێم لە خاڵی(پێش خاپوور)ەوە تا دەگاتە خاڵی ڕژانی(ڕێژگەی) ڕووباری سیروان بۆ ناو ڕووباری دیجلە لە خوار شاری (بەغداد)ەوە، لێرەوە هێشتا خورپەی دڵی حکومەتە عێراقیەکان ترسانە لە دامەزراندنی قەوارەیەکی سیاسی لە هەرێمی کوردستانی عێراق کە یەکێك لە ئەرکە گرنگەکانی بکات بەدەست بەسەرا گرتنی سەرچاوە ئاوییەکانی ڕووباری دیجلە کە لە کاتی ئێستادا بە ڕووباری سەرەکی (ئاسایشی ئاو) دادەنرێت لە وڵاتدا، هەروەها هەر لێرەوە ئەم حکومەتە عێراقیانە تێکۆشان لەسەر درێژەپێدانی سەدەی رابردوو بۆ نەخشە کێشان لە پێناو بەر تەسك کردنەوەی هەبوونی کورد لە و تێکۆشانی بەردەوام بۆ سەرنەگرتنی بەدیهاتنی ئەو قەوارە سیاسیە بۆ کورد ناوچەکەدا بەهەر شێوەیەك بێت، وە لەو بەڵگانەش کە ئاماژە بەم نێتە دەکەن ئەمانەی خوارەوەن:

- پێکهێنانی چەندین بەنداو و کۆگەی ئاو لەسەر ڕووباری دیجلە و لقەکانی وەك: (بەنداوی دوکان، دەربەندیخان، موسڵ) پاشان (بەنداوی بەخمە) کە راپەرینی ساڵی ١٩٩١ بووە هۆی تەواو نەبوونی.
- ئەنجامدانی چەندین پرۆژەی ئاودێری لە ناوچەی: (جەزیرە) لە ڕۆژئاوای موسڵ،(حەویجە) ڕۆژئاوای کەرکوك.

ئامانجە سیاسیەکانی ئەم پرۆژانە خۆی لەم خاڵانەی خوارەوەدا دەنواند:

١- دابینکردنی ئاستێکی گونجاو بۆ ئاوەڕۆکانی ئاوەکانی هەردوو ڕووباری دیجلە وفورات بەمەبەستی درێژەپێدانی ژیانی دانیشتووانی پارێزگاکانی ناوەڕاست و خوارووی عێراق.

٢- ئاراستەکردنی ئەم پرۆژە ئاو دێرییە بایەخدارانە بەرەو خزمەتکردنی سیاسەتی(بەعەرەبکردن) لە ناوچەکەدا لە ڕێی چاندنی زەوییە کشتوکاڵیەکانەوە بە هۆزە عەرەبەکان لە لایەك، وە کۆچپێکردن و ڕاگواستنی هەزاران کەس لە دانیشتووانی ناوچەکە کە دێهاتەکانیان بوون بە ژێر ئاوی ئەو پرۆژانەوە لە لایەکی تر، سیاسەتی حکومەتە عێراقیەکان بەرامبەر بە کێشەی کورد لەم سنوورە دا نەوەستا بەڵکو ئەو دڵە خورپە و ترسە لە دروست بوونی قەوارەی کوردی لە هەرێم دا بەشێکی فراوانتری داگیرکرد لە سیاسەتی ئەم حکومەتانەدا لە بارەی ئاسایشی ئاوەوە، بەجۆرێك دەستیان کرد بە دروستکردنی بەنداو و کۆگەی ئاوی(حەمرین) لە بەنداو کۆگەی (دەربەندیخان)ی سەر زێ ی (سیروان)ەوە (لە شاری دیالەوە) بەرەو باشووری وڵات لە نزیك شارۆچکەی السعدیە(قزلرباط) وەك یەدەگێك بۆ پرۆژەی دەربەندیخان، ئەگەر ڕۆژێك لە ڕۆژان کورد بیری کردەوە لە دەستگرتن بەسەریدا یان گیرو بەندکردنی ئاوەکانی. لەبەرئەوە هەرێمی کوردستان وەك (بڕبڕەی پشتی بابەتی ئاسایشی ئاو) مایەوە لە عێراق دا لە تەك گرنگی (ئاسایشی نەتەوەیی) دا، بە تایبەتی پاش ئەوەی کە ڕووباری (فورات) بەپشت بەستوویی مایەوە لەسەر ئاوەکانی ڕووباری (دیجلە) هەربۆیە هەستیارییەکان(حساسیات)ی حکومەتە عێراقیەکان زیادی کرد لە بەرامبەر هەر شێوازێك دا کە ڕێگە دەدات بە پێکهێنانی (قەوارەی نەتەوەیی) یان (پێگەی سیاسی هەڵکەوتوو) بۆ کورد لە ناوچەکەدا هەر ئەمەش وای لە حکومەتە عێراقیەکان کرد بۆ بەکارهێنانی گشت هۆکارەکان لە پێناو بەدینەهاتنی ئەم ئاواتانەی کورد دا لە وانە: بەکارهێنانی چەکی کۆکوژ، قەلاچۆکردنی بە کۆمەڵی دانیشتووانی هەرێم، شاڵاوی کۆچپێکردن و ڕاگواستن و ناردنەوەی هەزاران کەس لە دانیشتووانی دێهات و شارۆچکە کوردییەکان لەگەڵ ئەنفالکردنەکانی ناوچەکە کە تەواوی‌ناوەندە ئاوەدانەکانی هەرێمی کوردستانی گرتەوە، بەمجۆرە دڵنیاییەك لە لای زۆربەی ئەو چین و توێژانە پەیدا بوو کە پەیوەندیدارن بە کێشەی کوردییەوە سەبارەت بەوەی کە کێشەی کورد کێشەی سنوورنیە هەروەك دەردەکەوێت لەو دانووستاندنانەوە کە سازدرا لە نێوان لایەنە کوردییەکانی عێراق و حکومەتە ناوەندییەکاندا، بەڵکو لە ڕاستیدا کێشەکە لە بنەڕەتدا پەیوەندیی هەیە بە هەبوونی کوردەوە لە ناوچەکەدا.

کێشەی کوردی لە عێراق کێشەی سنورە یان هەبوون!!!

چەمکی سنوور: ئەو سنوورەی کە نەخشە جوگرافیە سیاسیەکان و دەیڕازێنێتەوە تەنها هێڵی خەیاڵی لەسەر کاغەز نین بەڵکو بریتین لە برگەی ئاسۆیی جیاکەرەوەی هەڵکەوتوو هەروەك چۆن برگەی ستوونین درێژ دەبنەوە لە نێوان بۆشایی ئاسمان و ناخی زەویدا، وە ئەم سنوورانە پیرۆزیی تایبەتی خۆیان هەیە لە لای دەوڵەتان بە جۆری کە سەروەری دەوڵەت لێیانەوە دەست پێدەکات و هەر لەوێشدا کۆتایی دێت.

هەروەك پێویستە لەسەر هاولاتیان ڕێزی سنوور بگرن و پابەندبن بە ڕێکخستنەکانیان و یاساکانەوە، سنوور بە واتا یاساییەکەی واتە شوێنەکانی بەیەکگەیشتنی نێوان سەروەرییەکانی دەوڵەتان و ڕژێمە یاساییەکانیان و بە واتا سەربازییەکەشی: بریتی یە لە بەرەی پێشەوە کە پێویستە لەسەر دەوڵەت بیپارێزێ و بەرگری لێ بکات لە لایەکی ترەوە سنوور بە هۆکاری جیاکردنەوە و بەربەستکردنی دیاردە سیاسی وکۆمەڵایەتی و ئابوورییەکان دادەنرێ لەسەر هەردوولای(هەردوو دیوی) سنوورەکە، ئەم هۆکارە دەبێتە مایەی هەڕەشەکردن لە ناوەندە کشتوکاڵی و بازرگانی و گەشتوگوزارییەکانی ئەو دەوڵەتانەی کە ناکۆکیان هەیە دەربارەی کێشان و دیاریکردنی سنوورەکان لە نێوانیان دا هەروەك ئەوەی هەیە لە سنوورەکانی (عێراقی-ئێرانی) هەیە.

ئەرکەکانی سنوور دەوەستێتە سەر سروشتی ئەو پەیوەندیانەی کە هەن لە نێوان دەوڵەتە دراوسێکاندا کاتێ کە دەوڵەتان ئارەزووی سووککردنی(کەمکردنەوەی) ڕێگرییەکان دەکەن لەگەڵ پەرەپێدان و باشکردنی ئەم جۆرە پەیوەندییانەدا سنوور کاردەکات بۆ بەهێز کردن و پێگەیاندنی ئەم پەیوەندییانە، قەیرانی پەیوەندییەکان (نەبوونی پەیوەندییەکان) دەبێتەهۆی جیاکردنەوە و دابڕینی ئەو دەوڵەتانەی کە هەندێك جار پاشەکشە دەکەن لە گشت لایەنە شارستانێتیەکان، وە سنوور دەبێتە دیوارێکی سەخت لە بەردەم پەیوەندیی خراپدا، زۆر لە توێژەران وادەبینن کە: بەهێزترین و چاکترین سنوور ئەو سنوورەیە کە دروست دەبێت لەسەر بنەمای دراوسێیەتی چاك و باوەڕ بوون بە یەکتریی، نەك ئەو سنوورەی کە دروست دەبێت لەبەر ئەوەی بایەخێکی بەرگریکردنی چاکی هەیە وەك: (چیاکان، بیابانەکان، رووبارەکان)، هەروەك راتزڵ دەڵێت.

جیاوازیی هەیە لە نێوان باری ئاسایش دا بەدرێژایی سنووری (عێراقی-ئێرانی) یان (پاکستانی-هیندی) هەرچەندە بەربەستی چیایی دوورو درێژ لە نێوانیاندایە، وە لە نێوان سنووری (ئەمریکی-کەنەدی) دا کە سنووری نێوانیان سنوورێکی هێمن و سەقامگیرە، لەگەڵ ئەوەشدا کە هیچ چیا و بەرزاییەکی سەخت لەسەر سنوورەکانیان نیە.

جۆرەکانی سنوور:

سنوور هەیە لەسەر بنەمای دیاردە سروشتییەکانی وەك: (چیاکان، رووبارەکان، بیابانەکان، دەریاکان) دیاری دەکرێت یان (رەچەڵەکزانی) کە خۆی بنوێنێ لە زمان وئایین و نەتەوایەتیدا، سنوور نەخشە دەکێشرێ لەسەر بنەمای رێککەوتن و پەیمان بەستن لەنێوان دەوڵەتانی پەیوەندیداردا، یان بە پێی مەبدەئی بڕیاردانی چارەنووس کە لەبەر رۆشنایی رای هاولاتیادا وەردەگیرێ لە دیاریکردنی ئەو دەوڵەتەدا کە دەیانەوێت بچنە پاڵی یان لێی جیا ببنەوە، ئەم ئاراستەیە بەرجەستە بوو پاش کۆتایی هاتنی یەکەم جەنگی جیهانی، لە ئەنجامی لێك هەڵوەشانی (ئیمپراتوریەتی عوسمانی) و (ئیمپراتوریەتی نەمسا) و (مەجەر) زۆر لە دەوڵەتانی جیهان توانیان سەربەخۆیی خۆیان وەرگرن لە ژێر سایەی مەبدەئی بڕیاردانی چارەنووس دا کە هەردوو قوتابخانەی رێککەوتن (پەیمان بەستن) و (سنووری رەچەڵەکزانی) کۆدەکاتەوە بە تایبەتی پاش کۆنگرەی (فرسای) لەگەڵ ئەوەش دا هەندێ نەتەوە بەش بەش بوون و دابەشی سەر زیاتر لە دەوڵەتێك بوون وە بێ بەش کران لە چوونە پاڵ لە (نیشتمانی دایك)دا ئەمەش بە هۆی خۆتێهەڵقورتاندنی نەتەوەکان و میللەتان لە لایەك وە بەرژەوندی دەوڵەتە زلهێزەکان لە لایەکی تر. بێ گومان کێشانی سنوور لە نێوان دەوڵەتان دا لەسەر بنەمای ئارەزووەکانی گەلان، سنووری نموونەیی (مثالی) لێ دەکەوێتەوە بەڵام ئەم مافە بەدەست نەهات لەگەڵ ئەوەشدا کە چەندین دروشمی سیاسی بڵاو بۆوە پاش یەکەم جەنگی جیهانی، ژمارەی ئەو دەوڵەتانەی کە کورسییان بەدەست هێنا لە دەستەی نەتەوە یەکگرتووەکاندا لە ژمارەی ئەو دەوڵەتانە تێنەپەرین کە ئەم دەستەیان پێك هێنا لە ساڵی (١٩٤٥) دا و دەکاتە تەنها رێژەی (٣٠٪) ی کۆی گشت دەوڵەتان لە کاتی ئێستادا وە زۆربەیان لە هەردوو کیشوەری ئاسیا و ئەفریقیادا بوون بڕوانە خشتەی ژمارە (١)

خشتەی ژمارە (١) یەك

دەوڵەتانی ئەندام لە دەستەی نەتەوە یەكگرتووەكاندا

كیشوەر	٪ (ڕێژە)
ئەفریقیا	٣٢
ئاسیا	٢٤
ئەوروپا	١٩
ئەمریكای خواروو	٩
ئەمریكای سەروو	١١/٦
ئوسترالیاو دەوڵەتانی ئۆقیانوسی ئارام	٤/٤
كۆی گشتی	١٠٠

كێشەكانی سنوور:

توێژەران ڕێك دەكەون لەسەر ئەوەی كە كێشەكانی سنوور لەجیهان دا لە ناوەڕۆك و جەوهەریدا كێشەی سروشتی نین بەڵكو دروستكراوی دەستی مرۆڤن وە ئەم كێشانە دەووروژێنرێن لە بەر هۆكاری (سیاسی) و (ئابووریی) و (دیمۆگرافی)، هەندێ جار كێشە سنوورییەكان لە نێوان هەندێ دەوڵەت دا بە شێوازێك كارلێك دەكەن دەگەنە پلەی هەڕەشە كردن بە جەنگ هەڵگیرساندن یان بەڕاستی دەبێتەهۆی جەنگ هەڵگیرساندنەكە، وە لە دەوڵەتانی تردا لە شێوازی ئەدەبیاتی سیاسی واتە (جەنگێكی ڕاگەیاندنی — حربا اعلامیا) تێناپەڕێ و زوو كۆتایی پێی دێت بە شێوەیەكی كاتی تا كاتێكی باشتر و گونجاوتری بۆ دەبینرێتەوە تا كێشەكە لە هەل و مەرجێكی پەسەندا سەرهەڵدەداتەوە.

هەڵبەت دەركەوتنی (كۆمەڵگا ئابوورییەكان) و (تۆپەڵ بوونە هەرێمیەكان) و (پەیمانە سەربازییەكان) بوونە هۆی گۆڕانكاریی لەو ڕۆڵەدا كە سنوور دەیبینێ، هەروەك چۆن گەشەسەندنەكانی تەكنەلۆژیا ڕۆڵیان بینیوە لە هۆكارەكانی گەیاندن دا و لە هێرش بردن و بەرگریكردندا هەروەها بایەخی تەكنەلۆژیا لە كەمكردنەوەی گرنگی و بایەخی سنوور وەكو ئەو ئاستەنگانەی كە بەزاندنیان كارێكی سەخت دەبێ لە وانە: (بازاڕی ئەوروپی هاوبەش، بازاڕی

عەرەبی هاوبەش، یەكێتی ئەوروپا، ئەنجومەنی هاریكاریی عەرەبی هاوبەش، پەیمانی ئەتلەسی)بە جۆری هەندێ هێشتا وادەبینن كە سنووری نیشتمانی لە كەلەپووری رابردووە وەیە، لەلایەكی ترەوە عێراق وەكو دەوڵەتێكی نوێ لە تویێی دەرئەنجامەكانی یەكەم جەنگی جیهانیدا بە تایبەتی لە سایەی ئەو هەمە چەشنەییەی رەچەڵەكزانی كە كۆمەڵگای عێراقی هەیبووە، لەبەر ئەوە كرداری كێشانی سنووری عێراق لەگەڵ دراوسێكانیدا بایەخێكی تاك و دەگمەنی هەیە وە زۆر لەسەر دەوڵەتی عێراقی كەوتووە لەماوەی سەدەی رابردووەوە تا ئەمڕۆ بە چێشتنی زۆر لە ئێش وئازار و ناسۆر بە شێوازێ كە هێشتاوە تا ئەمڕۆ سنوورەكانی لەگەڵ گشت دەوڵەتانی دراوسێیدا ناسەقامگیرە بە دەوڵەتە عەرەبیەكانیشەوە.

عێراق (٣٤٦٢) كم سنووری سیاسی هەیە كە دابەش دەبێ بەسەر شەش دەوڵەتی دراوسێ دا وە بەم شێوەیەی خوارەوە:

تەماشای خشتەی ژمارە (٢) بكە:

خشتەی ژمارە (٢)

سنووری عێراق لەگەڵ دەوڵەتانی دراوسێ دا

دەوڵەت	**درێژی سنوور /كم**	٪
توركیا	٣٧٧	١٠/٩
ئێران	١٣٠٠	٣٧/٦
سوریا	٦٠٠	١٧ /٣
ئوردن	١٧٨	٥ /١
سعودیە	٨١٢	٣٢ /٥
كویت	١٩٥	٥/٦
كۆی گشتی	٣٤٦٢	١٠٠

لە خشتەكەوە دەردەكەوێ كە سنووری (عێراق-ئێران) لە نێوان سنوورەكان دا درێژترین سنوورەكە نزیكەی بڕی (٣٨٪)وە سعودیە زیاتر لە (٢٣٪)یە، ەوە سوریا زیاتر لە (١٧٪) یە، لەگەڵ توركیادا (١١٪) یە، وە لەگەڵ كێشانی ئەو سنوورەدا گەلی گورد كەوتە بەر

پارچەپارچە بوونی خاکەکـەیی و لێـك هەڵوەشـانی دانیـشتووانەکەی لەسـەر هـەردوو لای سنوورەکانی لەگەڵ ئەو دەوڵەتانەدا بە شێوازێ کە نیشتمانی کـوردی بەدرێـژایی سـنووری (تورکیا- عێراق) بە ڕێژەی (١٠٠٪) دابەشکرا، ەی ڕێـژەی (٧٠٪) ی سـنووری(عێـراق- ئێران) دابەشکراوە نزیکەی (٣٠٪) ی سنووری (عێراق- سوریا) دابەشکرا ئەمـە کارێکـە ڕەنگدانەوەی بنەڕەتی کێشەی کوردە لە عێراق دا ئایا تەنها لە بەرامبەر گەلی کوردا بێت یان لە بەرامبەر خودی دەوڵەتی عێراقیدا بێـت، ئەگـەر گـەلی کـورد ئـەم دابەشـکردنەی بەسەردا سەپێنرابێ لە سایەی ڕووداوەکانی پاش یەکەم جەنگی جیهانیـدا کـە لـە پێنـاوی بەرژەوەندی دەوڵەتە سەرکەوتووەکاندا بوو بێت. وە سنووری باشووری عێـراق تـا ئێـستاش بەرەڵڵایە و دیاریی نـەکراوە بـەڵکو بـەر داخـورانی بـەردەوام دەکـەوێت لـە بەرژەوەنـدیی دانیشتوانی عەرەب دا ئەمەش لە ڕێی شـاڵاوەکانی ڕاگواسـتن و بەعەرەبکردنـەوە کـە تـا ناوجەرگەی زەوییەکانی گەلی کورد درێژەی کێشا وە وای لێهات هەڕەشە بکات لە بـوون و لە پێناسەی نەتەوەیی کورد.

لەخوێندنەوەی مێژووی سیاسی شاڵاوەکانی گۆڕینی نەتەوایـەتی هـەرێمی کوردسـتانی عێراقدا هەر لە دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقیەوە تـا ئـەمڕۆ ئـەم پرسـیارە دەکـرێ: (ئایـا کێشەی کورد لە عێراق کێشەی سنوورە کـە تـا ئێـستا بیروڕاکـان جیـاواز و گـۆڕاوون لـە کێشانی ئەم سنوورە دا لـە نێـوان گـشت حکومـەتـە عێراقیـە یـەك لـە دوای یەکـەکان و سەرکردایەتی کوردی دا ؟).

یان کێشەکە کێشەیەکی سیاسی یە و ئەم حکومەتانە نەخشەی بـۆ دەکێـشن بـە ئامـانجی کۆتایی پێهێنانی هەبوونی کورد وەکو گەلێك و نەتەوەیەك کە خاوەنی بنەما بەهێزەکانی خۆیی و مافی بڕیاردانە لەسەر چارەنووسی خۆی. وە ئاماژەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردن و ڕاگواسـتن لە هەرێمی کوردستانی عێراق دا هەر لە لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە دەوڵەتی عێراقیـەوە لـە ساڵی (١٩٢٥) دا ڕەنگدانەوەی هەندێ نەخشە کێـشانە بـۆ ئـەو سیاسـەتە واتـە (سیاسـەتی پاکتاوکردنی ڕەگەزو نەتـەوەی کـورد) کـە قۆنـاغ دوای قۆنـاغ جێبـەجێکرا، هـەر قۆناغێـك پێداویستی و میکانیزمی تایبەتی خـۆی هـەبوو کـە ڕێـك دەکـەوێت لەگـەڵ بـارە سیاسـی و سەربازییەکانیدا لەکات و شـوێن دا، کاتێـك کـە ناوچـە شـاخاوییە سـەختەکان کەوتنـە بـەر شاڵاوەکانی ڕاگواستن وڕاوەدوونانی دانیشتوانەکەی جێگرتنەوەی ئەم دانیـشتووانە کوردانـە بـە (عەرەبی هاوردە) کارێکی زەق و سـەخت دەوەسـتێت، بـەڵام ناوچـەکانی باشـوور و ڕۆژئـاوای

هەرێمی کوردستان شاڵاوی بە عەرەبکردنی فراوانی بـە خۆیـەوە بینـی لـە ڕێـی سـێ تـەوەری سەرەکیەوە کە ئەمانەی خوارەوە بوون (بڕوانە نەخشەی ژمارە ٩).

نەخشەی ژمارە (٩)

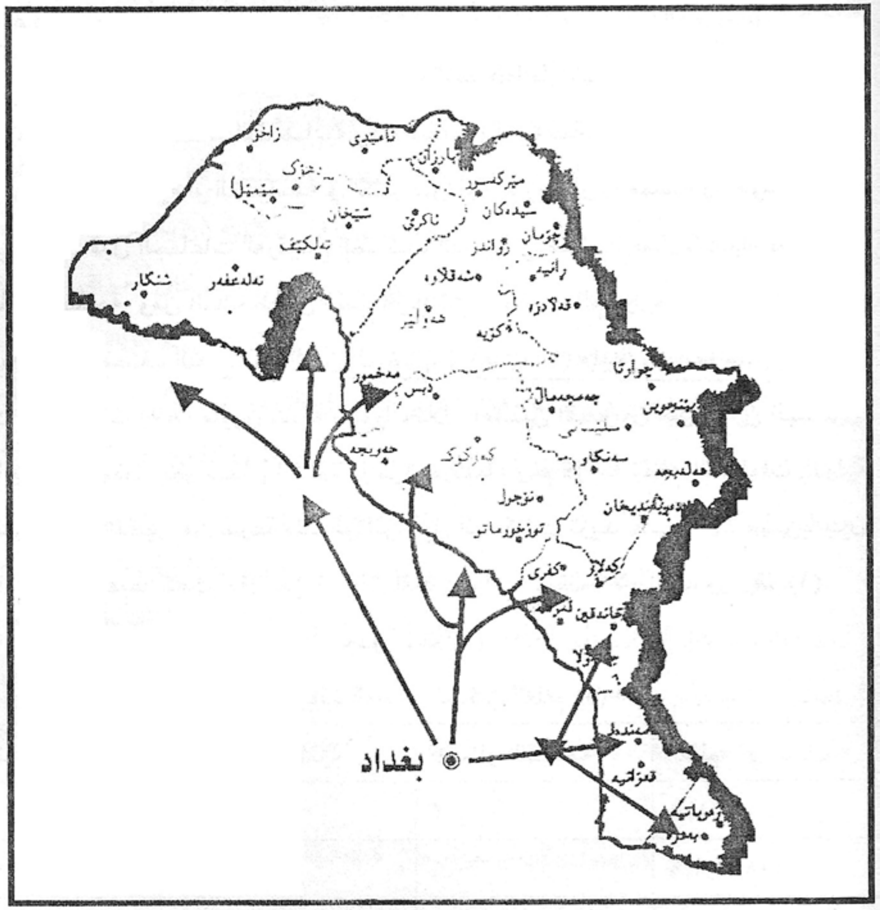

ئاراستەکانی تەعریب لە کوردستانی عێراق

تەوەری پارێزگای موسڵ (جەزیرە)

تەوەری پارێزگای کەرکوك

تەوەری رۆژهەڵاتی بەغداد (ناوچەکانی کوردە فەیلی یەکان)

شالأوەکانی راگواستن زیادی کرد لە نیوەی دووەمی سەدەی رابردوودا بە جۆری کە سنوورێکی دوورو درێژو فراوان پاکتاوکرا بە درێژایی ناوچەکە هەر لە (مەندەلی) تا (شەنگار) وبە پانتایی یەك کە لە هەندێ ناوچەدا لە (٣٠ کم) تێدەپەری لە ناو خاکی هەرێمی کوردستانی عێراق دا، لە سایەی رێککەوتننامە شومەکەی جەزائیری ساڵی ١٩٧٥ و لەگەڵ گەرمەی جەنگی (عێراق- ئێران دا) لە ساڵانی (١٩٨٠-١٩٨٨) دا شالأوەکانی راگواستن فراوانتر دەبوو تا زۆربەی دێهات و ژمارەیەکی باشی لە شارۆچکەکانی هەرێمی کوردستان بگرێتەوە.

شالأوەکانی ئەنفال لە نێوان مانگەکانی (شوبات- ئەیلول) ی ساڵی (١٩٨٨) دا دەستی پێکرد بۆ پاکتاوکردنی ئەو (دێهات) و (ناوەند) و (کۆمەڵگایانەی دانیشتووان) کە مابوونەوە لە دەرەوەی شارە سەرەکیەکان دا، لە کاتێکدا کە کردارەکانی چاندنی ناوچە کوردییەکان بەردەوام بوو بە (عەرەبە هاوردەکان) لە پارێزگاکانی: (نەینەوا، سەلاحەدین، دیالە، کەرکوك) دا و نیشتەجێ کردنیان، بەڵکو ئەم چاندنە درێژەی کێشا تا سەر بەشە ئازادنەکراوەکانی سنوورەکانی هەر سێ پارێزگاکانی (دهۆك و هەولێر و سلێمانی).

وە ئەگەر رووداوەکانی مانگی (ئابی) ساڵی (١٩٩٠) و راپەرینی گەلی کوردی بەهاری ساڵی ١٩٩١ نەبوایە ئەوا عێراق گەورەترین بەشی لەو نەخشەیەی کە ئامانجی سەرەکی کۆتا هێنان بوو بە هەبوونی کورد وەکو گەل و نەتەوە جێبەجێ دەکرد، وە لێرەوە سوور بوو وە هێشتا سوورە لە سەر ئەوەی (کە عێراق بەشێکە لە نیشتمانی عەرەبی وە گەلانی عێراقیش بەعەرەب وکورد و تورکمانەوە بەشێکن لە نەتەوەی عەرەب).

ئاراستەكانی گەشەی دانیشتووان لە كوردستانی عێراق دا لەبەر ڕۆشنایی سیاسەتی پاكتاوی ڕەچەڵەكی (نەژاد)ی دا:

پێشەكی: لە پاشماوەكانی سەدەی ڕابردوو ڕێژە بەرزەكانی گەشەی دانیشتوانی جیهانە لەگەڵ گۆڕانكارییەكانی سەر ئاستی (ئابووری، كۆمەڵایەتی، سیاسی) كە بە دوای ئەم زۆر بوونە دا ڕوویانداوە، هەڵبەت لە دیارترینیان زیادبوونی ناوەندەكانی گرژییە ئابووری و سیاسییەكان بوو لە زیاتر لە یەك شوێن كە لە كاردانەوەی جیاجیادا خۆی دەنواند لە لایەن كۆمەڵە ڕەچەڵەكیەكان و تیرە و هۆزە ئایینەكانەوە لە زۆربەی وڵاتەكانی دنیادا بە دەوڵەتە پێشكەوتووەكانیشەوە ئەوەی كە تێبینی دەكرێ ڕێژەكانی زیادبوونی دانیشتوانی جیهان لە نێوان (١/٦-١/٨٪) دابووە. ساڵانە لە نیوەی دووەمی سەدەی ڕابردوودا، وە بە تێكڕای (٧٠)ملیۆن كەس لە ساڵێكدا كە لە دوا چارەكی سەدەی ڕابردوودا ئەم ڕێژەیە گەیشتە (٨٥) ملیۆن كەس لە ساڵێكدا ئەمەش واتە ڕەوشەكانی گەشەسەندنی دانیشتوانی جیهان هێشتا بەرزە، سەرەڕای گشت ئەو ئەركانەی كە ڕێكخراوە نێودەوڵەتی و هەرێمیەكان كێشایان بۆ كەمكردنەوەی خێرایی ئەم ڕەوشانە، بەڵام هێشتا ئەم ڕێژەیە زیاتر بوو لە (٢٪) ساڵانە لە ناو دەوڵەتە تازە پێشكەوتووەكان دا كەچی كەمتر بوو لە (١٪) لە ناو دەوڵەتە پێشكەوتووەكان دا بڕوانە خشتەی ژمارە (١)

خشتەی ژمارە (١)

ڕێژەكانی زیاد بوونی ساڵانەی دانیشتوانی جیهان[1]

ساڵ	وڵاتە تازە پێشكەوتووەكان	وڵاتە پێشكەوتووەكان	جیهان
١٩٥٠-١٩٥٥	٢/٠	١/٣	١/٨
١٩٧٠-١٩٧٥	٢/٤	٠/٩	١/٩
١٩٩٠-١٩٩٥	٢/٠	٠/٦	١/٧
٢٠٠٠-٢٠٠٥	١/٨	٠/٥	١/٦

(١) طه الحديثي، جغرافية السكان، دارالكتب والطباعة والنشر، جامعة موصل، ١٩٨٨، ل ٣٤٤.

لە بەرامبەر ئەم جیاوازییە دا لە ڕێژەكانی گەشەی دانیشتوانی جیهان دا دەوڵەتە تازە پێگەیشتووەكان بەشێكی گەورەی ئەم زیاد بوونەی دانیشتوانیان ڕاكێشاوە بۆ لای خۆیان ئەمەش بووە هۆی بەرزبوونەوەی ڕێژەی نوێنەرایەتی دانیشتوانی جیهان لە (٧٠٪) ەوە بۆ (٧٩٪) لە ماوەی ساڵانی (١٩٥٠-٢٠٠٠)وە واچاوەڕوان دەكرێت ڕێژەیان بگاتە نزیكەی (٨٣٪) لە كۆی گشتی دانیشتوانی جیهان لە ساڵی (٢٠٢٥) دا[2].

ناوچەی ڕۆژهەڵاتی ناوەڕاست ڕەنگدانەوەی باری لێك جیاوازییە لە ڕەوشەكانی گەشەی دانیشتوانی جیهاندا، كاتێك ڕێژەی گەشەی دانیشتووان لە (تونس) گەیشتە (١/٧٢٪) ساڵانە لە ماوەی ساڵانی (١٩٩٥-٢٠٠٠) وە لە (١/٩٪) لە هەر یەكە لە (توركیا و لوبنان) دا وە لە مەش كەمتر لە ئیسرائیل دا، وە لە (عێراق) گەیشتە نزیكەی (٣٪) لە مەغریب (٢/٦٪) وە لە (ئێران و میسردا)[3]لە (٢٪) تێپەڕی كرد لەگەڵ ئەو كەموكوڕییانەدا كە دەرئەنجامەكانی سەرژمێرییەكانی دانیشتوانی پێ وەسف دەكرێت لە زۆربەی ئەم وڵاتانەدا بە (عێراق)یشەوە لە ڕووی ووردبینی و تەواوییەوە، بەڵام بەهەر حاڵ ئەم سەرژمێرییانە سوودمان پێدەگەیەنن لە بەراووردكردن و لێكدانەوەدا، ئاشكرایە عێراق هەر لە دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقیەوە ساڵی (١٩٢١) هەڵدەستێ بە ئەنجامدانی سەرژمێرییەكانی دانیشتوان بە شێوەی (خولی بەردەوام) هەر (١٠) ساڵ جارێ بەڵام دەرئەنجامەكانی ئەم سەرژمێریكردنانە قەوارەی تەواو گەشەی ڕاستەقینەی دانیشتوانی عێراقی نەنواندووە یان دابەشبوونە جوگرافی و خەسڵەتە دیموگرافیەكانیان، بە تایبەتی لە بارەی دانیشتوانی هەرێمی كوردستانی عێراقەوە، جگە لە سەرژمێریی ساڵی (١٩٥٧) لەبەرئەوەی لە بارو سەردەمێكدا ئەنجام درا كە هەرێم تیایدا ملكەچی باری نا ئاسایی چالاكی سەربازیی و گەمارۆی ئابووریی بوو بە درێژایی ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٦١-١٩٩١).[4]

هەڵبەت ئەو سەختی و دژوارییانەی دەوەستن لە بەردەم ئەم جۆرە توێژینەوانەدا بڵاوكردنەوەی دەرئەنجامەكانی سەرژمێرییەكانی دانیشتوانی عێراقە، لەسەر بنەمای

(٢) محمد ازهر السماك: الجغرافية السياسية، اسس و تطبيقات، جامعة موصل ١٩٨٨.

(3) U.S.A و Newgork وpopulation wall chart و UNFPA

(٤) خليل اسماعيل محمد: التعدادات السكانية فی العراق ودورهافی احصاء سكان كردستان/ مجلة (سەرهەڵدان) ژمارە / ١٦، ١٩٩٦، ل ٣٦.

پارێزگاكان بە بێ یەكە كارگێڕییە بچووكەكانیان بەتایبەتی ئەو شتانەی پەیوەندییان هەیە بە پێكهاتەی (نەتەوەیی و ئایینی و زمانەوان)ی یەوە كە ئەمەش بەڵگەی رازی نەبوونی دەسەڵاتە عێراقیەكانە پێیان لە لایەك، وە سووربوونی دەسەڵاتە عێراقیەكانە لە سەر شاردنەوەی ئەم شتانە لە لایەكی ترەوە.

ئاشكرایە كە گۆڕاوە دیمۆگرافیەكان لە كوردستانی عێراق دا كە بێ گومان رەنگدانەوەی سروشتی بارە (ئابووری — كۆمەڵایەتی) ئەكەن و دانیشتوان تیایدا دەژین و لە هەمان كاتدا ئەو ئاڕاستە كراوە سیاسیانەن كە تایبەتن بە نوێنەرانی بزوتنەوەی رزگاریخوازی لە هەرێم دا یان بە نەخشەكێشانەكانی حكومەتە ناوەندییەكان وەك گۆڕەپانێ بۆ كارلێكەكانی ئەو گۆڕاوانە، كێشی دیموگرافی دانیشتوانی هەرێم لە پێشاندا و هێشتاش بایەخێكی جیۆپۆلیتیكی تایبەتی خۆی هەبووەو هەیە لە بەر رەچاوكردنی وەك توخم (هێز) ێكی سیاسی وئابووری پێكەوە، قەوارەی دانیشتوان پەیوەندی راستەوخۆی هەیە لە دیاریكردنی هێزی كار و پێكهاتەی ئابووریدا هەروەك چۆن پەیوەندی هەیە بە دیاریكردنی هێزی بەرگریی كەر و سەربازییەوە، دانیشتوان لە هەمان كات دا بەرهەمهێنەر و بەكارهێنەریشن وەك چۆن بەرگریی كەرن لە نیشتمان، وە توێژینەوە دیمۆگرافیەكان ئاماژە دەكەن بە وەی كە (هەرێمی كوردستانی عێراق گەشەی خێرای بەخۆیەوە بینیووە لە قەوارەی دانیشتواندا بە جۆرێ رێژەكەی لە نێوان (٣-٤٪) دایە ساڵانە لە ماوەی ساڵانی (١٩٥٧-١٩٨٧)[٥]دا ئەمەش رەنگدانەوەیە پێش هەموو شتێك بۆ بەرزبوونەوەی رێژەی گونجاوی (پەیتی) دانیشتووان لە هەرێم دا، توێژینەوەكان ئاماژە دەكەن بەوەی كە (پەیتی- خصوبە)ی ئافرەت بۆ مناڵبوون لە هەرێم دا زۆر زیاترە لە ئافرەتانی عێراق بە گشتی[٦]، ئەمەش لە ئەنجامی كارلێكی هۆكارو و كارتێكەرە (كۆمەڵایەتی و ئابوورییەكان) دایە كە ئەركی سەرشانی هاندانەبۆ زیادكردنی رێژەی مناڵبوون لە لایەن ئافرەتانەوە پشكنینە مەیدانیەكان لە (پارێزگاكانی باكووردا) دەریان خستووە كە رێژەی بە پیتی و مناڵبوون زۆر بەرز بۆتەوە لەم شوێنانەدا لە چاو ناوچەكانی تردا كە دەكەونە سنووری پارێزگاكانی (ناوەڕاست وباشوورە)وە[٧].

(٥) خلیل اسماعیل محمد: اقلیم كردستان العراق، چاپی سێهەم، چاپخانەی زانكۆ، هەولێر، ١٩٩٩، ل ٤٧.

(٦) عبدالحمید سعید، خصوبة المراة العراقیة، رسالة ماجستیر، جامعة بغداد، ١٩٨٩، ل ٣٤.

(٧) احمد نجم الدین، جغرافیة سكان العراق، مطبعة جامعة بغداد، ١٩٨٢، ل ٦٩، هەروەها: فاضل الانصاری: مشكلة السكان، مطبعة وزارة الثقافة، ١٩٨٠، ل ٨٩.

لێرەدا توێژینەوەكەی دكتۆر (شاكر خصباك) دێت بۆ جەخت كردنەوە لەسەر ئەوەی (جیاوازی نیە لەنێوان پەیتی زاووزێ ی شاراوە و پەنهان و پەیتی زاووزێ ی چالاك) *دا،

لە لای ئافرەتی كورد، لەبەر ئەوەی تێكڕای وەچە خستنەوە نزیك دەبێتەوە و لە دوورترین كۆتایی بایولۆژی،[٨] لەلایەكی ترەوە ئەوەی بەسەر كوردستانی عێراقدا هاتووە بە درێژایی سەدەی رابردوودا لە نەبوونی باری سەقامگیریی سیاسی و بزوتنەوە سەربازییەكان بە تایبەتی لە نیوەی دووەمی سەدەی ناوبراودا و دەرهاویشتەكانی لە شاڵاوەكانی راگواستن و راونان و كۆچپێكردنی هەزاران كەس لە دانیشتوانی هەرێم بۆ ناوچەكانی بەدەر لە نیشتمانیان و كۆمەڵگاكانی دوور لەماڵ وحاڵی خۆیان، جگە لە كارەكانی ئەنفالەكان و كوشتنە بە كۆمەڵەكانی هاولاتیان، ئەمانە هەموویان كاریگەریی خراپیان هەبوو لەسەر ئاڕاستەكانی رێژەی پەیتی (توانای مندالبوون) و رەوشەكانی گەشەی دانیشتووان.

لە توێژینەوەی دانیشتووانی پارێزگای سلێمانی دا دەركەوت كە سەرەڕای بەرزبوونەوەی رێژەكانی رەگەزە مێیەكان لە (٤٦٪) ەوە بۆ (٤٩٪) لە كۆی گشتی دانیشتووانی پارێزگادا لە ماوەی ساڵانی (٩٧٧-٩٨٧)دا بەڵام رێژەكانی ئافرەتە شووكردووەكان دابەزی لە (٩٢٪)ەوە بۆ (٨٨٪) لە كۆی گشتی رەگەزەمێیەكان لەو ماوەیەدا.

وە دابەزینەكە گشت قۆناغەكانی تەمەنی گرتبۆوە، بەڵام زۆرترین دابەزین كۆمەڵەی گەنجانی گرتبۆوە لە نێوان تەمەنی (١٥-٣٠) ساڵان دا، تێبینی خشتەی ژمارە (٢) بكە، هەروەها ئەم توێژینەوەیە ئاماژە دەكات بە دابەزینی رێژەكانی (شوو كردووەكان) لە چاو كۆی ئەوانەی كە لە تەمەنی (سك پڕیدان-الحمل) لە (٧٦٪) بۆ (٦١/٥٪) لە ماوەی ناوبراودا وە رێژەی دابەزین زۆر دیارە لە كۆمەڵەی گەنجان دا لە تەمەنی (١٥-٣٠) ساڵان.

*- مەبەست لە (پەیتی زاووزێ ی شاراوەو پەنهان): توانای تەواوەتی ئافرەتە لەسەر دانانی منداڵ لە ماوەی قۆناغەكانی مندالبووندا بەڵام (پەیتی زاووزێ ی چالاك) واتە ئەوەی كە ئافرەت دەیبێت بە راستی.

بروانە: عاطف محمد خلیفة: التحلیل الدیموغرافی للانجاب والاحلال) معهد الدراسات والبحوث الاحصائیة، جامعة القاهرة، ١٩٧٣، ل١.

(٨) شاكر خصباك: الاكراد، مطبعة الشفیق، بغداد، ١٩٧٢، ل ٧٩-٨١.

خشتەی ژمارە (٢)

ڕێژەی شووکردووەکان لە پارێزگای سلێمانی لە چاو کۆی گشتی ڕەگەزە مێیەکاندا لە (١٩٧٧-١٩٨٧)[٩]

کۆمەڵەکان	١٩٧٧	١٩٨٧	ڕێژەکانی گۆڕان
٢٠-١٥	٣٧/٩	٢٢/٧	١٥/٢
٢٥-٢٠	٧٤/٦	٥٦/٠	١٨/٦
٣٠-٢٥	٨٩/٥	٧٨/٢	١١/٣
٣٥-٣٠	٩٢ /٧	٨٦/٠	٦/٧
٤٠-٣٥	٩٢/٢	٨٨ /٦	٣/٦
٤٥/٤٠	٨٩/٥	٨٦/٦	٢/٩
٥٠-٤٥	٨٥/٦	٨٤/١	١/٥
ناوەند	٩١/٥	٨٨/٢	٣/٣

بێگومان دەرچوونی بەردەوامی دانیشتوانی هەرێم بۆ دەرەوەی نیشتمان ئایا لەڕێ ی (کۆچکردنەوە) بێ یان (کۆچ پێکردن) بەتایبەتی گەنجان هەروەك دەرمان خست کاریگەریی خۆی هەبووە لەسەر تێکراکانی (تەمەنی ژن هێنان و شوکردن، سن الزواج) وە لە کەمکردنەوەی (ڕێژەی شوکردوان) لە دەرئەنجامیشدا بۆ سەر ڕێژەی منداڵبوون (الانجاب) و کەمکردنەوەی، خشتەی ژمارە (٣)

ئاماژە دەکات بەوەی کە پارێزگای سلێمانی کەوتە بەر دابەزینی ئاشکرا لە ڕێژەی (ڕەگەزی نێرەکان)دا.

کە لە (١١٩) بۆ (١٠٣)ەوە دابەزی بۆ هەر (١٠٠) ڕەگەزی مێ لە ماوەی ساڵانی نێوان (١٩٧٧-١٩٨٧) دا وە زۆرترین دابەزین لە کۆمەڵەی گەنجان دا بوو لە تەمەنی (٢٠-٢٩) ساڵان، ئافرەتی بەسك و زا (خاوەن توانای زۆری زاووزێ) کە ژیانێکی هاوسەرایەتی خۆش

(٩) وزارة التخطيط: احصاء السكان لعام ١٩٧٧ ولعام١٩٨٧ پارێزگای سلێمانی.

بەسەرببات بۆ ماوەیەکی دوورو درێژو، زوو شو بکات هەلی منداڵبوونی زیاتری بۆ دەڕەخسێت لە چاو ئەو ئافرەتانەدا کە درەنگ شوو دەکەن یان لە مێردەکانیان دوور دەکەونەوە بە هۆی گەشتکردن و کارکردن و جەنگ و بەدیل گیران و مردن و قەیران و کێشە خێزانیەکانەوە.[١١]

خشتەی ژمارە (٣)

دانیشتوانی پارێزگای سلێمانی بە پێ ی جۆر و تەمەن[١٠]

کۆمەڵەی تەمەنەکان	ڕێژەکانی جۆر(١٩٧٧)	ڕێژەکانی جۆر (١٩٨٧)
١٩-١٥	٨٠/٨	١١٢/٧
٢٤-٢٠	١٧٠/١	٩٧/٥
٢٩-٢٥	١٤٤/٢	٦٢/٦
٣٤-٣٠	١٢٢/٢	٩٨/٣
پارێزگاکە	١١٨/٨	١٠٣/١

سەرباری ئەوانەی پێشەوە سیاسەتی دەوڵەت لە نەخشەکێشان دا بۆ گێڕانەوەی پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانی هەرێم لە ڕێی چاندنی ناوچە پەراوێز کراوەکانی باشووری هەرێمەوە بەهۆزو خێزانی عەرەب کە لە پارێزگاکانی ناوەڕاست و باشووری عێراقەوە هاتوون ڕۆڵی گەورەی هەبووە لە بەرزکردنەوەی ڕێژەکانی دانیشتوانی عەرەب لەسەر حسابی کورد، لەو زانیارییانەدا کە لە بەردەستدان لە دەرئەنجامەکانی سەرژمێرییەکانی دانیشتوانی عێراق هەر چەندە کەموکوریشی تیادایە، ئاماژە دەکەن بە بەرزبوونەوەی ڕێژەکانی دانیشتووانی عەرەب لە (٧١٪) ەوە لە ساڵی ١٩٤٧ دا بۆ زیاتر لە (٨٢٪) لە ساڵی (١٩٨٧) دا لە کۆی گشتی دانیشتوانی عێراق، بەرامبەر بە دابەزینی ڕێژەی کورد لە (١٩٪) بۆ (١٦/٥) لە هەمان ماوەدا. بڕوانە خشتەی ژمارە (٤) ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ڕەوشەکانی گەشەی دانیشتووانی عەرەب زۆر زیاتر بووە لە ڕەوشەکانی گەشەی دانیشتووانی کورد.

(١١) خليل اسماعیل محمد: ڕەوشەکانی پەیتی زاووزێ لە پارێزگای سلێمانیدا، گۆڤاری سەنتەری برایەتی، ژمارە ٢٧، ساڵی ١٩٩٩، سلێمانی ل ١٢٤.

(١٠) هەردوو سەر چاوەی پێشوو: پارێزگای سلێمانی.

خشتەی ژمارە (٤)

دابەشبوونی ڕێژەیی دانیشتووانی عەرەب و کورد لە عێراق دا (١٩٤٧-١٩٨٧)[١٢]

سالٌ	عەرەب ٪	کورد ٪
١٩٤٧	٧١/١	١٨/٧
١٩٥٧	٧٩/٢	١٦/٥
١٩٧٧	٨١/٨	١٦/١
١٩٨٧	٨٢/٣	١٦/٥

سەرەڕای گشت ئەو شتانەی کە بەسەر دانیشتووانی هەرێمی کوردستاندا هاتووە هێشتا دانیشتووانی هەرێم پارێزگاری دەکات بە بنکەیەکی فراوان لە مرۆڤە تەمەن بچووکەکانەوەکە بریتین لە گەنجینەیەك لە گەشەی دانیشتووان لە پاشەڕۆژدا بە تایبەتی کە ڕێژەی ئەو ڕەگەزە مێیانەی دەچنە ناو ئەم گەنجینەیەوە زۆر زیاترن لە وانەی کە لێی دەردەچن، ئەمەش هەلی فراوانتر دەڕەخسێنێ بۆ منداڵبوون (بەرهەم هێنانی منداڵ) هەروەها باش بوونی ئاستی ئابووری هەرێمی کوردستان لەم ساڵانەی دواییدا لەبەر ڕۆشنایی جێبەجێکردنی بڕیاری نەتەوە یەکگرتووەکانی ژمارە (٩٨٦) و جێگیربوونی باری سیاسی بوونە هۆی بەرز بوونەوەی ڕێژەی ژنهێنان و شووکردن و ژیانی هاوسەرایەتی و (هێنانەدی هەلی زۆرتر بۆ منداڵ بوون) واتە بەردەوامبوونی ڕێژەی گەشەکردنی دانیشتوان لە بەرز بوونەوەدا ئەمەش کۆمەڵێك هۆکارو نیشاندەری کۆمەڵایەتی بەهێز دەکات کە هانی زوو ژن هێنان و شووکردن و ژن زۆریی و ئارەزووی زۆرکردنی ژمارەی منداڵان دەدەن.

---

(١٢) الحكومة العراقية: احصاء السكان فى العراق لسنة ١٩٤٧، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٥٤

- حنا بطاطو، العراق من العهد العثمانى حتى قيام الجمهورية، ترجمة عفيف رزاز، بڤيروت.
- المجموعة الاحصائية لتسجيل السكان لسنة ١٩٥٧،بغداد ١٩٦٢، العراق.
- فەیسەڵ دەباغ: کوردو کەمە نەتەوایەتیەکانی تر، بەشی یەکەم، هەولێر، ١٩٩٣.
- بهاء بدرى حسين، مخطط تقسيم العراق، الجمعية الجغرافية العراقية، العدد ٢٨، لسنة ١٩٩٥، ل ١٠٢.

دەرئەنجامەکانی توێژینەوەکە:

١- ئەو گۆڕاوە سیاسیانەی کە هەرێمی کوردستانی عێراق بە خۆیەوە بینی ڕۆڵی خراپی هەبوو لە کۆسپ خستنە بەردەم ئاستەکانی گەشەی دانیشتوانی هەرێم بە تایبەتی لە ماوەی نیوەی دووەمی سەدەی رابردوودا.

٢- توێژینەوە دیمۆگرافیەکان بە بەردی گۆشەی دەرخستنی زۆر لە لایەنە ئابووریی و کۆمەڵایەتیەکانی دانیشتوانی هەرێم دادەنرێ کە بە قۆناغی (گواستنەوە)دا تێدەپەرێ و پێویستی بە پەرۆشیەکی زۆر هەیە لەسەر بەردەوامبوونی گەشەسەندنی دانیشتووان بە ڕێژەی بەرز لە سایەی چەشتنی زۆر لە شاڵاوەکانی (لەناو بردنی بە کۆمەڵ) و (ئەنفال کردن) بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتی پاکتاوی نەژادی (التطهير العرقى) لە هەرێم دا لەبەر ئەوە زیادکردنی منداڵ بوون ئەرکێکی نیشتمانی و نەتەوەییە پێکەوە زیاتر لەوەی کە بابەتێکی تاکە کەسی بێت.

٣- لەگەڵ ئەوەش دا کە دانیشتوانی هەرێمی کوردستانی عێراق کەوتە بەر کۆمەڵێك کارتێکەری خراپ لە ڕەوشەکانی گەشەی دانیشتوان دا بەڵام هێشتا هەرێم پارێزگاری دەکات بە توانا (خۆیی) و (بابەتی)یەکانیەوە. لە زیادکردنی ڕێژەکانی (بەپیتی-خصوبە) کە بریتییە لە مانەی خوارەوە:

- بەردەوامی بەرزبوونەوەی ڕێژەکانی لە دایك بوون.
- بەرزبوونەوەی ڕێژەی شووکردوان و لە بەرامبەردا نزمبوونەوەی ڕێژەی تەڵاق دان.
- باشبوونی ئاستی ئابووری دانیشتوان و ئارەزووکردنی بارودۆخە سیاسیەکان بەرەو سەقامگیریی کە هەلی باشتریان ڕەخساندووە بۆ منداڵبوون (بەرهەمهێنانی منداڵ).

پێشنیازەکان:

لە پێناو ئەوەی کە ئەم توێژینەوەیە بەشداری بکات لە دۆزینەوەی زەمینەیەکی گونجاودا بۆ پارێزگاریکردنی ڕەوشەکانی گەشەی دانیشتوانی هەرێم پێشنیازی ئەمانەی خوارەوە دەکرێ:

١-بەدیهێنانی دەستەبەریی (یاسایی-کۆمەڵایەتی):

دەبێتەهۆی جێبەجێکردنی داواکارییەکان و پێداویستییەکانی ئافرەتی کارکردوو لە گونجاندنی نێوان کارەکەی لە دەرەوەی ماڵ و منداڵبوونی و پەروەردەکردنی منداڵەکانی دا ئایا بە کەمکردنەوەی کات ژمێرەکانی کارکردن بێ بۆ ئافرەتی سك پڕ یان بەدابینکردنی هۆکارە پێویستەکان بۆ چاودێریکردنی منداڵان ئەرکی کەمکردنەوەی ساتەکانی کارکردن و دابینکردنی

هۆکارە پێویستەکانی چاودێریی کردنی منداڵانە بریتییە لە سووککردنی باری گرانی سەر شانی (ئافرەتی ناوماڵ و ئافرەتی کارمەند) لە فەرمانگە حکومیەکاندا پێکەوە.

٢-دروستکردن و دانانی دایەنگاو باخچەی ساوایان بە پێی گونجاوی قەوارەی دانیشتوان و دابەشبوونی جوگرافییان و دابینکردنی پێداویستییەکان بۆیان.

٣- ئاراستەکردنی هۆکارەکانی راگەیاندن لە هەرێم دا بۆ زیادکردنی بەشدارییان لە بەرزکردنەوەی ئاستی هۆشیاریی (کۆمەڵایەتی-نەتەوەیی) خێزان و رۆڵی خێزان لە دروستکردنی نەوەی دروست و پابەند، بەو بڕوایەی کە ئەم نەوە دروست و پابەندە سامانێکی نەتەوەیی و نیشتمانیە.

٤- گرنگیدان بە توێژینەوەکانی تایبەت بە دانیشتوان و کارکردن بۆ دانانی ناوەندەکانی دیمۆگرافی و بەستنەوەیان بە زانکۆکانی هەرێمەوە بە ئامانجی فراوان کردنی توێژینەوە و خوێندنە تایبەتەکان کە ئەم ئاراستانە دەگرنەوە لەگەڵ دانانی نەخشە و بەرنامەی پەیوەندیدار بە پەیوەندیی پێویست بە سیاسەتی دانیشتووانەوە.

شیکردنەوەی پێگەی شاڵاوەکانی ئەنفال لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا

پێشەکی:

عێراق هەر لە دەرچوونی بڕیاری کۆمەڵی نەتەوەکان (عصبەالامم) ەوە لە لکاندنی ویلایەتی موسڵ بە دەوڵەتی عێراقی نوێ وە تێکۆشاوە بۆ نەخشەکێشان لە پێناوی گێڕانەوەی پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانەکەیدا، ئەم تەوەرانەی خوارەوە وەرگیران وەك گۆڕەپان بۆ سیاسەتی عێراق لە بە عەرەبکردنی هەرێمی کوردستانی عێراقدا:

تەوەری جەزیرە.

تەوەری کەرکوك.

تەوەری ڕۆژهەڵاتی بەغداد.

ڕەوشەکانی ئەو سیاسەتە(بەعەرەبکردن) لە ڕووی خێرایی و گرتنەوەی سەرتاسەرییەوە بڵند بۆوە لە ماوەی نیوەی دووەمی سەدەی ڕابردوودا.

بە جۆرێ کە ئەو نەخشانە پەرەیان پێدرا بە پەیڕەوکردنی شێوازی زۆر کاریگەر و بازنە فراوان بە ئامانجی پاکتاوکردنی هەبوونی کوردو تواندنەوەی لە دەفری گەلی عەرەبی دا لە عێراق لە وانە:

- فراوانکردنی شاڵاوەکانی وێرانکردن و سوتاندنی دێهاتەکان و ڕاگواستنی دانیشتوانەکانیان تا گشت پارچەکانی هەرێم بگرێتەوە.
- دانانی پشتێنەیەکی ئاسایشی کە تیایدا ڕێگەنەدەدرا بە دانیشتن، بە درێژایی سنووری (عێراقی-تورکی) و (عێراقی –ئێرانی) و (عێراقی- سوری)
- ڕەوانەکردن و ناردنەوەی هەزاران لە کوردە فەیلییەکان لە عێراقەوە بەرەو دەرەوەی خاکی نیشتمان.
- بەکارهێنانی گشت جۆرەکانی چەك بە چەکی کۆکوژیشەوە لە دژی دانیشتووانە مەدەنیەکان.

- گۆڕانکاریی بەردەوام لە نەخشەی پێکهاتە کارگێڕییەکانی پارێزگاکانی هەرێمدا بەو شتانەی کە دەبنەهۆی پەلەکردن لە کارەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردندا.

ئینجا شاڵاوەکانی ئەنفال دەستیپێکرد تا ببێتە کۆتاهێنەرێکی شومی (نەخشەکێشانە ترسناکە پڕ مەترسییەکە) بۆ پاکتاوکردنی گەلی کورد لە ڕێی ئەم خاڵانەی خوارەوە:

کەمکردنەوەی قەوارەی کورد لە هەرێمی کوردستانی عێراق تا کەمترین ڕێژە.

گەمارۆدانی ناوەندە سەرەکیەکانی هەرێم بە ناوچە (قەدەغەکراوەکان) لە باکوورو ڕۆژهەڵات دا بە (کۆمەڵگا عەرەبیەکان) لە باشوورو ڕۆژئاوای وڵاتدا.

تواندنەوەی پاشماوەی دانیشتوانی هەرێم لە دەفری گەلی عەرەبیدا لە پێناو بەدەستهێنانی دروشمی عێراقی دێریندا کە دەڵێ (عێراق بەشێکە لە نیشتمانی عەرەبی، وە گەلی عێراقیش بەشێکە لە نەتەوەی عەرەب).

ئەم توێژینەوەیە تێدەکۆشێ بۆ بە دیارخستنی (نەخشەی پاکتاوکردنی گەلی کورد لە هەرێمی کوردستانی عێراق)دا لە ڕێی توێژینەوەی پێگە جوگرافیەکانی شاڵاوەکانی ئەنفالەوە بە لە بەر چاوگرتنەی کە ئەم توێژینەوەیە دوا وێستگەیە لەو نەخشەیەدا. لەگەڵ ئەو دەرئەنجامانەدا کە لێوەی دەرهاویشتە بوون.

سەرەتای کۆتایی (بداية النهاية)

شاڵاوەکانی ئەنفال لە دایکبووی ڕۆژی خۆیان نەبوون واتە (دەم و دەست نەبوون) بەڵکو بەشێك بوو لە نەخشەیەك بۆ کۆتایی هێنان بەکورد وەکو گەلێك کە بوونی (خۆی)و (بەرەو پێشچوونەکانی خۆی) هەیە، وە قۆناغ دوای قۆناغ جێبەجێ کراو بە شێوازێك کە گونجاو بێت لەگەڵ هەر قۆناغێکدا، هەڵبەت ڕێکەوتنی جەزائیری نێوان عێراق و ئێران لە ساڵی (١٩٧٥) دا لە گرنگترین ئەو هەلانە (فرسەتانە) بوو بۆ جێبەجێکردنی نەخشەی ناوبراو لەبەر ئەوە هەر زوو حکومەتی عێراقی تێکۆشا بۆ جێبەجێکردنی پێکهێنانی (پشتێنەیەکی ئاسایشی) بە درێژایی سنووری (عێراق) لەگەڵ (ئێران و تورکیا و سوریادا) کە درێژ دەبێتەوە بۆ ناو خاکی هەرێمی کوردستان بە بڕی (٣٠کم) زیاتر لە هەندێك شوێن دا، تەواوی ئەم ناوچەیە چۆڵکرا لە دانیشتووان و ڕاگواستران بۆ پارێزگاکانی ناوەڕاست و باشووری عێراق.[1]

(١) کنعان مکیە، کیف تتصاعد القسوة، گۆڤاری ئەنفال، ژمارە، ١، ٢٠٠١ سلێمانی، ل ١٤٨.

سەرەڕای ناڕەزاییە نێودەوڵەتییەکان، حکومەتی عێراقی بەردەوام بوو لە جێبەجێکردنی ئەم پرۆژەیەدا لەم ساڵانەی دواییدا[٢]

وە رۆژنامەی (الثورة) ی فەرمی لە عێراق دا ئاماژەی کرد بەوەی کە لە هاوینی ساڵی (١٩٧٨) دا (٥٠٠) دێ لە سنووری پارێزگای سلێمانی راگواستران لە ماوەی تەنها (٢) مانگ دا وە درێژەی پێدا کە ئەم جۆرە کارو کردارانە شۆڕشی دیموگرافی بوو بەرپاکرا،[٣]وە (عەلی حەسەن مەجید) بەرپرسی (ئەنفالەکان) جەختی لەسەر ئەوە کردەوە کە (پاش تەواوکردنی شاڵاوەکانی راگواستن، هەڵدەستین بە هێرش کردنە سەریان لە هەموو لایەکەوە، وە دەست دەکەین بە لێدانیان لە ناو شوێنەکانیان دا و سەنگەرەکانیان دا بە پێی نەخشەیەکی سەربازی)،[٤]کە لە وانەیە مەبەست لەمە شاڵاوەکانی ئەنفال بووبێت.

وە لە دیارترین ئامانجەکانی شاڵاوەکانی ئەنفال ئەمانەی خوارەوە بوون:

دانانی کۆتایی بۆ بزوتنەوەی کوردی لە هەرێمی کوردستانی عێراق دا.

بەرتەسککردەوەی هەبوونی کورد بۆ کەمترین رێژەی چاوەڕوان کراو.

تەواو جێبەجێکردنی شاڵاوەکانی بە عەرەبکردنی هەرێم.

کارکردن بۆ تواندنەوەی پاشماوەی کورد لە دەفری (گەلی عەرەبی) دا لە عێراق.[٥]

لەوەی پێشەوە دەکرێ بووترێت شاڵاوەکانی ئەنفال بریتییە لە دەرئەنجامەکانی نەخشە کێشانێکی بە بەرنامەی پێشتر، کەچەند ساڵانێك پێش جێبەجێکردنی ئامادە کراوە[٦]

کردارەکانی راگواستن و کۆکردنەوەی دانیشتووانی هەرێم لە شارە (گەورەکان)و (کۆمەڵگا زۆرە ملێ کان)دا و پاکتاوکردنی (هەزاران بەرزانی)و ناردنەوە و راوە دونانی بە کۆمەڵی

(٢) مصطفى الانصارى، عمليات التهجير في العراق، المركز الوثائقي لحقوق الانسان فى العراق، سنه ١٩٩١، لندن، ل ٩٤.

(٣) كنعان مكيه، كيف تتصاعد القسوه، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٤٩و١٥٣.

(٤) دلاوەر عثمان: تۆماری دەنگ بۆ ئاخاوتنەکانی علی حسن مجید، گۆڤاری ئەنفال، سەرچاوەی پێشوو. ل١٧.

(٥) عەباس هەمزە، جینوساید کارەساتی کورد، گۆڤاری یاسا ژمارە ٤، ١٩٩٤ هەولێر، ل ٢٣٦، هەروەها: باوکی ناز ئەنفال و کاریگەریی لەسەر لایەنی کۆمەڵایەتی گەلی کورد، کوردستانی نوێ (رەهەندە کۆمەڵایەتیەکانی تاوانی ئەنفال)، ژمارە ٤٢١، ٢٥/ ٦/ ١٩٩٣.

(٦) یوسف معروف دزەیی، رەهەندە کۆمەڵایەتیەکانی تاوانی ئەنفال نامەی ماستەر لە کۆمەڵناسیدا، زانکۆی سەلاحەدین، ٢٠٠٠ هەولێر، ل ٥٣.

(کوردە فەیلی یەکان) بە سەرەتایەك دادەنرێ بۆ ئەنفالەکان. یان ئەڵقەیەك بوو لە زنجیرەیەك لەو تاوانانەی کە مەبەستیان بوونی گەلی کورد بوو هەر لە سەرەتای دروستبوونی دەوڵەتی عێراقیەوە تا ئەمڕۆ.[٧]وە لە نیسانی ساڵی (١٩٨٧) دەوە(٤٠) چڵ هێرشی کیمیاوی تۆمار کرا لە ماوەی ساڵ و نیوێکدا، ئەمەش بەڵگەیەکی تری سەرەتای شاڵاوەکانی ئەنفالە لە کاتێکدا وێرانکردن و لە ناوبردنی دێهاتەکان لە قۆناغی یەکەمدا زیاتر ناوچەکانی نزیك رێگا گشتیەکانی گرتەوە کە دەکەوتنە ژێر دەسەڵاتی حکومەتەوە، بەڵام شاڵاوەکانی ئەنفال زیاتر دانیشتوانی ئەو دێهاتانەی گرتەوە کە کەوتبوونە ناوچە شاخاوییەکانەوەیان ئەو شوێنانەوە کەبە سەختی مرۆڤ دەیان گاتێ[٨] وە هەڵبەت ئەو سەدان هەزار کوژراو و زیاتر لەم ژمارەش بریندار و بێ سەرو شوێنکراو و دیلانەی کە عێراق لە دەستیدان لە ماوەی ساڵانی جەنگەکەی لەگەڵ (ئێران) دا لە ساڵانی (١٩٨٠-١٩٨٨) دا بوونە هاندەر بۆ حکومەتی عێراقی بۆ ئەنجامدانی کاری لەم شێوەیە (کوشتارو بێ سەرو شوێن کردن) بەرامبەر بە گەلی کورد بە ئامانجی کار تێکردنی رێژەکانی گەشە (زۆر بوون) ی گەلی کورد بە تایبەتی کە ئافرەتی کورد بە خاوەن پەیتییەکی زاووزێی زۆر بەرز دەناسرێت.[٩]

جوگرافیای شاڵاوەکانی ئەنفال

لە سایەی کارلێکەکانی جەنگی (عێراقی-ئێرانی) دا رژێمی عێراقی بڕیاری دا پەلە بکات لە جێبەجێکردنی نەخشەی کۆتایی هێنان بە کێشەی کوردی لە عێراقدا وە بۆ ئەم مەبەستە هیچ رێگایەکی نەدۆزییەوە جگە لە (پاکتاو کردنی هەبوونی کورد) نەبێت ئەمەش لە رێی بەرتەسککردنەوەی هەبوونی کورد و لاواز کردنی رۆڵی کورد و تواندنەوەی لە دەفری کۆمەڵگای عەرەبیدا لە عێراق لە دەرئەنجامدا نەخشەکە بریتی بوو لە دانانی (ناوچەی دابڕکەر) لە نێوان ئەو شوێنانەدا (لایانەدا)کە دەکەونە ژێر (دەسەڵاتی حکومەتی) ناوەندیی و نێوان ئەو شوێنانەدا کە (سەرکردایەتیە کوردییەکانی) تیادایە، بەتایبەتی لە بەهاری ساڵی (١٩٨٧) دا، وە نەخشەی بزوتنەوە سەربازییەکانی بۆ کێشرا و کاتی تەرخانکراوی بۆ دانرا.

(٧) هەمان سەرچاوە ل ٣٧ و ٢٠٩.

(٨) ميدل ايست ووج: التطهير العرقي في العراق (كردستان) ترجمة د. رزگار، مطبعة خەبات، دهۆك، ١٩٩٩، ل ٥٤.

(٩) شاكر خصباك، العراق الشمالي، بغداد، مطبعة شفيق، ١٩٧٣، ل ٢٥٠.

و حکومەت دەستی کرد بە دانانی زۆر لەو فـەرمان و بڕیارارانـەی کـە پەیوەندیـدارن بـەم نەخشەیەوە لە وانە:[١٠]

١- فەرمانە کۆمارییەکان کە پەیوەندییان هەیە بە نەخشەی پێکهاتـە کارگێڕییەکانـەوە لە ناوچەی چالاکیە سەربازییەکاندا.

٢- دەرکردنی بڕیار بـە راگواسـتنی دێهاتـەکان و کۆکردنـەوەی دانیـشتووانەکانیان لـە سەربازگە تایبەتەکاندا.

٣- دەرکردنی بڕیار لەسەر رێگرتن و نەهێشتنی کشتوکاڵ کردن و پەروەردەکردنی ئـاژەڵ لە ناوچە قەدەغەکراوەکاندا (المناطق المحرمـة)وە رێگە نەدان بە بوونی مرۆڤ لـەو شـوێنانەدا بـە هیچ جۆرێ.

٤- بەکارهێنانی چەکی قەدەغەکراوی نێودەوڵەتی بۆ لە ناوبردنی دانیشتووان بەکۆمەڵ.

٥- بڕیاردان لەسەر دەسـت بـە سـەراگرتن و بـە تـاڵانبردنی کـەل وپـەل و سـامانەکانی دانیشتوانە راگواستراوەکان لەگەڵ ئەوەشدا کە قۆناغەکانی یەکەمی شاڵاوەکانی ئەنفال سـەرەتا بە گەمارۆدانێ دەستیپێکرد کە چەند هەفتەیەکی خایاند پاشـان سـوپا رێگـای خـۆی کـردەوە بەرەو دێهاتەکانی هەرێم بە لابردنی گشت کۆسپەکان یەك لە دوای یەك بە زۆرتـرین خێرایـی و کەمترین زیان.[١١]

توێژەران وا راهاتبوون کە شاڵاوەکانی ئەنفال دابەش بکەن بۆ چەند قۆناغێـك کـە تـەوەری جیاجیای لە خـۆ گرتبـوو لـە لای بـاکوورەوە ناوچـەکانی بەرزاییـەکانی (قەنـدیل، شـەقڵاوە، سەلاحەدین) ی گرتبۆوە تا دەگاتە لای باشوور بەرەو ناوچەکانی (کەلار، کفری، دوزخورماتوو) وە بە درێژایی (ناوچەی قەدەغە کراو) ی سەر سـنووری (عێـراق-ئێـران) لـە رۆژهەڵاتـەوە تـا دەگاتە ئەو رێگا گشتی یەی کە هەر یەکە لە شاڵاوەکانی (هەولێر، کـەرکوك، دوزخورمـاتوو) بە یەك دەگەیەنێت لـە رۆژئـاواوە بـەرەو (ناوچـەی بادینـان) کـە بـە زۆری ناوچـە شـاخاوییە سەختەکانی دەگرتەوە کە ناوچەیەکی گەمارۆ دراوبوو لە نێوان (رووباری دیجلـە) لـە رۆژئـاواوە ونێوان سنووری (عێراق-ئێران) لە رۆژهەڵاتەوە وە سنووری (عێراق- تورکیـا) لـە بـاکوورەوە، تەماشای نەخشەی ژمارە (١٠) بکە.

---

(١٠) وزارة العدل، مجلة الوقائع العراقية، بغداد، العددان: ٣١٥٩-٣١٦٠، ٢٠/ ٧/ ١٩٨٧، ٢٧/ ٧/ ١٩٨٧.

(١١) میدل ایست ووج، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٦.

نەخشەی ژمارە (١٠)

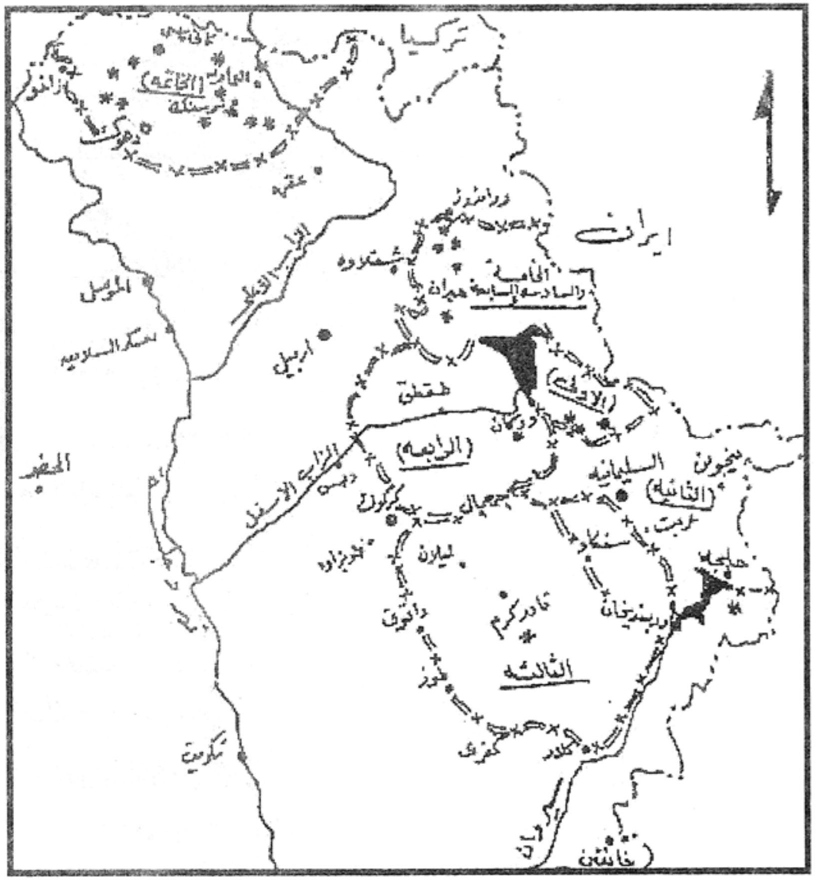

شوێنەکانی پرۆسەی ئەنفال

جێبەجێکردنی نەخشەکە دەستیپێکرد بە دانانی هێڵی سوور لە نێوان ئەو ناوچانەدا کە دەکەوتنە ژێر (دەسەلاٚتی رژێمەوە)، وە ئەو ناوچانەی کە دەکەوتنە ژێر (دەسەلاٚتی شۆڕشی کوردەوە)، وەك سەرەتایەك بۆ هێرشبردن و وێرانکردنی گشت دێ کۆمەڵگا مرۆییەکان و کۆکردنەوەی دانیشتوانەکانیان لە جێگای تایبەتی نهێنی دا بە ئامانجی لە ناو بردنیان و پاکتاو کردنیان[١٢].

وە توێژەران جیاوازن لە دیاریکردنی (سەرەتا) و (کۆتا)ی شالاٚوەکانی ئەنفالەکان هەروەك چۆن جیاوازن لە دیاریکردنی (قۆناغەکانیدا) لەگەڵ ئەوەش دا کۆکن لەسەر ئەوەی کە ئەم شالاٚوانە درێژەی کێشا لە نێوان هەردوو مانگی (شوبات-ئەیلول)ی ساڵی (١٩٨٨)، کە حکومەتی عێراقی پاش ئەوە لێبووردنی گشتی راگەیاند لە (١٩٨٨/٩/٦) دا، جێگای سەرنجە کە (٢٣ ی شوبات) لای زۆر کەس بە سەرەتای شالاٚوەکانی ئەنفال دادەنرێت، بەلاٚم سوپای عێراقی پێش ئەم رێکەوتە خۆی بۆ ئامادەکرد بە شێوەی ناردنی دەستەی پشکنەران بۆ ناوچەکان و کۆکردنەوەی زانیاری پێویست، لە پێشەوە ئاماژەی پێکرا کە نەخشەکێشان بۆ ئەم جۆرە شالاٚوانە دەستکرا بە جێبەجێکردنی هەر لە سەرەتاکانی ساڵی (١٩٨٨) ەوە وە شوێنەکە لە رووی جوگرافییەوە بەم تەوەرانەی خوارەوە دیاری کرا:

١-تەوەری باکووری رێگای گشتی کە پارێزگای (کەرکوك) دەبەستێت بەهەر یەکە لە (سلێمانی)و (چەمچەماڵ)ەوە.

٢- تەوەری باشووری رێگای ناوبراو کە بە رێگای گشتی نێوان (کەلار) و (کفری) کۆتایی دێت.

٣- تەوەری ناوچەی بادینان وە ماوەیەکی دیاریکراو تەرخان کرا کە (٥ ساڵ) بوو وە تەنها بۆ پاکتاوکردنی دانیشتووانی ئەو ناوچانەی کە شالاٚوەکانی ئەنفال دەیانگرێتەوە نەبوو بەڵکو بۆ بە دواداچوونی ئەوانەش بوو کە لە شالاٚوەکە رزگاریان دەبوو لە رێی سنووری تورکیاو ئێرانەوە[١٣]

دەکرێ هەشت (٨) قۆناغ دیاری بکرێ کە نەخشەی بۆ کێشرا لەو ماوە تەرخانکراوەدا لەسەر بنەمای (پێگە جوگرافیەکان) کە شالاٚوەکانی ئەنفال دەیگرتنەوە لەگەڵ خۆ ئامادەکردنەکان و خۆ پڕچەك کردنەسەربازییەکان لە لایەك وەئەو خەسڵەتانەی کە شالاٚوەکانی پێی دەناسرایەوە لە لایەکی تر.

---

(١٢) یوسف معروف دزەیی، سەرچاوەی پێشوو، ل، ٥٣-٥٤

(١٣) میدل ایست ووج، ص ٥١٤.

نەخشەی ژمارە (١١)

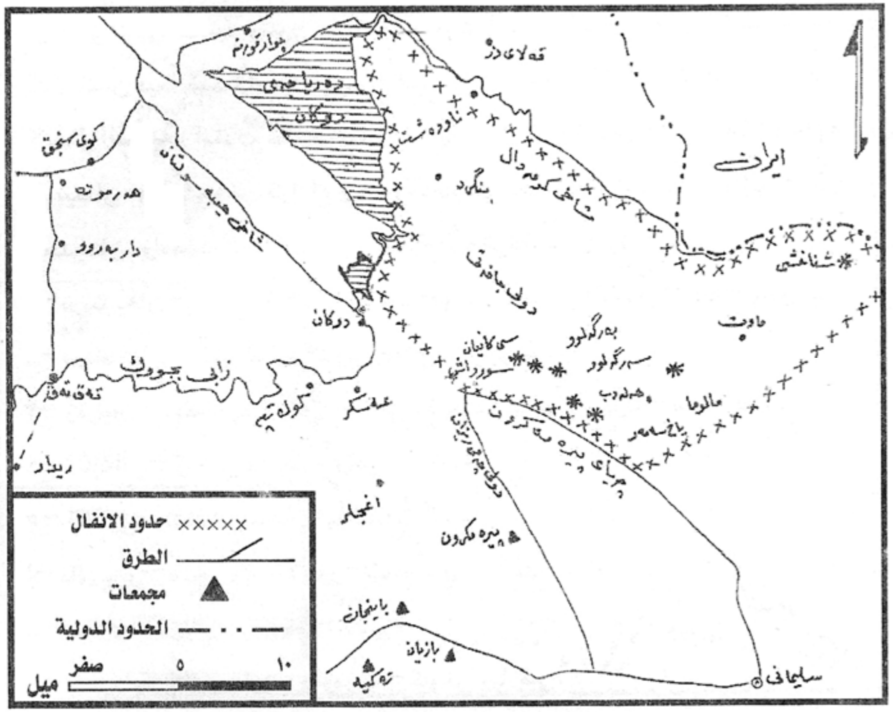

شالاٚوەکانی ئەنفالی یەکەم

ئەنفالی یەکەم:

سوسەی پێش لەشکرەکانی عێراق (طلائع) و سەرکردایەتی جاشەکان (خۆ فروشەکان) پێکەوە دەستیان کرد بە هێرش بەرەو ناوچەکانی جێبەجێکردنی کارەکان شاڵاوەکان لە هەژدە لەسەر نۆزدەی شوباتی ساڵی (١٩٨٨)وە نەخشەی کارەکان تەوەری (گوێر، گۆیژە، رێگای سورداش، دەشتی مەرگە، کارێزە) ی گرتەوە سوپا ناوچەی ئەم جوڵانەوانەی دابڕی لە ناوچە رۆژهەڵاتیەکانی هەرێم وە هێڵی بەرەی جوڵانەوەکان بەماوەی (٤٠ میل) درێژەی کێشا لە شارەدێیَ (بنگرد)ەوە لە لای روژهەڵاتی دەریاچەی (دوکان)ەوە بە ئاراستەی پارێزگای (سلێمانی) و (ماوات) و (چوارتا)وە رۆژی (٢٣)ی شوباتی ساڵی ١٩٨٨ بە کاتی هێرشی گشتی بەربڵاوی سوپای عێراقی دادەنرێ لەسەر ناوچەی (دۆڵی) جافایەتی، دوکان، بنگرد، سلێمانی، وە تەوەرەکانی بەم شێوەیەی خوارەوە بوو تەماشای نەخشەی ژمارە (١١) بکە:

١- تەوەری(کارێزە-گاپیڵۆن)وە لەوێوە ئەم لقانەشی لێبۆوە:
- گەردی-شارە دێ.
- باڵخ-وولاخ لو- کۆجار.

-شاخی خەجە لەرزۆك.

٢- تەوەری (دۆڵە رووت، قزلەر)وە دوو لقی لێبۆوە:

-شاخی باخیان،لوتەی جابەر.

-شاخی پشتێ.

٣-تەوەری رێگای (سورداش،زێوێ).

٤- تەوەری رێگای (سورداش، کانی شۆك، قولەپشتێن، قولە سەوزە، کانی سپیلك، شەدەڵە).

٥-تەوەری رێگای (دوکان، قەمچۆغە، سەرمۆرد).

٦-تەوەری رێگای (دوکان، سورداشی کۆن، دابان، شەدەڵە).

٧-تەوەری رێگای (بنگرد، هەنجیرە، شار سستێن، هەوارە بەرزە).

٨- تەوەری (قەرە سەرد، قەلە پاشا، کلاوسپی).

٩- تەوەری (بنگرد، ناوژی، چنارە، سیروان، کانی بی).

شاڵاوەکانی ئەم ئەنفالی یەکەمە بووە هۆی کۆچی بە کۆمەڵی دانیشتووانەکان بە ئاراستەی (سنووری ئێرانی) دا لە ژێر باری شەپۆلەکانی سەرماو سۆڵەو بەفردا کە ئەمەش بووە هۆی

مردنی زۆر کەس لەم دانیشتووانانە بە تایبەتی منداڵان و تەمەن گەورەکان (پیرەکان) وە گشت ئەوانەش کە بە دیل گیران لە پیاوان و گەنجان پاکتاوکران و کۆتایی بە ژیانیان هێنرا[١٤].

ئەنفالی دووەم:

شاڵاوەکانی ئەنفالی دووەم درێژەی کێشا لەماوەی نێوان (١٩٨٨/٣/١٢) تا (١٩٨٨/٤/١) کە دۆڵی قەرەداغ و جافایەتی گۆڕەپانەکەی بوو، لە (بازیان) ەوە دەستی پێکرد تا قەرەداغ و دەربەندیخان وە شاڵاوەکە ئەم تەوەرانەی خوارەوەی لە خۆ گرتبوو بڕوانە نەخشەی ژمارە (١٢).

١-تەوەری (دەربەندیخان، جرجە قەڵا، شاخە زەرد، هۆمەر مەلا، بەلەجار، تەکیە، سێوسێنان).

٢- تەوەری (کانی سارد، باوە خوشین، سێوسێنان).

٣- تەوەری (زەڕایین، دیسکەرە، بالول، کانی هەنجیرە، شاخی سێولە، سێوسێنان).

٤- تەوەری (سلێمانی، زڕگوێز، دارەڕەش، قەرەداغ).

٥- تەوەری (ئەڵڵایی) وە ئەم لقانەشی گرتەوە:

- ناڵی بڕاو، هەنجیرە، باڵاجۆ، شێخ بەدەل، دەربەند سوتاو.

-هالەی سەرچاو، خێوەتە، دێلێژە.

-قوشقایە، کانی شایی، دەرمزیار، کاوانی و بارەیی.

٦-تەوەری دەربەندی بازیان راست بە سەرشاخ دا تا سەر دەربەندی باسەرە.

٧-تەوەری (چەمچەماڵ، مەلا حسێن، دەربەند باسەرە و ژاڵە).

٨- تەوەری (سەنگاو، هەنارە، شاخی سەگرمە، جافەران، قەرەداغ).

لێرە دەردەکەوێ کە (دۆڵی قەرەداغ) گۆڕەپانی سەرەکی بووە بۆ ئەم شاڵاوی ئەنفالە، ئەوەی جێگای سەرنجە ئەو هاوڵاتیانەی بە ئاراستەی باکوور بەرەو (پارێزگای سلێمانی) هەڵهاتن توانیان رزگاریان ببێ لە بەدیل گیران بەڵام ئەوانەی کە بەرەو ئاراستەی باشوور (بەرەو ناوچەی گەرمیان) رایان کردبوو بەدیل گیران و تا ئێستاش چارەنووسیان نادیارە.[١٥]

---

(١٤) یوسف معروف دزەیی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٦٣.

(١٥) هەمان سەرچاوە، ل ٧٠.

نەخشەی ژمارە (١٢)

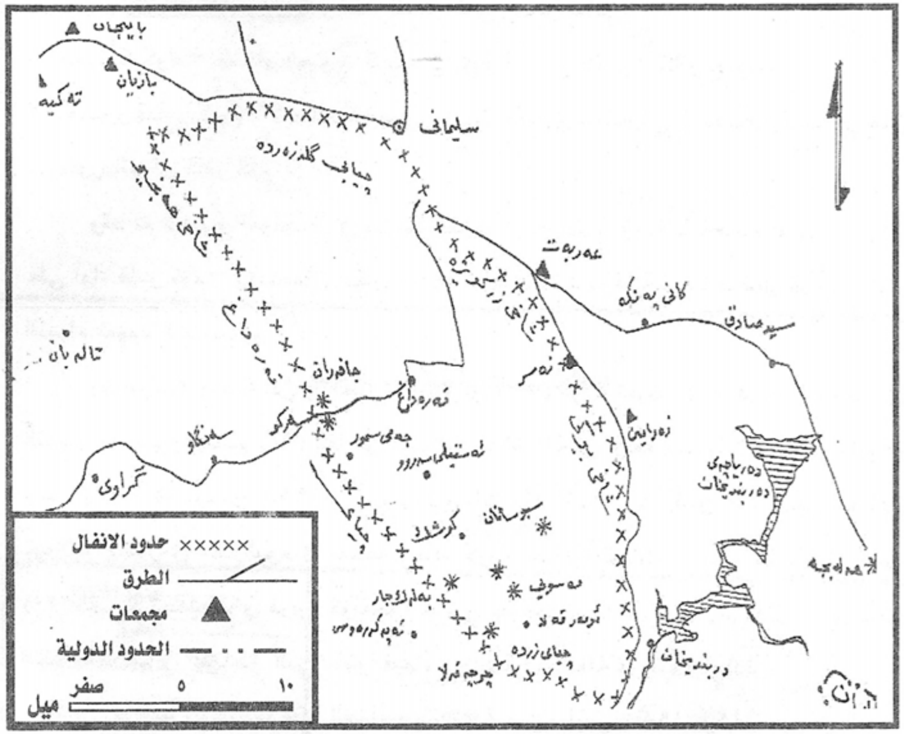

شالاوەکانی ئەنفالی دووەم

ئەنفالی سێهەم:

ئەم شالاوەش ماوەی نێوان (٧-٢٠)ی نیسانی ساڵی (١٩٨٨)ی خایاند کە تیایدا ناوچەی گەرمیان کەوتە بەر فراوانترین و دڕندانەترین شالاوەکانی ئەنفال لە نێوان ڕێگای گشتی کە (کەرکوك و چەمچەماڵ و سلێمانی) دەبەستێت بەیەکەوە لە لای باکوورەوە، وە ڕێگای گشتی کە هەر یەکە لە (کفری وکەلار و بیباز) دەبەستێت پێکەوە لە لای باشوورەوە بڕوانە هەردوو نەخشەی (١٣ و ١٤).

دەکرێت دیارترین تەوەرەکانی ئەم شالاوە بەم شێوەیەی خوارەوە دیاری بکرێن:

١-تەوەری (کەرکوك-سەنگاو) باشووری گەرمیان تا ناوچەکانی (کفری و کەلار) لە لای باشوورەوە.

٢-تەوەری (قادر کەرەم) باکووری ناوچەی گەرمیان کە هەردوو عەشیرەتی (زەنگەنە و جەباری) دەگرتەوە هەر لە قادر کەرەم تا دوزخورماتوو،

هاوڵاتیان کۆکرانەوە لە ناوچەی جوڵانەوە سەربازییەکان دا لە خاڵی دیاریکراوی جیاجیادا لە هەرە گرنگەکان (لەیلان، علی ئاوا، قادر کەرەم، چەمچەماڵ) پاشان گواسترانەوە بۆ (بەندیخانە کاتیەکان) وە پیاوان لە ئافرەتان جیا کرانەوە وەك سەرەتایەك بۆ پاکتاو کردنیان.[١٦]

لە توێژینەوەیەکی تایبەت بە ئەنفالەکان دا، دەرکەوت کە (٥٠٠) دێ کەوتنە بەر شالاوی وێرانکردن و ڕاگواستن لەم قۆناغەدا کە نزیکەی (٣٠٠٠٠)سی هەزار کەس بوون لە دانیشتوان جگە لە چوار شارۆچکە کە (ناوەندی کارگێڕیی) بوون، ئەمەش لە بەرواری (١٤/ نیسان /١٩٨٨) دا[١٧]بوو وە زانیارییەکانی (C.O.A.V.R.) جەخت دەوکەنەوە لەسەر ئەوەی کە ژمارەی ئەو کەسانەی شالاوەکانی ئەنفالەکان گرتنیەوە لە ناوچەکانی (قادر کەرەم، سەنگاو، تیلاکۆ، بیباز) دا زیاتر لە (٢٠٠٠٠) بیست هەزار کەس دەبوون لە دێهاتەکانی (گوڵە جۆ، حاجی حەمەجان، ملە سوورە) دا کۆکرانەوە و هیچ شتێکیان لێ نەدۆزرایەوە تەنها پارچەی جل و بەرگەکانیان نەبێت لەو شوێنانە دا کەتیایاندا کران بە ژێر خاکەوە بە تایبەتی لە ناوچەی (قۆرە توو-مەیدان)دا.[١٨]

---

(١٦) میدل ایست ووچ، ل ٢١٦.

(١٧) یوسف معروف دزەیی، ل ١١٣.

(١٨) زیاد عبدالرحمن، تونی مەرگ، هێرشەکانی ئەنفال- شبكة الموت، حملات الانفال. ل ٨.

نەخشەی ژمارە (١٣)

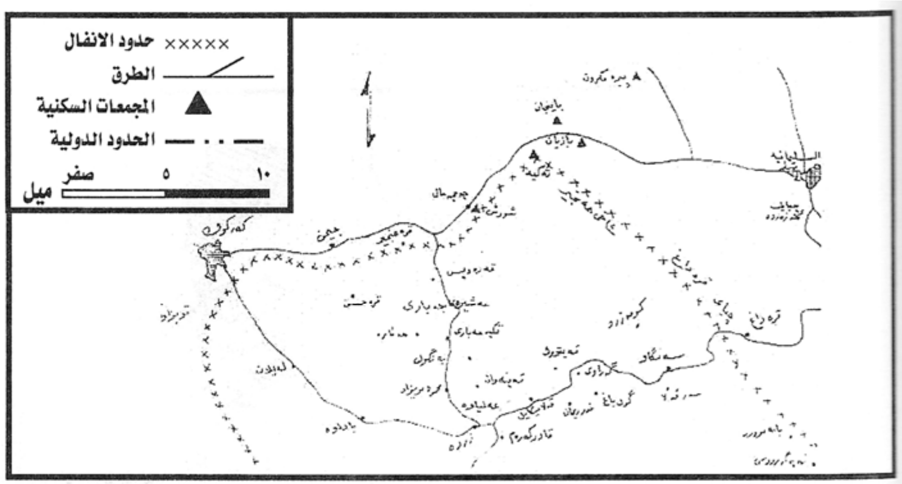

شاڵاوەکانی ئەنفالی سێیەم (گەرمیان)

نەخشەی ژمارە (١٤)

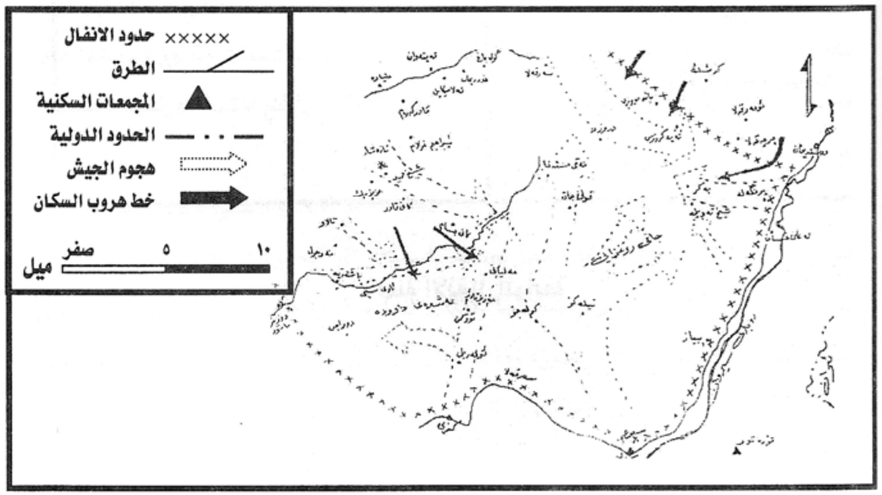

شاڵاوەکانی ئەنفالی چوارەم

ئەنفالی چوارەم:

ئەم شاڵاوە ماوەی (٣-٨ی) مایسی **١٩٨٨** ی خایاند وە دۆڵی (زاب) ی خواروو شانۆکەی بوو، کارە سەربازییەکان ناوچەیەکی فراوانی گرتەوە لە باکووری ئەو ڕێگا گشتییەوە کە هەردوو شاری (کەرکوک و سلێمانی) دەبەستێت بە یەکەوە، وەلە باشووری ڕێگای نێوان هەریەکە لە (کۆیە-دەریاچەی دوکان)ەوە کە بریتین لە: (ناوچەکانی شوان، شێخ بزێنی، دەشتی کۆیە، تەق تەق) تەماشای نەخشەی ژمارە (١٥) بکە.

وە نزیکەی (٢٣٢) دێ و کۆمەڵگای نیشتەجێ کەوتنە بەر شاڵاوی ئەنفال کردنی چوارەم وە بەم شێوەیەی خوارەوە:

خشتەی ژمارە (١)

ئەو دێهاتانەی کە کەوتنە بەر شاڵاوی ئەنفالی چوارەم(١٩)

ناوچە	ژمارەی دێ
ئاغجەلەر	٧٥
شوان	٦١
تەق تەق	٧٢
کۆیە	٢٤
کۆی گشتی	٢٣٢

شاڵاوی ئەنفالی چوارەم بووە هۆی بێ سەرو شوێنکردنی هەزاران کەس لە دانیشتوانی (شانۆی ئەنفالی ناوبراو) پاش ئەوەی کۆکرانەوە لە بەندیخانە کاتیەکان دا کە بەندیخانەی (عەرموتە) بوو لە نزیك ناوچەی (کۆیە-تەکیە) لە ڕۆژهەڵاتی چەمچەماڵەوە وە شارۆچکەی تەق تەق خۆی پێش ئەوەی هەموویان پاکتاو بکرێن (بە تەواوی لە ناو ببرێن).

(19) Shorsh,M,Rasol , satics of Atrocities in Iraq , Kurdistan U.S.A, 1990 P.

نەخشەی ژمارە (١٥)

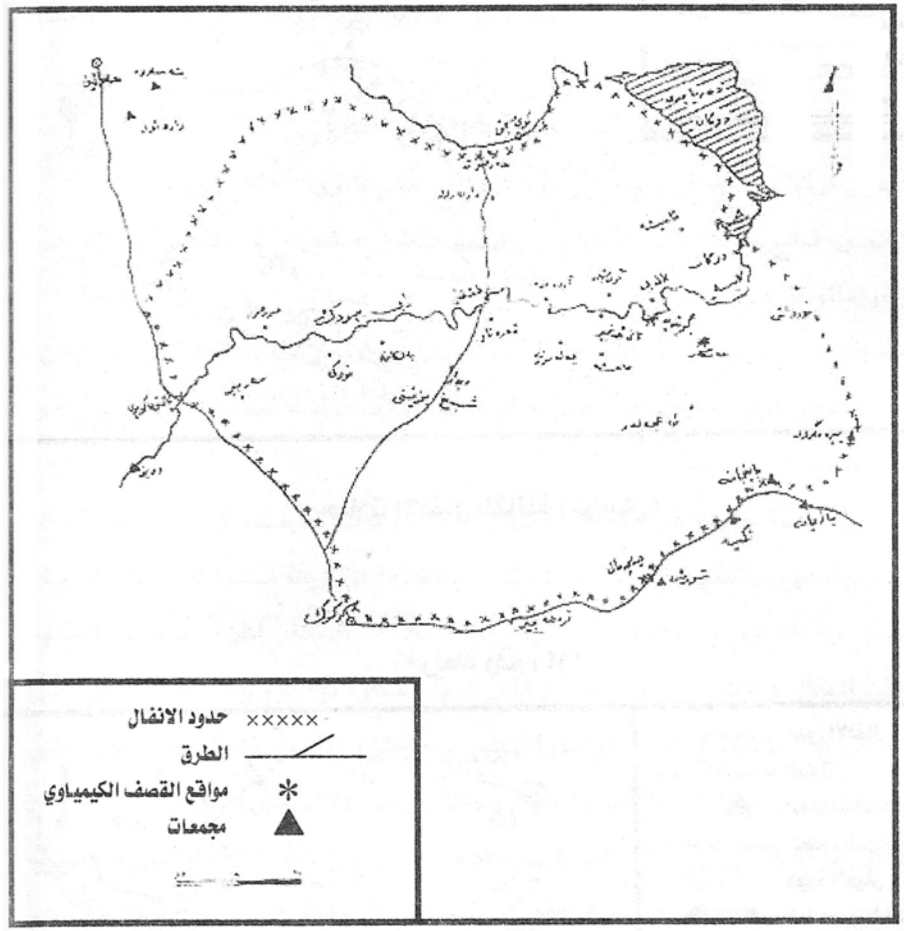

شاڵاوەکانی ئەنفالی چوارەم

ئەنفالی پێنجەم و شەشەم و حەوتەم:

ئەو ئەنفالە چەندین شاڵاوی گرتەوە لە ماوەی هەردوو مانگی تەموز و ئابی ساڵی (١٩٨٨)، لەم ماوەیە دا شاڵاوەکان زیاتر لە جارێك راگیران بە هۆی سروشتی زەوییە سەختەکان و بەرگریی توندەوە لەبەر ئەوە هەندێك دا بەشی دەکەن بۆ سێ شاڵاوی جیا کە ژمارەی (٥ , ٦ , ٧) یان وەرگرت, تەوەرێکی فراوانی گرتەوە هەر لە بەرزاییەکانی (پیرمام)ەوە بە ئاراستەی [شەقلاوە _ حەریر _ رەواندز] تا دەگاتە زنجیرە بەرزاییەکانی (قەندیل) لە باکووری دەریاچەی (دوکان)ەوە تەماشای نەخشەی ژمارە (١٦) بکە.

نەخشەی ژمارە (١٦)

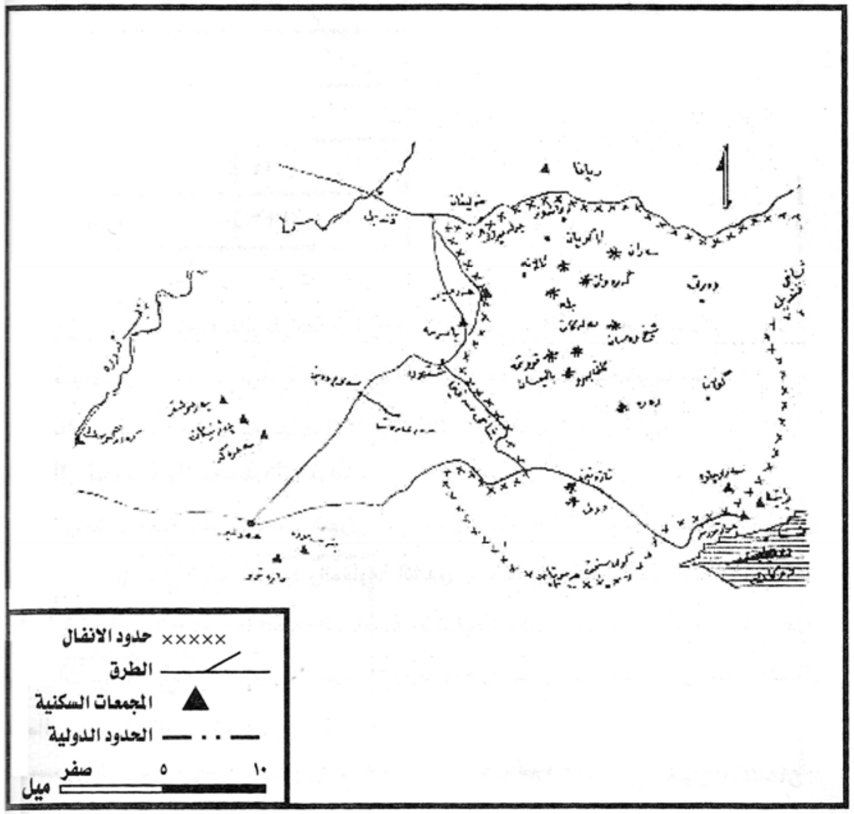

شالاوەکانی ئەنفال (٥، ٦، ٧)

شالاوی ئەنفالی پێنجەم لە (٥/٢٣) تا(١٩٨٨/٦/٧)ی خایاند لەسەر تەوەرەی (بالیسان _ میران) و ناوچەکانی دەوروبەری کە دانیشتوانی ناوچەکەی ناچار کرد پەنابەرن بۆ سەر بەرزاییەکان کە نەیتوانی رزگاریان بکات لە بەدیل گیران , بەلام ئەنفالی شەشەم و حەوتەم درێژەی کێشا لە سەر تەوەرەی (شەقلاوە _ خۆشناو _ رەواندز) ئەمەش لە ماوەی نێوان هەدوو مانگی (تەموز و ئاب)دا ناوچەی [سماقولّی و دۆلّی ئالانە و بالیسان] کەوتنە بەر شالاوەکانی ئەم ئەنفالە، ناوچەکە بە تەواوی پاکتاوکرا هەر لە دەشتی (گەرمیان)ەوە تا زەوییە تەختەکانی لای رۆژئاوا بە ئاراستەی (پارێزگای هەولێر)، سوپای عێراقی هەستا بە کۆکردنەوەی دانیشتووانەکەی لە شوێن و رێی تایبەتدا پێش گواستنەوەیان بۆ سەربازگەی (تۆپزاوە) ی نزیك شاری (کەرکوك) کە بە هەزاران کەسی لە دانیشتووانی (گەرمیان، قادر کەرەم، لەیلان، قۆرەتو، چەمچەمالّ، علی ئاوا، تەق تەق) ی تیا بوو جگە لە کۆمەلّگای (تکریت) کە ناوەندێکی تر بوو بۆ کۆکردنەوەی ئەو دیلانەی کە لە (قەرەداغ ودۆلّی زابی خوارەوە) هێنرا بوون بۆی، وە هەموویان گواسترانەوە بۆ (نوگرەسەلمان)[20]

کۆتایی ئەنفالەکە:

دوا شالاوی ئەنفالەکە چڕ کرایەوە لەسەر ناوچەی (بادینان) هەر چەندە کە شالاوەکە دوو رۆژی خایاند (٢٥_ ١٩٨٨/٨/٢٦) بەلام هێرشەکە گشتی و سەرتاسەریی بوو بە تایبەتی پاش ئەوەی جەنگی (عێراق_ئێران)کۆتایی پێ هات و سوپای عێراقی تەرخان کرا بۆ ئەم ناوچەیە یەکەم هێرش، هێرشی کیمیای بوو لە (١٩٨٨/٨/٢٤) دا لە ناوچەی (زیوەشکان) ی نزیك سنووری (عێراق- تورکیا)، هەروەها تەوەری (زاخۆ-شێخان) کەوتە بەر هێرشی توندو چڕ کە بووە مایەی وێرانکاریی زۆرو هەزاران کەس لەدانیشتوانی ناوچەکە ناچار کران بە هەلّهاتن بەرەو سنوورەکانی تورکیا. لەگەلّ ئەوەشدا کە کوشتار کۆتایی پێهات بە تەواوی لە (١٩٨٨/٨/٢٦)دا بەلام کارەکانی چۆلّکردنی ناوچەکە بە درێژایی تەوەری (زاخۆ، ئامێدی، دهۆك) هەر بەردەوام بوو (بڕوانە نەخشەی ژمارە ٨) هەتا راگەیاندنی لێبوردنی گشتی لە (١٩٨٨/٩/٦)دا، بەم جۆرە بە دیل گیراوەکان خرانە ناو قەلایەکی سەربازیی نزیك (شاری دهۆك)ەوە یەکەم جار، پاشان، ژنان و مندالان جیا کرانەوە بۆ بەندیخانەی (السلامیە)ی نزیك

(٢٠) میدل ایست ووج، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٤٣.

شاری موسلّ وە ژمارەی ئەو دێهاتانەی کە وێران کران بە نزیکەی (٤٠٠) دێ دادەنران. بڕوانە خشتەی ژمارە (٢) دوو.

خشتەی ژمارە(٢) [21]

ئەو دێهاتانەی کە کەوتنە بەر شالاوەکانی ئەنفال

ناوچە	ژمارەی دێ
شارۆچکەی شێخان	١٩
شارۆچکەی ئاکرێ	٣٥
شارۆچکەی زاخۆ	١٠٠
ناوەندی دهۆك	٦٣
شارۆچکەی ئامێدی	٢٣٣
کۆی گشتی	٤٥٠

وە دوا قۆناغەکان و کۆتایی ئەنفالەکان ئەم خەسلّەتانەی خوارەوەی هەبوو:

١- نەگرتنەوەی ژمارەیەك لە دێهاتەکان بە دوا شالاوەکانی ئەنفالەکە.

٢- بایەخی جیۆپۆلیتیکی ناوچەی (بادینان) بە هۆی هاوسێیەتی لەگەلّ هەر یەکە لە (تورکیا و سوریا) دا کە ئەمەش وای کرد لە سوپای عێراقی زیاتر بە هەستیارییەوە هەلّسوکەوت بکات لەگەلّ هاولاتیان دا.

(٢١) مارف عمر گول، جینوسایدی گەلی کورد لەبەر رۆشنایی یاسای تازەی نێودەولّەتاندا، بەرگی یەکەم، ١٩٩٧، ل ٥٠.

نەخشەی ژمارە (١٧)

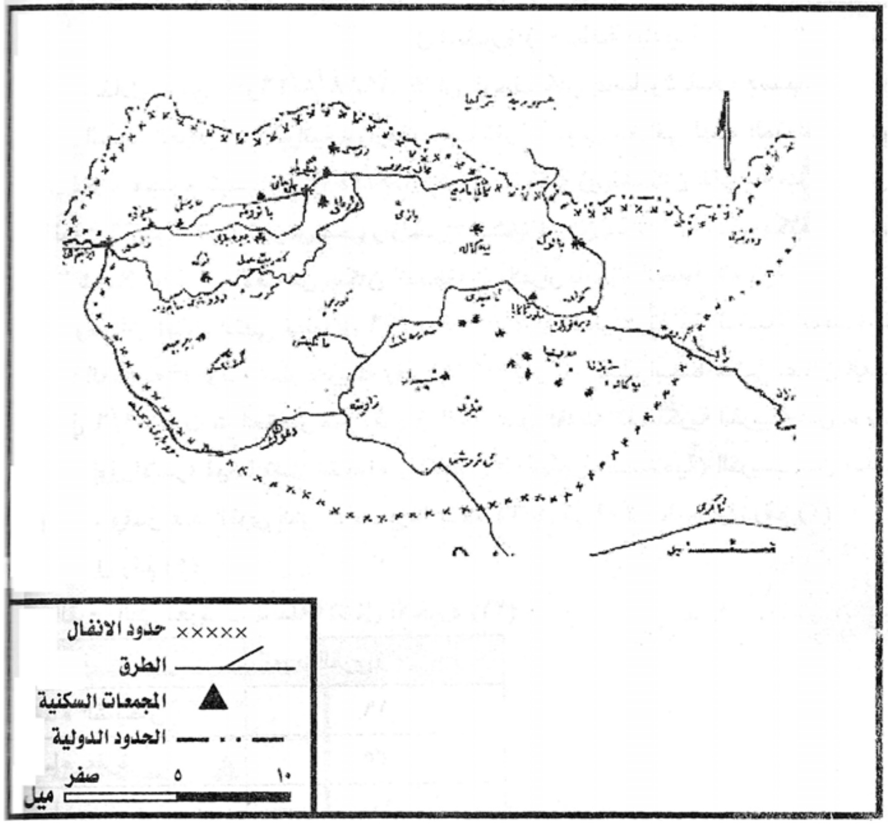

هەڵمەتی ئەنفالی بادینان

دەرئەنجامەکانی توێژینەوەکە:

١-توێژینەوەکە دەریخست کە شاڵاوەکانی ئەنفال بە هیچ جۆرێك جیا ناکرێتەوە لە گشت ئەو شاڵاوانەی تر کە کرایە سەر گەلی کورد لە ماوەی ساڵەکانی پێش ئەنفالەکە و پاش ئەنفالەکە لە وێرانکردن و سوتاندنی دێهات و کۆمەڵگا نیشتەجێکان لە هەرێمی کوردستانی عێراق تا دەگاتە شاڵاوەکانی ناردنەوە و راگواستن و کوشتنی بە کۆمەڵی دانیشتووان، بەڵکو لە راستیدا شاڵاوەکانی ئەنفال ئەڵقەیەك بوون لەو زنجیرە ئەڵقانەی کە (شێواز و پێگە جوگرافیەکانی) جیاواز بوون بە پێ ی بارودۆخی گۆڕانکارییە نوێیە نێودەوڵەتی و هەرێمی و ناو خۆییەکان.

٢-پێش وەخت نەخشەکێشرا بوو بۆ شاڵاوەکانی ئەنفال بۆ جێبەجێکردنیان وە سەرەتای بۆ دانرا لە زنجیرەیەك لێکۆڵینەوە و گۆڕانکاریی زۆردا تا تشرینی یەکەمی ساڵی (١٩٨٧) بە جۆری حکومەتی عێراقی سوودی بینی لە دەرئەنجامەکانی سەرژمێریکردنی دانیشتووان لە دیاریکردنی نەخشەی جوڵانەوەکانی سوپا و ئەو دێهاتانەی کە بڕیاردرا هێرش بکرێتە سەریان.

٣- ئامانجی شاڵاوەکانی ئەنفال تەنها کۆتایی هێنان نەبوو بە بزوتنەوەی شۆڕشی کورد بەڵکو چۆڵکردنی دێی کوردستانی بوو لە دانیشتوانەکەی، هەروەها ئەم شاڵاوانە پەیوەندیان هەبوو بە کورد خۆیەوە و کارکردن بۆ تواندنەوەی کورد لە (دەفری گەلی عەرەبیدا) لە (عێراقدا) وە لێرەوە ووتەی سەرۆك (مسعود بارزانی) سەری هەڵدا کە دەڵێ (ئەگەر بارودۆخەکە بەم شێوەیە بەردەوام بێت ئەوا کوردێك لە کوردستان دا نامێنێ).[٢٢]

٤- دوای راگەیاندنی لێبووردنە گشتییەکە دیلەکانی پاشماوەی شاڵاوەکانی ئەنفال لە (نوگرە سەلمان و تۆبزاوە ودبس)دوەگێڕدرانە وەو دابەشکران بەسەر کۆمەڵگاکانی (عەربەت، سلێمانی، کەلار، شۆڕش)دا هەروەها راگواستراوەکانی ناوچەی دۆڵی (زابی خواروو)ش بە شێوەیەکی بنەڕەتی دابەشکران بەسەر هەردوو کۆمەڵگای (بنەسلاوە و دارەتوو) دا لە باشووری پارێزگای هەولێردا، وە دیلە بادینانیەکانیش برانە ناوچە (بەحرکە و جەزنیکان).

٥- نزیکەی رووبەری (٧٧٢٩ کم) چوارگۆشە لە خاکی هەرێمی کوردستانی عێراق کەوتە بەر شالاوەکانی ئەنفال کە (١٠)یەکەی کارگێڕیی و(٦٧٧) دێی گرتەوە، وەلە توێژینەوەیەکی تردا (١٤٤٨) دێ[٢٣] دانیشتوانەکانیان راگواستران بۆ کۆمەڵگا زۆرە ملێکان و زۆربەیان لەناو

---

(٢٢) جوناثان، امة في شقاق، ترجمة فادي حمود، دار النهار، بيروت، ١٩٩٧، ل ٢٧٨.

(23) Shorsh, M.Rasol, op, Cit. p.

بران وپاکتاو کران، ئەگەر رووبەری ئەو زەوییانەی کە شالاۆوەکانی ئەنفالیان کرایە سەر دیارو ئاشکرا بێت بەبێ زیاد و کەم ئەوا ژمارەی لەناو و چووان بەم شالاۆوانە بە تەواوی روون و ئاشکرانیە بەلکو لە نێوان (٥٠٠٠٠-٢٠٠٠٠٠)کەسدایە[٢٤]

٦-شالاۆوەکانی ئەنفال دەرئەنجامی زۆر مەترسیداری بە جێ هێشت لەسەر دوا رۆژ و چارەنووسی پەیوەندییەکانی نێوان (گەلی کوردستان) و (سەرکردایەتی بزوتنەوەی کورد) لە لایەك وە لە نێوان (گەلی کوردستان) و(رژێمە دەسەلاۆتدارەکان) لە عێراق لە لایەکی تر. بە شێوازێ کە برینی سەخت و قولّی بە جێهێشت لە جەستەی گەلی کوردا جگە لەوەی کە ژمارەیەکی زۆر لەو پردانەی لەناو برد کە جێی بڕوابوون بۆ گەیشتن بە چارەسەری هاوبەش بۆ کێشەی کوردی لە عێراق دا.

(٢٤) یوسف معروف دزەیی، سەرچاوەی پێشوو، ل ٥٣، هەروەها میدل ایست ووج، سەرچاوەی پێشوو/ ل١٨و٢٤.

پێشنیازەکان:

توێژینەوەکە پێشنیازی ئەمانەی خوارەوە دەکات:

١-گرنگیدانی بەردەوام بە توێژینەوە و شیکردنەوەی رەهەندە جۆراو جۆرەکان (الابعاد المختلفە)ی شالاۆوەکانی ئەنفال لە رێ ی دانانی (ناوەندی توێژینەوە و بەلگەنامەکان) دەربارەی ئەو شالاوانە و چڕ کردنەوەی راگەیاندنی بەردەوام بۆیان.

٢-هاوکاریکردنی چاکی خێزان و بنەماڵەی ئەنفالکراوەکان لە رووی ماددی و مەعنەوییەوە.

٣- دانانی ناوەند بۆ توێژینەوەی (ژینگەی) ئەو شوێنانەی کە کاریان تێکراوە بە هۆی دەرئەنجامەکانی شالاۆوەکانی ئەنفالەوە ئایا (گڵی خاکەکە) بێت یان (ئاوەکان) یان (زینەوەرەکان) لەگەڵ هۆکارەکانی لابردنی (پیس بوونی ژینگەیی) لە ناوچەکەدا

٤-لە رۆژی (١٤)ی نیسانی هەموو ساڵێکدا وانەی یەکەم لە سەرجەم قۆناغەکانی ئامادەیی و پەیمانگاکانی و زانکۆکانی هەرێم دا تایبەت بکرێت بە کارەساتی ئەنفالەکان.

بەکوردستانی بوونی کەرکوك لە سایەی راستییە (مێژوویی، جوگرافی)یەکاندا

پاشماوەی هەڵکەنراوەکان لە کوردستانی عێراقدا دەریان خستووە کە مرۆڤ لە سەردەمە دێرینەکانەوە لەسەر ئەم خاکەدا ژیاوە و دێرینترین شارستانیەتی کشتوکاڵی تۆمارکردووە و داناوە، لە زیاتر لە (٦٠٠٠) شەش هەزار ساڵ ساڵ پێش زایین دا، وە هەر لەم شارستانیەتەوە دێهاتەکان و کۆمەڵگاکان دا بڵاوبوونەتەوە بە ناو دەشتەکانی تر و قەدپاڵی چیاکاندا لە سایەی گونجاوی ئاو هەوا و بە پیتی زەوییەکان و زۆریی ئاوەکان، لەگەڵ فراوانبوونی وشکانیدا لە باشووردا شەپۆلەکانی کۆچکردن زیادی کردووە بۆی لە باکوورەوە، (تەها باقر) وا دەبینێت شارستانیەتی سۆمەرییەکان تەنها بەردەوامبوونی شارستانیەتی کشتوکاڵی یەکەمە (سەرەتاییە) لە کوردستانی عێراقەوە.[1]

توێژەرەکان ئاماژە دەکەن بەوەی (گۆتییەکان) کە بنەڕەتە یەکەمیەکانی گەلی کورد دەنوێنن بەشێکی فراوانیان لە خاکی کوردستانی عێراق دەبرد بەڕێوە، هەروەك چۆن ناوچەی کەرکوك بەشێك بووە لە دەوڵەتەکەیان وە (ئارابخا) یان (کەرکوکی ئێستا) پایتەختی ئەو دەوڵەتە بووە.[2]

لەگەڵ ئەوەشدا کە (ئاشوورییەکان) بۆ ماوەیەك فەرمانڕەوایی ناوچەکەیان کرد، بەڵام (میدییەکان) توانیان لە ساڵی (٦١٢.پ.ز.) رزگاری بکەن، ئەو کاتە عێراق دابەش بوو بوو لە نێوان (میدییەکان) و (کلدانیەکان)دا، کلدانیەکان دەستیان گرتبوو بەسەر بەشی باشووردا،[3] پاشان ناوچەکە ملکەچی ژێر دەسەڵاتی (مەکدۆنیەکان و سەلجوقیەکان و ساسانیەکان) بوو تا

(١) طه باقر، مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، القسم الاول، بغداد، ١٩٥٥، ل ١٩٠-١٩٥.

(٢) محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكرد والكردستان، ترجمة محمد علي عوني، مطبعة صلاح الدين، بغداد، ١٩٦١، ل٦١.

(٣) طه الهاشمي، مفصل جغرافية العراق، مطبعة دارالسلام، بغداد، ١٩٣٠، ل ٢٦-٢٧.

ساڵی (٦٣٦ ز) لەو کاتەشەوە ناوچەکە کەوتە ژێردەستی ئەو ئیسلامانەوە کە لە دوورگەی عەرەبیەوە هاتبوون.

عەرەب هەر لە (سەدەی یەکەمی زایین)ەوە لە باشووری عێراقدا نیشتەجێبوون و لە پێش ئەم مێژووە و لە بیابانەکانی جەزیرەی عەرەبیدا لەسەر کەنارەکانی باشووری عێراقدا بڵاوبووبوونەوە لەبەر ئەوە (جەرجی زێدان)[4] وا دەبینێت کە زاراوەی (عەرەب) پێش ئیسلام تەنها بە دانیشتووانی جەزیرەی عەرەب دەووتران.

لەوەی سەرەوە دەردەکەوێ کە ناوچەی (کوردستانی عێراق) نیشتمانی مرۆڤی دێرین بووە، وە گەلی کورد جێنشینەکانی خۆی لەسەر دامەزراندووە لەگەڵ رێکخراوە (کارگێڕییەکانی) و (سیاسیەکانی)دا پێش ئەوەی کە (عەرەب) کۆچی بۆ بکات. وە کەرکوك لە گرنگترین ناوەندەکانی نیشتەجێبوونیان بووە و بەڵکو کردوویانە بە پایتەختی خۆیان.

عێراق لە رووی زمانەوانی و زاراوەییەوە:

توێژینەوە زمانەوانی و مێژووییەکان جەخت لەسەر ئەوە دەکەنەوە کە (عێراق) ئەو سنوورە جوگرافیەی ئێستای نەبووە، بەڵکو ئەم سنوورەی لەم دواییەدا پاش دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقی و لکاندنی ویلایەتی (موسڵ) بەم دەوڵەتەوە لە ساڵی (١٩٢٥) دا بۆ دیاریکراوە، بەڵکو عێراق مەبەست لەو زەوییە تەختانە بوو کە درێژ دەبنەوە لەگەڵ درێژ بوونەوەی دەشتی نیشتەنی ناوەڕاست و باشووری وڵات دا، هەروەها کوردستانی عێراق بە ناوچەی (کەرکوك)یشەوە رۆژێك لە رۆژان بەشێك نەبووە لە عێراق لە فەرهەنگی (تاج العروس) دا هاتووە لە بابەتی (عرق) دا دەڵێ هەر لەوەرگایەك نزیك دەریا بێت ئەوە (عراق)ە ,هەروەها (الماوردی) وا دەبینێ کە لەبەر تەختی خاکەکەی ناونراوە (عراق) وە هیچ شاخ (بەرزایی) وشیو (نشێوی) یەکی تیادا نیە،[5] وە لە فەرهەنگی (البلدان) داهاتووە و دەڵێ ئەم وڵاتە ناونرا بە (عراق) لەبەرئەوەی لە لای دەریاوەیە.

وە (ابو عمرو): ووتی خەڵکی حیجاز هەر شتێك لە دەریاوە نزیك بێ پێی دەڵێن (عراق)،[6] لە فەرهەنگی (المحیط)دا هاتووە دەڵێ بنەڕەتی ناولێنانی (عراق) لە پێکەوە بەستران و

(٤) جرجي زيدان، تاريخ العرب قبل الاسلام، بيروت، ١٩٧٨، ل ٤١.

(٥) محمد جاسم الخلف، محاضرات في جغرافية العراق، مطبعة المعرفة، القاهرة ١٩٦٥، ل ٤٣٧.

(٦) ليسترنج بلدان الخلافة الشرقية، ترجمة بشير فرنسيس وكوركيس عواد، مطبوعات المجمع العلمي العراقي، مطبعة الرابطة بغداد، ١٩٥٤، ل ٤١.

چرپوونەوەی دارخورماو درەختەوە هاتووە (وە مەبەست لەو ناوچەیە یەکە لەباری درێژیدا هەر لە (عەبادان)ەوە دەست پێدەکات تا دەگاتە (موسڵ)، وە لە باری پانیدا هەر لە (قادسیە)وە دەست پێدەکات تا دەگاتە (حەلوان)[٧]، بەڵام (مسعودی)ئاماژەی کردوە بەوەی کە سنووری (باکووری عێراق) لە لای (تکریت) لەسەر رووباری دیجلە ولای (أنبار)لەسەر رووباری فورات کۆتایی دێت.[٨]وە (لیسترنج)یش هەمان شت دووپات دەکاتەوە بە بێ جیاوازی،[٩]، هەروەك چۆن دکتۆر (فاضل حسین) یش دەڵێ (عێراق بە چەمکی ئێستایەوە سنوورە باکوورییەکەی لە (تکریت) لەسەر رووباری (دیجلە) و (هیت) لەسەر رووباری فورات تێنەپەڕیوە.[١٠]

لەسەر ئەم بنەمایە، بەرزاییەکانی (حەمرین) لە پێش دا و ئێستاش بریتی بووە و بریتیە لە سنوورێکی جیا لە نێوان دوو ناوچەی جیاوازدا لە رووی سروشتی و مرۆییەوە لەبەر ئەوە وەك (سنوورێکی سیاسی) وەرگیرا جارێك وە وەك (سنوورێکی کارگێڕیی)یش جارێکی تر لە نێوان ئەو ناوچانەدا کە دانیشتووانی عەرەبی زیاترە وە ئەو ناوچانەش کە دانیشتووانی کوردی زیاترە[١١]، زۆر لە نووسەرو لێکۆڵەرە(توێژەرە) عەرەب و رۆژهەڵاتناسەکان ئاماژەیان بەم شتانە کردووە لە وانە:[١٢]ئەدمۆنز، کابتن هی، مەلخن، باسیل نیکیتین، هەروەها لە عەرەبەکان: دکتۆر (شاکر خصباك) کە دەڵێ (بەرزاییەکانی حەمرین) بەشێکی بنەڕەتین لە سنوورەکانی کوردستانی عێراق، وە دکتۆر (فاضل حسین) تیادا بە پشت بەستن بە راپۆرتی لیژنەی کۆمەڵی نەتەوەکان بۆ چارەسەرکردنی کێشەی موسڵ دەڵێ (ئەگەر سنووری سیاسی ویلایەتی موسڵ نەتواندرێت بکرێت بە سنووری جیا کەرەوەی نەتەوەکان ئەوا (بەرزاییەکانی حەمرین) زیاتر گونجاوون لەم رووەوە)[١٣]هەروەها مێژوونووس (عبدالرزاق الحسني) و مامۆستا (فایەق

(٧) الفيروز ابادي، المجلد الثالث، المطبعة الحسينية القاهرة، ١٣٤٤ ه ل ٢٦٤.

(٨) الهاشمي، سەرچاوەی پێشوو، ل ٤٧٩.

(٩) تقرير لجنة عصبة الامم، مطبعة الحكومة، بغداد، ١٩٢٤، ل١١.

(١٠) فاضل حسين، مشكلة الموصل، مطبعة اشبيليه، ١٩٧٧، ل ٧٨.

(١١) جزا توفيق طالب، سكان اقليم كردستان، رسالة ماجستر- جامعة صلاح الدين، ل ١٦.

(١٢) خليل اسماعيل محمد، مرتفعات حمرين دراسة في جغرافية الحدود، مجلة جامعة دهۆك، ژمارە ٣، چاپخانەی خەبات، ١٩٩٩، ل ٤٧٣.

(١٣) تقرير لجنة عصبة الامم، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٠٩.

سامەڕائی) جەختیان کردەوە لەسەر ئەوەی کە (سنووری کوردستانی عێراق شاخی (حەمرین)ە کە دەکەوێتە باشووری (کەرکوك)ەوە بە دەیان میل)[١٤].

زۆربەی جوگرافیناسەکان کۆکن لەسەر ئەوەی کە عێراق لە رووی (سروشتی) یان (هەرێمی) یەوە دابەش بکرێت بە سێ بەشی سەرەکیەوە کە ئەمانەن[١٥]:

١- ناوچە شاخاوییەکان.

٢- دەشتی نیشتەنی.

٣-بانی رۆژئاوا.

بەرزاییەکانی حەمرین (لە گشت دابەشکردنەکان)دا بەشێکی بنەڕەتین لە سنووری نێوان هەردوو ناوچەی (شاخاوی) و (دەشتی نیشتەنی) دا هەروەك لە بۆچوونی (طە الهاشمی)دا سنوور بووە لە نێوان عێراقی باکوور و عێراقی باشوور دا[١٦].

ناوچەی شاخاوی تەنها بە بەرزیی و نشیوی و سەختی و دژواری خاکەکەی جیاناکرێتەوە لە ناوچەی دەشتی نیشتەنی بەڵکو بە ئاو و هەواکەشیدا کە ناوچە شاخاوییەکان لە هاویندا فێنك تر و لە زستان دا ساردەترن لە ناوچە دەشتە نیشتەنیەکان هەروەها ساڵانە بڕی (٢٥٠- زیاتر لە ١٠٠٠ ملم) بارانیان تیادادەبارێت بەڵام لە ناوچەی دەشتی نیشتەنی دا کەمتر لە (٢٥٠ملم) باران دەبارێت، بۆیە کشتوکاڵی دێمەکار (پشت بەستوو بەباران) زیاتر سەرکەوتنی بەدەستهێناوە لە ناوچە شاخاوییەکان دا، هەروەها گژوگیاو دارستان و بەرزە درەختیشی زیاتر تێدایە، لە کاتێکدا زەوییەکانی باشووری بەرزاییەکانی حەمرین تەخت دەبنەوە و باران تیایاندا کەم دەکاتەوە بە جۆرێك لە کشتوکاڵکردندا پشتی پێ نابەسترێت و درەخت و دارستانیشیان کەمن[١٧].

لە لایەکی ترەوە پێکهاتەی جیولۆجی ناوچەکەش (ناوچەی باکووری بەرزاییەکانی حەمرین)بۆتە هۆی بەخشین ودەرکەوتنی (کانزاکان) و (کۆگە نەوتیەکان) لە زۆربەی

(١٤) جزا توفيق طالب، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٩.

(١٥) كوردن هستد، الاسس الطبيعية لجغرافية العراق، ترجمة جاسم محمدالخلف، بغداد، ١٩٨٤ ل ٢٤، هەروەها: جاسم محمدالخلف، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٧.

هەروەها: محمد حامدالطائي، تحديد اقسام سطح العراق، مجلة الجمعية الجغرافية العراقية عام ١٩٦٩، بغداد، ل٣٢.

(١٦) الهاشمي: سەرچاوەی پێشوو، ل ١٧٥.

(١٧) جاسم محمدالخلف، سەرچاوەی پێشوو، ل ١٢٧-١٢٨.

شوێنەکاندا، بێگومان ئەم جیاوازییە لە خەسڵەتە سروشتییەکانی نێوان هەردوو ناوچەکەدا (شاخاوی) و (دەشتی نیشتەنی) دا بۆتە مایەی بوونی جیاوازی لە ڕێگاکانی (بەرهەم هێنانی کشتوکاڵی و جۆری بەروو بوومەکان و شێوازی ژیانی ئابووریی و کۆمەڵایەتی)دا.[18]

ئەوەی جێگای هێنانەوەیادە ئەوەیە کە درێژ بوونەوەکانی دەشتە نیشتەنیەکانی لای باکوور، تا رادەیەکی زۆر لە درێژبوونەوەکانی سنوورەکانی لای باکووری عێراق کە ئاماژەی پێکراوە لەم توێژینەوەیەدا دەچن، دکتۆر (خلف) ئەوە دەهێنرێتەوە یاد کە سنووری (دەشتی نیشتەنی) لە لای شاری (سامەڕا) لەسەر رووباری دیجلە و شاری (رومادی) لەسەر رووباری فورات کۆتایی دێت.[19]

وە خوالێی خۆش بێ (الهاشمی) وادەبینێ کە سنووری جیاکەرەوە لە نێوان هەردوو ناوچەی عێراقی سەروو و عێراقی خوارووداا هێڵێکە درێژدەبێتەوە لە نێوان شاری (بەلەد) لەسەر رووباری دیجلە و شاری (هیت) لەسەر رووباری فورات[20] وە هەمان شت هاتووە لە توێژینەوەکەی دکتۆر (فاضل الانصاری)دا کە تیایدا کۆتاییەکانی دەشتی نیشتەنی دیاری کردووە بە هێڵێك درێژ دەبێتەوە لە نێوان (بەلەد وڕومادی)[21]دا وە لەبەر رۆشنایی ئەوەی پێشوودا دەکرێ بووترێ کە پارێزگا (شارستان) ی کەرکوك بە هیچ شێوەیەك سەر بە (عێراق) نەبووە بەڵکو سەربە ناوچەی باکووری بەرزاییەکانی (حەمرین) بووە، وە لێرەوە دابەشکردنە کارگێڕییەکان بە درێژایی مێژوو رۆژێك لە رۆژان ناوچەی (کەرکوك)ی تیادا نەبووە، وەلە سەردەمی عەباسیەکان دا (عێراقی ئێستا) دابەش بوو بوو بۆ:[22]

هەرێمی (هەرێم)ی السواد: کە ناوچەی دەشتی نیشتەنی دەگرێتەوە.

هەرێمی (هەرێم)ی جەزیرە: بەناوچەی باکووری بانی رۆژئاوا و دەوروپشتەکەی دەووترێ لە ناوچەی نیمچە شاخاوییەکان.

هەرێمی (هەرێم)ی چیاکان: یان پێ ی دەووترا (عێراقی عەجەم، عێراقی غەیری عەرەب)وە ناوچەی (کەرکوك) لە سنووری هەرێمی رەشدانە بووە.

(١٨) شاكر خصباك، العراق الشمالي، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٣، ل ٧ و٣٨.

(١٩) جاسم محمدالخلف، ل ٤١.

(٢٠) طه الهاشمي، ل ١٨.

(٢١) فاضل الانصاري، مشكلة السكان، مطبعة وزارة الثقافة، دمشق ١٩٨٠، ل ٦-٧.

(٢٢) ليسترنج، بلدان الخلافة الشرقية، سەرچاوەی پێشوو، ل ٢٢١.

کاتێ کە عوسمانیەکان دەستیان گرت بەسەر (عێراق) دا، عێراق دابەشکرا بەسەر(١٧) حەڤدە شارستان (لواو) دا، شارستانی کەرکوك و شارستانی سلێمانی سەربە ویلایەتی (شارەزوور) بوون تەماشای نەخشەی ژمارە(١٨) بکە، پاش ئەوەی مەدحەت پاشا حوکمی عێراقی گرتە دەست، دەسەڵاتی تەنها لەسەر هەردوو ویلایەتی بەغداد و بەسرە بوو وەلە ساڵی ١٨٧٩ دا (کەرکوك) بەشێك بوو لە (ویلایەتی موسڵ) هەروەك دەردەکەوێت لەم نەخشەیەی خوارەوەدا:[23]

پێکهاتە کارگێڕییەکانی ویلایەتی موسڵ

شارستان	شارۆچکە
موسڵ	دهۆك، زاخۆ، ئامێدی، شەنگار، ئاکرێ
شارەزوور	کەرکوك، هەولێر، رانیە، رەواندوز، کۆیە، کفری
سلێمانی	بازیان، هەڵەبجە، شارەزوور، مێرگە سوور

ئاشکرایە کە (دەوڵەتی عێراقی) لە بنەڕەتدا پێکهێنرا لە هەردوو (ویلایەتی بەغداد و بەسرە) واتە ئەم دوو ویلایەتە پێکەوە دەوڵەتی عێراقیان دەنواند پێش ئەوەی کە بەریتانیەکان تێ بکۆشن بۆ لکاندنی (ویلایەتی موسڵ) بە عێراقەوە ئەمەش بووە هۆی توندبوونی قەیرانی نێوان (عوسمانیەکان) و (بەریتانیەکان) لە ئەنجامدا (کۆمەڵی نەتەوەکان) لێژنەیەکی نارد لە ساڵی (١٩٢٤) دا بۆ دەرخستنی راستییەکان وە لەو خاڵە گرنگانەی کە لێژنەکە بە دەستی هێنا ئەمانە بوون:[24]

١- سنووری عێراق لە (بەرزاییەکانی حەمرین) یان (تکریت) لەسەر رووباری دیجلە و (هیت) لەسەر رووباری فورات تێناپەڕێ.

٢- ئەو زەوییانەی کێشەیان لەسەر بوو واتە (ویلایەتی موسڵ) رۆژێ لە رۆژان بەشێك نەبوون لە (عێراق).

(٢٣) جاسم محمدالخلف، ل ٤٢٩.

(٢٤) وزارة التخطيط تحديد المناطق التخطيطية في العراق، دراسة رقم (١٥٥) بغداد، ١٩٨٤، ل ٢٦.

لەگەڵ ئەوەش دا بەرژەوەندەییەکانی دەوڵەتە مەزنەکان وەبە تایبەتی بەریتانیا رۆڵی بنەڕەتی هەبوو لە لکاندنی (ویلایەتی موسڵ) بە دەوڵەتی عێراقیەوە لە ساڵی (١٩٢٥)دا[25] بەم جۆرە(کەرکوك) بووە یەکێ لە پێکهاتە کارگێڕییەکان لەم دەوڵەتەدا، وە ئەوەی تێبینی دەکرێ لەسەر ئەم نەخشە کارگێڕییەی عێراق ئەوەیە کە تارادەیەکی زۆر لەنەخشەکەی پێش یەکەم جەنگی جیهانی دەچێت لەو شتانەدا کە پێش جەنگەکە لە سەری بوو لە لایەك، وە نەخشەکە پابەند بوو بە زانیارییە (جوگرافی و ئابووریی و مێژوویی)ەکانەوە لە لایەکی ترەوە.[26]

وە (بەرزاییەکانی حەمرین) وەك سنووری کارگێڕیی (ناوچەی باکوور) یان (عێراقی باکوور) مایەوە کە بریتی بوون لە شارستانەکان (پارێزگاکان) ی: موسڵ (دهۆك، نەینەوا) و هەولێر و سلێمانی و کەرکوك وە ئەم ناوچەیە وەسف دەکرێت بە خەسڵەتە (سروشتی و ئابووریی و دیمۆگرافی)یەکانی کە جیایدەکەنەوە لە هەردوو ناوچەی ناوەڕاست و باشوور و دەیکات بە هەرێمێکی جوگرافی جیا[27]

ئەم دابەشکردنانە لە (عێراق) دا بەردەوام بوو بە درێژایی نیوەی یەکەمی (سەدەی بیست) ی دوای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقی بەڵام لە ساڵەکانی حەفتاکانی هەمان سەدەدا گۆڕانکاریی فراوان لە نەخشەی عێراقدا کرا بە ئامانجی پەلە کردن لە جێبەجێکردنی نەخشەکانی گۆڕانکاریی نەتەوەیی دانیشتواندا لە بەرژەوەندی عەرەب.

لە تەك شاڵاوەکانی کۆچپێکردن و راگواستن دا کە بە سەرشاری (کەرکوك)دا هاتووە حکومەتی عێراقی تێکۆشا بۆ چاندنی ئەم شارە بە (هۆزە عەرەبەکان) و پێشکەشکردنی گشت پێداویستی یەکان بۆ جێگیرکردنیان وەك: (دابەشکردنی زەوی کشتوکاڵی و دروستکردنی دێهات و کۆمەڵگای نیشتەجێکردن و جێبەجێکردنی پرۆژە ئاودێرییەکان و هەڵکەندنی بیرەکان و دابین کردنی پێداویستی یەکانی ئاسایش و پاراستنیان) کاتێ کە حکومەتی عێراقی تێر بوو لە گشت ئەم شێوازە و هۆکارانە بۆ سەرخستنی رەگەزی عەرەب لە پارێزگای کەرکوك دا پەنای برد بۆ دڕاندن و پارچە پارچەکردنی نەخشەی کارگێڕی پارێزگای (کەرکوك) لە رێ ی دابەشکردنی یەکە کارگێڕییەکانی کە زۆربەی

(٢٥) تقرير عصبة الامم، سەرچاوەی پێشوو.

(٢٦) وزارة التخطيط، سەرچاوەی پێشوو، ل ٣٢ و ٢٧.

(٢٧) شاکر خصباك، سەرچاوەی پێشوو، ل٥.

دانیشتوانەکانیان کورد بوون بەسەر پارێزگاکانی دەوروپشت دا لە لایەك، وە لکاندنی ئەو یەکە کارگێڕییانەی کە زۆربەی دانیشتوانەکانیان عەرەب بوون بە پارێزگای کەرکوکەوە لە لایەکی تر[28] تەماشای نەخشەی ژمارە (١٨) بکە.

نەخشەی ژمارە (١٨)

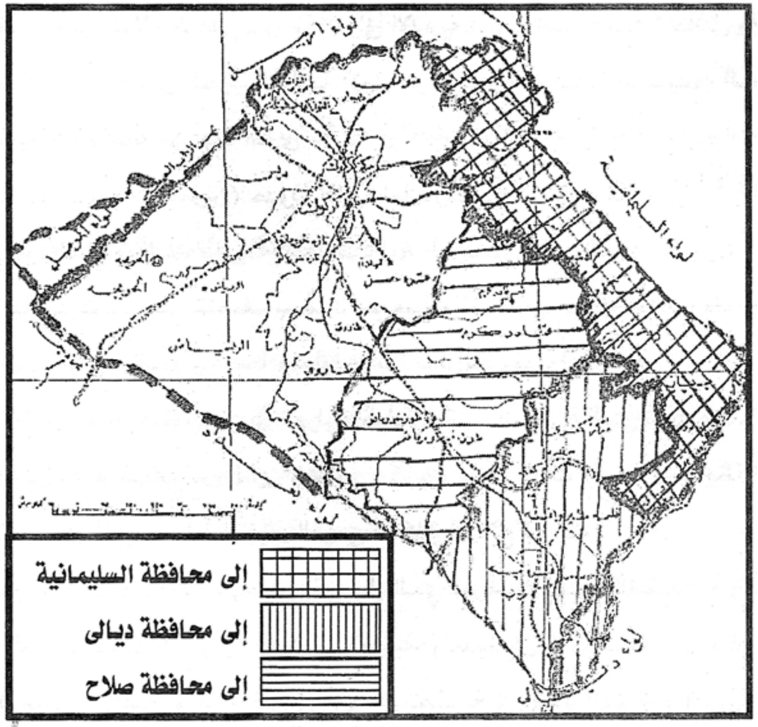

لیوا (پارێزگا)ی کەرکوك پاش دابەشکردن

(٢٨) خليل اسماعيل محمد، البعد القومي للتغيرات في الحدود الادارية لمحافظة كركوك، مطبعة وزارة الثقافة، اربيل، ١٩٩٧، ل ١١.

له نموونەی ئەم قسانەی سەرەوە ئەمانەی خوارەوەن:

١- گرنگیدانی تایبەت بە شارۆچکەی (حەویجە) وە چاندنی بە جێنشینی عەرەب هەرلە ساڵەکانی سی یەکانەوە لە سەدەی بیست دا، هەروەها حکومەتی عێراقی شارە دێیێ (زاب)یشی خستە سەر ئەم شارۆچکەیە پاش ئەوەی لای برد لەسەر پارێزگای (نەینەوا).

٢- پارچە پارچەکردنی شارۆچکەی (کفری) بە پێکهێنانی شارۆچکەی (کەلار) لەم شارەدێیانە: (تیلەکۆ، باوەنور، ناوەندی شارۆچکەی کەلار) کە خرایە سەر پارێزگای (سلێمانی) وە ئەم یەکە کارگێڕییانەش (قەرەتەپە، کۆکس، شیروانە، جەبارە) کە سەر بە شارۆچکەی (کفری) بوون خرانە سەر پارێزگای (دیالە).

٣- لکاندنی شارۆچکەی (دوزخورماتوو) بە هەردوو شارەدێ ی (ئامرلی، سلێمان بەگ)ە وەو ناوەندی شارۆچکەکە بە پارێزگای (سەلاحەدین)ەوە کە لە ساڵ(١٩٧٦) دا نوێ کرایەوە.

ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە ژمارەی یەکە کارگێڕییەکانی (پارێزگای کەرکوك) کەمی کردەوە لە ماوەی ساڵەکانی حەفتاکانی سەدەی بیست دا لە (٢٣) یەکە بۆ (١١) یەکە، بەمەش پارێزگای کەرکوك نیوەی رووبەرەکەی مایەوە.

لە بەراووردکردنی دەرئەنجامەکانی سەرژمێرییەکانی دانیشتوانی ساڵی (١٩٥٧) و (١٩٧٧) ی تایبەت بە دابەشبوونی نەتەوەیی دانیشتوان تێبینی بەرز بوونەوەی رێژەی دانیشتوانی عەرەب دەکرێت لە (٢٨/٢٪) بۆ (٤٤/٤٪)لەسەر حسابی دانیشتوانی ئەو کوردانەی کە رێژەیان کەم بۆوە لە (٤٨/٣٪) بۆ (٣٧/٦٪) لە هەمان ماوەدا، ئەگەر بەردەوامبوونی شالاوەکانی پاکتاوکردنی دانیشتوانی کوردمان لە پارێزگای کەرکوك دا لەبەر چاوگرت لە سالانی دوای بەرواری سەر ژمێریکردنەکان وە بە تایبەتی لە ماوەی ساڵەکانی جەنگی (عێراق-ئێران) دا و تا ئەمڕۆ، و بەردەوام بوونی چاندنی پارێزگای کەرکوك بە هۆزە عەرەبەکان، ئەوا هەندێك مەترسی کە ئەم جۆرە شالاوانە بەرگەیان گرتن تەنها لە پێناو بوونی کورددا نەبوو لە پارێزگای (کەرکوك)دا بەڵکو لەبەر دوارۆژی کێشەی کوردیشدا بوو لە عێراقدا هەروەها.

پشتێنەكانی بە عەرەبكردن بە دەوری (كەركوك)دا هەڕەشەیە بۆ ئاسایشی شارەكە

شاری (كەركوك) پێش ئەوەی بخرێتە سەر ویلایەتی موسڵ ساڵی (١٨٧٩ز) ناوەند (مركز) بوو بۆ ویلایەتی شارەزوور، لە كۆندا و ئێستاش بەردەوام دەروازەی سەرەكی بووە و دەروازەی سەرەكییە لە نێوان ناوچەی چیاكان و دەشتەكانی ناوەڕاست و باشووری عێراق دا لە لایەك، وە لە نێوان ناوچەی چیاكان و بیابانەكانی رۆژئاوادا لە لایەكی تر، وەلە سایەی پێكهاتە كارگێڕییە نوێكانی دەوڵەتی عێراقیدا كەركوك بوو بە ناوەند (مركز) بۆ شارستان (لواء) پاشانیش بوو بە (پارێزگای كەركوك) تا ئەمڕۆ هەر پارێزگایە.

شاری (كەركوك)و دەوروبەری بایەخی ستراتیژیی خۆیان هەیە، نا بە هۆی پێگە جوگرافیە ناوبراوەكەیەوە بە تەنها، بەڵكو بە هۆی ئەوەشەوە كە كێڵگەی نەوتی زۆر بە بایەخیان تێدایە، سەرەڕای پێكهاتەی رەچەڵەكزانیشی كەركوك نیشتمانە بۆ نەتەوەكانی: كورد، توركمان، عەرەب هەروەك چۆن شوێنی بە یەك گەیاندنی ئایینەكان و تیرە و هۆزە جۆراوجۆرەكانیشە، لەسەر ئەم بنەمایە كەركوك بەناوچەكانی دەوروپشتیەوە، رووبەرێكی فراوانی لە بیرو هۆش و بایەخی بەرپرسە عێراقیەكان داگیرو سەرقاڵ كرد و پێكهاتەی رەچەڵەكزانی ناوچەكە ئەو خورپەیە بوو خەوی لەو دەسەڵاتدارانە هەراسان كرد كە چاویان كەوت بە بەرز بوونەوەی رێژەی دانیشتووانی كورد و بەو مەترسییەیان دانا كە هەڕەشە لە بەرژەوەندییەكانیان دەكات و دەسەڵاتیان كەمدەكاتەوە ئەمەش بووە هاندەریان بۆ (دانانی پرۆگرام و نەخشەكان بۆ گۆڕینی پێكهاتەی دانیشتووانی كەركوك) لە بەرژەوەندی عەرەبی كەمە نەتەوە كە بە (سیاسەتی بەعەرەبكردن) ناسرا، وە ئەم سیاسەتەش بریتی بوو لە:[1]

١- گەمارۆدانی شاری كەركوك لە گشت لایەكەوە بە (پشتێنە) لە جێنشینە عەرەبەكان.

(١) خلیل اسماعیل محمد، كركوك دراسات في تكوين القومی للسكان، اربیل مطبعة دارا، ٢٠٠٣، ل ٤٢.

٢- ڕاگواستنی دانیشتووانە كوردەكان بۆ دوور لە خاكی خۆیان و ماڵیان و جێگرتنەوەیان بە خەڵكی عەرەب.

٣- سەر لە نوێ پێكهێنانەوەی پێكهاتەی كارگێڕییەكان لە پارێزگاكەدا، كە دەبێتە هۆی پەلە كردن لە كارەكانی بەعەرەبكردندا.

٤- جێبەجێكردنی یاسای (راستكردنەوەی باری نەتەوەیی) بۆ باری نەتەوەی عەرەب.

ئەم توێژینەوەیە تەوەرێكی تایبەت بە (پشتێنەكانی بەعەرەبكردن) ی لە خۆ گرتووە لەگەڵ رۆڵی ئەم پشتیانەدا لە نەخشە و پلان دانانەكانی سیاسەتی بەعەرەبكردنی (كەركوك)دا و مەترسی ئەم پشتێنانە لەسەر دوارۆژی پەیوەندییە (عەرەبیە-كوردییە) كان.

(پشتێنە عەرەبیەكان- الاحزمە العربیە)

مەبەست لە (پشتێنە عەرەبیەكان) لەم توێژینەوەیەدا كۆمەڵێ جێنیشینی عەرەبیەكە دانراوون لە دەوروپشتی شاری كەركوك وەك یەكێ لە نیشاندەرەكانی سیاسەتی بەعەرەبكردنی شارەكە، ئەوەی تێبینی دەكرێت ئەوەیە كە دیاردەی پشتێنە عەرەبیەكان تەنها لە كوردستانی عێراقدا نەبووە بەڵكو لە ساڵەكانی شەستەكانی سەدەی بیست دا هەمان پشتێنەی عەرەبی لە (سوریا) ش دەركەوت ئەمەش لە رێی چاندنی هێڵی سەر سنوورەكەی لەگەڵ (توركیا)دا بە جێنشینە عەرەبیەكان لەسەر حسابی دانیشتووانە رەسەنەكەی كە كورد بوون بە مەبەستی گۆڕینی پێكهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانی ناوچەكە، لە بەڵگەنامەی فەرمی ساڵی (١٩٦٣)دا هاتووە كە پێویستە كار بكرێت بۆ راگواستنی دانیشتوانە كوردەكە بۆ ناوەوەی وڵات، وە گۆڕینی ناوچە سنوورییەكانی باكووری (ناوچەی جەزیرە) بۆ ناوچەیەكی سەربازیی و نیشتە جێكردنی دانیشتووانی عەرەب تیایدا و لابردنی كوردەكان و دامەزراندنی كێڵگەی بە كۆمەڵ بۆ جوتیارە عەرەبەكان و پێدانی چەك پێیان بە هەمان چەشنی كۆمەڵگاكانی جولەكان بە تەواوی[2]، بەڵگەنامەی ناوبراو كە وەزیری پێشووی سوریا (محمد طلب هلال) پێشكەشی كرد جەختی لەسەر ئەوە كردەوە كە دەبێت دەسەڵاتی سوری هۆزی (شەممەر) نیشتەجێ بكات لە ناوچەی پشتێنەی سنوورریی نێوان (سوریا و توركیا) دا چونكە ئەندامانی ئەم هۆزە (سەد لە سەد جیگای بڕواو متمانەن) هەر كاتێك كە دانیشتوانە كوردەكەی بە تەواوی راگواستران لەم ناوچانەدا[3].

(٢) صلاح بدرالدین: الحركة القومیة الكردیة فی سوریا، رابطة كاوه، اربیل، ٢٠٠٣، ل ٦٥.

(٣) محمد طالب هلال، دراسة عن محافظة الجزیرة، رابطة كاوة، اربیل، ٢٠٠١، ل ٧٠.

پشتێنە عەرەبییەکان لە کوردستانی عێراق دا

توێژینەوەکانی تایبەت بە سیاسەتی بەعەرەبکردنی) کوردستانی عێراق ئاماژە دەکەن بەوەی کە نەخشەی سیاسەتەکە سێ تەوەری سەرەکی بەعەرەبکردنی هەرێمی گرتە خۆ پاش پێکهێنانی دەوڵەتی عێراقی و لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەم دەوڵەتەوە کە ئەمانە بوون:(٤)

١- تەوەری بەعەرەبکردنی پارێزگای موسڵ.

٢- تەوەری بەعەرەبکردنی پارێزگای کەرکوك.

٣- تەوەری بەعەرەبکردنی هەردوو پارێزگای دیالە وواست.

دیاردەی دانانی پشتێنە عەرەبییەکان لە دیارترین دیاردەکانی ئەم سیاسەتی بەعەرەبکردنە بوو، لە پارێزگای موسڵ لای رۆژئاواکەی کە ناسراوە بە ناوچەی (جەزیرە) چێنرا بە سەدان دێهات و کۆمەڵگای نیشتەجێکراو کە ئەمەش بووە هۆی فراوانتربوونی پێکهاتە کارگێڕییەکانی پارێزگاکە وە هەر یەکە لە شارۆچکەکانی (حەزەر، شەرگات، حەمدانیە) نوێکرانەوە لە ماوەی نیوەی دووەمی سەدەی بیست دا.(٥)

زۆر لەو بەڵگەنامە نهێنیانەی حکومەتی عێراقی کە بەردەست کەوتن ئاماژە دەکەن بە دروستکردنی چەندین (پشتێنەی ئاسایشی) بە دەوری شاری موسڵ دا کە برتیی بوون لە جێنشینە عەرەبییەکان بە ئاراستەی تەوەری (شێخان-موسڵ) تەماشای هەردوو بەڵگەنامەی (١ و٢) بکە.

لە ئەنجامی رێککەوتنی جەزائیری ساڵی **١٩٧٥** ی نێوان هەر یەکە لە (ئێران و عێراق)، عێراق تێکۆشا بۆ جێبەجێکردنی برگەی تایبەت بە دامالینی هێڵی سنوورییی نێوان دەوڵەتەکەیی و نێوان دەوڵەتی ئێران لە هەر (کۆمەڵگایەکی مرۆیی) بۆ ماوەی زیاتر لە (٤٠کم) لە قوڵایی خاکی کوردستاندا لە هەندێ جێگادا بە مەبەستی دانانی پشتێنەی ئاسایشی بە درێژایی سنووری (عێراقی-ئێرانی) هەرلە سێ گۆشە سنوورییەکەی نێوان (عێراق-ئێران-تورکیا)ەوە تا دەگاتە باشووری شاری خانەقین بەڵگەنامەی نهێنی ژمارە (**٣٧٠**) ناوەڕۆکەکەی ئاماژە دەکات بە نوسراوی سەرکردایەتی فەیلەقی چواری ژمارە (**٥٧١٦** لە **١٩٨٢/٨/٢١**) دا لەسەر (قەدەغەکردنی هەبوونی خەڵك لەسەر هێڵی سنووریی وە

(٤) خليل اسماعيل محمد وآخرون: سياسة التعريب فى اقليم كردستان العراق، مطبعة اراس، لربيل ٢٠٠٤، ل٥.

(٥) عدنان اسماعيل الياسين: التغير الزراعي في محافظة نينوى، مطبعة بغداد، ١٩٨٤، ل ٤٠٦-٤١١.

هەرکەس لە نزیك هێڵی سنووریی دا بێت بە زەبری هێز دەردەکرێ) بۆ ئەم مەبەستەش داوای لە پەیوەندیداران کرد لە هێزە چەکدارەکان بۆ جێبەجێکردنی گشت کارێکی پێویست لەم رووەوە بڕوانە بەڵگە نامەی ژمارە (**٣**) سێ.

بەم شێوەیە چارەنووسی دەیان هەزار کەس لە دانیشتووانی دێهاتەکانی سەر سنوور لە ناو پشتێنەی ئاسایشی دا راگواستن بوو بۆ ئۆردوگا زۆرە ملێ کان لە ناوەڕاست و باشووری عێراق یان بۆ کەنار رێگا گشتی یەکانی ناو هەرێمی کوردستانی عێراق تا بە ئاسانی چاودێریی بکرێن و دەستیان بەسەر دا بگیرێت.(٦)

پشتێنە عەرەبیەکان لە پایرێزگای کەرکوك دا:

هەر لە سەردەمێکی زووی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقیەوە دەسەڵاتە فەرمانڕەواکانی ئەم دەوڵەتە تێکۆشاون بۆ جێبەجێکردنی نەخشەکانیان لە دووبارە پێکهێنانەوەی پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانی پارێزگای کەرکوك دا لە بەرژەوەندی (کەمە نەتەوەی عەرەبی- الاقليه العربيه) دا، پرۆژەی (حەویجە)ی نیشتەجێکراو. سەرەتای دانانی پشتێنەی ئاسایشی بوو لە هۆزە عەرەبە کۆچەرییەکان بە دەوری پارێزگای کەرکوك دا تا دەگاتە شاری کەرکوك و خۆیی و ناوچە ستراتیژییەکانی دەوروپشتی کەرکوك، پرۆژەی (حەویجە)، بە گرنگترین ئەو هۆکارانە دەژمێردرێن کە بەشدارییان کرد لە چاندنی ناوچەکانی رۆژئاوا بە دێهاتی عەرەبی، هەروەها پرۆژەی ئاودێریی (سەدام) کە تەواو بوو لە رێی نیشتەجێکردنی هەزاران کەس لە رۆڵەکانی تیرە و هۆزە عەرەبەکان لە لای باشووری رۆژئاوای کەرکوکەوە،(٧) وە لە ناودارترین تیرە و هۆزی عەرەب کە نیشتەجێ کران لەم پشتێنەیەی لای رۆژئاواو باشووری رۆژئاوای کەرکوکەوە ئەمانە بوون: (عبيد-جبور-ابوحمدان).

لە لایەکی ترەوە هەڵقوڵانی نەوتێکی زۆر لە پارێزگای کەرکوك دا هەر لە ساڵی (١٩٢٧)ەوە بووە پاڵنەر بۆ دەسەڵاتە فەرمانڕەواکان تا هانی زیاتری خێزان و بنەماڵە عەرەبەکان بدەن بۆ هاتنیان بەرەو شاری کەرکوك و دەوروپشتی. و بەکارهێنانیان وەکو کرێکار و فەرمانبەر لە کۆمپانیاکانی

(٦) خليل اسماعيل محمد: مؤثرات سياسة التعريب فى اقليم كردستان العراق، الطبعة الثانية، مطبعة زانكو، اربيل ٢٠٠٢، ل ٢٥.

(٧) نوری طالباني: منطقة كركوك ومحاولات تغير واقعها القومي، لندن ١٩٩٥، ل ٤٠، هەروەها خليل اسماعيل محمد: كركوك دراسات فى التكوين القومي للسكان، سەرچاوەی پێشوو، ل ٧٥.

نەوت دا لە جیاتی کوردەکان[٨]ئەم کۆمپانیانەی نەوت ئاگاداری دەسەڵاتی عێراقییــان کــردەوە لــە دەرئەنجامە دیمۆگرافیەکانی دانیشتوانی پارێزگای کەرکوك کە لە بەرژەوەندی کورددا دەڕوات بەڕێوە، وە ئەم کارەیان بە مەترسیەك دانا کە هەڕەشە لە ئاسایشی نەتەوەیی وڵات دەکات.[٩]

لەگەڵ پەرەسەندنی چەکەکانی دەست سەرکردایەتی کورد لە عێراق داو فراوانبوونی سنووری چالاکیەکانیان، مەترسیەکانی دەسەڵاتی عێراقیش زیادی کرد لە مەڕ پڕۆژە و دامەزراوە نەوتیەکاندا، هەر ئەمەش بوو وای کرد کە (پشتێنەی ئاسایشی احزمە الامنیە) دابنرێ لە دەوروپشتی شاری کەرکوك وەك دانانی سەدان دێهات و کۆمەڵگای نیشتەجێکراوی عەرەبی و داکوتاندنی دەیان پێگەو بنکەی سەربازیی بۆ پاراستنیان [١٠] لە ساڵی (١٩٦٣) دا زۆر لە دێهاتەکانی نزیك شاری کەرکوك راگواستران و بەعەرەب جێگایان گیرایەوە لە نموونەی ئەم دێهاتانە (سون طولی، باوەلی، شەیخاعەلی، وەلی پاشا، قزلقایە، چیمەنی بچووك، چیمەنی گەورە، چەوڵ بۆر، هەنجیرە، توتان، توشقایە، شۆراو، باجوان)[١١] دەکرێ ئەمە بە یەکەم هەنگاو دابنرێ بۆ دانانی (پشتێنە عەرەبیەکان) لە دەوروپشتی کەرکوك کە لە دوایدا بەباشی و بەشێوەیەکی فەرمی و راشکاوانە گرنگی پێدرا و ئاشکرا کرا لە رێ ی بەڵگەنامە فەرمیەکانەوە کە دەستی بەسەردا گیرا هەروەك لەمەودوا دەبینین.

وە لەبەر رۆشنایی ئەو زانیاریانەی کە کۆبۆوە لە بەردەستمان دا دەکرێ سێ پشتێنەی عەرەبی دیاری بکرێ کە کارکرا بۆ دانانیان لە دەوروپشتی کەرکوك بە ئامانجی گۆڕینی مۆرکی نەتەوەیی دانیشتووانەکەی کە ئەمانەن: بڕوانە نەخشەی ژمارە(١٩):

١- پشتێنەی عەرەبی دەرەکی (دەرەوە):

لە پێشەوە ئاماژە کرا بە رۆڵی پڕۆژە ئاودێرییەکان لە پارێزگای کەرکوك دا لە نیشتەجێکردنی تیرە و هۆزە عەرەبە کۆچەرییەکان لە بەشەکانی رۆژئاوا و باشووری رۆژئاوادا.

(٨) مكتب الدراسات والبحوث المركزي للحزب الديمقراطي الكردستاني، نفط كردستان العراق، الطبعة الثانية، ١٩٩٨، دراسة رقم (٣٢)، ل٣.

(٩) لطيف فاتح فرج: كورد وكەركوك، گۆڤاری پەیڤین، ژمارە (٢) ساڵی ١٩٩٧، سلێمانی، ل٨١-٨٣.

(١٠) انڤرچیا، راگواستنی ناوچە سنووریەکان، گۆڤاری سیاسەتی دەولی، ژمارە (٤)، هەولێر، ل ٢٠-٢١

(١١) خليل اسماعيل محمد: كركوك دراسات في التكوين القومي للسكان ل ٧٢.

بە تایبەتی هەردوو پڕۆژەی (حەویجە) و (ئاودێریی سەدام)، ئەم کارەش بووە هۆی دەورەدانی پارێزگاکە بە سەدان نیشتەجێکراوی عەرەبی لە شارەدێکانی: (حەویجە، ئەل عەباسی، ریاز، داقوق، سلێمان بەگ، قەرەتەپە) وەك سەرەتایەك بۆ گەمارۆدانی شاری کەرکوك و دەوروپشتەکەی بە دێهات و ئاوەدانی عەرەبی، ئەم پشتێنەیە بە کۆنترین کارو کرداردا دەنرێت لە زنجیرەی کارەکانی بەعەرەبکردنی پارێزگای کەرکوك دا، دەسەڵاتە فەرمانڕەواکان لە دانانیدا رێ و شوێنی هاندان و سەرنجڕاکێشانی جۆراوجۆریان گرتەبەر بۆ عەرەبە نیشتەجێ کراوەکان: لە وانە دابەشکردنی زەوی و زاری کشتوکاڵی و دروستکردنی دێهات و هەڵکەندنی بیری ئاو و جۆگەکانی ئاودێریی بۆیان جگە لە دامەزراندنیان لە ئەرکە حکومیە جیاجیاکان دا.

لەبەر رۆشنایی ئەم سیاسەتی بەعەرەبکردنەدا رێژەی دانیشتووانی عەرەب زیادی کرد لە ناوچەی پشتێنەی ناوبراو دا لەسەر حسابی کورد وە ئەم خشتەیەی خوارەوە ئاماژە دەکات بەوەی کە رێژەی دانیشتوانی عەرەب لە شارەدێی (حەویجە) بەرز بۆوە لە (٧٣٪) بۆ (٩٢٪) لە کۆی گشتی دانیشتوانەکەی لە نێوان ساڵانی (١٩٦٥-١٩٧٧) هەروەك چۆن رێژەیان بەرز بۆوە لە هەردوو شارەدێی (داقوق) و (قەرەتەپە) تەماشای خشتەی ژمارە (١) بکە:

خشتەی ژمارە(١)

رێژەی دانیشتوانی عەرەب لە ناوچەی پشتێنەی دەرەکی دا[١٢]

یەکەی کارگێڕی	١٩٦٥	١٩٧٧
شارەدێی حەویجە	٧٢/٨ ٪	٩١/٧ ٪
شارەدێی داقوق	٣٨/١ ٪	٥١/٧ ٪
شارە دێی قەرەتەپە	٦٨/٨ ٪	٨٢/٨ ٪
کۆی گشتی پارێزگاکە	٣٩ ٪	٤٤/٤ ٪

(١٢) شاكر خصباك: العراق الشمالي، مطبعة شفيق، بغداد، ١٩٧٣ ل ١٣٥، هەروەها فەیسەڵ دەباغ: کورد و کەمە نەتەوەکانی تر لەسەر ژمێری ساڵی ١٩٧٧دا، بەشی دووەم، چاپخانەی رۆشنبیریی، هەولێر، ١٩٩٩، ل٤٠-٤١.

نەخشەی ژمارە(١٩)

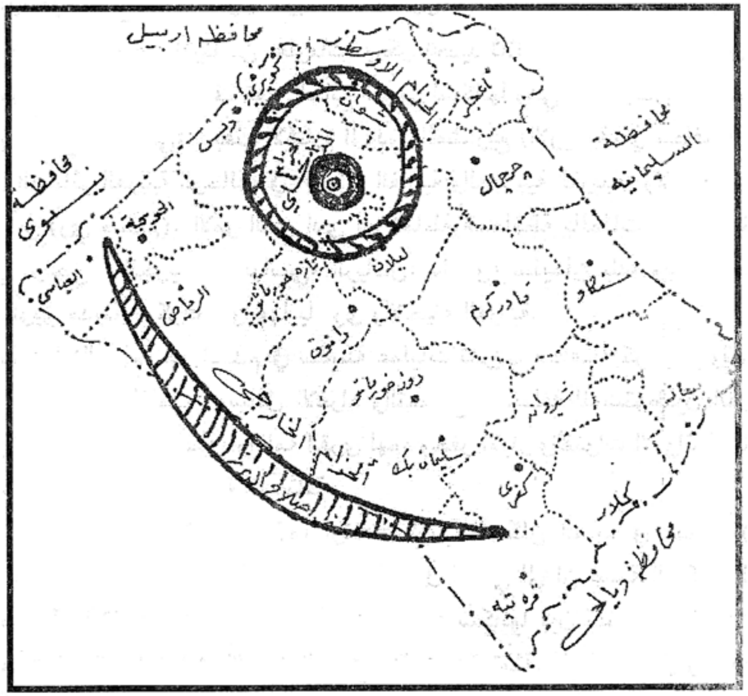

پشتێنەی (عەرەبی) لە دەوروەبەری شاری کەرکوك

٢- پشتێنەی عەرەبی ناوەند:

ئەم پشتێنەیە ئەو ناوچانە دەنوێنێ کە دەوروپشتی شاری (کەرکوك) یان داوە و بریتین لە شارەدێکانی (دبس، ئاڵتون کۆپری، شوان، قەرەحەسەن، تازەخورماتو)، لە خەسڵەتەکانی ئەم پشتێنەیە ئەوەیە بە ئاشکرا هاتووە لە زۆربەی بەڵگەنامە و نوسراوە فەرمیەکان و ووتار و گفتوگۆکانی بەرپرسە باڵاکانی سەرکردایەتیە حکومیەکان دا لە وانە نوسراوی لیژنەی باڵای نیشتەجێکردن و پەرەپێدان لە پارێزگای تەئمیم ی ژمارە (٢) لە ١٩٩٤/٩/٧ کە بابەتەکەی بریتی بوو لە (پشتێنەی ئاسایشی بەدەوری شاری کەرکوك) و تیایدا هاتووە:

- لیژنەی ناوبراو بە پێی بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتی ژمارە (٧٢١) لە (١٩٩٤ /٨/٢) پێکهێنراوە.
- ناوچەی پشتێنەکە ئەو یەکە کارگێڕییانە دەگرێتەوە کە دەوری شاری کەرکوکیان داوە و بریتین لە: (ئاڵتون کۆپری، قەرە هەنجیر، شوان، قەرەحەسەن، تازە خورماتو).
- بەڵگەنامەکە گشت ئەو زەوییە کشتوکاڵیانەی کە سەربەم شارەدێیە ناوبراوانەن بە زەوی دەوڵەتی دانا بە مەبەستی دابەشکردنیان بەسەر تیرەو هۆزە عەرەبەکان دا لە قۆناغەکانی داهاتوودا تەماشای بەڵگەنامەکانی (٤، ٥، ٦)ی هاو پێچ بکە.

بەڵام نوسراوی پارێزگای تەئمیم ی ژمارە (٣٤٨) لە ٢٠/ ٣/ ٢٠٠٠ دا کەرتە کشتوکاڵیەکانی ناو پشتێنەی ئاسایشی شاری کەرکوکی دیاری کرد وە داوای دابەشکردنی ئەو بەشانەی کرد کە دابەش نەکراون بەسەر تیرەو هۆزە عەرەبەکان دا تەماشای بەڵگەنامەی ژمارە(٧) بکە.

لەبەر ڕۆشنایی ئەمەدا هۆزی (ابو فرج) داوای پێکهێنانی کۆمەڵگایەکی نیشتەجێکردنی کرد بۆیان لە شارەدێ ی (ئاڵتون کۆپری) وەك جێبەجێکردنی ئاڕاستە کراوەکانی (سەدام حوسین) لە زیاتر چڕکردنەوەی دانیشتووانی عەرەب لە ناوچەکە داو دابینکردنی (پشتێنەی ناوبراو) بۆ شاری کەرکوك تەماشای بەڵگەنامەی ژمارە (٨) بکە.

بەڵام ئەو عەرەبە نیشتەجێکراوانەی کە ناتوانرێ پشتیان پێ ببەسترێ وە بەڵێنیان لەگەڵدا بەستراوە بۆ زامنکردنی باری ئاسایش لە ناوچەی پشتێنەکەدا، نوسراوی پارێزگای تەئمیم ی ژمارە (٨٢١) لە ٢٠٠١/٥/٨ دا پێشنیازی کرد لەسەر ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش بە هەڵوەشاندنەوەی بەڵێنەکانیان و گۆڕینیان بە تیرەو هۆزی عەرەبی تر کە وەفای

چاكيان هەبێت بۆ حزب و شۆڕش، بڕوانە بەڵگەنامەی ژمارە (٩). وە بەڵگەنامەی ژمارە (١٠)، ٢٠٠٧ لە ٥/٨/ ١٩٩٨ بارودۆخەكەی توندتر كرد بەوەی كە نابێ بە هیچ جۆرێك كاربە هاوڵاتیانی كورد بكرێ لە لای ئەم تیرەو هۆزە عەرەبانە لە ناوچەی پشتێنەی ئاسایشی دا وە لە بەڵگەنامەیەكی تردا نوسراوی قائمقامیەتی شارۆچكەی (ناوەندی كەركوك) لە (١٩٩٦/٦/١٥) دا ئاماژەی كرد بە پێدانی چەك و تەقەمەنی بەو عەرەبانەی لە سنووری پشتێنەی ناوبراودا نیشتەجێ كراون بۆ بەرەنگار بوونەوەی هەرتێكچوونێكی ئاسایش كە لە وانەیە رووبدات بڕوانە بەڵگەنامەی ژمارە (١١) هەروەها بەڵگەنامەی ژمارە (٩ / ١٤٧١) لە (١٩٨٥/١٠/٢٤) دا داوای لە سەركردایەتی عێراقی كرد كە هەركەس هەڵگرتنی چەك و مسۆگەریی پاراستنی ئاسایشی لە دژی تێكدەران رەتكردەوە ئەوا وەك تێكدەر بدرێتە قەڵەم و رەفتاری لەگەڵدا بكرێت و لێكۆڵینەوە دەربارەیان بكرێت بڕوانە بەڵگەنامەی ژمارە(١٢).

لە تەك كارەكانی نیشتەجێكردنی رۆڵەكانی تیرەو هۆزە عەرەبەكان لە ناوچەی (پشتێنەی ناوەند)دا، شاڵاوەكانی راگواستنی خێزان و بنەماڵە كوردەكان لە دێهاتە رووخاوەكانیانەوە بە پێ ی پەتی دەستی پێكرد لە ناوچەی پشتێنەكەوە بەرەو دەرەوەی كەركوك.[١٣]

خشتەی ژمارە (٢) ئاماژە دەكات بەوەی ژمارەی ئەو دێهاتانەی كە دانیشتوانەكانیان راگواستران زیاتر لە (٢١٨) دێ و شارۆچكە بوون جگە لە ژمارەیەك لە ناوەندی شارەدێكان لەناو پشتێنەی ناوبراو دا لەماوەی ساڵەكانی (١٩٦٢-١٩٨٨) بەم جۆرە ژمارەی خێزانە راگواستراوەكان كە بەڕاستی تۆماركرا بوون زیاتر لە (١١٦٩٤) خێزان بوون كە بریتی بوون لە نزیكەی (٦١٣٩٤) كەس وە بەم شێوەیەی خوارەوە:[١٤]

(١٣) خليل اسماعيل محمد وآخرون: سياسة التعريب فى اقليم كردستان العراق، المصدر السابق، ل ١٢٠.

(١٤) نوری طالباني، المصدر السابق، ل ٦٨-٧١.

خشتەی ژمارە (٢)

ئەو دێهاتانەی كە وێرانكران لەگەڵ ژمارەی خێزانە راگواستراوەكان لە ناوچەی پشتێنەی ناوەند دا[١٥]

یەكەی كارگێڕی	ژمارەی دێهاتەكان	ژمارەی خێزانەكان
شارەدێی ئاڵتون كۆپری	٣١	٢١٨٢
شارەدێی شوان	٧٠	٢٦٥٠
شارەدێی قەرە هەنجیر	٤١	٢٣١٠
شارەدێی دبس	٣١	٢١٢٣
شارەدێی قەرەحەسەن	٤٥	٢٤٢٩
كۆی گشتی	٢١٨	١١٦٩٤

١- شارەدێی ئاڵتون كۆپری: بەشی باكووری ئەو پشتێنە عەرەبییە داگیر دەكات كە دەوری شاری كەركوك داوە، دەسەڵاتی فەرماندار هەر زوو هەستابە راگواستنی دانیشتووانی دێهاتەكان لە سنووری ئەم شارەدێ دا بۆ كۆمەڵگا زورە ملێكانی سنوری پارێزگای هەولێر، پاشان نیشتەجێكردنی عەرەبی هاوردە لە شوێنەكانیاندا، جگە لە دروستكردنی چەندین بنكە و پێگەی سەربازیی بۆ سوپای عێراقی بە درێژایی رێگای نێوان شاری كەركوك و شارۆچكەی ئاڵتون كۆپری. لەگەڵ چەندین كۆمەڵگای نیشتەجێبوون بۆ سەرانی ئەو سوپایە لە نمونەی ئەو سەربازگایانە:

(دارەمان، سنە قزڵی، ئاڵتون كۆپری، قەڵای گەورەی پتەو، سەدان خانووی حكومی بۆ كارمەندانی هێزی ئاسمانی لە نزیك دارەمان و سەربازگەی گتگە و تۆرزەیی).[١٦]

٢-شارەدێی شوان: بریتی یە لە ناوچەی رۆژهەڵات و باكووری رۆژهەڵاتی ناوچەی پشتێنەی ناوەند، هەر لە ساڵی (١٩٦٣) دەوحكومەتی عێراقی تێكۆشا بۆ داڕووتاندنی ئەم شارەدێ یە لە دێهاتەكانی كە بریتی بوون لە زیاتر لە (٧٠) دێ بە ناوەندی شارەدێ كەشەوە (مركز الناحیە) كە بە (رێدار)ناودەبرا وە دانیشتووانی ئەم دێهاتانەش راگواستران بۆ پارێزگای هەولێر

(15) S.M.Rasol.Destruction of –Nation.By H. Zahawi and L. Rashid , U.S.A 1990 , PP 111 – 134

(١٦) ازاد شیخانی: المسار و المحاور الجغرافیە لتعریب كركوك، (صحیفە خبات)، اربیل، ٢٠٠٢/٩/٢٠.

بۆ ئۆردوگا زۆرە ملێکان کە ئامادە کرابوون بۆ ئەم مەبەستە وە بەم جۆرە ناوچەی شارەدێی شوان بووە ناوچەیەکی سەربازیی قەدەغەکراو.

١- شارەدێی قەرەهەنجیر: هەروەها ناویش دەبرێ بە (ربیع) و دەکەوێتە بەشی ڕۆژهەڵاتی پشتێنەی ناوەندی دەوری شاری کەرکوکەوە، ژمارەی دێهاتەکانی ئەم شارەدێ یە کە وێرانکران و ڕاگواستران (٤١) دێ بوو کە نزیکەی (٢٣١٠) خێزانی کشتیار بوون لە ساڵەکانی حەفتاکان و هەشتاکانی سەدەی ڕابردوودا.

٢- شارەدێی قەرەحەسەن: بریتیە لە بەشی ڕۆژهەڵاتی پشتێنەی ناوەند، گشت دێهاتەکانی ئەم شارەدێیە و ناوەندەکەشی (لەیلان) وێران کران لە نێوان ساڵەکانی (١٩٨٦-١٩٨٨) دا و دانیشتوانەکەشی ڕاگواستران بۆ کۆمەڵگا زۆرە ملێکانی نزیك (چەمچەماڵ).

٣- شارەدێی دبس: بەشی باکووری ڕۆژئاوای پشتێنەکە داگیردەکات و تەواوی (٣١) دێی سنورەکەی وێرانکران و ناوچەکە کرا بە ناوچەیەکی سەربازیی قەدەغەکراو جگە لە دانانی (ناوەند) بۆ نیشتەجێکردنی کارمەندانی هێزی چەکدار و ئاسایش و پۆلیس، هەروەها کۆمەڵگای نیشتەجێکردن بۆ (کرێکاری پاڵاوتگەکانی نەوت و دەرهێنانی گۆگرد)، کە لە پارێزگاکانی ناوەڕاست و باشوورەوە (پارێزگا عەرەبیەکانەوە) هێنرا بوون.

٤- پشتێنەی عەرەبی ناوەخۆ:

ئەم پشتێنەیە دەکەوێتە ناو سنوری شارەوانی شاری کەرکوکەوە وە بە مەترسیدارترین جۆری پشتێنە دادەنرێت لەسەر دوارۆژی پەیوەندییەکانی نێوان ڕۆڵەکانی ئەم شارە، ئەم پشتێنەیە بە قۆناغی سێهەم دادەنرێت لە کارەکانی گەمارۆدانی شاری کەرکوك بە کۆمەڵگا عەرەبیەکان بە ئامانجی توند کردنی هۆکارەکانی دەست بەسەراگرتنی تەواوی شارەکە، ئەم پشتێنەیە سێ تەوەری لە خۆ گرت کە ئەمانەن:

- تەوەری باکووری ڕۆژئاوایی:

دەست پێدەکات لە ڕۆژئاوای شاری (کەرکوك)ەوە بە ئاڕاستەی شارۆچکەی (دوبز)، دەیان کۆمەڵگای عەرەبی دروستکران بە درێژایی ڕێگای گشتی نێوان (کەرکوك-دوبز) بە تایبەتی بۆ خێزانەکانی ئەفسەرەکانی هێزە چەکدارەکان و ئاسایش و پۆلیس و فەرمانبەرەکانی تری حکومەت لە خەڵکی عەرەب ڕەگەز لە نموونەیان گەڕەکەکانی:(قدس، مەیسەلون، تەئمیم،

مثنی، (٣٠) تەمموز، ڕافیدەین، حوتەین، ماڵە ئەفسەرەکان و جێگری ئەفسەرەکان و ماڵەکانی کرێکارانی گۆگرد.

- ئەم تەوەرە بە ئاڕاستەی هەردوو شاری (بەغداد) و (تکریت) و بە درێژایی ئەو ڕێگایە کە (کەرکوك) بەم دوو شارەوە دەبەستێ وە لە دیارترین کۆمەڵگا عەرەبییەکانی ئەم تەوەرە ئەمانەن: (البعث، الاشتراکیە، غرناطة، الواسطی، السکك، حي الخضراء)

- تەوەری باشووری ڕۆژهەڵاتی:

ئەم تەوەرە بە ئاڕاستەی شارۆچکەی (لەیلان)ە، لەسەر ئەم تەوەرەیە ژمارەیەکی زۆر لە کۆمەڵگای عەرەبی پێکهێنرا لەهەرە گرنگەکانیان (الوحدة، الحریة، الحجاج، العروبة، قتیبة، دور ضباط الصف، دورالامن، حی الشرطة).

بێگومان ئەم پشتێنانە لە کۆمەڵگای جێنیشینە عەرەکاندا کە حکومەتە

سەرکوتکەرە عێراقیەکان چاندنیان، بارێکی ناسروشتی دروست کرد لە پەیوەندییەکانی نێوان (ڕۆڵەکانی کورد و عەرەب) دا بە گشتی و ڕۆڵەکانی (شاری کەرکوك) دا بە تایبەتی وە تا ئێستاش شوێنەوارەکەی لەبەر چاوە لە زۆر شوێن و جێگادا وە مەبەستیش لەم کارە شێواندنی پێناسەی نەتەوەیی دانیشتوانی ئەو ناوچانە بووە کە بە عەرەب کراوون بە تایبەتی لە سنووری شاری کەرکوك دا ئەمەش لە ڕێی بوونی عەرەبە نیشتەجێکراوەکانەوە لە ناو پشتێنەکاندا کە (بابەتی توێژینەوە)کەیە و تا ئێستاش باشترین شوێن و پێگەیان داگیرکردووە لەگەڵ چاکترین زەوی کشتوکاڵیدا لەسەر حسابی دانیشتووانە ڕەسەنە ڕاگواستراوەکەی کە(کوردن) و زۆربەیان دەیان ساڵە لە ئاوارەیی و نامۆییدا دوور لە شوێنەواری ڕەسەنی باب و باپیرانیان دەژین.

ئەم پشتێنە عەرەبیانە (دیاردەی (ڕەگەز پەرستی) نیشان دەدەن کە تا) ئێستاش سەرچاوەی داڕمان و تێکدانی پەیوەندییەکانی نێوان ڕۆڵە عەرەب و کوردەکان بوون و دەبن ئەگەر حکومەتی نوێ ی عێراقی سنوورێکی بۆ دانەنێت بە تایبەتی لە ڕێ ی جێبەجێکردنی خێرای بڕگەکانی مادەی (٥٨) لە یاسای کاتی بەڕێوەبردنی دەوڵەت.

ئەگەر نا ئەوا هەندێ لەو مەترسیانەی کە دێن ودەچن لە ناو ڕۆڵەکانی شاری کەرکوك دا سەبارەت بە دیاردەو شێوازە ماوەکانی بەعەرەبکردن لە ناکاودا ببنە (بۆمبی کاتی) و لە هەر چرکەیەك دا بتەقنەوە، دەتەقنەوە، وە هەڕەشە و مەترسیەکانی ئەم تەقیەوەیە تەنها لە سنووری شاری کەرکوکدا نابێت بەڵکو دەپەڕنەوە بۆ سەر چارەنووسی گشت عێراق.

دەرئەنجامەکان:

.دەکرێ لەم توێژینەوەیەدا ئەم دەرئەنجامانەی خوارەوە دەرهاویشتە بکرێ:

١- شاری کەرکوك بە بایەخی ستراتیژی خۆی دەناسرێتەوە کە بریتیە لە پێگە جوگرافییەکەی وەکو دەروازەی هەرێمی کوردستان بەرەو پارێزگاکانی ناوەڕاست و باشووری عێراق وە بە بایەخی ئابووریی و رەچەڵەکزانیشییەوە، هەر بۆیە دەسەڵاتە عێراقیەکان لە سەرەتاکانی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقیەوە تێکۆشاون بۆ دەست بەسەراگرتنی ئەم شارە بە تەواوی لە رێی جێبەجێکردنی نەخشە شومەکانی بەعەرەبکردنەوە.

٢- حکومەتە عێراقیەکان شێوازی جۆراوجۆریان گرتەبەر لە جێبەجێکردنی نەخشەکانی بەعەرەبکردن دا لە هەرە گرنگەکانیان چاندنی ناوچەکانی دەوروپشتی کەرکوك بە دێهات و کۆمەڵگای عەرەبی ئەمەش لە رێ ی گەمارۆدانیەوە بە (پشتێنە ئاسایشیەکان- الاحزمە الامنیە).

٣- کارەکانی گەمارۆدانی شاری کەرکوك بە کۆمەڵگا نیشتەجێکراوە عەرەبەکان لە سێ پشتێنە پێکهاتبوون کە ئەمانەن:

- پشتێنەی دەرەکی (دەرەوە):

ئەم پشتێنەیە دەوری پارێزگای کەرکوك دەدات لە لاکانی رۆژئاواو باشووری رۆژئاواوە هەر لە شارەدێ ی (حەویجە) وە تا دەگاتە شارەدێی (قەرەتەپە)، پرۆژە ئاودێرییەکانی ساڵەکانی سیەکانی سەدەی پێشوو(سەدەی بیست) گەورەترین رۆڵیان بینی لە نیشتەجێکردنی هەزاران کەس لە تیرەو هۆزە عەرەبەکان لە سنووری ئەم پشتێنەیەدا.

- پشتێنەی ناوەند:

ئەو یەکە کارگێڕییانە دەگرێتەوە کە دەوری شاری کەرکوکیان داوە کە ئەم شارەدێیانەن: (ئاڵتون کۆپری، دوبز، تازەخورماتوو، قەرەحەسەن، قەرەهەنجیر، شوان) دانیشتووانی ئەم شوێنانە هەرلە ساڵەکانی شەستەکان و حەفتاکانی سەدەی بیستەوە راگواستران بۆ شوێنی ترو هۆزە عەرەبەکان لە شوێنیان نیشتەجێ کران.

- پشتێنەی ناوەخۆ (ناوەوە):

ئەم پشتێنەیە پێکهاتووە لە ژمارەیەك لە کۆمەڵگای نوێ دروستکران لە ساڵەکانی هەشتاکان و نەوەدەکانی سەدەی رابردوودا بۆ ئەو عەرەبە هاوردانەی نیشتەجێکران بە شێوەی پشتێنەیەك کە دەوری کەرکوکی داوە لە گشت لایەکەوە سیاسەتی گەمارۆدانی

شاری کەرکوك بە دێهات و کۆمەڵگا عەرەبییەکان کە لە دەرەوەی پارێزگا کەوە هاتبوون لەسەر حسابی راگواستنی دانیشتووانە کوردەکەی هەروەك زانیاریی و روونکردنەوەی باوەڕ پێکراوو بە بەڵگە دەربڕا دەربارەی لەم توێژینەوەیەدا کە گەواهن (شواهد)ن لەسەر سیاسەتی رەگەزپەرستانەی رژێمەیەك لە دوای یەکەکانی پێشووی عێراق وە (بەرگرتنی رۆژ بە بێژنگ) سوود نابەخشێت لە بەرامبەر دیمەنەکانی رۆژانەی (دیاردەکانی بەعەرەبکردن) دا کە هەیە لە هەموو شوێنەکانی شاری کەرکوك و دەوروپشتەکەیدا هەربۆیە پێویستە سنوورێك و رادەیەك بۆ ئەم جۆرە دیاردانە دابنرێ ئەگەر مەبەست دووبارە نۆژەنکردنەوە و پەرەپێدانی شاری کەرکوك و بەدیهێنانی ئاسایش و سەقامگیریی بێت بۆ عێراق.

کەرکوك و راستکردنەوەی باری نەتەوایەتی

ئەو ڕێوشوێنانەی کە دەسەتدارە پێشووەکانی عێراق گرتیانە بەر بۆ گۆڕینی ڕووخساری ڕەسەنی نەتەوایەتی شاری کەرکوك، جۆراوجۆر بوو، بەهەمان شێوە ئامرازەکانی ترساندن و تۆقاندن بۆ ئەوانەی لە شارەکە دامابوون لە دانیشتووانە خۆڕاگرەکەی هەمە چەشنە بوو، ئەمەش بە ئامانجی پاکتاوکردنی گشت هاوڵاتیە ناعەرەبەکان و تواندنەوەی ئەوانەی مابوونەوە لە بۆتەی گەلی عەرەبیدا، ئەو گەلەی کە هیچ تاوانێکی لە ئەستۆدا نەبوو لە بەرامبەر گشت ئەو ڕێوشوێن و شێوازە بەر بەرییانەیەدا.

لەگەڵ ئەو شکستەدا کە یاوەری ئەو شاڵاوانە بوو وە پەککەوتنی شێوازەکانی ترساندن و هاندان تا ڕادەی (مەرگی هێواش و لەسەرخۆ) دەسەڵاتە عێراقیەکان پەردەیان لەسەر دوانهێنی خۆیان هەڵماڵی بە ڕاگەیاندنیان بۆ (یاسای راستکردنەوەی باری نەتەوایەتی) کە پێکهاتووە لە پێشکەشکردنی بەرژەنامە (استمارە)بۆ هاوڵاتی ناعەرەب (المواطن غیرالعربی)وە تیایدا داوای ئەوە بکات بە هەڵە سەر بە نەتەوەکەی ئێستایەتی و ئارەزووی ئەوە دەکات باری نەتەوایەتیەکەی ڕاست بکاتەوە یان بکرێتەوە بۆ (باری نەتەوایەتی عەرەبی).

گومانی تیادانیە لەم جۆرە بڕیارانە کە (سەرۆکایەتی کۆمار) یان (ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش) دەری دەکات یان لەسەر بنەمای (ئاڕاستە کردنە ناوەندییەکان) دەردەچن بە زنجیرەیەکی دوورو درێژ دادەنرێن بە درێژایی سەدەی ڕابردوو (سەدەی بیست) کە دەرژێنە ناو تەوژمی گۆڕانکاریی دیمۆگرافی و بەتایبەتیش (دیموگرافی نەتەوەیی) دانیشتوانی (سنووری پارێزگای کەرکوك) بە گشتی و (ناوشاری کەرکوك) بە تایبەتی لە سایەی ترسی هەمیشەیی و لەرزی بەردەوام لەو سەنگە دیمۆگرافیەی (کە خەڵکی ناعەرەب) پێکی دەهێنن لەم پارێزگایەدا.

لێرە وە ئەو شتە سەری هەڵدا کە پێی ووترا (یاسای راستکردنەوەی باری نەتەوایەتی) لە زنجیرەی ئەو ڕێوشوێنانەدا، بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش ی ژمارە (١٩٩) لە (٢٠٠١/٩/٦) دا هۆکارەکان و پاکانەکانی یاساکە ڕوون دەکاتەوە گوایا (لادانە لەبارە میراتگیرییەکان) ی ناو تۆمارەکانی دەسەڵاتی عوسمانی بۆ عێراق و پێدانی ماف بە

عێراقیەکان لە هەڵبژاردنی باری نەتەوەییاندا، ئەمەش واتە عێراقیە ناعەرەبەکان پێش دەرچوونی ئەم یاسایە (یاسای راستکردنەوەی باری نەتەوایەتی) ناچارکراون تا بە هەڵە باری نەتەوایەتی خۆیان تۆمار بکەن، بە تایبەتی کە (خەڵکی عەرەب) لە بۆچوونی دەسەڵاتدارانی سەردەمی عەسمانیدا (ئەوکەسانە بوون کە لە نیشتمانی عەرەبیدا ژیاوون و بە زمانی عەرەبی دواون و نەتەوەی عەرەبیان بۆ خۆیان هەڵبژاردووە).

بڕوانە بەڵگەنامەی ژمارە (١)، بەڵام یاساکە هاوڵاتیانی عەرەب ناگرێتەوە لەم مافەدا بەڵکو سزای هەر (عەرەبێك)یش دەدات کە هەڵدەستێت بە راستکردنەوەی (باری نەتەوایەتی عەرەبی خۆی) بە بەند کردن بۆ ماوەی (ساڵێك و زیاتر) بە پێی بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشی ژمارە (٨٥٠) لە ١٩٨٨/١١/٢٧ بەڵام دەبێت گشت (هاوڵاتیە ناعەرەبەکان) پابەند بن پێوەی، وە (ڕۆژگار)پێش مرۆڤی عێراقی چەوساوە گشت نهێنیەکانی ئامانجە گڵاوەکان دەخاتە ڕوو لە پشت گشت ئەو ڕێوشوێنانەوە کە دژی سادەترین مەبدەئەکان (بنچینەکان)ی ڕاگەیاندنی نێودەوڵەتین بۆ مافەکانی مرۆڤ و بە تەواوی دەرئەنجامەکانی ئەو هەموو شاڵاوە دڕندانەیە دەشارێتەوە کە بریتی بوو لە (یاسای راستکردنەوەی باری نەتەوایەتی یان راستکردنەوەی ڕق لێبوونەوەی چوونە ناو حزبی بەعس و ئاخاوتن بە زمانی عەرەبی و پۆشینی جلوبەرگی عەرەبی و ناونانی منداڵەکان بە ناوە عەرەبیەکان، هەروەها ناو لێنانی شوێن و دامەزراوە و گۆڕەپان و قوتابخانەکان بەناوە عەرەبیەکان) پاش ئەوەی دەسەڵاتداران لەم پێناوەدا چەندین ملیار دیناریان بەفیڕۆدا لە بڕی بژێویی گەلانی عێراق.

وە گەلانی عێراق وەکو خۆیان ملیۆنەها شەهیدیان پێشکەشکرد لەسەر بەردی خۆڕاگریی و بەرخودان، ئایا ئیتر لە عێراقی ئەمڕۆدا پێویست ناکات ئەم شتانە بخرێنە سەر کەژاوەی پەرۆشی و بەڕاستی وەرنەگیرێن!!؟

لە سایەی مافە زەوتکراوەکان و دادپەروەرییە بەڵێن پێدراوەکاندا وە لەو کاتەدا کەناوەڕۆکی ئەو نوسراوە فەرمیانەی تیادا بڵاودەکەینەوە و ئاماژە دەکەن بە ئاشکرایی(ڕاشکاویی) بە سیاسەتی ڕژێمی لە ناوبەر دەربارەی گۆڕینی زۆرە ملێی (باری راستەقینەی نەتەوەیی) لە کەرکوك دا ئەوا ئامانجمان ڕاکێشانی سەرنجی گشت لایەکە بۆ دوور کەوتنەوە لەم (سیاسەتە نەزۆکە) کە خزمەتی یەکێتی نیشتمانی ناکات و دەبێتە هۆی (خراپکردنی برایەتی کورد و عەرەب) لە وڵاتەکەماندا کە وڵاتی فرە نەتەوەیی و گەشەی شارستانیەتە.

له نموونه‌ی نووسراوه فه‌رمیه‌كان:

كۆماری عێراق
وه‌زاره‌تی ناوخۆ
كاروباره ئاسایشی یه‌كان
ژماره ٢٨٣٩ به‌روار ٢٠٠٠/٢/١٥
بۆ پارێزگای ته‌ئمیم- نوسینگه‌ی تایبه‌ت
بابه‌ت-ئاراسته‌كردنی ژماره (٢٤)

پێویسته كه سه‌رجه‌م كارمه‌ندانی فه‌رمانگه فه‌رمی و نیمچه فه‌رمییه‌كانی ده‌وڵه‌ت له سنووری كارگێڕیی خۆیان دا پابه‌ند بن به یاسای راست كردنه‌وه‌ی باری نه‌ته‌وایه‌تی به پێی راستگیرانه تایبه‌ته‌كان وه ده‌بێت ئه‌م كاره جێبه‌جێ بكرێت له ماوه‌ی (٣٠)رۆژدا هه‌رله (٢٠٠٠/٣/١)ه‌وه ئه‌گه‌رنا ئه‌وا گشت رێوشوێنه تایبه‌ته‌كان ده‌گیرێته‌به‌ر ده‌رباره‌یان، ئێوه‌ش ته‌واوی ده‌سه‌ڵاتتان هه‌یه و له ده‌رئه‌نجامه‌كانیش ئاگادارمان بكه‌نه‌وه.

واژۆكه‌ر
فه‌ریقی روكن
سعدون علوان المصلح
وه‌زیری وه‌زاره‌تی ناوخۆ بۆ كاروباره ئاسایشی یه‌كان

كۆماری عێراق
وه‌زاره‌تی ناوخۆ
پارێزگای ته‌ئمیم
نوسینگه‌ی تایبه‌ت
ژماره: ٩٢١/٧/٨ به‌روار ٢٠٠٠/١/١٨
بۆ: كاروباره ناوخۆییه‌كان / دیوان
بابه‌ت: داوای سیایی (طلب قائمه)
نوسراوی وه‌زاره‌تی ناوخۆ-كاروباره ئاسایشی یه‌كان ی ژماره:
٥٦٣ له ١٠/ ١/ ٢٠٠٠ دا.

پێویسته سیاییه‌ك به ناوی (٣٠٠) سێ سه‌د خێزانی كورد و توركمان بنێردرێ كه دانیشتوی سنووری ناوه‌ندی پارێزگابن تا رابگوازرێن له ماوه‌ی ساڵی (٢٠٠٠)دا هۆكاره‌كان روونكراونه‌ته‌وه به پێی ئاراسته‌كردنه ناوه‌ندییه‌كان وه ئه‌م چین و توێژانه‌ی خواره‌وه ده‌گرێته‌وه:

یه‌كه‌م: ئه‌و هاوڵاتیه كوردو توركمانانه‌ی كه خۆیان لادا له راستكردنه‌وه‌ی باری نه‌ته‌وه‌ییان (واته گۆڕینی باری نه‌ته‌وه‌ییان له كوردو توركمانه‌وه بۆ عه‌ره‌ب) و زیاتر پێداگرتن له‌سه‌ر ئه‌وانه‌ی كه موڵكی تایبه‌تیان هه‌یه وه‌ك ماڵ و خانووبه‌ره.

دووه‌م: ئه‌و هاوڵاتیانه‌ی كه خزمی پله یه‌ك و پله دوویان هه‌یه له ریزه‌كانی بزوتنه‌وه تێكده‌ره دژه‌كاندا (كوردی و توركمانی) له ناوچه‌ی ئۆتۆنۆمیدا.

جگه له وانه‌ی كه وه‌كو (كه‌سی تایبه‌ت) له لایه‌ن ده‌زگاكانی ئاسایش و هه‌واڵگریی و سیخوڕییه‌وه ئاراسته كراون و نێردراون بۆ ناو ریزه‌كانی بزووتنه‌وه تێكدره‌كان بۆ جێبه‌جێكردنی ئه‌رك و كاری تایبه‌ت.

سێهه‌م: ئه‌و هاوڵاتیانه‌ی كه خزمی پله یه‌كیان هه‌یه و ئه‌م خزمانه‌یان به رێگای نافه‌رمی عێراقیان به جێهێشتووه پاش رووداوه‌كانی ساڵی (١٩٩١).

لیوا روكن
نوفل اسماعیل خضر
پارێزگای ته‌ئمیم
سه‌رۆكی لیژنه‌ی ئاسایشی پارێزگا

کۆماری عێراق

وەزارەتی ناوخۆ

پارێزگای تەئمیم

خامەی نهێنی

ژمارە ٦/ ٦/ ١٥٥٨ بەروار ٢٩/ ٢/ ٢٠٠٠

بۆ کۆمپانیای نەوتی باکوور

سەرۆکایەتی تەندروستی تەئمیم

بابەت / راستکردنەوەی باری نەتەوایەتی

وەك جێبەجێکردنی ئاراستە کردنە ناوەندییەکانی دەرچوو لە وەزارەتی ناوخۆ، ژمارە (٢٨٣٩) لە (١٥/ ٢/ ٢٠٠٠) کە ئاگاداری ئێمەی پێکراوەتەوە بە نوسراوی نووسینگەی تایبەت ژمارە (٨/ ٢٤٣٨/٤) لە (٢٠٠٠/٢/٢٢) پێویستە ئەمانەی خوارەوە جێبەجێ بکرێ لە ماوەی دیاریکراوی (٢٠٠٠/٣/١) تا (٢٠٠٠/٤/١)

ئاگادارکردنەوەی سەرجەم کارمەندانی فەرمانگاکانتان لە رۆڵەکانی هەردوو نەتەوەی کوردو تورکمان بە راستکردنەوەی باری نەتەوەییان بە پێی راستگیرییە تایبەتەکان و ئاماژە پێکردنی لە تۆمارەکانی باری شارستانیدا و ناردنی وێنەیەك لە نوسراوەکە بۆ خامەی نهێنی لە پارێزگا.

وەرگرتنی رێوشوێنی توند (سزای سەخت) بەرامبەر بەو کەسانەی خۆیان لادەدەن لە راستکردنەوەی باری نەتەوایەتی واتە گۆڕینی باری نەتەوەیی لە کوردو تورکمانەوە بۆ عەرەب پاش (٢٠٠٠/٤/١) و کێشانەوەی بلیتی خۆراك لێیان و ئاگادار کردنەوەیان لەمە بە شێوەیەکی فەرمی لە رێی ئەنجامدانی کۆڕی فراوانەوە لەم بارەیەوە، دواشت گواستنەوەیان بۆ شوێنە دوورەکان و دابەزاندنی پلەو پایەی کارگێڕییان و وەستاندنی سەرمووچە (علاوە) و بەرز کردنەوە (ترفیع) ی مووچەی ساڵانەو بەخشیش و دەرماڵەکانی پیشەیی و مەترسی و دەرکردنیان لە خانووە حکومیەکان لە ماوەی (٣٠) رۆژدا.

بڕیاری راستکردنەوەکە کلدانەکان و دیانەکان و ئەرمەنەکان و بوزییەکان ناگرێتەوە.

ئاگادارمان بکەنەوە لە رێی ناردنی راپۆرتی هەفتانەوە

حکمت طاهر خالد

نوسینگەی خامەی نهێنی

کۆماری عێراق

وەزارەتی ناخۆ

پارێزگای تەئمیم

نوسینگەی تایبەت

ژمارە ٠٠٨٧/١٨/٧

بەروار ١٩٩٩/٩/١٧

بۆ کاروبارە ناوخۆییەکان /تەئمیم

بابەت / رەزامەندی

نوسراوی ژمارە (١٠٤١٩/٤/١١) لە (١٩٩٩/٨/٢١) کە هاتووە بە نوسراوی پشتگیریی نیشتەجێکردن و باری نەتەوایەتی بۆ ساڵی (١٩٧٧)، دەرچوو لە بەرێوەبەرایەتی سەرژمێریی کردنی تەئمیم بۆ هاوڵاتی (حیدر علی قاسم) لەسەر رۆشنایی ئاراستەکردنە ناوەندییەکان.

(٢٠٠٢/٧/٧) دەرچوو لە وەزارەتی ناوخۆ — کاروبارە ئاسایشییەکان رازین لەسەر پێدانی دەستکەوتە تایبەتەکان بەم هاوڵاتی یە لەگەڵ بوون بە خاوەنی خانووبەرەکان لە سنووری پارێزگای تەئمیم تا ئەمە ببێ بە هاندەر بۆ راستکردنەوەی باری نەتەوایەتی و گۆڕینی باری راستەقینەی نەتەوایەتی شارەکە، بۆکاری پێویست.

لیوا روکن

نوفل اسماعیل خضر

پارێزگای تەئمیم

كۆماری عێراق

پارێزگای تەئمیم

نوسینگەی تایبەت

ژمارە (٦/١/ ٧١٠٩) بەروار (٢٠٠٠/٧/١)

بۆ وەزارەتی ناوخۆ- کاروباری پارێزگا

بابەت / دەرئەنجامەکانی راستکردنەوەی باری نەتەوایەتی

لەخوارەوە هەڵوێستی مانگانەی / حوزەیران دەربارەی راستکردنەوەی باری نەتەوایەتی رۆڵەکانی هەردوو نەتەوەی (کوردو تورکمان) لە پارێزگای تەئمیم دا بفەرموون بۆ زانین و چاوپیاخشاندن لەگەڵ رێزدا.

١- ژمارەی گشتی سەرۆك خێزانە کوردەکان کە پێشکەشیان کردوە بۆ راستکردنەوەی باری نەتەوایەتیان لە (٢٠٠٠/٦/١) تا (٦/٣١/ ٢٠٠٠) گەیشتە (٢٣٤٣) کەس

٢- ژمارەی گشتی سەرۆك خێزانە کوردەکان کە پێشکەشیان کردوە بۆ راستکردنەوەی باری نەتەوایەتیان لە (٢٠٠٠/١/١) تا (٢٠٠٠/٦/٢١) گەیشتە (١١٧٧٥) کەس.

٣- ژمارەی گشتی سەرۆك خێزانە تورکمانەکان کە پێشکەشیان کردوە بۆ راستکردنەوەی باری نەتەوایەتیان لە (٢٠٠٠/٦/١) تا (٢٠٠٠/٦/٣١) گەیشتە (١٨٩٩) کەس.

٤- ژمارەی گشتی سەرۆك خێزانە تورکمانەکان کە پێشکەشیان کردوە بۆ راستکردنەوەی باری نەتەوایەتیان لە (٢٠٠٠/١/١) تا (٢٠٠٠/٦/٢١) گەیشتە (٩٠٦٤) کەس.

٥- تا ئێستا کرداری راستکردنەوە بەردەوامە

فەریق روکن

صباح نوری علوان

پارێزگای تەئمیم

کۆچپێکراوە کوردەکان لە نێوان ئەشکەنجەی راونان و چاوەڕوانی چارەسەرییەکاندا

پێشەکی:

لە سایەی رزگارکردنی عێراق دا لە نیسانی ساڵی (٢٠٠٣)دا، هەرێمی کوردستان بەشی زۆر گرنگ و خۆشەویستی لە خاکەکەی گێڕایەوە لە گەڵ سەدان دێ و شارۆچکە و شاردا کە وێران و خاپوور و ژێردەستەکرابوون تەنانەت تا پاش راپەرینی ئازاری ساڵی (١٩٩١)یش لە ژێر چەپۆکی شاڵاوەکانی کۆچپێکردن و راگواستندا، خاکی هەرێمی کوردستان ئەشکەنجەی زۆرتری چەشت لە کارەکانی (پاکتاوکردنی رەچەڵەکی و لەناوبردنی بە کۆمەڵ) بە ئامانجی بەرتەسککردنەوەی هەبوونی کورد و سەرخستنی رەگەزی عەرەب لە هەرێم دا، ناوچەکە بریتی یە لە هێڵێکی درێژەوە بوو هەر لە شارۆچکەی شەنگار لە پارێزگای (نەینەوا) وە تا شارۆچکەی (بەدرە) پارێزگای واست.

پاش تێپەڕ بوونی زیاتر لە (سێ ساڵ) بەسەر رزگارکردنی ناوچەی نێوان شەنگار و (بەدرە)دا ناوچەکە هێشتا دەناڵێنێ بەدەست دەرئەنجامەکان و کێشەو هەراکانی سیاسەتی کۆنەپەرستانەی رژێمی پێشووەوە و هێشتا راگواستراوەکان لە دانیشتووانی ناوچەکە ئاوات دەخوازن بە گەڕانەوەیان بۆ شوێنی راستەقینەی خۆیان و هاوبەشیکردنیان لە دووبارە بنیاد نانەوە و گەشەپێدانی ناوچەکەدا.

ئەم توێژینەوەیە بە تێکۆشانێك دادەنرێ بۆ تیشك خستنەسەر (نیشاندەرەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردن) کە رژێمی عێراقی پێشوو جێبەجێیکرد لە هەرێم دا قۆناغ بە قۆناغ وە تیایدا جەخت کرایە وەلەسەر دەرئەنجامەکانی سیاسەت و رەگەزپەرستی شاڵاوەکانی کۆچپێکردنی دانیستوانە کوردەکان بە تایبەتی لەو پشتێنەیەدا کە رزگارکرا بە سوود وەرگرتنمان لەو شتانەی کەوتە دەستمان لە (زانیارییەکان و بەڵگەنامەکان و بڵاوکراوەکان) کە لەم توێژینەوەیەدا بەڵگەو سەلمێنراوی چاکن و گومان قبوڵ ناکەن لە ئامانجە راستەقینەکانی سیاسەتی بەعەرەب کردندا کە دەتوانرێ لە رێیانەوە کاربکرێ بۆ گەڕانەوەی کۆچپێکراوەکان بۆ

نیشتمانەکەی خۆیان و عەرەبە هاوردەکانیش بۆ پارێزگاکانی خۆیان و قەرەبووکردنەوەی زیان لێکەوتوەکان کە زیانیان لێکەوتووە لە ئەنجامی چەوساندنەوە و راونان و بێبەش کردنیان لە خاکی زێدەکانیان.

لە شیکردنەوەی بەڵگەنامەی لەمجۆرەدا دەرکەوت کە دەسەڵاتە عێراقیەکان دەستیان گرتووە بەسەر سامان و زەوی وزارە کشتوکاڵیەکانی کۆچپێکراو و راگواستراوەکان لە دانیشتوانی پشتێنەی ناوبراو، و دابەشیان کردووە بەسەر عەرەبە هاتووەکاندا.

کەچی ئەو بەڵگەنامە و بڕیارانە واژۆکراون لە لایەن باڵاترین سەرکردایەتیەکانی حزبی دەسەڵاتدار و دەوڵەتەوە و بڕیاردەدەن لەسەر راگواستنی دانیشتووانی هەرێمی کوردستان بۆ (پارێزگاکانی ناوەڕاست و باشووری عێراق) و کۆکردنەوەیان لە شوێنە دیاریکراوەکانی نزیك شارە سەرەکیەکان یان بە درێژایی رێگا گشتیەکان، هەمان ئەو بەڵگەنامە و بڕیارانە هانی عەرەبەکانی ئەم پارێزگایانەی ناوەڕاست و باشووری عێراقی دا تا نیشتەجێ ببن لەم پشتێنە ناوبراوەی هەرێمی کوردستانی عێراقدا.

توێژینەوەکە تێکۆشاوە بۆ بە دیارخستنی مەترسیەکانی ئەم سیاسەتە و ریگاکانی گەمارۆدانی و چارەسەرکردنی کێشە و هەراکانی و خۆ لادان لە دەرئەنجامەکانی پێش ئەوەی ببێتە (ناوەندی گرژیی و ناهەمواریی) سەر لە نوێ، لەبەر ئەوەی کەسانی بێ ویژدان و بێ هەست و هۆشی نەتەوایەتی وەك هەڵێك دەیقۆزنەوە بۆ گێڕانەوەی رەوڕەوەی مێژوو بەرەودواوە.

کۆچکردن و کۆچپێکردن:

هەندێ جیاوازیی گەورە هەن لەنێوان هەردوو چەمکی (کۆچکردن) و (کۆچپێکردن) دا هەروەك ئەم جیاوازییانە دەبینین لە نێوان (رۆیشتن) و (راگواستن) دا وە (گەشت کردن) و (نارنەوە) دا لەهەر سێ بارەکاندا چەمکە یەکەمەکان: کۆچکردن، رۆیشتن، گەشتکردن بریتین لە جووڵەی تاکەکان یان کۆمەڵەکان لە ناوچەیەکەوە بۆ ناوچەیەکی تر بە خواست و ئارەزووی خۆیان، ئەمانە خۆیان ئەو شوێنانە دیاری دەکەن کە ئارەزووی دەکەن لەگەڵ کاتەکانی جووڵەکانیان وە ئەو هۆکارانەی کە خۆیانی پێ دەگوازنەوە (جووڵەی پێدەکەن) بەڵام چەمکە دووەمەکان (کۆچپێکردن، راگواستن، گەشت پێکردن (ناردنەوە) بە جووڵەی زۆرەملێ دادەنرێن واتە زۆرلێکردن بۆ جووڵاندنی دانیشتوان کە دەسەڵاتە دەوڵەتگێڕەکان پێی هەڵدەستن بە بێ ئارەزوو ویست و خواستی دانیشتوان وە بە بێ زانینی شوێنەکان و کاتە دیاریکراوەکانیان.

وە (شالاوەکانی کۆچپێکردن) کە ئێمە مەبەستمانە ئەوانەن کە حکومەتە عێراقیەکان هەستان بە جێبەجێکردنیان بە درێژایی سەدەی پێشوو لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا بە ئامانجی گۆڕینی پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتووانەکەی لە (بەرژەوەندی عەرەبی کەمە نەتەوە). ئەم دیاردەی کۆچپێکردنە هاوکات بوو لەگەڵ کارەکانی هێنانی هۆزە عەرەبەکان و نیشتەجێکردنیان لە بەشە فراوانەکانی هەرێمی کوردستاندا، بە تایبەتی لەو پشتێنەیەدا کە رزگارکرا لەگەڵ رزگارکردنی عێراق دا) پاش ئەوەی کە ئەم پشتێنەیە چاندنی سەدان دێهات و کۆمەڵگای عەرەبی بە خۆیەوە بینی کە لە پارێزگاکانی ناوەڕاست و باشووری عێراقیەوە هاتبوون) وە ناوچەکانی تری هەرێم بە هەمان شێواز ناڵاندیان بەدەست شالاوی فراوانی کۆچپێکردن و راگواستنی بەردەوامە وە بۆ پارێزگاکانی ناوەڕاست و باشووری عێراق، دەکرێ بووترێ کە ناوچە سەختەکان و دێهاتە دوورەکانی سەرسنوور، لەبەر سەختی دابینکردنی پاراستنی عەرەبە هاتووەکان تیایاندا، دانیشتووانە کوردەکەی راگواستران بە مەبەستی بەرتەسك کردنەوەی بوونی کوردەکان تیایاندا وەکو (پارێزگاکانی سلێمانی و هەولێر و دهۆك) و (بەشە سەختەکانی هەردوو پارێزگای کەرکوك و دیالە)، وە هۆزە عەرەبە هاتووەکان نیشتەجێ کران لە بەشەکانی تری هەرێمدا بە تایبەتی لە پشتێنەی ناوبراودا لەبەر ئەوەی دەکرێت لەم شوێنانە دا پاراستن و پێداویسیەکانی سەقامگیریی بۆیان دابین بکرێت، تا ئاڕاستە بکرێن بەرەو خزمەتکردنی ئامانجە رەگەزپەرستیەکانی دەسەڵاتداران.

هەڵبەت لە دیارترین نیشاندەرەکانی ئەم سیاسەتە چۆڵکردنی پشتێنەی سنووریی بوو بە درێژایی سنووری (عێراق-ئێران، عێراق-تورکیا، عێراق- سوریا) لەهەر بوونێکی ژیان و راگواستنی دانیشتووانەکەی بۆ پارێزگاکانی ناوەڕاست و باشووری عێراق لەگەڵ بەدەرکەوتنی بڕیاری ژمارە (١٣٩١)ی ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش لە ساڵی (١٩٨١)دا دەربارەی پێکهێنانی لێژنە تایبەتەکان بە راگواستنی کوردەکان لە شوێنە بنەڕەتیەکانی خۆیانەوە بەرەو پارێزگاکانی ناوەڕاست و باشووری عێراق و کۆکردنەوەیان لەو شوێنانەدا: وەك پارێزگاکانی: (ئەنبار، زیقار، قادسیە، (سەماوە(مثنی)، هەروەك چۆن ساڵەکانی هەشتاکانی سەدەی رابردوو فراوانترین شالاوەکانی کۆچپێکردنی بە خۆیەوە بینی لەناوچەی پشتێنەی نێوان شارۆچکەی (شەنگار) لە پارێزگای نەینەوا و شارۆچکەی (بەدرە) لە پارێزگای (واسێ) تەك (پاڵ) کارەکانی نیشتەجێکردنی هۆزە عەرەبەکان دا.

نیشاندەرەکان (ئاماژە پێکەرەکان)ی شالاوەکانی کۆچپێکردن:

ئامانجەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردن هەرلە لکاندنی ویلایەتی (موسڵ)بە دەوڵەتی عێراقیەوە لە ساڵی **١٩٢٥** دا ئاشکرا بوو گەشەی کرد لە رێی سەرجەم کارەکانی نیشتەجێکردنی عەرەبەوە لە پارێزگاکانی (موسڵ، کەرکوك، دیالە، واسێ) و شالاوەکانی کۆچپێکردن و ناردنی دانیشتووانە کوردەکان بۆ دەرەوەی هەرێمی کوردستانی عێراق پاشان ئەم شالاوانە فراوانتر بوو تا گەیشتە رادەی پاکتاوکردنی رەچەڵەکزانی و لەناو بردنی سەرتاسەریی تا دەگاتە لە ناو بردنی یەکجارەکی گەلی کورد لە عێراق دا و تواندنەوەی پاشماوەی نەتەوەی کورد لە دەفری گەلی عەرەبیدا وەك جێبەجێکردنێك بۆ ئەوشتانەی کە لە دەستوورە کاتیەکانی عێراقدا هاتبوو وە دەڵێ (گەلی عێراق بەشێکە لە نەتەوەی عەرەب و خاکی عێراقیش بەشێکە لە نیشتمانی عەرەبی)

دەرئەنجامەکانی سەرژمێرییەکانی دانیشتووانی عێراق ئەم راستیانەی دەرخست، لە پارێزگای موسڵ (نەینەوا ودهۆك) رێژەی کورد دابەزی بەرەو (١٢/٤٪) لە نێوان ساڵانی (١٩٤٧-١٩٧٧) دا وە لە پارێزگای کەرکوك بە رێژەی (١٥/٤٪) دابەزیی وەلە پارێزگای دیالە (١٥/٨٪) دابەزیی بەڵام رێژەی دانیشتووانی عەرەب بەرز بووە لەم پارێزگایانەدا لە هەمان ماوەدا بڕوانە خشتەی ژمارە (١)

خشتەی ژمارە(١)

دانیشتووانی پارێزگاکانی (موسڵ، کەرکوك، دیالە) بەپێی نەتەوەکان (١٩٤٧-١٩٧٧)

پارێزگا	١٩٤٧	١٩٧٧	رێژەی گۆڕان
موسڵ	٣٥/٤	١٣	١٢/٤
کەرکوك	٥٣/٠	٣٧/٦	١٥/٤
دیالە	٢٦/٦	١٠/٨	١٥/٨

بێ گومان بەردەوام بوونی سیاسەتی بەعەرەبکردن لەم ساڵانەی دوایدا و لەژێر بەرزبوونەوەی رەوشەکانی کۆچپێکردنی هاوڵاتیە کوردەکان و نیشتەجێکردنی عەرەبی هاوردەدا بووە مایەی بەردەوامی دابەزینی رێژەی دانیشتووانی کوردەکان لە هەرێمی کوردستانی عێراق دا لە بەرژەوەندی عەرەب.

وەلە پێناو دانانی چارەسەرییەکان و کۆتایی هێنان بە کێشە و هەراکانی ئەم سیاسەتە پاش رزگارکردنی عێراق و لەبەر رۆشنایی گشت ئەو بەڵگەنامەو بڕیارانەی کە دەستمان کەوتن و رەنگدانەوەی رەهەندە مەترسیدارەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردنن، نموونەمان لە هەر یەکە لە پارێزگاکانی (نەینەوا، کەرکوک، دیالە) وەر گرت بۆ ئەم توێژینەوەیە:

پارێزگای نەینەوا:

ئەم پارێزگایە بەشێك لە شارستان (لواو) ی موسڵ دەنوێنێ و یەکێك بوو لە گرنگترین ئەو ویلایەتەتانەی کە دەوڵەتی عێراقی لێ پێکهێنرا و کورد زۆرترین دانیشتووانی سەرجەم یەکە کارگێڕییەکانی پێکدەهێنا تەنها ناوەندی شارستان (مرکز لواو) نەبێت، لەسەر ئەم بنەمایە دەسەڵاتە عێراقیەکان گشت تواناکانیان خستە گەڕ بۆ سەر لەنوێ پێکهێنانەوەی پێکهاتەی دانیشتوانی (موسڵ) لە بەرژەوەندی عەرەبی کەمە نەتەوە (الاقليه العربيه) بۆیە تێکۆشان بۆ هاندانی تیرەو هۆزە عەرەبەکان بۆنیشتەجێبوون لە سنووری ئەم پارێزگایەدا ئەمەش لە رێی دابەشکردنی زەوییەوە بە سەریان دا و هەڵکەندنی بیری ئاوو دروستکردنی دێهات بۆیان بە تایبەتی لە ناوچەی (جەزیرە)ی رۆژئاوای موسڵ بەمەش یەکە کارگێڕییەکان فراوانتر بوون لەم سنوورە داو شارۆچکەی نوێ دروستبوون لەوانە: (حضر، البعاج، الشرقاط، الحمدانیە) کە بەزۆری دانیشتووانەکانیان عەرەبی هاوردەی تیرەو هۆزە عەرەبەکان بوون کە نیشتەجێکران لەم شوێنانە دا، لەهەمان کاتدا ئەو شارۆچکانەش کە زۆرینەی دانیشتوانەکەی کورد بوون جیاکرانەوە لە شارستان (لواء)ی موسڵ و پارێزگای (دهۆك)ی لێ پێکهێنرا، وە لە ساڵەکانی ئەم دواییەدا سیاسەتی بەعەرەبکردن قۆناغی مەترسیداری گرتەبەر کە بریتی بوون لە:

یەکەم: دەستگرتن بەسەر زەوییە کشتوکاڵیەکانی هاوڵاتیانی کوردە راگواستراوەکان داو دابەشکردنیان بەسەر رۆڵەکانی تیرەو هۆزە عەرەبەکان دا، وە ئەم تەوەرانەی خوارەوە بایەخێکی ئێجگار زۆریان پێدرا لە جێبەجێکردنی ئەم سیاسەتەدا:

تەوەری (موسڵ-مەخمور)

تەوەری (موسڵ-شێخان)

تەوەری (موسڵ-فایدە)

نوسراوی پارێزگای نەینەوای ژمارە(٢٨٦٨) لە (١٩٩٤/٥/٧) تایبەت کرا بۆ تەوەری (موسڵ-شێخان) لەبەر رەچاوکردنی بە یەکێك لە تەوەرە بنەڕەتیەکان کە سیاسەتی

بەعەرەبکردن دەیگرێتەوە وە ئەم نوسراوە جەختی کردەوە لەسەر (پێویست بوونی چڕ کردنەوەی بوونی عەرەب لەم تەوەرەدا) وە لەبەر رۆشنایی ئەمەدا بڕیاردرا لەسەر پێکهێنانی چەند لێژنەیەك بۆ دیاریکردنی ئەو تیرەو هۆزە عەرەبانەی کە گونجاون (بەباشی دەست دەدەن) بۆ نیشتەجێکردنیان لەم تەوەرەدا بەڵام نوسراوی سەرۆکایەتی لێژنەی باکوور و بەواژۆی (طه یاسین رەمەزان) ی ژمارە (٢٠ / ٢٥٠) لە (١٩٩٥/١٢/١٤) پێکهاتبوو لە پێویست بوونی کارکردن بۆ بەعەرەبکردنی تەوەری هەردوو پارێزگای (نەینەوا) و (تەئمیم) و جگە لە تەوەری (دیبەگە-مەخمور)، هەروەها نوسراوی پارێزگای ژمارە (٨٣٣٥) لە (١٩٩٤/١٠/١٥)دا شێوازی دابەشکردنی زەوییە کشتەکاڵیەکانی ئاشکرا کرد بەسەر تیرەوهۆزە عەرەبەکان دا و لەگەڵ ناوەکانی ئەم تیرەوهۆزانەدا.

نوسراوی پارێزگای ژمارە (٩٩٢٣) لە (١٩٩٤/١١/٧)دا ئاگاداریدا بە (پێویست بوونی پەلە کردن لە دیاریکردنی ناوی تیرەو هۆزە عەرەبەکانی تر و ئاگاداری هاوڵاتیان عەرەبی کردەوە بۆئەم مەبەستە) وە لە نوسراوی پارێزگای نەینەوای ژمارە (٤٩١) لە (٢٠٠٠/٣/٢٣) دا جەخت کراوەتەوە لەسەر پێویست بوونی چڕکردنەوەی بەعەرەبکردنی تەوەرە بنەڕەتیەکانی پارێزگا کە ئەمانەی خوارەوەن:

١- تەوەری (ناوەندی شارۆچکە (مرکزقضاء)ی مەخمور، شارەدێی قەراج، دیبەگە، گوێر).

٢- تەوەری (ناوەندی شارۆچکەی شێخان و شارەدێی العدنانیە)

٣- تەوەری شارەدێی (فایدە).

لە لایەکی ترەوە نێردراوەکانی پارێزگای نەینەوا بۆ فەرمانگە کشتوکاڵیەکان جەخت دەکاتەوە لەسەر کارەکانی دەستگرتن بەسەر زەوی و زارەکانی کوردە کۆچپێکراوەکان دا، نوسراوی فەرمانگەی کشتوکاڵی نەینەوای ژمارە ١٧/ ١١٢٢/١٦ لە ٢٦/ ١/١٩٩٥ دا پێکهاتووە لە:

١- بەموڵککردنی گشت زەوییەکانی شارۆچکەی (شێخان) بۆ دانیشتوانی خێزانە عەرەبە هاوردەکان ئەمەش بە پێی بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشی ژمارە (٣٥٨)لە (١٩٧٨/٣/١٦) دا.

٢- کوژاندنەوەی مافەکانی کارکردن بە زەوییەکانی ئەو هاوڵاتیانەی کە دەست گیرا بوو بەسەر زەوییەکانیان دا وە لەبەر رۆشنایی ئاراستە کردنەکانی لێژنەی باکوردا بە پێی نوسراوی لێژنەی ژمارە (١٤٤٩)لە ٩/٧/ ١٩٩٧ دا پارێزگای نەینەوا داوای لە فەرمانگە

کشتوکاڵیەکانی کرد کە پێویستە سیاسییەکان (قوائم) ی ناوەکانی ئەو جووتیارە عەرەبانە بدەن بە پارێزگا کە بەڵێنیان لەگەڵدا بەستراوە لە تەوەرە بەعەرەبکراوە ناوبراوەکاندا بە مەرجی بەڵێندانیان بە نیشتەجێ بوونیان لەم شوێنانەداو گواستنەوەی گشت تۆمارەکانیان کە تایبەتە بەباری شارستانی و پێناسەکانیانەوە.

دووەم: شاڵاوەکانی کۆچپێکردن: تەوەرەکانی بەعەرەب کردن لە پارێزگای نەینەوادا فراوانترین شاڵاوەکانی کۆچپێکردنی بە خۆیەوە بینی لە کۆتاییەکانی سەدەی رابردوودا، وە لە ماوەی ساڵانی (١٩٧٥-١٩٨٨) دا ژمارەی ئەو دێهات و شارۆچکانەی کەوتنە بەر هێرشی سووتاندن و وێران کردن و راگواستنی دانیشتوانەکانیان لە (٣٤١) تێپەڕی شاڵاوەکە زیاتر ئەو یەکە کارگێڕییانەی گرتەوە کە زۆرینەی دانیشتوانەکانیان کورد بوون وە بەشی شارۆچکەی (شەنگار) (٤٣٪) و شارۆچکەی شێخان (٣١٪) بوو بڕوانە خشتەی ژمارە (٢).

خشتەی ژمارە (٢)

ئەو دێهاتانەی کە دانیشتوانەکانیان راگواستران لە پارێزگای نەینەوا

شارۆچکە	**ژمارەی دێهاتەکان**	٪
شەنگار	١٤٦	٤٣
شێخان	١٠٦	٣١
تەلەعفەر	٣٩	١١
ئاکرێ	٣٥	١٠
تەل کەیف	١٥	٥
کۆی گشتی	٣٤١	١٠٠

لە لایەکی ترەوە وە بە پێ ی زانیارییەکانی دیوانی سەرۆکایەتی کۆماری ژمارە (ق ٩٦١١) لە (١٩٩٠/٤/٣) دا پارێزگای نەینەوا بە نوسراوی ژمارە (١٧٤١) لە (١٩٩٠/٤/١٠) فەرمانێکی دەرکرد بە پێکهێنانی لێژنەکان (بۆ رووخاندنی گشت خانووەکانی کوردە (شەبەك)ە راگواستراوەکان و پاکتاوکردنی گشت موڵك و سامانەکانیان و گواستنەوەی تۆمارەکانی دانیشتوان (نفوس) بۆ دەرەوەی پارێزگا)، هەروەك نوسراوێکی تری پارێزگای ژمارە (١٣٧٠) لە

(١٩٩٩/٧/٣) دا کە بەرز کراوەتەوە بۆ قائمقامیەتی شارۆچکەی (شەنگار) بۆ کارکردن لەسەر (راگواستنی خێزانە کوردەکان بۆ پارێزگاکانی نەینەوا، تەئمیم، دیالە) و رێگە نەدان بە نیشتەجێ بوونی هاوڵاتی کورد لە سنووری قائمقامیەتی شارۆچکەی شەنگاردا، وە کۆنوسی لێژنەی ئاسایشی شارۆچکەی شەنگار لە (٢٠٠١/١٠/٢٢)دا دەریخست کە (گشت ئەندامانی تیرەی یەزیدیەکان لە ساڵی (١٩٧٥)ەوە شوێنی نیشتەجێ بوونیان دیاریکراوە لەکۆمەڵگا تایبەتەکان دا نوسراوە کە باسی کردوە، هەروەها نوسراوی (رەگەزنامەی پارێزگای نەینەوا)ی ژمارە (١٢٢) لە (١٩٧٦/١٠/١٣) دا ئاماژەی کردوە بە راگواستنی کوردەکان لە شارەدێ ی (زومار) لە شارۆچکەی (تەلەعفەر) لەگەڵ گواستنەوەی تۆمارەکانی (دانیشتووان-نفوس) یان بۆ موسڵ.

پارێزگای کەرکوك:

شارستان (پارێزگا) ی کەرکوك یەکێکە لە گرنگترین ئەو شوێنانەی کە دەوڵەتی عێراقی لێ پێکهێنرا وە لەبەر بایەخ (ستراتیژیەت) ی شارەکە لە رووی ئابووری و رەچەڵەکزانیەوە دەسەڵاتی فەرماندار هەرزوو تێکۆشاوە بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتی بەعەرەب کردن لەم شارەدا ئەمەش لە رێ ی:

- نیشتەجێ کردنی تیرەو هۆزە عەرەبەکان لە لای رۆژئاواو باشووری رۆژئاواوە.
- کۆچپێکردنی دانیشتوانە کوردو تورکمانە کە بۆ دەرەوەی پارێزگاکە.
- بەش بەش کردنی یەکە کارگێڕییەکان.

لەم پارێزگایەدا بەهەمان شێوەی پارێزگای نەینەوا سیاسەتی بەعەرەبکردن دوو رێڕەوی هاورێکی وەرگرت، یەکێکیان بریتی بوو لە نیشتەجێکردنی تیرەو هۆزە عەرەبەکان لە پارێزگاکەدا بە تایبەتی لە لاکانی رۆژئاواوە پاش جێبەجێکردنی پرۆژەی (حەویجە)ی نیشتەجێ کاری و پرۆژەی (ئاودێریی کەرکوك) ئەم کارە بووە هۆی زیادکردنی قەوارەی دانیشتووانی ناوچەکە و شارەدێی (حەویجە)، گۆڕا بۆ شارۆچکە و ئەم شارەدێیانەی لە خۆگرت: (حەویجە، العباسی، ریاض) پاشان شارەدێی (زاب)یش خرایە سەری لە شارۆچکەی (شرقاط)ەوە لە پارێزگای نەینەواوە، بەڵام رێڕەوی دووەم بریتی بوو لە شاڵاوەکانی کۆچپێکردن و راگواستنی دانیشتووانە کوردەکان بۆ دەرەوەی سنووری پارێزگاکە، لە ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٦٣-١٩٨٨) دا زیاتر لە (٧٧٩) دێ و شارۆچکە لە پارێزگای کەرکوك کەوتنە بەر لێشاوی سوتاندن و وێران کردن و راگواستن کە دانیشتووانەکەی نزیکەی (٢٠٠٠٠٠) کەس دەبوون، تەماشای خشتەی ژمارە (٣) بکە.

خشتەی ژمارە (٣)

دێهاتە ڕاگواستراوەکان لە پارێزگای کەرکوك (١٩٦٣-١٩٨٨)

شارۆچکە	ژمارەی دێهاتەکان	%
کەرکوك	٢١٨	٢٨/٠
چەمچەماڵ	١٦٤	٢١/١
کفری	٨١	١٠/٤
کەلار	١٨١	٢٣/٢
طوز خورماتو	١٣٥	١٧/٣
کۆی گشتی	٧٧٩	١٠٠

ڕاگواستراوەکان دابەشکران بەسەر پارێزگاکانی ناوەڕاست و باشووری عێراق دا، لەگەڵ دەرچوونی ئاڕاستە کردنەکان بە گەڕانەوەی ئەوانە بۆ پارێزگاکانی خۆیان لەبەر ڕۆشنایی بروسکەی وەزارەتی ناوخۆی ژمارە (١٦٢) لە (١٩٧٧/٤/١١)دا بەڵام ڕاگواستراوەکانی پارێزگای کەرکوك ڕێگە نەدرا بە گەڕانەوەیان بۆ پارێزگاکانی خۆیان هەروەك چۆن ڕاگواستراوەکانی هەردوو پارێزگای (نەینەوا و دیالە)ش ڕێگە بە گەڕانەوەیان نەدرا بەڵکو ڕێگەیان پێدرا بە هەڵبژاردن لە نێوان مانەوە لە پارێزگاکانی ناوەڕاست و باشووردا یان خۆ گواستنەوە بۆ پارێزگاکانی ناوچەی ئۆتۆنۆمی.

لەم ساڵانەی دواییدا شاڵاوەکانی ڕاگواستنی هاوڵاتیانی کورد فراوانتر بوو لە دێهات و شارەکانی سەربە پارێزگای کەرکوك، دەسەڵاتەکان دەستیان کرد بە هاندانی عەرەبەکان بۆ نیشتەجێ بوون لە شوێنی ئەم کوردە ڕاگواستراوانە لە شاری کەرکوك، ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشی عێراقی هەردوو بڕیاری ژمارە (٩٧٢) و (٣١)ی دەرکرد لە ساڵی (١٩٧٥)دا کە بڕیار دەدات لەسەر بە موڵك کردنی زۆر لە شوێنەکانی شارەکە لەسەر عەرەبە هاتووەکان.

فەرمانگەی دەست بەسەراگرتنی خانووبەرە و زەوییە کشتوکاڵیەکان وای لێهات فراوانتر بوو تا گشت یەکە کارگێڕییەکان بگرێتەوە لە دەورووپشتی کەرکوك بە ئامانجی دانانی (پشتێنەی ئاسایشی) بۆی کە پێکهاتبوون لەم شارۆچکانە: (ئاڵتون کۆپری، دبس، شوان، قەرەهەنجیر، قەرەحەسەن، تازەخورماتوو) وە لە سایەی ئاڕاستە کردنەکانی سەرکردایەتی باڵای ڕژێمی

عێراقیدا جەخت لەسەر ئەم (پشتێنەیە) کرایەوە بە نوسراوی پارێزگای تەئمیم ی ژمارە (٣٤٨) لە (٢٠٠٠/٢/٢٠) دا لە ڕێ ی بانگەشەیەکەوە بۆ بە موڵك کردنی (بە خاوەن بوونی) زەوییەکانی ئەو ناوچەیەی کە (پشتێنەی ئاسایشی یەکە) دەیگرێتەوە پاشان دابەشکردنیان بەسەر عەرەبە هاوردەکان دا.

نوسراوی کشتوکاڵی پارێزگای کەرکوك ی ژمارە (٢٢٤١) لە (١٩٩٨/٣/٢٤) و نوسراوی ژمارە (١١٩) لە (١٩٩٨/٤/١) پێکهاتبوون لە دابەشکردنی زەوییەکانی شارەدێی (دبس) بەسەر تیرەو هۆزەکانی (شەممەر) دا، هەروەك بە پێی نوسراوی لێژنەی باڵای نیشتەجێ کردن لە پارێزگای کەرکوك ی ژمارە (٢) لە (١٩٩٤/٩/٧) و بە پێ ی بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش ی ژمارە (٧٢١) لە (١٩٩٤/٨/٢) و پاش گفتوگۆ لەگەڵ سەرۆك تیرەو هۆزە عەرەبەکان دا بڕیار درا لەسەر:

١- ڕەچاوکردنی گشت زەوییەکانی سەربە ناوچەی (پشتێنەی ئاسایشی) دەورووپشتی کەرکوك بە زەوی دەوڵەت.

٢- دانانی نەخشە بۆ دامەزراندنی کۆمەڵگای نیشتەجێکردنی تیرەو هۆزە عەرەبەکان لەو ناوچەیەدا.

وە لەبەر ڕۆشنایی نوسراوی کشتوکاڵی (التامیم) ی ژمارە (٧٢٧٠) لە (١٩٩٨/٧/٢) تیرەی (العزە) هەڵبژێردرا بۆ نیشتەجێ بوون لە شارەدێ ی ئاڵتون کۆپری هەروەها ئەم تیرەو هۆزانەی خوارەوە نیشتەجێ کران بە پێ ی نوسراوی کشتوکاڵی ژمارە (٦٦) لە (١٩٩٨/٢/١١) و نوسراوی (٢٢٤٤) لە (١٩٩٨/٣/١٤) و نوسراوی (٤٥٩) لە (١٩٩٨/١٢/٨)دا.

- تیرەکانی (بنی تمیم) ی هاتوو لە پارێزگای (قادسیە) وە.
- تیرەکانی (دلیم) ی هاتوو لە پارێزگای (ئەنبار) ەوە.
- تیرەکانی (بدیر) ی هاتوو لە پارێزگای (قادسیە)وە.
- تیرەکانی (لهیب) ی هاتوو لە پارێزگای (نەینەوا) وە.
- تیرەکانی: (البومعلە، السادە، البوحمدان، الجبور) ی هاتووە لە پارێزگای (سەلاحەدین)ەوە بۆ نیشتەجێ بوونیان لە ناوچەی (پشتێنەی ئاسایشی)دا وەکو لە پێشەوە ئاماژەی پێکرا لەگەڵ گواستنەوەی تۆمارەکانی دانیشتووان (نفوس) و بلیتی خۆراك و جێگیر بوونیان لە ناوچەکەدا.

بەلاَم شارەدێ ی (داقوق) زەوییەکانی خرانە سەر موڵکەکانی وەزارەتی کشتوکاڵ و چاکسازیی کشتوکاڵی بە پێ ی بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشی ژمارە (٨٢٤) لە (١٩٧٦/٧/٢٨)دا.

وەك ئامادەکردن بۆ دابەشکردنی بەسەر تیرەو هۆزە عەرەبە هاتووەکان دا وە چەندین کۆمەڵگایان بۆ دروستکرا لە شارەدێ ی لەیلان لە وانە:

(المثنی، الرشید، عمر بن عبدالعزیز) لەگەڵ پێدانی چەك هەروەك لە نوسراوی قائمقامیەتی شارۆچکەی کەرکوك داهاتبوولە (١٩٩٩/٦/١٥)دا بەلاَم کۆمەڵگای (العز) تایبەت کرا بوو بۆ نیشتەجێ کردنی تیرەکانی (الحدیدین، اللهیب، العزە، البوفضل، السبعاوین) بە نوسراوی قائمقامیەتی کەرکوك لە (١٩٩٩/٣/١٨)وە نوسراوی پارێزگای تەئمیم ژمارە ی(٥٩٣٦/١٧) لە (١٩٩٧/١١/٤) وە لە ژێر ئاڕاستە کردنەکانی دیوانی سەرۆکایەتی کۆماری دا ئەمانەی خستە روو:

هەڵوەشاندنەوەی گشت بەڵێنە کشتوکاڵیەکانی پێشوو لە شارەدێ ی (ئاڵتون کۆپری) بە بێ قەرەبوو کردنەوەی خاوەنەکانیان وە رەچاو کردنیان وەکو سامانی دەوڵەت.

دابەشکردنیان بەسەر جووتیارە عەرەبەکان دا لە رۆڵەکانی تیرەی (الزوبعی)

لەبەر رۆشنایی ئەوەی پێشوودا دەکرێ قوڵی و سەختی ئازار و ئەشکەنجەکانی هاوڵاتیە کۆچپێکردووەکانی شاری کەرکوك و مەترسی ئەم سیاسەتە بخرێتە بەرچاوو نەك تەنها لەسەر ئاستی کەرکوك وەکو پارێزگایەك بەڵکو لەسەر ئاستی ئاسایش و سەقامگیریی هەموو عێراق بەگشتی.

پارێزگای دیالە:

پارێزگای دیالە لەبەر:

- پێگە جوگرافیەکەی کە دراوسێی سنوورەکانی (عێراق- ئێران)ـە لە لایەك
- هەمە چەشنەیی نەتەوەکانی دانیشتووانەکەی لە لایەکی تر،گرنگی و بایەخی تایبەتی جیای هەبووە لە نەخشە و پرۆگرامەکانی بەرپرسە عێراقیەکان دا لەبەر ئەوە هەر زوو رژێمی عێراقی لە نۆبەرەی یاسا دانانەکانیدا یاسای (رەگەزنامەی عێراقی) دانا.

کە بە پێ ی ئەم یاسایە هاوڵاتیە عێراقیەکان پۆلێن کران بۆ جۆری بنەڕەتیان ئایا (عوسمانین) یان (ئێرانین)، پۆلی یەکەم (عوسمانیەکان) توانیان رەگەزنامە بەشێوەیەکی سروشتی

وەربگرن و لە پۆلی دووەم (ئێرانیەکان) جیا کرانەوە، ئەم کارەی کە دەسەڵاتە بەرپرسەکان پێی هەستان هۆو بەڵگە بوون بۆ شاڵاوەکانی ناردنەوەی بەردەوامی کوردە فەیلیەکانی (پارێزگای دیالە)، بە درێژایی سەدەی رابردوو(سەدەی بیست) ئەم شاڵاوانە بەردەوام بوون بەلاَم لە ساڵەکانی حەفتاکان و هەشتاکان دا ئەم شاڵاوانە لە لوتکە دابوون، وە دەست گیرا بەسەر سامان و موڵکی نێرراوەکادا و دابەشیان کردن بەسەر تیرە و بنەماڵە عەرەبەکاندا وە بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشی ژمارە (١٤٦٩) لە (١٩٨١/١١/٣) پێکهاتبوو لە پێکهێنانی لێژنەکانی فرۆشتنی خانوو و ماڵی راگواستراوەکان لە (شارۆچکەی خانەقین)، هەروەها نوسراوی قائمقامیەتی شارۆچکەی ژمارە (س /٤٢/٣) لە (١٩٩٩/١/١٧) دەری خست کە خێزانە کوردەکان رادەگوازرین و ماڵ و سامانەکانیشیان دابەش دەکرێت بەسەر عەرەبەهاوردەکان دا، هەروەك نوسراوی پارێزگای دیالەی ژمارە (٨) لە (١٩٩٨/١/٧) بۆ سەرکردایەتیەکانی حزبی سەرکردە لە پارێزگاکە ئاماژە دەکات بە (رێگەگرتن لە کوردە راگواستراوەکان بە گەڕانەوەیان بۆسەر ماڵ و حاڵی خۆیان) وە پابەندکردنی مختارەکان و رێکخراوە حزبیەکان و دەزگا کارگێڕیی و ئاسایشی یەکان بە بەرپرسیارێتی جێبەجێکردنی ئەم کارە، هەروەك چۆن راگەیاندنی قائمقامیەتی شارۆچکەی خانەقینی ژمارە (٢٤٤) لە (١٩٩٦/٦/٢٠) پێکهاتبوو لە فرۆشتنی خانوو و پارچە زەوییە کشتوکاڵیەکانی کوردە راگوازراوەکانی هەر یەکە لە شارۆچکەکانی خانەقین و کفری.

وە نوسراوی شارەوانی شارۆچکەی خانەقینی ژمارە (١٧٧) لە (١٩٩٩/٢/٢٨) ئاماژەی کرد بە پێویست بوونی چۆڵکردنی ئەم گەڕەکانەی خوارەوە لە خانەقین:

(١٧ی تموز- عبداللەبگ-ئەرکوازی-کارێز) کە ناوچەی کوردنشینی بنەڕەتین بەبیانووی سەرلە نوێ داڕشتنەوەی بنەڕەتی شارەکە وە لەم رووە وە ئاڕاستە کردنەکانی (تەها یاسین رەمەزان)جێگری سەرۆك کۆماری پێشوو لە کاتی سەردانەکەیدا بۆ شارەکە دێت کە (جەختی کردەوە لەسەر پێویست بوونی کەم کردنەوەی رێژەی کوردەکان لە خانەقین بۆ ٢٠٪) ئەمە لە نوسراوی قائمقامیەتی شارۆچکەی خانەقین داهات بۆ سەرکردایەتی حزب لە شارۆچکەکە بە ژمارەی (٢٥/ ٣٦٣) لە (٢٤/ ٣/ ١٩٩٩).

دەرئەنجامەکانی توێژینەوەکە:

دەکرێ ئەم دەرئەنجامانەی خوارەوە دەرهاویشتەی ئەم توێژینەوە بن:

١- دەسەلاتە عێراقیەکان هەر لە سەرەتاکانی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقی و لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەم دەوڵەتەوە لە ساڵی (١٩٢٥) دا نەخشەیان داناوە بۆ دووبارە پێکهێنانەوەی پێکهاتەی نەتەوەیی دانیشتوانەکەی بەسەر خستنی رەگەزی عەرەبی لە ناوچە کوردیەکانی عێراق دا.

٢- سیاسەتی بەعەرەبکردن سێ تەوەری سەرەکی گرتەخۆ کە ئەمانەن: (موسڵ، کەرکوك، دیالە)، (ناوچەی کوردە فەیلییەکان لە رۆژهەلاتی بەغداد)

٣- دەسەلاتە عێراقیەکان هۆکارو رێوشوێنی هەمە چەشنەیان پەیڕەو کرد لە گەیشتن بە ئامانجە کانیاندا لە وانە:

- کارەکانی نیشتەجێکردنی تیرەو هۆزە عەرەبەکان.
- کارەکانی کۆچپێکردن و ناردنەوەی دانیشتووانی کورد.
- بەکار هێنانی چەکی کۆکوژ و لە ناوبردنی بە کۆمەڵی دانیشتوان.
- گۆڕانکاری لە شێوازی (دیمەن)ی شارە سەرەکیەکان لە هەرێم دا بە ئامانجی سەر خستنی رەگەزی عەرەب تیایاندا وەکو شارەکانی:(کەرکوك، خانەقین، شەنگار).

٤- رزگار کردنی پشتێنەی درێژەوە بوو لە شارۆچکەی (شەنگار) لە پارێزگای نەینەواوە تا شارۆچکەی (بەدرە) لە پارێزگای (واسێ) لە سایەی رزگارکردنی عێراق دا زۆر لە گرفتەکانی دەرهاویشتە کرد کە پێویستە ئەم گرفتانە هەڵوەستەیان لەسەر بکرێت و کاربکرێت بۆ دانانی چارە سەرییەکان بۆیان.

٥- دەرئەنجامەکانی نەخشە کێشانەکانی گێڕانەوەی پشتێنەی ناوبراو باش و سەرکەوتووانە بوون وەدەکرا سەرکەوتنی مەزنتر بەدەست بێت ئەگەر ئەو نەخشە کێشانانە زیاتر بێ کەم و کوڕی و یەکگرتووانە بوایە لە مانگەکانی یەکەمی رزگارکردنی عێراق دا زۆر لە کوردە راگواستراوەکان توانیان بگەڕێنەوە بۆسەر خاك و ماڵی خۆیان بەلام زۆریش ماون بەردەوام هیوا دەخوازن بە گەڕانەوە و سۆز هەڵدەرێژن بۆ کەس و کارو نیشتمان.

٦- لەم قۆناغەدا مەترسی مانەوەی بەشەکانی تر لە هەرێمی کوردستانی عێراق بە بێزاریی ئاشکرا دەبێت لە پێشوازیکردنی رۆڵەکانیاندا لە لایەك وە لە لایەکی تر پێویستە کار بکرێت بۆ دۆزینەوەی چارەسەری کرداری بۆ گەڕانەوەیان.

٧- لەو شتانەی کە بەرپرسان لە هەرێم دا دەناڵێنن بە دەستیەوە سەختی گەیشتنە بە چارەسەری کارێکی خێرا بۆ گەڕانەوەی کۆچپێکراوەکان و راگواستراوەکان هەروەها لە ناردنەوەی عەرەب هاوردەکان بۆ ئەو پارێزگایانەی کە لێوەی هاتوون، هەڵبەت ئەو بڕە زۆرەی راپۆرت و بەڵگەنامە و زانیارییانەی کەوتە بەردەست بەرپرسانی هەرێم و پەیوەندییان هەیە بە سیاسەتی بە عەرەبکردنەوە لە هەرێم دا، پێگەو هەڵوێستی ئێمە بەهێزو تۆکمە دەکات بۆ دەرخستنی ئەو راستیانەی کە زۆربەیان نادیار و نەزانراو بوون، وە بۆ گەیشتن بە چارەسەرییەکان پێویست بە دانانی مەڵبەندەکان دەکات بۆ کۆکردنەوەی ئەم راپۆرت و بەڵگەنامە و زانیاریانە و توێژینەوەیان و شیکردنەوەیان و پێشکەشکردنیان بۆ پەیوەندیداران بەو زمانەی کە لێی تێدەگەن، دەکرێ بۆ ئەم مەبەستە سوود لە پسپۆڕە ئەکادیمی و زانستی یەکانی زانکۆکانی هەرێم وەربگیرێ بە تایبەتی لە بواری یاساو سیاسەت و مێژوودا.

٨- ئەم جۆرە توێژینەوەانە کاردەکەن بۆ رازیکردنی بەرپرسان لە عێراق دا بۆ سڕینەوە و لابردنی گشت ئەو بڕیارو زانیارییانەی کە سەرکردایەتی پێشووی عێراق دەری کردوون ئایا ئەوانەی کە پەیوەندییان هەیە بەدەست بەسەراگرتنی زەوی و زارەکانی کۆچپێکراوەکان و راگواستراوەکان یان بە نیشتەجێکردنی عەرەبە هاوەردەکانەوەکە هاتوون بۆ پارێزگاکانی هەرێم بەلە بەرچاو گرتنی ئەوەی کە ئەم بڕیارانە گشتیان نادروست و نایاسایین.

٩- پشت بەستن بە فشاری جەماوەریی لەم قۆناغەدا وەکو هۆکارێك بۆ بڕیار وەرگرتن بە گەڕانەوەی راگواستراوەکان بۆ سەرماڵ و حاڵی خۆیان و گێڕانەوەی عەرەبە هاوردەکانیش لە هەمان کات دا بۆ شوێنی بنەڕەتی خۆیان ئەمەش لە رێ ی رێکخستنی رێپێوان و خۆپێشاندانی ئاشتیانەوە و مانگرتنەکانەوە، بە تایبەتی لەو بۆنە ویادکردنەوانەدا کە پەیوەندییان هەیە بە سیاسەتی بەعەرەبکردنەوە.

١٠- هاندانی کۆچپێکردوەکان و راگواستراوەکان بۆ گەڕانەوەیان بۆ دێهاتەکان و شارۆچکەکان و شارەکانیان و پێشکەشکردنی یارمەتی بۆیان لە پێکهێنانەوەی ماڵ و شوێنی نیشتەجێ بوونیاندا لە دێهات و شارەکانیاندا یان لە ناوچەکانی دەوروپشتی شوێنەکانی خۆیان دا هەرکات توانیان بگەڕێنەوە بۆی، ئەمەش کارێکە پێویستی بە پێکهێنانی لیژنەی تایبەت هەیە بەهەمان شێوەی ئەو لیژنانەی کە دەسەلاتە عێراقیەکان پێکیان هێنا بۆ نیشتەجێکردنی عەرەبە هاوردەکان پێش رزگارکردنی عێراق.

گەڕانەوەی جووتیارەکان بۆسەر زەوییەکانیان کاردانەوەی کاریگەرە لەسەر شاڵاوەکانی کۆچپێکردن

گەلی کورد لە عێـراق و لەسـەر گـشت خاکـە داگیرکراوەکـەی ئـازار و ئەشـکەنجەی زۆری چێشتووە لە دیاردەکانی کۆچـپێکردنی بـەردەوام دوور لـە خـاك و نیـشتمان وە دانیـشتوانی ناوچەی دێهاتەکان بەشی زۆری ئەم ئازار و ئەشکەنجەیەیان بەرکەوتووە، لەبەر ئـەوەی دێهـاتی کوردستانی بریتی بوو لە سەبەتەیەك خۆراکی راسـتەقینە بـۆ دانیـشتووان و نـاخی سـتراتیژی بزوتنەوەی شۆڕشی کوردی، جگە لەوەی کە دانیشتووانی دێهاتـەکان سـووتەمەنی هەمیـشەیی بوون بۆ مانەوە و جۆش دانی شۆڕشەکە.

دەکرێ بووترێ لە دیارترین ئامانجەکانی شالاْوەکانی کۆچپێکردن بەر تەسککردنەوەی بوونی کوردە و کۆ کردنەوەیەتی لە چەند جێگەیەکی تایبەت و دیاریکراودا، لەبەر ئـەوەی ئـەم کـارە چاودێریی کردنیان و دەست بەسەراگرتنیان ئاسان دەکات وەك سەرەتایەك بۆ خنکاندنی شۆڕشی کوردی و ویست و خواستەکانی گەلی کورد لە سەربەستی و ئابڕوو و بڕیاردانی چارەنووس دا.

هەرچەندە کە شالاْوەکانی کۆچپێکردن دەگەڕێتەوە بۆ سـەردەمە دێرینـەکان لـە سـاڵەکانی پێش یەکەم جەنگی جیهانیدا. ئەو ئازارو ئەشکەنجەیەی گولی کـورد چێـشتی لـە وێرانکردنـی دێهاتەکان و سووتاندنی کێڵگەو دارستانەکان و تەقاندنەوەی بیرو کانیاوەکان کـە ئـەمڕۆ پێـی دەووترێت (سیاسەتی زەوی سووتاو) ئەوا ئەوەی کە لە نیوەی دووەمی سەدەی رابردوودا بەسەر گەلی کورددا هات دلڕەقانە تر و فراوانتر بوون لەم شالاْوانە، هەزاران دێ و کۆمەڵگای مرۆیـی سووێندران و وێرانکـران لـە هـەرێمی کوردسـتانی عێـراق دا وە سـەدان هـەزار کەسـیش لـە دانیـشتوانەکەی راونـران و راگواسـتران بـۆ پارێزگاکـانی ناوەڕاسـت و باشـووری عێـراق یـان نیشتەجێکران لە ئۆردوگا زۆرەملێکاندا کە دروستکران لە کەناری رێگا گـشتی یـەکان دا یـان نزیك شارە سەرەکیەکان بۆ ئاسانی چاودێریی کردنیـان و قایمکـاری زاڵ بـوون بـە سـەریان دا، ناوچەی دێهاتەکان زۆرترین هێرشی ئەم شالاْوانەیان بەردەرکەوت واتە (راوە دوونانی بەکۆمـەڵ) یـان (پاکتـاو کردنـی نـەژادی) یـان (دووبارەدابەشـکردنەوەی جـوگرافی) یـان (گۆڕینـەوەی

دانیشتووان بە خێزان و بنەماڵەی تیرەو هۆزە عـەرەبەکان)، ئەم کارە بووە هۆی ئەوەی کە بەڕێز (مەسعود بارزانی) بەیانی خۆی رابگەیەنێ بەوەی کە (بەردەوام بوونی ئەم جۆرە بارودۆخانە لـە وانەیە ببێتە هۆی لەناو بردنی کورد لە کوردستان دا)

ئەوەی تێبینـی دەکرێـت ئەوەیـە کـە شـالاْوەکانی کۆچـپێکردنی دانیـستووانی دێهـات و ئاوەدانیەکان چڕ کرا بوونەوە لە:

١- ئەو دێهاتانەدا کە بایەخی ئابووریيان هەبوو وە بەتایبەتی دێهاتە کشتوکاڵی و نەوتیەکان.

٢- ئەو دێهاتانەی کە خاوەن پێگەی ستراتیژیی بوون و بایەخی سەربازیی و رەچەڵەکزانی بێ وێنەیان هەبوو.

٣- ناوچە سنوورییەکان دا بە درێژایی سنوورەکانی عێراق لەگەڵ ئێران و تورکیا و سوریادا.

ڕەهەندەکانی شالاْوەکانی کۆچپێکردن بریتی بوون لە:

ڕەهەندی دیموگرافی (البعد الدیموغرافی):

ئەمەش بە ئامانجی کەمکردنەوەی رێژەی دانیشتوانی کورد لـە عێراقـدا بـە گـشتی و لـە هەرێمی کوردستان دا بە تایبەتی وە هۆکارەکانیش بۆ ئەم مەبەستە ئەمانە بوون:

- دووبارە دابەشکردنەوەی دانیشتوان
- پەرتەوازەکردنی خێزانە کوردەکان و نیشتەجێکردنی عەرەب لە شوێنەکانیان.

لەبەر ئەوەی رێژەی دانیشتووانی دێهاتەکانی هەرێمی کوردستانی عێراق لە (٦٧٪) دابەزی بۆ (٢٨٪) لە کۆی گشتی دانیشتوان لە نێوان ساڵانی (١٩٥٧-١٩٨٧) دا.

ڕەهەندی ئابووری:

مەبەست لە کارکردنە لەسەر راگواسـتنی جووتیارەکـان لـە خاکەکانیانـەوە و داڕوتانـدنی ناوچەکە لـە هێـزی کـارە کـشتوکاڵیەکان و تەقاندنـەوە و وشـککردنی بـیر و کانیاوەکـان بـە مەبەستی لاواز کردنی ژێرخانی ئـابووری هـەرێم و ژێـر دەسـتەکردنی، ئەمـەش دانیـشتووانی ناوچەکەی ناچار کرد کە پەنابەرن بۆ کارکردن لە کەرتـە خزمەتگوزارییـە سـادەکان دا کـە بـە چالاکیە نابنەڕەتیەکان دادەنرێن و بەشداری ناکەن لە پەرەپێدانی ئابووری هەرێمەکەدا.

ڕەهەندی نەتەوەیی:

ئـەم بـوارەش تێدەکۆشـێت بـۆ هانـدانی دانیـشتوانی عـەرەب بـۆ جێگرتنـەوەی کـوردە راگواستراوەکان و لە ئەنجامدا سەر لە نـوێ پێکهێنانـەوەی پێکهاتـەی نەتـەوەیی دانیـشتوانی هـەرێم لـە بەرژەوەنـدی عـەرەب، بـە تایبـەتی لـەو پارێزگایانـەدا کـە فـرە نـەژادی تێدایـە وەکو:(کەرکوك، دیالە، نەینەوا، سەلاحەدین).

ڕەهەندی سیاسی:

بریتییە لە تێکۆشانی دەوڵەت بۆ بەهێزکردنی دەسەڵاتی خۆی و ڕۆڵی خۆی لە هەرێم دا، بە تایبەتی لە ناوچەی دێهاتەکاندا کە تا ڕادەیەك دوور مابوونەوە لە دەسەڵاتی دەوڵەت ئەمە و جگە لە دۆزینەوەی (بۆشاییەکی دانیشتووانی) کەدەبێتە مایەی (پەیوەندییە کۆمەڵایەتی و ئابووریی و سیاسیەکانی) نێوان دانیشتوانی هەرێم.

وە زانیارییەکانی دەرئەنجامەکانی سەرژمێرییەکانی دانیشتووان لە عێراق دا ئاماژە دەکەن بەو ڕاستیانەی سەرەوە، بەڵام کاتێك ڕێژەی زیادبوون دوو هەند دەبوو لە نێوان دانیشتوانی ناوەندە شارستانیەکانی هەرێمی کوردستاندا قەوارەی دانیشتووانی دێهاتەکان بەرەو دابەزین دەچوو، لە ماوەی نێوان ساڵانی (١٩٥٧-١٩٥٨) دا، ڕێژەی دانیشتووانی شارستانی لە پارێزگای هەولێر بەرز بۆوە بە ڕێژەی (٢٤٪) ساڵانە، ڕێژەی دانیشتوان لە دێهاتەکان دا (٠,٤٪) دادەبەزی وە ماوەی ساڵەکانی حەفتاکان زۆرترین جیاوازی هەبوو لە ڕێژەی زیاد بووندا بە جۆرێ کە زیاتر لە (١٣٪) بوو ساڵانە لە نێوان ساڵانی (١٩٧٠-١٩٧٧)دا وە نزیکەی (١١٪) بوو لە نێوان ساڵانی (١٩٧٧-١٩٨٧) دا، بەڵام ئەم ڕێژەیە دادەبەزی لە نێوان دانیشتوانی ناوەندەکانی دێهاتەکاندا بڕوانەی خشتەی ژمارە (١) وە بەمەش ڕێژەی دانیشتووانی دێهاتەکان لە هەرێمی کوردستان لە (٦٦٪) دابەزی بۆ (٢٨٪) لەو ماوەیەدا، وە دابەزینەکە بە زۆری لە ماوەی ساڵانی نێوان (١٩٧٧-١٩٨٧) بوو بڕوانە خشتەی ژمارە (٢)

خشتەی ژمارە (١)

ڕێژەکانی زیادبوونی دانیشتوانی پارێزگای هەولێر بە پێ ی دێ و شارستان (٪)

ساڵ	دێ	شارستان
١٩٧٠-١٩٥٧	٢	٨/١
١٩٧٧-١٩٧٠	٠/١	١٣/٢
١٩٨٧-١٩٧٧	٣,١	١٠/٧

خشتەی ژمارە (٢)

دانیشتووانی دێهاتەکانی هەرێمی کوردستانی عێراق لە نێوان (١٩٥٧-١٩٨٧)دا

ساڵ	دانیشتووانی دێهاتەکان
١٩٥٧	٦٦/٥
١٩٦٥	٥٦/٨
١٩٧٧	٤٥/٩
١٩٨٧	٢٨/٤

لە دیاردەی (کۆچی دێهاتەکان و شاڵاوەکانی کۆچپێکردنی دانیشتووان)ەوە دەرئەنجامی (دیموگرافی و کۆمەڵایەتی و ئابووریی) لە دایك بوو، جگە لە دەرئەنجامە سیاسی و نەتەوەییەکان، کاتێ ناوەندەکانی دێهاتەکان لە هەرێمی کوردستاندا ڕەگەزە چالاك و کاریگەرەکانی لەدەست دەدا، لەگەڵ هێزو توانا کشتوکاڵیەکانی ئەوا ناوەندە شارستانیەکان واتە(شارە گەورەکان) دەستیان دەکرد بە ئازارو ئەشکەنجە نۆشینی زیاتر لەدەست فشاری مرۆیی (زۆری دانیشتووان) لە سەریان ئەمەش کارێکە دەبێتە هۆی خنکاندنی گشت تواناکان بۆ پێشکەش کردنی کارە خزمەتگوزارییەکان بۆ سەرجەم دانیشتووان بە تایبەتی لە شارەکانی:(هەولێر، سلێمانی، دهۆك) دا لە لایەکی ترەوە ئەم کۆبوونەوە زۆرەی ژمارەی دانیشتووان لەم شارانەدا دەبنە هۆی ڕاستەوخۆی بێکاری تەواو و فراوان بوونی کەرتی خزمەتگوزاری لەسەر حسابی کەرتە ئابوورییەکانی تر بەبێ ئەوەی کە ئەم فراوان بوونە لە چالاکیە بنەڕتیەکاندا رووبدات جگە لەوە لەم دیاردەیەوە (کۆچی دێهات نشینەکان بۆ شار) کۆمەڵگای دێهاتی دروست بوون لە دەوروپشتی شارە سەرەکیەکان و شوێنە دێرینەکانیدا، ئەمەش بووەهۆی سەرهەڵدانی دوو شێواز لە بۆچوونە کۆمەڵایەتیەکان، یەکێکیان بانگەشە دەکات بۆ نوێ بوونەوە و نوێ خوازی لە بنیادنان و نۆژەنکردنەوە و ڕەفتاری کۆمەڵایەتیدا، ئەوەی تر بانگەشە دەکات بۆ پارێزگارییکردنی شتە دێرینەکان، هەروەك بووە هۆی دەرکەوتنی (پشتێنە دێهاتییەکان) بە دەوروپشتی شارەکان دا یان دروستبوونی مۆڵگەی دێهاتی لەناو جەرگەی شارەکان خۆی دا کە ئەمەش خۆی لە خۆی دا کاریگەریی خراپی دانیشتووانی دێهاتەکان دەردەخات لەسەر دیمەن و روخسار (مۆرفۆلۆجیە) ی شارەکان و شێوازی ژیانی

دانیشتووانەکەی لە جیاتی ئەوەی کە شار بتوانێت دیاردە ناشارستانیەکانیان بتوێنێتەوە و بیانگۆڕێت بۆ دیاردەی شارستانی سەبارەت بەو دانیشتووانەی کە لە دێهاتەکانەوە روو دەکەنە شارەکان بە هۆی فشاری زۆری تەوژمەکانی کۆچکردن و بەردەوامبوونی ئەم کۆچکردنە لە دێهاتەکانەوە بۆ شارەکان.

پێشنیازەکانی توێژینەوەکە:

مەترسی بزاڤی (کۆچکردن) و (کۆچپێکردن) ی دانیشتوان بۆ ناوەندە شارستانیەکان (شارە گەورەکان) تەنها لە سنوورە دیموگرافی و ئابووریی و کۆمەڵایەتیەکەیدا ناوەستێ هەروەك دەرمان خست بەڵکو لە دیارترین ئامانجەکانی بریتییە لە گەمارۆدانی گەلی کورد و زاڵ بوون بەسەریدا و خنکاندنی بزووتنە رزگاریخوازەکەیی و لە کۆتایشدا کۆتایی هێنان بە گشت هیوا و خەونەکانی لە سەربەستی و شکۆمەندیی (ئابڕوو) و بڕیاردانی چارەنووس دا.

لێرەوە کاردانەوە (وەڵام) ی راستەقینە بۆ گشت ئەو شاڵاوانە و دەرئەنجامە لە دایکبووەکانی بریتی یە لە بنیادنانەوەی دێهاتی کوردستانی لەسەر بنەما زانستییەکان و لە ژێر توێژینەوەی دوورو درێژدا بۆ گشت گۆڕاوە کۆمەڵایەتی وە ئابووریی و سروشتییەکان و لەبەر رۆشنایی ئەم قسانەدا.

پێشنیازی ئەمانەی خوارەوە دەکەین:

١- پێکهێنانی دەستەی سەرپەرشتیار کە ئەرکی رێکخستن بگرێتە ئەستۆ لە نێوان لایەنە پەیوەندیدارەکانی کاری سەرلە نوێ بنیادنانەوەی دێ دا.

٢- کارکردن بۆ پشکنینی سەرانسەری دێی کوردستانی لە رووی خاك و لەڕووی مرۆییەوە و دابینکردنی زانیاریی و سەرژمێرریە تایبەتەکانی ئەم بوارە.

٣- تێکۆشانی حکومەتی نیشتمانی بۆ فراوان کردنی پرۆژەکانی کە پەیوەندییان هەیە بە پەرەپێدانی دێهاتەکانەوە، و لە پێشەوەی کارەکانی پرۆژەکاندا دابنرێ بە تایبەتی لە بواری: بیناسازی، فێرکردن و پەروەردە، تەندروستی، خزمەتگوزارییەکانی تری ژێرخانی ئابووری.

٤- هاندانی هەردوو کەرتی (تایبەت) و (تێکەڵاو) لە دامەزراندنی ئەو پرۆژانەدا کە پەیوەندییان بە خاڵی (٣)ەوە هەیە.

٥- دەستکەوت (ئیمتیاز) بدرێت بەو کەسانەی دەگەڕێنەوە بۆ دێهاتەکان لەو جۆرە دەستکەوتانەی کە هانیان دەدات لە کارکردن و بەرهەم هێنان دا هەرلە خاك و ئاو و....گشت پێاویستی یەکانی تر و ئامێرەکان و تۆوەکان.

٦- هەماهەنگی کردنی هاوڵاتیانی گەڕاوە بۆ دێهاتەکان لەناو خۆیاندا بۆ سەرخسێنیان لە کاری بنیادنانەوە و پەرەپێدان دا.

٧- بایەخدان بە چڕ کردنەوەی راگەیاندن لەم کارەدا بۆ هاندانی جووتیارەکان لە گەڕانەوەیان بۆ سەر زەوییەکان و ئاوەدانکردنەوەیان بەو بڕوایەی کە ئەم گەڕانەوەیە بۆسەر زەوییەکانیان ئەرکێکی نەتەوەیی پیرۆزە.

٨- (سوود بینینی)یان سوودمەند بوون لە بڕیاری (٩٨٦) لە بەرژەوەندی جووتیارەکان دا وە بە تایبەتی لە کارەکانی سەرلە نوێ ئاوەدانکرنەوەی دێهاتی کوردستانی و هاریکاریی کردن لەگەڵ رێکخراوە بیانیەکان دا لەم رووەوە.

٩- بایەخدان بە گەشەسەندن و پەرەپێدانی سامانی ئاژەڵی و دامەزراندنی (نەخۆشخانەی ئاژەڵان، الموسسات البیطریة) لەشوێنە پێویستەکان دا.

پاشان وەستاندنی کۆچکردن بۆ شارەکان و گەڕانەوەی جوتیارەکان بۆسەر خاك و کێڵگەکانیان دوو هۆکاری کاریگەرن لەسەر شاڵاوەکانی کۆچپێکردن و راگواستن کە گەلەکەمان لە کوردستان کەوتە بەر هێرشەکەی بە درێژایی دەیان ساڵەی رابردوو.

هەروەها وەستاندنی کۆچکردن و گەڕانەوەی جووتیارەکان دوو هۆکاری گرنگن لە بەدەستهێنانی (ئاسایشی خۆراکی کوردستانیدا) کە ئەم ئاسایشی خۆراکەش بە تاکە بنەمای دەگمەن دادەنرێت بۆ گەیشتن بە (ئاسایشی نەتەوەیی).

وەستاندنی سیاسەتی بەعەرەبکردن بەرپرسیارێتیەکی مێژوویە

پێگەی جوگرافی هەرێمی کوردستانی عێراق بایەخی خۆی هەیە لە پێکهاتەی (نەژادزانی-اپنوغرافی)دا، هەندێ کۆمەڵەی (نەژادی و ئاینی و زمانەوانی) بۆی هاتوون و لە بەپیتی خاکەکەیی و فێنکی ئاوو هەواکەیی و زۆری ئاوەکانیدا هەلی نیشتەجێبوون و سەقامگیریی و کشتوکاڵ کردنی تیادا بینراوەتەوە، هەروەك چۆن گۆڕەپان بووە بۆ بەرەنگار بوونەوەی (عەرەبی و فارسی و مەغۆلی،) ئەمەش کاریگەریی خۆی هەبووە لەسەر خەسڵەتەکانی دانیشتووانە جۆراوجۆرەکەی وە بە تایبەتی پێکهاتەی زمانەوانی و نەتەوەیی و ئاینی.

ئەگەر شەپۆلە مرۆییە دێرینەکانی سەردەمەکانی پێشوو بە شێوەیەکی سروشتی هاتبن بۆ هەرێمی کوردستان و بەبێ بەرنامە و نەخشەی (پێش وەخت) و ئامانجی دیاریکراو، ئەوا سەرەتاکانی ئەم سەدەیە (سەدەی بیست) هەرێمی کوردستان کۆچی شەپۆلەکانی تیرەو هۆزە عەرەبەکانی بە خۆیەوە بینی کە لە کوردستاندا بە پێ ی بەرنامە و نەخشەی جێگیر نیشتەجێ کران وە ئەم کۆچ کردنە زیادی کرد لە نیوەی دووەمی هەمان سەدەدا[1] و دەستووری کاتی عێراق ئەمەی بە روونی و ئاشکرایی وەرگێڕاوە و ناوەڕۆکی دا ناوە لەسەر ئەوەی کە (عێراق بەشێکە لە نیشتمانی عەرەبی، وەگەڵی عێراق بەشێکە لە نەتەوەی عەرەب)[2] هەروەك کە لە پرۆژەی پەیمانی کاری نیشتمانی ساڵی (١٩٧١)دا هاتووە، جەخت دەکاتەوە لەسەر ئەوەی کە (خۆ خەریککردن بە مافە نەتەوەییەکانەوە لە لایەن جەماوەری کوردییەوە پێکدێت لە چوارچێوەی سرووشتی خۆی دا واتە لە چوارچێوەی یەکێتی سیاسی نیشتمانی و یەکێتی خاك و رژێمی سیاسی لە کۆماری عێراقدا هەروەها ئەمە پێکدێت لەسەر بنەمای دان نان و باوەڕهێنانی ئەم جەماوەرە بەوەدا کە عێراق بەشێکە جیابوونەوە لە نیشتمانی عەرەبی پەسەند ناکات).

وەك جێبەجێکردنێ بۆ ئەوەی کە لە کۆنگرەی (١٣)ی حزبی بەعسی عەرەبی سۆشیالیستی ساڵی (١٩٧٩) دا هاتووە بڕیاردرا کە کوردستانی عێراق بە (خاکێکی عەرەبی) دابنرێ وە لە

(١) خلیل اسماعیل محمد، اقلیم کوردستان العراق، مطبعة کریستال، اربیل، ١٩٩٨، ل ٨٩.

(٢) سلسلة دراسات سیاسیة، عدد خاص المسالة الکوردیە، دار القدس، بیروت.

بڕیارەکە داهاتووە (ئەم نەتەوانەی کە زمان و خەسڵەتی تایبەتی خۆیان هەیە جیایە لە زمان و خەسڵەتەکانی نەتەوەی عەرەب و لە نیشتمانی عەرەبیدا دەژین لە دێر زەمانەوە وەکو نەتەوەی کورد، ئەم نەتەوەی کوردە بەستراوە بە نەتەوەی عەرەبەوە بەڕەگی درێژو و قوڵ، ئەو خاکەی کە نەتەوەی کورد لەسەری دەژی بەشێك بووە لە خاکی دەوڵەتی عەرەبی کە پێش هەزاران ساڵ دامەزراوە، وە لەسەر ئەم بنەمایە پێناسەی عەرەبی بۆ خاك لە رێگای مەینەتی یان کۆلۆنیال یان داگیر کردنەوە نەهاتووە بەڵکو لە دەرئەنجامی واقیعیکی مێژووییەوە هاتووە).

بەم شێوەیە کۆنگرەی سیانزەی حزبی بەعس نکۆڵی دەکات لە مافی گەلی کورد و لە خاکەکەیی و لە نیشتمانەکەی، سەروەریی عەرەبی بە بەعەرەبکردنی نیشتمانی کورد و خاکی مێژوویی (کوردستان) بە ساختە کردن (تزویر) ی مێژوو جوگرافیا، سەرەتایەك و خۆڕێکخستن بوو بۆ بەعەرەبکردنی کوردستان بەهێزی چەك، بەڕەچاوکردنی ئەوەی بەشێکە لە نیشتمانی عەرەبی.

وە لەم توێژینەوەیەدا هەوڵدان بۆ دەرخستنی ساختەو بە درۆ خستنەوەی ئەم جۆرە بۆچوونانە لە ئارادایە وەکو:

ڕەگەکانی بەعەرەب کردن لە کوردستان دا:

هیچ شتێك نیە کە ئاماژە بکات بە بوونی (عەرەب) لە عێراق تا هەزارەی یەکەمی پێش زایین، کۆنترین ئاماژە بە وشەی (عەرەب) یان وشەی لەمجۆرە لە کتێبە ئاشوورییەکاندا هاتووە لە هەردوو سەدەی هەشتەم و نۆیەمی پێش زایین دا.[3]

وەلە ماوەی (٢٢٤-٦٣٧) ی زاینی دا (لەخمیەکان-اللخمیون) کە لە دوورگەی عەرەبییەوە هاتبوون لەسەر رۆخەکانی رووباری فورات لای سنووری رۆژئاوای عێراقەوە نیشتەجێ بوون و (حیرە) یان کرد بە پایتەختی خۆیان، هەروەك ئیمارەتی (حضر) سەری هەڵدا لەسەدەی سێهەمی زایین دا لەسەر هەردوو لای رووباری دیجلە و فورات لە نێوان شاخی شەنگار لە لای باکوورەوە وە رۆخەکانی (مدائن) لە لای باشورەوە.[4]

وە لە مێژووی (البطری) دا هاتووە کە پادشای یەمەن (تبع) نەتەوەیەکی لە (حیرە) بە جێ هێشت لە (الازد، لخم، جذام، عاملە، قضاعة)، لە کاتێکدا هۆزەکانی (طی، کلب، ایاد)و ئەوانی تر روویان کردە ناوچەی (ئەنبار)[5]بەم جۆرە دوورگەی عەرەبی بەردەوام بوو لە ناردنی

(٣) طه باقر، مقدمة في تاريخ الحضارات القديمة، الجزء الاول، مطبعة الحوادث، بغداد، ١٩٧٣، ل ٦٦.

(٤) احمد سوسه، تاريخ حضارة وادي الرافدين، ج ٢٢، دارالحرية للطباعة، بغداد،١٩٨٣، ل١٨٦.

(٥) عباس الفزاوي، عشائر العراق، ج ١، مطبعة بغداد، ١٩٧٣، ل ٦٧.

شەپۆلی یەك لە دوای یەكی تیرەو هۆزە عەرەبەكان بۆ عێراق لە وانە: هۆزی (ایاد) لە نزیك كوفە دابەزین پاشان بڵاوبوونەوە بەدەوروپشتی خۆیان دا هەندێكیان لە (تكریت) نیشتەجێ بوون هەندەكەی تریان لە (جەزیرە و موسڵ) نیشتەجێ بوون هەروەها هۆزی (ربیعە) لە دەشتی عێراق دا دابەزین لە شارەدێی (الابلە) تا (هیت).[٦]

وە پەرەسەندنی عەرەبی لە سایەی هێرشەكانی ئیسلام دا لەسەدەی حەوتەمی زاینی دا مەزنترین رووداو بوو لە پێكهێنانی رەگەز پەرستیدا بۆ دانیشتوانی عێراق وە لە شارەكانی (بەسرەو بەغداد و موسڵ) دا جێگیر بوون و شاری تری نوێیان دروستكرد تا خەڵكی تر بۆ خۆیان رابكێشن.[٧]

لە لایەكی تر ئەو تیرەو هۆزە عەرەبانەی كە لە رۆژئاوای رووباری فورات دا نیشتەجێ بوون و بەشداریی هاتنە ناوەوەی ئیسلامیەكانیان كرد و لە رووباری فورات پەڕینەوە بەرەو رۆژهەڵات رۆیشتن بە جۆرێ لای چەپی رووباری دیجلە بوو بە سنووری جیا كەرەوە لە نێوان ئەم تیرەو هۆزانەدا[٨]

(هەمەدانی) دەگێڕێتەوە و دەڵێت یەكەم كەس كە گەیشتە موسڵ و عەرەبی تیادا نیشتەجێ كرد (هرثمة البارقی) بوو وە رۆڵەكانی ئەو هۆزە عەرەبانە شی خستە پاڵیان كە بەشدارییان كرد لە چوونە ناو (موسڵ)ەوە كە ئەمانە بوون: (ایاد، تغلب) پاشان تیرەو هۆزەی تری بۆهات لە شارەكانی (بەسرە و كوفە)وە لە سەردەمی راشدی دا وە ژیانی خەڵكی تیادا بەردەوام بوو لە سەردەمەكانی ئەمەوی و عەباسی دا[٩] هەروەك (البلاذری) یەكەم ئاماژە دەكات بە نیشتەجێ بوونی هۆزە عەرەبەكانی ناوچەی (شەنگار) دا پاش هاتنە ناوەوەی ئیسلام بۆ عێراق[١٠]، وە تەوژمی بەعەرەبكردن بە بەهێزیی بەردەوام بوو بە درێژایی سەردەمی عەباسی، (یاقوت الحموی) دەخاتەوە یادمان كە (زۆربەی خەڵكی هەولێر لە كوردەكان بەعەرەبكران) و (هامر) لە مێژووی (جیهان نما) ی توركیەوە بۆمان دەگوازێتەوە و دەڵێت:

(٦) جرجی زیدان، العرب قبل الاسلام، بیروت، ١٩٧٨، ل ٢٣٥.

(٧) خليل اسماعيل محمد، المصدر السابق، ل ٨١.

(٨) عبدالرزاق الحسني، العراق قديما وحديثا، مطبعة العرفان، بيروت، ١٩٥٥، ل ٣٢.

(٩) هاشم الملاح، معالم الثقافية العربية الاسلامية، موسوعة الموصل الحضارية، م ٢، الموصل، ل ٣٤٩.

(١٠) خليل اسماعيل محمد، المصدر السابق، ل ٨٢.

(خەڵكی موسڵ كورد بوون وە بە زمانی كوردی دەدوان بەڵام لە سەرووی ئەوەشەوە هەرسێ زمانی (عەرەبی و توركی و فارسی)یشیان دەزانی.[١١]

هەروەها دكتۆر (احمد صالح العلی) جەخت دەكاتەوە لەسەر ئەوەی كە بەردەوامی هەڵقوڵانی تیرەو هۆزە عەرەبەكان بۆ عێراق كاری گەورەی كردە سەر قەوارە و گەشەی دانیشتووانەكەی لەگەڵ خەسڵەتە دیموگرافیە (نەتەوەیی و زمانەوانی و ئاینیە) كان دەرئەنجامەكەشی بەرزبوونەوەی رێژەی دانیشتوانی عەرەب بوو لە عێراق دا.[١٢]

نیشتەجێی عەرەبی لە سەردەمی نوێ دا:

سەدەی نۆزدە زۆر لەو پەرەسەندنانەی بە خۆیەوە بینی كە پەیوەندییان هەبوو بە پێگەو مۆڵبوون و دابەشبوون و بڵاو بوونەوەی هۆزەكانەوە، ئەمەش لە دەرئەنجامدا بووە هۆی راست بوونەوەی نەخشەی تیرەو هۆزەكانی عێراق، وە لە ناوەڕاستەكانی سەدەی ناوبراودا چەندین كۆچی فراوانی تیرەو هۆزەكان روویدا لە ناوچەی جەزیرەی رۆژئاوای فورات دا وە ماوەیەكی زۆری خایاند.[١٣]

وە لە پێشەوەی هەموویان دا كۆچی هۆزەكانی (شەممەر). لە ساڵی (١٦٤٠) دا كۆمەڵی فراوان فراوانیان كۆڕەویان كرد بەرەو عێراق، هۆزەكانی (دلیم) خێوەتەكانیان لە نێوان (عانە) و (فەلوجە) دا و هۆزەكانی (زبید)لەسەر رووباری دیجلە و دەوروبەری شاری (حلە) دا هەڵیاندا، هۆزەكانی (زوبع)یش بە درێژایی كەناری چەپی رووباری فورات لای باكووری (بەغداد) هەڵیان داو هۆزەكانی (جبور)یش بە درێژایی رووباری دیجلە، هۆزەكانی (البوحامد) لای چیای شەنگار هەڵیاندا، بەڵام (الحدیدیون) و (طی) و (العبید) لە ناوچەی (حەویجە) دا هاتووچۆیان دەكرد وەلە كۆتایی سەدەی هەژدەو سەرەتاكانی سەدەی نۆزدەدا هۆزەكانی (عنزە) توانیان پاڵ بنێن بە هۆزی (شەممەر)ەوە لە بیابانی سوریاوە بۆ ناو قوڵایی زەوییە عێراقیەكان، بەم جۆرە

(١١) محمد امين زكي، خلاصة تاريخ الكورد وكوردستان، ترجمة محمد علي عوني، مطبعة صلاح الدين، بغداد، ١٩٦١، ل ٢٥.

(١٢) صالح احمد العلي، معالم العراق العمرانية، دارالشؤن الثقافية، بغداد، ل٣١٠، هەروەها عبد محمد سوادی، الاحوال الاجتماعية و الاقتصادية فی بلاد الجزيرة الفرائية، بغداد، ل ٦٤.

(١٣) لونكريك، اربعة قرون من تاريخ العراق الحديث، ترجمة خياط، گ ٦، ١٩٨٥، ل ١٠٣.

هۆزەكانی (بنی لام) كە لە دوورگەی عەرەبییەوە هاتبوون شوێنەكانی نیشتەجێ بـوونی خۆیـان بینیەوە لە لای چەپی رووباری دیجلەوە لە نێوان كوت وعەماره و حوێزەدا.[١٤]

وە والی مەدحەت پاشا (١٨٦٩-١٨٧٢) ئـەركی زۆری كێـشا لـە پێنـاو نیـشتەجێكردنی تیرەو هۆزە گەڕیدەكان ئەویش بە مەبەستی ئاسانی دەستگرتن بە سەریان دا بەم شێوەیە توانرا هۆزەكانی شەممەر(طوقة، دلیم، كعب) نیشتەجێ بكرێن لەو زەوییانە دا كـە ئێـستا لـە سـەری دەژین وەهەمان شت روویدا لە شارستانەكان (پارێزگاكان)ی:(حله، دیاله، بەغداد) دا.[١٥]

نیشتەجێی عەرەبی لە سەردەمی پادشایەتیدا:

سیاسەتی دەوڵەتی عێراقی هەرلە دامەزراندنیەوە لە ساڵی (١٩٢١) دا رووی كردە سەر لە نوێ پێكهێنانـەوەی پێكهاتـەی نەتـەوەیی دانیـشتووان لـە بەرژەوەنـدیی كۆمەڵـەی عـەرەبی دەسەڵاتداردا، و پەنای برد بۆ نیشتەجێكردنی هۆزە دەشتەكیە گەڕیدەكان بـە تایبـەتی هـۆزی (شەممەر) بە پێ ی بەرنامەیەكی دارێژراو كە بریتی بوون لە پرۆژەكانی نیشتەجێكردن لە وانـە: (اللطیفیة، الدجیله، المسیب، الحویجه) و پرۆژەی جەزیرە (شەنگار) وە هەردوو پرۆژەی (جەزیرە) و (حەویجە) وەردەگرین وەك نموونەی ئەم بابەتە:[١٦]

پرۆژەی جەزیرە:

لە سەرەتای سـەدەی نـۆزدەوە، (جـەزیرە) ناوچـەی كێـشەی نێـوان تـیرەو هـۆزە عەرەبـە دەشتەكیەكان بووە بەجۆرێ هۆزی (شەممەر) بە هۆی زۆری ژمـارەی ئەنـدامان و كـەل و پـەل و پێداویستی یەكانیەوە توانیویەتی بەسەر ناوچە كەدا زاڵ بێت وە شـوێن نیـشتەجێی نـوێی زۆر سەریان هەڵدا لە ماوەی نێوان ساڵانی (١٨٥٠-١٩١٨) وە لـە نێـوان هـەردوو یەكـەم، دووەم جەنگی جیهاندا لە باكووری جەزیرەدا وە بە تایبەتی لە دەوروپشتی هەردوو ناوچەی (تەلەعفەر و شەنگار) وە لەم هۆزانەش: (طی، دلیم، عبید، جبور، حدیدین).[١٧]

---

(١٤) المصدر نفسه، ل ٤٠ و ٤٣.

(١٥) عبدالخالق عبدي، اقتصادیات الارض والاصلاح الزراعي، مطبعة الاعظمي، بغداد، ١٩٧٧، ل ٢٣٢.

(١٦) محمد سلمان حسن، دراسات في الاقتصاد العراقي، دارالطليعة، بیروت، ١٩٦٦، ل ٢٨.

(١٧) نافع القصاب، ملامح جغرافیة حول الاستیطان القبائل البدویة المتنقلة، مجلة الجمیعة الجغرافیة العراقیـة، العدد(٥)، ١٩٦٥، مطبعة اسعد، بغداد، ل ١٨

وە پاش ساڵی (١٩٥١) قۆناغی نیشتەجێكردنی نوێ دەستی پێكرد كە جیا دەكرێتەوە بـە تێكۆشانی حكومەتی عێراقی بۆ نیشتەجێكردنی هۆزەكانی شـەممەر و ئـەوانی تـر لـەو هـۆزە شوانانەی كە گەڕیدە بوون لە ناوچەی جەزیرە بە پێ ی بەرنامەیەكی دارێـژراو[١٨] ئەمـەش لـە باكوور و باشووری ئەو ناوچەیەی كە هۆزەكانی (شەممەر ودلـیم) تیایـدا جـێگیر بـوو بـوون لـە ماوەی پێشوودا بۆ ئەم مەبەستە لیژنەیەك پێكهێنرا بە ناوی (لیژنـەی نیـشتەجێكردنی هـۆزە گەڕیدەكان) كە ئەركی جێبەجێكردنی ئەم جۆرە دارشتنانەی گرتە ئەستۆ وە لیژنەكە هەستا بـە هەڵكەندنی چەندین بیری ئاوو دابەشكردنی زەوی و زاری كشتوكاڵی بـە رووبـەری (١٥٠) دۆنم بۆ هەر خێزانێك وە بـە پێـی ئـەو سـەرژمێرریە فەرمیانـەی كـە جێبـەجێكران ژمـارەی ئـەو دێهاتانەی كە دروستكراون لە ماوەی ساڵانی (١٩٥١-١٩٦٥)دا لە نێوان (شەنگار -حضر) دا گەیشتە (٤٠٠) دێ كە نزیكەی (٤٧٢٠١) كـەس تیایانـدا دەژیـا، هـەروەها (١٥٢) دێ لـە ناوچەی نێوان باكوور و باكووری رۆژهەڵاتی چیای (شەنگار) دا دروستكران كە دەگەڕێنـەوە بـۆ شارۆچكەی (تەلەعفەر) جگە لە (١٧٤) دێـی سـەر بـە شارۆچـكەی (شـەنگار) بـە ژمـارەی دانیشتووانی (٥٩٦٧٦) كەس هەروەك لەم خشتەیەی خوارەوەدا دیارە:

نیشتەجێ عەرەبەكان لە ناوچەی جەزیرەدا[١٩]

ناوەندی كارگێڕیی	ژمارەی نیشتەجێكان
شارۆچكەی تەلەعفەر	١٥٢
شارۆچكەی شەنگار	١٧٤
شارۆچكەی حضر	٤٠٠
كۆی گشتی	٧٢٦

لە ناو پرۆژەی جەزیرەی نیشتەجێیدا (١٧) دێی نموونەیی دروستكرا لەگـەڵ جێبـەجێكردنی دانانی دێی (ربیعە) كەلە دواییدا گۆڕا بۆ ناوەندی شارەدێ (مركز ناحیـە)ی ربیعـە لـە سـاڵی (١٩٦٠)[٢٠]دا و سەرپەرشتیاریی (٦٧) نیشتەجێ ی دەوروپشتی خۆی دەكرد.

---

(١٨) المصدر نفسه، ل ٢٠.

(١٩) خلیل اسماعیل محمد، المصدر السابق، ل ٨٣.

(٢٠) نافع القصاب، المصدر السابق، ل ٢٦ و٣٦.

پرۆژەی حەویجە:

حکومەتی عێراقی لە ناوە راستەکانی سی یەکاندا هەنگاوێکی گەوهەری گرتەبەر لە کارەکانی نیشتەجێ کردن دا کە بریتی بوو لە نیشتەجێکردنی (٢٠٠٠٠)کەس لە دانیشتووانی دەشتەکیە گەڕیدەکان لە دەشتی (حەویجە)دا لە پارێزگای کەرکوك بە تایبەتی هۆزەکانی (عبید) هەروەك چۆن حکومەت هەلی رەخساند بۆ هۆزەکانی (اللهیب-الکرویە) بۆ جێگیر بوون لە دەشتەکانی (قەرەتەپە)دا وە هۆزەکانی (طی-جبور) لە دەشتی (قەراج) لە سنووری پارێزگای هەولێردا[21].

ژمارەی دانیشتووانی هۆزی (عبید) لە دەشتی (حەویجە)دا بە پێ ی سەرژمێرریی ساڵی (١٩٥٧) گەیشتە نزیکەی (١١٠٠٠) کەس وە هۆزی (جبور) گەیشتە (١٢٥٩٥)کەس وە هۆزی (البوحمدان) گەیشتە (٢١٤٠)کەس[22]، وە لە ساڵی(١٩٤٢) دا یەکەیەکی کارگێڕیی پێکهێنرا بە ناوی (شارەدێ ی حەویجە) کە گۆڕا بۆ شارۆچکەی لە ساڵی (١٩٦٢)دا، وە دانیشتووانی ئەم شارۆچکەیە (حەویجە) لە ساڵی (١٩٨٧) دا گەیشتە زیاتر لە (٨٦١٤٩٩)کەس.[23]

ناردنەوەی کوردە فەیلی یەکان:

ناوچەی کوردە فەیلی یەکان کە دەکەوێتە نێوان تەوەری (خانەقین- جەلەولا) لە لای باکوورەوە، وە پارێزگای (میسان) لەلای باشوورەوە بە ناوچەیەکی خاوەن بایەخی ستراتیژیی دادەنرێ کە بریتی یە لە:[24]

١- بایەخی پێگەی جوگرافی دراوسێ بۆ سنووری (عێراق-ئێران).

٢- بایەخی دەوڵەمەندی بە نەوت لە هەردوو ناوچەی (سورخ و نەفت خانە)دا.

٣- سروشتی شاخاوی ناوچەی رۆژهەڵات کە ئێران لێیەوە دەڕوانێت بەسەر ئەو دەشتە تەختەدا کە دەکەوێتە دامێنی چیاکانەوە بە ئاڕاستەی پایتەختی عێراقی (بەغداد).

(٢١) خلیل اسماعیل محمد: الحویجة مخططات التقریب، مجلة گولان العربي، العدد ٣٩ لسنه ١٩٩٩، مؤسسة گولان، اربیل ل ٤٨.

(٢٢) نوري الطالباني: منطقة کرکوك ومحاولات تغییر واقعها، لندن ١٩٩٥، ل ٤٣.

(٢٣) وزارة التخطیط، نتائج التعداد العام للسکان لسنة ١٩٨٧، محافظة (التامیم) جدول (٢٢).

(٢٤) خلیل اسماعیل محمد منطقة التخصر الحدودیة بین العراق وایران مطبعة کریستال، اربیل، ١٩٩٨.

٤- نزیکی سنووری (عێراق-ئێران) لە (بەغداد)ەوە بە جۆرێ کە تەنها (١٥٠کم) دوورە لە بەغدادەوە وە هەر لێرەشەوە رێگایەکی سەرەکی بەغداد دەبەستێت بە (تاران)ەوە.

لەبەر ئەم بایەخانە گرنگی پێدانی حکومەتە یەك لە دوای یەکەکان چڕ بۆوە لەسەر پاکتاو کردنی خەڵکەکەی ئەم ناوچەیە کە (کوردە فەیلی یەکان)ن و زاڵ بوون بەسەریان دا وە لە سەردەمی حکومەتی (رەشید عالی گەیلانی) دا لە ساڵەکانی چلەکان دا هەزاران کەس لە دانیشتوانی ئەم ناوچەیە نێردرانەوە بۆ ئەو بەری سنوورەکان ئەمەش هاوکات بوو لەگەڵ بەرز بوونەوەی (قەیرانی ئاو) کە هەڕەشەی لە ئابووریی ناوچەکە کرد لەوکاتەدا، وە لە ئەنجامی کەمتەر خەمی حکومەتە عێراقیەکان دا لە چارەسەری گرفتی ئەم قەیرانی ئاوەدا هەزاران خێزانی تری ئەم ناوچەیە ناچار بوون کۆچ بکەن بۆ دەرەوەی ناوچەکانی خۆیان.[25]

وە لە ساڵەکانی حەفتاکان و هەشتاکان دا شاڵاوەکانی ناردنەوە بەرز بۆوە وە هێشتا ناوچەکە دەکەوێتە بەر شاڵاوی لەم جۆرە و جێگە کانیشیان بە بنەماڵە و هۆزە عەرەبەکان دەگیرێتەوە بە جۆرێ کە کورد ئێستا رێژەیەکی زۆر کەم پێك دەهێنێ لە کۆی گشتی دانیشتووانی ناوچەکە.

(٢٥) خالص الاشعب، مشکلة المیاە فی مندلي، مجلة الجمعیة الجغرافیة العراقیة العدد الخامس، ١٩٦٩، مطبعة اسعد، بغداد، ل ٢٦٧.

دەرئەنجامەکان:

لەبەر رۆشنایی ئەو شتانەدا کە پێشکەش کران دەکرێت لە رێی ئەم توێژینەوەیەوە بگەینە ئەم دەرئەنجامانەی خوارەوە:

١- دەرکەوتنی سێ تەوەری سەرەکی بۆ شالاَوەکانی بەعەرەب کردن لەماوەی سەدەی بیست دا کە ئەمانەن:

- تەوەری (ئەل جەزیرە).
- تەوەری (کەرکوك).
- تەوەری (ناوچەکانی کوردە فەیلی یەکان).

٢- شالاَوەکانی بەعەرەب کردن، دانانی پشتێنە ئاسایشییە (دەرەکی) و (ناوەخۆ) یی لە گەڵدا بوو، لەبەر رۆشنایی رێککەوتنی جەزائیری ساڵی ١٩٧٥ حکومەتی عێراقی پەنای برد بۆ داڕووتاندنی ناوچە سنوورییەکان لە کوردستانی عێراقی دا لە دانیشتوان ئایا لە ناوچە سنوورییەکانی لەگەڵ (ئێران) یان (تورکیا) یان (سوریا) دا بووبێ وە بە قولاَیی (پانتایی) زیاتر لە (٣٠)کم لە هەندێ شوێن دا،هەروەها حکومەتی عێراقی هەستا بە دانانی (پشتێنەی ئاسایشی ناوەخۆیی) بە دەوری ژمارەیەك لە شارە کوردییە سەرەکیەکان دا، لە بەڵگەنامەیەکی نهێنی دەرچوو لە پارێزگای (تەئمیم)ەوە، داوای چاندنی ناوچەکانی دەورووپشتی شاری کەرکوك دەکات بە تیرەو هۆزی عەرەبی چەکدار هەرلە شارەدێی (شوان)ەوە بە درێژایی شارەدێکانی:

(ئاڵتون کۆپری، تازە) تا دەگاتە شارەدێ ی (قەرەحەسەن) لە کۆتاییدا لە توێ ی نەخشەیەکدا ئەو بەڵگەنامە نهێنی یە ناوی لێنا (پشتێنەی ئاسایشی).(٢٦)

٣- لەگەڵ بەردەوامی کارەکانی (کۆچپێکردن) دا بۆ فراوانکردنی (پشتێنە ئاسایشی یەکان)بە ناوەخۆیی و دەرەکیەوە و فراوانکردنی (شالاَوەکانی بەعەرەبکردن) لە هەمان کات دا بە ئاڕاستەی باکوورو رۆژهەلاَت بە ئاڕاستەی شارە کوردییە سەرەکیەکان حکومەتە بە عێراقیەیەك لە دوای یەکەکان خەونیان دەبینی بە بەدیهێنانی (دروشمەکەیان)ەوە کە بریتی بوو لە:

(٢٦) خلیل اسماعیل محمد، الحزام الامني من فلسطین الی کوردستان، جریدة برایتي العدد (٢٧٢٤) في ١١/٢٩/ ١٩٩٨، اربیل.

(عێراق بەشێکە لە نیشتمانی عەرەبی و گەلی عێراقیش بەشێکە لە نەتەوەی عەرەبی)

شالاَوەکانی کۆچپێکردن هەر بەردەوام دەبێت پاش راپەرینی ساڵی (١٩٩١)یش کارەکانی سیاسەتی بەعەرەبکردن هەر درێژە دەکێشێت تا بگاتە پارێزگاکانی (ناوچەی ئۆتۆنۆمی) و درێژ ببێتەوە بۆ ناوچەکانی:

(فایدە، مەخمور، کەندیناوە، قەراج، گوێر، ئاڵتون کۆپری) بەبێ ئەوەی حکومەتی عێراقی سیاسەتی پێشووی بگۆڕێت. لەگەڵ ئەوەشدا کە رێوڕەسمی (کێشەی کوردی) زۆر پێشکەوت لەم دەیان ساڵەی ئەم دواییەدا بەتایبەتی پاش رێککەوتنی ئازاری ساڵی(١٩٧٠) و پاش راپەرینی ساڵی (١٩٩١) و گواستنەوەی کێشەکە بۆ بەردەم فەرمانگەی رێکخراوە جیهانیەکان تا وای لێهات خۆی بسەپێنێت بەسەر کۆمەڵگای نێودەوڵەتیدا، لەگەڵ هەموو ئەمانەشدا بەردەوام بوونی شالاَوەکانی بەعەرەبکردن و کۆچپێکردنی دانیشتووانە کوردەکان بۆ دوور لە خاك و ماڵی خۆیان مەترسیدارترین کێشەیە دانیشتووانی کورد رووبەڕووی دەبێتەوە بێ ئەوەی بڕی تەواو بایەخی پێ بدرێت تا هاوتای مەترسیەکانی کێشەکە و دەرهاویشتە چارەنووس سازییەکانی بێتەوە، هەڵبەت بەستنی کۆنگرەی (١٢) پارتی دیموکراتی کوردستان لە هەولێر هەلێکی زێڕین بوو بۆ زیاتر توێژینەوە و شیکردنەوەی کێشە کە بە ئامانجی گەیشتن بە هەڵوێستی بەهێزو کاریگەر کە بگونجێت لەگەڵ بایەخەکان و رەهەندە سیاسی و نەتەوەییەکانی کێشەکە دا جگە لەو مەترسیە کۆمەلاَیەتی و ئابوورییانەی کە کێشەکە دەری دەهاوێژێت.

ئێمە ئەمڕۆ دەڕوانینە کۆنگرەی دوانزە وەك دروازەیەك کە لێیەوە بڕوانینە جیهان لە هەزارەی سێیەمدا، بە باوەڕێکی بەرزتر و ورەیەکی پتەوە وە لە وەستاندنی شالاَوەکانی بەعەرەبکردن و کارە بەردەوامەکانی کۆچپێکردن هەروەها لە دۆزینەوەی شێوازی گونجاو بۆ گێڕانەوەی کۆچپێکراوەکان بۆسەر خاك و ماڵی خۆیان و کارکردن بۆ دانانی ناوەندەکانی توێژینەوەو دامەزراوە بەڵگەنامەییەکان کە ئەرکی توێژینەوەو شیکردنەوەو پاراستنی گشت ئەو شتانە ئەگرێتە ئەستۆ کە پەیوەندییان هەیە بەو دیاردانەوە تا مێژوو لێپرسینەوەمان لەگەڵدا نەکات گوایا ئێمە خاکی خۆمان لە بیر چووە و رۆژێك لە رۆژان وازمان لە گەلەکەمان هێناوە.

کێشەی و هەراکان (تداعیات)ی سیاسەتی گۆڕینی مۆرکی نەتەوایەتی لە نێوان لێژنە نێودەوڵەتیەکان و بەرپرسانی کورددا

لە دەستپێشخەرییەك دا کە یەکەم بوو لە شێوازدا بۆ بەرپرسێکی نێودەوڵەتی بە یەکگەیشتنێك هاتەدی لەگەڵ خەڵکانێکی ئەکادیمیدا لە ناو جەرگەی ماڵەکەیاندا وەك هاوبەشی کردنێکی ئەم بەرپرسە لە خەم و خەفەتی گەلی کوردا و کێشە چارەنووس سازەکانیدا، پێش ماوەیەك بەرێز (ئەلکتۆن-Electon) سەرۆکی لێژنەی گەڕان بە دوای راستی یەکان دا لە عێراق وە ژمارەیەك لە وانەبێژانی زانکۆی سەلاحەدین ئامادەی بە یەکگەیشتنە کە بوون و دیارترین بابەت کە بەرپرسە نێودەوڵەتیە کە خستیە بەردەم ئەمە بوو:

چاکترین رێگاکان چین (کامانەن) بۆ چارەسەرکردنی گرفتەکانی ناوچە بەعەرەب کراوەکان کە رزگارکران لە ژێر دەسەلاتی رژێمی پێشوو لە نیسانی ساڵی (٢٠٠٣) دا؟ کە درێژ بوونەتەوە هەر لە شارۆچکەی (شەنگار) ەوە لە پارێزگای نەینەوا تا دەگاتە شارۆچکەی (بەدرە) لە پارێزگای (واسیت)وە مەبەست لە گرفتی عەرەبە هاوردەکان و کوردە راگواستراوەکان بوو.

وە لەو کارانەی زیاتر بەرپرسە بیانیەکەی سەرقاڵ دەکرد چۆنێتی لێکۆڵینەوە بوو لە گێڕانەوەی بەشە فراوانەکانی ئەو ناوچە رزگار کراوانە بۆسەر هەرێمی کوردستانی عێراق وە ئەو بنەمایانە چین کە دەکرێ لەبەر چاو بگیرێن لەم پێناوەدا؟

پێویست بوو کە توێژینەوەکان و زانیارییە بە بەڵگەکان و روونکردنەوەکان و ئەو نەخشانەی کە پەیوەندییان هەیە بە شالاوەکانی ئەو گۆڕینە دیموگرافیەی بەسەر هەرێمی کوردستانی عێراقدا هاتووە بخەینە ناودەستی بەرێز "ئەلکتۆن" و لێژنە بڕیار دەرەکەیەوە و زۆر لە وانەی کە پەیوەندیدارن بە (کێشەی عێراقیەوە) بە گشتی وە بە (کێشەی کوردییەوە) بە تایبەتی، گۆڕانە دیمۆگرافیەکان بەسەر هەرێمی کوردستانی عێراق دا هاتووە هەرلە سەرەتای دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقیەوە تا رزگارکردنی عێراق بە شالاوەکانی لە ناوبردنی بە کۆمەڵ و ئەنفالەکانیشەوە و ساختەکردن لە دەرئەنجامەکانی سەرژمێرییەکانی دانیشتووان دا و دەست بەسەرا گرتنی هەمیشەیی (بەردەوام) بەسەر زەوییە کشتەکاڵی و

نیشتەجێیەکانی هاوڵاتیان دا و دابەشکردنیان بەسەر تیرەو هۆزە عەرەبەکان و گۆڕانکارییە بەردەوامەکان لە پێکهاتەی کارگێڕییەکان دا.

ئێمەی کورد لە نێوان خۆماندا و بە زمانی خۆمان دەربارەی کێشە چارەنووس سازییەکانمان دەدواین وە زۆر بە کەمی خەڵکەکانی تر هاوبەشی خەم و خەفەتەکانی ئێمەیان دەکرد، بە دڵنیاییەوە ئەو رۆژەهات خەڵکانی تر تیایدا ناچار بوون بە دواماندا بگەڕێن و لە کێشەکانمان بپرسن بە تایبەتی کە جیهان و گەلی عێراقی لە راگەیاندنێکی درۆ و هەڵبەستراوو شێواو دا ژیان بە درێژایی دەیان ساڵەی پێشوو.لێرەوە بەرپرسانی کورد هەستیان کرد بە سەختی جێبەجێکردنی نامەکەیان لە ماوەی پاش رزگار کردنی عێراق سەرەڕای ئەو هەموو بارستانە (اکداس)لە (بڕوانامە و دۆسیە)کە کەوتە بەردەستیان و پەیوەندییان هەیە بە سیاسەتی پاکتاوکردنی نەژادییەوە لە کوردستانی عێراق دا، لە سایەی بڵند بوونەوەی (دەنگی پێنووس) بەسەر نرکەو ناڵەی چەك و (زمانی گفتوگۆ) بەسەر زیڕەی گوللە دا لە لایەکی ترەوە (هاوپەیمانەکان) کاتێ کە دەهاتنە کوردستانەوە سەدان دێ و کۆمەڵگای عەرەبی بەلگەی خاوەنێتی ماڵ و زەوییەکانیان دەخستە بەردەمیان لەگەڵ مافی لە پێشتریی لە مانەوەیاندا لەسەر زەوییەکانیان هەروەك چۆن قەواڵەکان (سندات) یان هەبوو یۆ بە خاوەن بوونی شوێنە بازرگانیەکان و خانووبەرەکان و گەڕەکەکان، برا تورکمانەکانیش بانگەشەی ئەوە دەکەن کە گوایا زەوییەکانیان درێژ دەبنەوە تا زیاتر لە نیوەی هەرێمی کوردستان دەگرنەوە، لە وانەیە بەشێکیش لە دەشتی (السواد) بگرێتەوە لە ناوەڕاستی عێراق دا.

باشتر وایە لێرەدا جەخت بکرێتەوە لەسەر:

قەواڵەکان (سندات) ی موڵك و خانووبەرەکان و بەڵێنەکانی زەوییە کشتوکاڵیەکان کە هەزاران کەس لە عەرەبە هاوردەکان بە دەستیان هێنا کە لە پارێزگاکانی ناوەڕاست و باشووری عێراقەوە هاتبوون لە وانەیە بە نرخی زۆر سادەو کەم دەستیان کەوتبێ و بە پێی رێوشوێنە نایاساییەکان، ئەم کارە تەنها شێوازێکە لە شێوازەکانی (سیاسەتی پاکتاو کردنی نەژادی) کە جێبەجێ کرا لە هەرێمی کوردستانی عێراق دا، رژێمی عێراقی پێشوو مەرجی دانا لەسەر بەخاوەن بوونی ئەو زەوی و زارو یەکەی نیشتەجێ بوونانە کە دەبێتە تۆمارەکانی (نفوس) و لیستەکانی ماددە خۆراکیەکان و شوێنی نیشتەجێ ی هەمیشەیی بگوازرێتەوە بۆ ئەو ناوچانەی کە بۆی دەچن واتە ناوچە نوێکان (ناوچە کوردییەکان) بەم شێوەیە ئەم جۆرە زەوییانە لە بنەڕەت دا دەگەڕێنەوە بۆ کوردە راگواستراوەکان، و

گواستنەوەی بە خاوەنبوونیان بۆسەر عەرەبەکان بـە شـێوازێك بـووە لایـداوە لـە بنـچینەو بنەما یاساییەکانی تۆمارکردنی خانووبەرەکان.

تۆمارەکانی سەرژمێرییەکانی دانیشتوانی عێراق وە بە تایبەتی لە شوێنەکانی بەریـەك کەوتندا لەگـەڵ هـەرێمی کوردسـتان دا بـە بـوونی سـاختەکاریی شـێواوی تیایانـدا جیـا دەکرێنـــەوە، لەبـــەر ئـــەوەی دەســـەڵاتە عێراقیـــەکان لـــە کارەکـــانی ئەنجامـــدانی ئـــەم سەرژمێرییانەدا تێکۆشان بۆ سەرخستنی عەرەب لەسەر حسابی دانیشتووانە کوردە کە بـە تایبـــەتی لـــە پارێزگاکـــانی: (کـــەرکوك، موســـڵ، ســـەلاحەدین، دیالـــە)دا لەبـــەر ئـــەوە دەرئەنجامەکانی ئەو سەرژمێرییانە دوور لە راستی (واقیعـی) دیمـۆگرافی دانیـشتوانەکەوە هاتوون، بەڵام ئەم بـەرەنگار بوونەوانـە ئێمـەی کـورد بەرگـەی بەرپرسـیارێتی بەزانـدنیان دەگـرین لـە رێـی هەسـتانمان بـە گـەڕان بـە دوای راسـتییەکاندا پـێش خـەڵکانی تـر وە ئامادەکردنی گشت ئەو شـتانەی کـە دەکـرێ بیـان گـەینێ لـە بەڵگەنامـە و بڕوانامـە و زانیارییەکان کە تایبەتن بە گۆڕینی مۆرکی نەتەوەیی لە هەرێمی کوردستانی عێراقـدا تـا توێژینەوە و شیکردنەوە ئەنجام بدرێت لە بارەیانەوە.

دەرئەنجامەکانی بەعەرەبکردن پاش رزگارکردنی عێراق بەرەو کوێ.....!؟

بەرگریکردن لە مافەکانی مرۆڤ بەردی بناغەیە لە سیاسەتەکانی دەوڵەتانی جیهاندا (دەوڵەتە پێشکەوتووە شارستانیەکان) وەلە پێشەوەی هەموویان دا (ویلایەتە یەکگرتووەکانی ئەمریکا) تەنانەت بنچینەکانی مافەکانی مرۆڤ کە (دەستوورە ئایینییەکانی ئاسمان) پێش نەتەوە یەکگرتووەکان رایان گەیاندووە وەك برەودارترین تفاق ماوەتەوە لە جیهانی گەیشتن بە ئامانجە سیاسی و ئابوورییەکانی ئەو دەوڵەتانەدا.

وە لەم روانگەیەوە هێزەکانی هاوپەیمانان هاتنە ناو عێراقەوە بۆ رزگارکردنی دانیشتوانەکەی لە دێوەزمەی ترسناك کە وەك مۆتەکە مایەوە لەسەر سنگیان گشت ئەو سالآنەی کە رابوورد لە پێناو گێڕانەوەی ئازادی بۆ رۆڵە چەوساوە و زۆر لێکراوەکانی.

ئەو کارەساتەی کە بەسەر دانیشتووانی کورددا هات لە کوردستانی عێراق دا شێوازێکە بۆ ئەو کارە ساتەش کە بەسەر گشت گەلانی عێراقدا هات ئایا لەڕێی ئەنفال کردن و لەناو بردنی بە کۆمەڵەوە بێت یان لە سووتاندن و وێرانکردنی دێهاتەکان و کۆمەڵگا مرۆییەکانەوە بێت یان لە شالآوەکانی کۆچپێکردن و راگواستنەوە بێت بە درێژایی دەیان ساڵەی رابردوو، زۆر جار ئەو ناوچانەی هەرێمی کوردستان کەلە ژێر دەسەلآتی رژێمی عێراقدا بوون زۆرترین ئازارو ئەشکەنجەیان دەچێشت لەدەست ئەو سیاسەتە نامرۆڤانەیە بەجۆرێ کە شێوازی (پاکتاوی نەژادی دانیشتووانی)وەرگرت.

دەکرێ بووترێ کە سیاسەتی بەعەرەبکردنی ئەو ناوچانە بریتی بوو لە دیارترین ئەو ئامانجانەی کە رژێمی عێراقی لە ناوبەر نەخشەی بۆ دەکێشا وە گشت تواناکانی بەکارهێنا بۆ بەدیهێنانی، هەزاران بەڵگەنامە و راپۆرت و پشتگیرنامە کەوتە دەستی هاوڵاتیان لەم بارەیەوە لە ئەنجامی راپەڕینی ساڵی (١٩٩١) دا و پاشان لە سەردەمی رزگارکردنی عێراق دا، کە بەسەر کۆنەکردنی ئاشکراو روونی رژێمی عێراقی دادەنرێن لەبەر لادانی لە بنچینەکانی مافەکانی مرۆڤ کە دەوڵەتە پێشکەوتووەکانی جیهان پێی دەوڵەمەنددەبن.

ئەو سیاسەتی بەعەرەبکردنە هەردوو (زەوی) و (مرۆڤ)ی پێکەوە گرتەوە، لەسەر ئاستی زەوی: دەستگیرا بەسەر رووبەری فراوان لە خاکی کوردستان (بەکشتوکاڵی و ناکشتوکاڵیەوە) جگە لە خانووبەرەو شوێنەکانی نیشتەجێ بونی هاوڵاتیە کوردەکان بە بەزاندنی گشت یاساو فەرمانەکان کە پەیوەندییان هەیە بە تۆماری (خانووبەرەکان) و گواستنەوەی (بەخاوەن بوون-ملکیە)ەوە لە بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشی [ژمارە (٩٠١) لە ١٩٧٧/٨/١٠] دا پارێزگای (تەئمیم) رێگەی دا بە فرۆشتن و دابەشکردنی خانووبەرەو زەوی و زارەکان (جیا لە فەرمانەکان و یاساکانی تۆماری خانووبەرە) تەماشای بڕوانامەی ژمارە (١) بکە بڕیارێك لە هەمان شێوە لە پێشیدا دەرچوو بە ژمارەی (٩٤٩) لە ١٩٧٦/٨/٢٣ وە بڕیارێکی تر بە ژمارەی (٨٢٤) لە (١٩٧٦/٧/٢٨) دا بەڵگەش بۆ ئەم بڕیارانە هەردوو بڕوانامەی ژمارە (٢) و (٣)ن، هەروەها ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕش بڕیارێکی تری دەرکرد دەربارەی پارێزگای (نەینەوا) بە ژمارەی (٥٠) لە (١٩٨٩/١/٢٨) تیایدا رێگە لە دادگاکان گیرا بۆ تەماشاکردنی ئەو داوایانەی کە باس لە گواستنەوەی بە خاوەن بوون (ملکیە) دەکات کە پارێزگار پێی هەستا بڕوانە بڕوانامەی ژمارە (٤).

پاش کارەکان (کردارەکان)ی دەست بەسەراگرتنی دەوڵەت بەسەر ئەم جۆرە زەوییانەدا و شوێنە نیشتەجێکانی هاوڵاتیانی کورد، دەکرێ دابەش بکرێن بەسەر عەرەبە هاوردەکان دا بە پێ ی راستگێڕیی و بنەماکان، سوودمەندەکان پابەند دەکرێن بە نیشتەجێ بوون و سەقامگیر بوونیان لەم زەوییانەدا و گواستنەوەی دانیشتوانیان (نفوسهم) بۆ ئەو پارێزگایانەی کە بۆی هاتوون.

بەڵام بەعەرەبکردنی مرۆڤ بریتی بوو لە پابەندکردنی سەرجەم کارمەندانی کوردو تورکمان و کلدان و ئاشوور بە ئاخاوتن بە زمانی عەرەبی وە خوێندن بە زمانی عەرەبی و نووسین بە زمانی عەرەبی وە راستکردنەوەی باری نەتەوایەتیان بۆ (عەرەبی) لە پێناو بە دیهێنانی ئەمانەدا دەیان بڕیار دەرکرا کە هاوڵاتیان وا لێدەکات ئارەزووی جێبەجێکردنی ئەو رێوشوێنانە بکەن لە لایەك، وە بڕیاری تر هەبوون کە هەڕەشەیان لێدەکردن بە وەرگرتنی رێوشوێنی توندو ئازار بەخش لە کاتی نیشاندانی رێگرییاندا لە جێبەجێکردنی ئەم بڕیارانە دا لە لایەکی تر. لە بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشی عێراقی ژمارە (٢١٧) لە (٢٠٠٠/١/١٨) ریگە دەگیرێ لەو هاوڵاتیانەی کە (عەرەب نین) خەریکی (هێنانی کەل و پەل، فرۆشتن، کڕین، بەکرێدان و بە کرێگرتن، کاروباری بازرگانی، بیناکاری، گەنجینەکان، بەشداریی کردن لە زیاد کردنەکان و کەمکردنەوەکان)ن لەگەڵ

گشت کەرتە دارایی و ئابوورییە عێراقی و بیانیەکاندا بڕوانە بڕوانامەی ژمارە (٥)، وە بڕوانامەی ژمارە (٦) جەخت لەسەر ئەوە دەکاتەوە کە ئەو کارانەی سەرەوە تەنها بۆ رۆڵەکانی نەتەوەی عەرەبە وە لە هەرە چاکەکانیان!!!

بەڵام بڕوانامەی ژمارەی (٧)لە ژێر ئاڕاستە کردنەکانی دیوانی سەرۆکایەتی کۆماریدا تەواوی قوتابیانی لەگشت قۆناغەکانی خوێندن دا پابەند کرد بە خوێندن تەنها بە (زمانی عەرەبی) وە رێگە بە هیچ زمانێکی تر نادرێت بۆ ئەم مەبەستە، ئەم پابەندکردنە تەنانەت (کاتەکانی پشوش) دەگرێتەوە واتە ئاخاوتنی نێوان قوتابیان خۆیان یان قوتابیان و مامۆستایان دەبێت بە زمانی عەرەبی بێت. هەڵبەت یاسای راستکردنەوەی باری نەتەوایەتی بۆ عەرەبی (قانون تصحيح القوميه الى العربيه) توندترین دەربەدەرکردنە لە سیاسەتی رژێمی عێراقی پێشوودا، لە بڕیاری ئەنجومەنی سەرکردایەتی شۆڕشی ژمارە (١٩٩) لە (٢٠٠١/٩/٦) دا ماف درا بە گشت عێراقیەك بۆ گۆڕینی باری نەتەوایەتی بۆ عەرەبی لە بەرامبەردا بڕیاری ژمارە (٨٥٠) لە (١٩٨٨/١١/٢٧) رێگەی لەم مافەگرت بۆ هاولاتی عەرەب واتە عەرەب نابێ باری نەتەوەیی خۆی لە (عەرەب) ەوە بگۆڕێ بۆ کورد، تورکمان،...تاد.

بەڵکو هەر عەرەبێك ئەمە بکات ئەوا سزای بەندکردن دەدرێت بەسەریدا کە کەمتر نیە لە ساڵێك. تەماشای هەردوو بڕوانامەی (٨ و٩) بکە وە واوەیلا بۆ گشت ئەوانەی کە عەرەب نین و ئەو زانیارییانەی سەرەوە جێبەجێ ناکەن ئەوا زۆر لێکۆڵینەوەو رێوشوێنی توندوتیژ لە بەردەمیاندا دەبێت لە وانە وەك ئەو شتانەی کە لە نوسراوی پارێزگای (التامیم)ی ژمارە (١٥٥٨/٦/٦) لە (٢٠٠٠/٢/٢٩) دا هاتووە وەك ئەمانەی خوارەوە:

١-کێشانەوەی بلیتی خۆراك لێیان
٢- گواستنەوەیان بۆ شوێنە زۆر دوورەکان
٣- دابەزاندنی پلە وپایە کارگێڕییەکانیان
٤- وەستاندنی سەر مووچە و بەرزبوونەوەی مووچەو دەرماڵەکان و بەخشیشەکان
٥- دەرکردنیان لە خانووە حکومیەکان.تەماشای بڕوانامەی ژمارە (١٠) بکە

بەبێ ئازار و رەنج و دەردەسەریی چاودێرە نێودەوڵەتیەکان و ئەوانەش کە بایەخ دەدەن بەدەردی گرانی ئەم گەلە (گەلی کورد) دەتوانن لە رێی ئەو ژمارە زۆرەی بڕوانامانەوە باری راستەقینەی ئەو سیاسەتی بەعەرەبکردنە بزانن کە روویدا لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا، لە نوسراوی لێژنەی کاروبارەکانی باکوور بە واژۆی سەرۆکەکەی (تەها یاسین رەمەزان) ی ژمارە

(٤٤١) لە (١٩٩٥/٢/٢١)دا دیاریکردنێکی روون و ئاشکرا هەیە دەربارەی رێڕەوەکانی ئەو سیاسەتە کە بریتین لە:

١- زانیارییەکانی (سەرۆك سەدام حوسێن) لە تەواوکردنی دابەشکردنی زەوییە کشتوکاڵیەکان بەسەر هاولاتیە عەرەبەکاندا لە هەردوو پارێزگای (تەمیم و نەینەوا) و تەوەری (مەخمور-دیبەگە)دا.

٢- گواستنەوەی تۆماری دانیشتووان (نفوس) و بلیتی خۆراکی بەڵێندەرانی زەوییە کشتوکاڵیەکان بۆ ئەو شارانەی کە نێردراون بۆیان.

٣- رێگەدان بە هەردوو پارێزگاری (تەمیم و نەینەوا) بۆ بە دوادا چوونی ئەو کارانە بڕوانە بڕوانامەی ژمارە (١١) وە بە پێ ی ئاڕاستە کردنەکانی لێژنەی کاروبارەکانی باکوور، بە نوسراوی لێژنە ژمارە (٥٧٠) لە (١٩٩٤/٤/٢٧) کە دەڵێ تەوەری (موسل- شێخان) بە یەکێك لە تەوەرە بنەڕەتیەکان دادەنرێت کە دەبێت (بەعەرەبکردن) بیگرێتەوە و بە شێوەیەکی هەمیشەیی عەرەبی زۆری تیادا بێت. لەبەر ئەوە پارێزگای نەینەوا بڕیاری دا بە پێکهێنانی لێژنەیەك کە پێك بێت لە بالاترین سەرکردایەتیەکانی پارێزگا بە فەرمانی کارگێڕیی ژمارە (٢٨٦٨) لە (١٩٩٤/٥/٧) بۆ بڕیاردان لەسەر ئاسایش لە تەوەری ناوبراودا و دیاریکردنی ئەو هۆزە عەرەبانەی کە لەوێدا نیشتەجێ دەکرێن لەسەر حسابی خاوەنەڕاستەقینەکانی زەوییەکان، بڕوانە بڕوانامەی ژمارە (١٢) وە کاتێ کە یەکێك لە هاولاتیان بیویستایە داوا لە دادگاکان بکات بۆ گێڕانەوەی زەوییەکەی بە رێگا یاساییەکان دوای بەدەست هێنانی بڕیاری دادگا بۆ ئەم مەبەستە بەڕاستی هەروەك (بڕوانامەی ژمارە (١٣) ئاماژەی پێدەکات) بەڵام نوسراوی دیوانی سەرۆکایەتی کۆماری ژمارە (١٠٦٢٨) لە (١٩٩٤/١٠/٥) بڕیاری دادگای رەت دەکردەوە، وە مافەکانی ئەم هاولاتیە دەکوژێنرایەوە (واتە مافی هەڵسوکەوت کردن لەسەر زەوییەکەیی و بەکارهێنانی)

هەزاران بەڵگەنامە و پشتگیرنامە کە نەخشە کێشانەکانی دەسەڵاتی عێراقی بڕیاری لەسەر داوە (تنوکێکە لە دەریایەك) بە ئامانجی بەر تەسککردنەوەی هەبوونی کورد و تواندنەوەیان لە بۆتەی نەتەوەی عەرەبدا، خۆزگە ئەوانەی کە ئەمڕۆ عێراق دەبەن بەڕێوە لە ئێش و ئازاری ئەم گەلە و ئاوات و خواستەکانیان تێدەگەیشتن لە گەڕانەوەدا بۆسەر زەوییەکانیان و ماڵەکانیان وە برا، عەرەبە هاتووەکانیش کە دەسەڵاتە لە ناو بەرەکانی عێراق هێنایانن لە نەخشە کێشانە رەگەز پەرستیەکانیاندا تا ببنە هۆکاری زۆرداریی و چەوساندنەوە و رانەگرتنی هەست و هۆشی و بێبەشکردنی گەلی کورد لە مافە رەواکانی خۆی.

له پێناو سەقامگیریی و بنیادنانی عێراقی یەکگرتوودا

مێژووی هاو چەرخی عێراق بڵندبوونەوەی بەردەوام بە خۆیەوە دەبینێ لە چوارپایەی بزاڤی رزگاریخوازانەی کوردی دا لەسەر ئاستی هەرێمی و نێودەوڵەتی بە مەبەستی دارشتن و بەرجەستە کردنی مافە نەتەوەییە یاسایی و رەواکان، وە بە هێندی مەزنی ئەو قوربانیانەی کە گەلی کورد پێشکەشی کردوەو پێشکەشی دەکات لەگەڵ خۆراگریی و بەرخودانیدا لە بەردەم شەپۆلەکانی دلرەقی و کوشتن و لەناو بردندا مافە نەتەوەییەکانی بە پێی پێویست بوون پەرە دەسێنێت، هەروەك چۆن خورپەکانی دڵ و مەترسیەکانی لە چارەسەرییە ناوەندییەکان دا (الحلول الوسطیة) یان لە هەر رێککەوتنێك لەگەڵ حکومەتە ناوەندییەکان دا زیاد دەکات، سەدان هەزار شەهید و چەندین ساڵ راونان و بێ بەشکردن کە ئەم گەلە تیایدا ژیا بە درێژایی سەدەی رابردوو لە بەرچاو ناگیرێ.

هەڵبەت خوێندنەوەی نیوەی دووەمی سەدەی رابردوو دزێوی و ناشیرینی ئەو هۆکارانە دەردەخات کە رژێمی عێراقی لەناوبەر، بەکاری هێنا لە تەسککردنەوەی دیمۆگرافی گەلی کوردا و رەت کردنەوەو سرینەوەی هەبوونی کورد وەکو گەلێك کە قەوارەو مێژوو و شارستانیەتی خۆی هەیە هۆکارەکانیش بریتی بوون لە: سیاسەتی کۆچپێکردن و ناردنەوەو شاڵاوەکانی ئەنفال و لە ناوبردنی بە کۆمەڵ و بەکار هێنانی چەکی کۆکوژ جگە لە چاندنی سەدان جێنشینی عەرەبی لە قوڵایی زەوییەکانی هەرێمی کوردستانی عێراقدا گەواهن (شواهد) لەسەر زمانی گفتوگۆ (حوار) لە نێوان دەسەڵاتی عێراقی و گەلی کوردا. خۆراگریی کورد بەردەوام بووە بە نواندن و بۆ هاتنی سۆزو جۆشی جەماوەر و بەردەوام بوونی بەخشینەکانیان بۆ درێژە پێدانی ئەم خۆراگرییە بوو لەگەڵ دیاری و بەخشیش بۆ جەماوەری تێکۆشەر.

بەڵام هێزە شەرِ خوازو ستەمگیرەکان نێتی دڵیان راست وپاك نەبوو بەهەمان شێوەی راستی و دڵپاکی ئێمە لەبەر ئەوە هەر خێرا ئەم هێزانە پاشگەزبوونەوە بۆ جێبەجێکردنی سیاسەتی رەگەز پەرستانەیان بە شێوەیەکی زۆر دزێوانە تر و فراوانتر لە جاران بەڵام رەتکردنەوەی جەماوەریی بەردەوام بوو دژی ئەو سیاسەتە هەروەك چۆن خۆراگریی بەردەوام بوو، کۆچی ملیۆنی ساڵی (١٩٩١) وەرگێڕانێکی تر بوو دژی ئەو سیاسەتە لەگەڵ نیشانە بۆ بەردەوام بوونی بەخشینەکان.

بەم جۆرە کوردستانی عێراق وەك نموونەیەکی بەرێوەبردنی کوردی لە ناوچەکەدا دەرکەوت، لە بەرامبەر خۆکێشانەوەی بەرێوەبردنەکانی رژێمی عێراقدا، گەلی کورد توانی هەڵبژاردن بکات پاش ساڵێك و پەرلەمان و حکومەتی نیشتمانی دابمەزرێنێ و رێزو باوەڕی رای گشتی جیهانی بەدەست بهێنێت کە تا ئێشتاش ئەم دەست هێنانە بۆتە پەرژینی بەهێزی پاراستنی دەستکەوت و داوا رەواکانی گەلی کورد. ئەمرۆ پاش نەمانی دەسەڵاتی ستەمگیر، عێراق رزگاری بوو لە نیسانی ساڵی (٢٠٠٣) دا وە گەلی کورد بڕیاری دا دەست درێژ بکات بۆ گەلی عەرەبی برای لە عێراقدا تا پێکەوە کار بکەن لەسەر سەرلە نوێ بنیادنانەوەی گشت ئەو شتانەی کە رژێمی لەناو بەر رووخانی و لە ناوی برد، وە کورد و عەرەب پێکەوە داوە دەزووی هیوا بچنن لە پەرەپێدان و ئارامیدا لە رێی بڵاوکردنەوەی دیموکراتیەتەوە لەسەر کەمکردنەوەی رژێم بۆ دامەزراوە شارستانیەکان لە سایەی رژێمی فیدرالێدا.

ئایا ئەم بانگەشەیە بۆ یەکێتی عێراق و پارێزگاریکردن لە قەوارەکەی و تێکۆشان بۆ نۆژەن کردنەوەو پەرەپێدانی نیە؟

ئایا ئەم بانگەشەیە وەلانانی گەلی کورد ناگەیەنێت لە گشت شاڵاوەکانی پاکتاوی نەژادی و لەناو بردنی بەکۆمەڵ و ساڵانی زۆر لە راونان و چەوساندنەوەو بێ بەشکردن و کردنەوەی لاپەڕەیەکی نوێ بۆ بنیادنانی عێراقی یەکگرتوو.

ئایا بزاڤ و حیزبە عەرەبیەکان لێیان دەوەشێتەوە بە جیاوازیی شەبەنگەکانیان و رەنگەکانیانەوە هەلی رەتکردنەوەی گەلی کورد بەدەست بهێنن و کورد دوور لە دەسەڵاتی ناوەندی لە بەغداد بمێنێتەوە. باشتر وایە تێکۆشان بکرێت پردە (رۆشنبیریی و سیاسی و ئابووریی)ەکان رابکێشرێ لە نێوان هەردوو گەلی عەرەبی وکوردی لە عێراق دا لە جیاتی بەردەوام بوونی دوورکەوتنەوەو دابڕان لە یەکتری کە ئەمەش پاشماوەی هەمان خۆ کێشانەوەی بەرێوەبەرایەتیە مەدەنی و سەربازییەکان بوو لە هەرێمی کوردستانی عێراق هەر لە ساڵی (١٩٩٢)ەوە.ئەمە بانگەشەیەکە بۆ با بەرپرسەکانمان لە عێراق بۆ کۆتایی هێنان بە ترسی و خورپەکانی دڵی کورد بە درێژایی مێژوویەکی رەشی سەرکوتکردنەکانی حکومەتەکانی پێشوو لە عێراق و پەند وەرگرتن لە رابردوو بەو لێکدانەوەیەی کە رێبازی سەقامگیریی و بنیادنان لەم وڵاتەدا لە دابینکردن و پاراستن مافەکانی گەلی کورددایە لە بڕیاردانی مافی چارەی خۆ نووسین دا بە دەستی خۆی، ئەمە بڕیاری لەسەر درا هەر لە ساڵی (١٩٩٢)ەوە کاتێك پەرلەمانی کوردستانی عێراق رژێمی فیدراڵی راگەیاند بە لەبەر چاوگرتنی ئەوەی کە باشترینیانەبۆ گەڕانەوەی ئاشتی بۆ ناوچەکە هەروەك پێویستە کە:

١-   كار بكريّت لەسەر دانانی میكانیزمیّك بۆ گەڕانەوەی كۆچپیّكردوەكان و نیّردراوەكان بۆ ناوچەكانی خۆیان ئەمەش بە ریّككەوتن لەگەڵ حكومەتی هەریّمی كوردستانی عیّراق هەروەك دەكریّ كە میكانیزمیّكی هاوشیّوە دابنریّ بۆ گیّڕانەوەی عەرەبە هاوردەكان بۆ ئەو پاریّزگایانەی كە لیّوەی هاتوون یان بۆ هەر جیّگایەكی تری دەرەوەی هەریّم كە دەوڵەت بۆیان دروست دەكات.

٢-   دووبارە پیّكهیّنانەوەی پیّكهاتە كارگیّڕییەكانی پاریّزگاكانی هەریّمی كوردستانی عیّراق بۆ ئەو شیّوازانەی كە هەیانبووە لە سەردەمی پیّش دەسەلاّت گرتنە دەستی حزبی بەعس لە عیّراقدا.

لە لایەكی تر گرنگ ئەوەیە حكومەتی هەریّم دانانی نەخشەو پرۆگرامی زانستی بخاتە ئەستۆی خۆی بۆ ماوەی پیّش ئەنجامدانی سەرژمیّری لە عیّراق دا بە جۆریّ كە بكریّ لیّژنە تایبەتمەندەكان پیّك بهیّنریّ بۆ هیّنانەوەو چاودیّریكردنی كۆچپیّكردووەكان و نیّردراوەكان و گیّڕانەوەیان بۆ ناوچە بنەڕەتیەكانی خۆیان و ئامادەكردنی گشت پیّداویستی یەكان بۆیان تا كاتی كۆتایی هاتنی كاری نیشتەجیّكردنیان بە شیّوەی كۆتایی.

بارودۆخی ئیّستای عیّراقی خۆشەویستمان پیّویست دەكات بە وە لانانی دیاردەكانی كیّشە بچووكەكان و كاركردنی هاوبەش بە ستراتیژیەتیّكی یەكگرتووانە تا كاتی سەرژمیّری دانیشتووان، ئەو كات لەسەر گشت لایەك پیّویست دەكات كار بكات بۆ سەرخستنی كاری سەرژمیّرییەكە لە ژیّر چاودیّریی دەستەی نیّودەوڵەتیدا.

لەبەر ئەم رۆشناییە دا پیّویستە كە:

١-لیّژنەی ئامادەكاریی پیّكبهیّنریّ بۆ ئەنجامدانی سەرژمیّری گشتی دانیشتووان پیّش سالّیّك بەلای كەمەوە لە بەرواری سەرژمیّرییەكەوە.

٢- ئەم لیّژنەی سەرژمیّریكردنە پیّك بیّت لە تایبەتمەندیی پسپۆڕی وا كە پەیوەندییان هەبیّت بەبابەتی سەرژمیّرییەكەوەو پابەندیی بیّ لایەنی بن لە جیّبەجیّكردنی ریّوشویّنەكاندا.

٣- پیّكهیّنانی دەستەی بالاّ بۆبە دوادا چوونی كارەكە لە حزبە سەرەكیەكان لە عیّراقدا جگە لە دەستەی تر لە گشت پاریّزگایەك ئەركی تۆماركردنی لادانەكان و چوونە پیّشەوە بیّت بەبیّ پەرەسەندنی ئەو رووداوانەی پەیوەندییان هەیە بە پەكخستنی كاری سەرژمیّرییەكەوە.

٤-دەستەی نیّودەوڵەتی چاودیّر بۆ كارەكانی سەرژمیّریكردن بەلّیّن بدات بە دابڕینی گشت ئەو رووداوانەی كە دەكەونەوە لەم سەرژمیّریی كردنەدا.

٥- حزبەكان و كۆمەلّگا پەیوەندیدارەكان بە كاری سەرژمیّرییەكەوە پابەند بن بە دەرئەنجامەكانی سەرژمیّرییەكەوە.

له پێناو سەقامگیریی عێراق و سەر لە نوێ بنیادنانەوەی دا

زیاتر لە حەوت ساڵ تێپەڕیوە بەسەر رزگاری عێراق دا و گەلی کورد چاوەڕێ ی دەرئەنجامی رووداوەکانە بە هێمنی یەوە، ئەم گەلە بە درێژایی سەدەی رابردوو لەسەر هیوا ژیاوە، ئەو هیوایەی هەمیشە ئەو (قەندیل)ە بووە کە رێگای خۆی پێ رۆشنکردۆتەوە بەرەو ژیانێکی پڕلە سەروەریی وە زۆر جار ئەم هیوایە نەهاتۆتە دی و کورد خۆی لە ناوەندی دالانی تەسك و تاریك دا بینیوەتەوە کە هیچ رووناکیەکی هیوا بەخشی تیادا نەبووە، بەڵام خێراو گورج و گۆڵانە توانیویەتی خۆی دەرباز بکات وەك پاڵەوانێکی تێکسمراوی بەهێز کە زەوی لە ژێر پێ ی دا دەلەرزی و هەست بە رێووشوێنەکان دەکات بۆ بەدەستهێنانی ئامانجە نەتەوەییە یاسایی و رەواکانی.

ئەگەر هەندێ شت هەبن کە پاکانە بۆ هەڵوێستە نابەر پرسیارێتیەکانی دەسەڵاتی عێراقی بکات هەر لە دامەزراندنیەوەتا نەمانی (رووخانی) لە نیسانی ساڵی (٢٠٠٣)دا ئەوا هیچ پاکانەیەك نیە بۆ بۆچوونە ناهوشیارییەکانی هەندێ لە هێزەکانی بەرهەڵستکاران (کە پێشوەخت لە سەردەمی رژێمی بەعس دا ئۆپۆزسیۆن بوون) و لە کاتی ئێستادا دەسەڵاتداران بە تایبەتی ئەوانەیان کە نزیکن لەو شێوازی دەسەڵاتەی کە لە ناوچە کوردییەکەی عێراقدایە.

پێکهێنانی دەوڵەتی عێراقی و لکاندنی ویلایەتی موسڵ بەم دەوڵەتەوە لە ساڵی (١٩٢٥) دا خاڵی وەرچەرخان بوو لە پەشیمانبوونەوەی هاوپەیمانان لە بەڵێنەکانیان کە بڕیاریان لە سەردا بوو لە کۆنگرەی (سیڤەر) ی ساڵی (١٩٢٠) تایبەت بە مافی کورد لە بڕیاردانی چارەنووسی خۆیداو دانانی قەوارەی نەتەوەیی سەربەخۆی خۆیاندا، هەروەك مافی دا بە چوونە پاڵی بەشێك کە بریتی بوو لە (ویلایە موسڵ) بۆسەر ئەم قەوارە سەربەخۆیە.

وە گەلی کورد تێکۆشا بۆ راگەیاندنی ناڕازی بوونی بە لکاندنیەوە گولی کورد بە دەوڵەتی عێراقی نوێ وە، ئەم ناڕازی بوونەش بریتی بوو لە بەردەوامبوونی شۆڕشەکەی (شێخ محمودی نەمر) تا دەگاتە شۆڕشەکانی بارزانی و لە کۆتایشدا هەردوو شۆڕشی ئەیلول و گوڵان و داواکردنی مافە نەتەوەییە رەواکان بۆ گەلی کورد لە عێراق.

لەگەڵ هەڵچوونی توندوتیژیی کارە سەربازییەکان لە کوردستانی عێراق دا بە درێژایی سەدەی رابردوو وە بەکار هێنانی چەکی هەمە چەشنە لە لایەن دەسەڵاتە عێراقیەکانەوە، بەوانەشەوە کە بە شێوەیەکی نێودەوڵەتی رێگە پێنەدراوون، پاشان شاڵاوەکانی پاکتاوکردنی نەژادی کە نیوەی دووەمی سەدەی رابردووی پێ ناسرایەوە) گەلی کورد بەردەوام بوو لە بەرگریی کردن و بەر پەرچدانەوەو پێشکەشکردنی هەزاران لە رۆڵە گیان بەخشەکانی لەسەر کوشتارگەی ئازادیی و سەروەریدا، بەڵام لەگشت ئەم شتانەدا کورد بیری لەوە نەکردۆتەوە ببێتە دوژمنی گەلی عەرەبی لە عێراقدا وە بەردەوام بووە لەسەر درێژکردنی دەستی کارکردن پێکەوە لەگەڵ برا عەرەبەکانیدا دژی دیکتاتۆریەت و چەوساندنەوەو بێ ویژدانی بە وەرگرتنی دروشمێکی ناوەندیی لە دەستەواژەی (دیموکراتیەت بۆ عێراق)ەوە بەردەمی خۆی پێ رۆشن بکات لە رێ رۆیشتنیدا و لە بنیادنانەوەی عێراقی چاوەڕێدا.

لە جیاتی ئەوەی کە دەسەڵاتە عێراقیەکان لەسەر دەستی کورد خۆیان گورج و گۆڵ بکەنەوەو برابەشی کوردو عەرەب لە نیشتمانەکەیاندا پەسەند بکەن هەروەك (مادەی سێ ی دەستووری عێراقی کاتی)، (یەکەم) ناوەڕۆکی لەسەر داناوە بەوەی کە (کورد پشتی عەرەبەکان بێت لە خۆشی و ناخۆشیدا) بەڵام بەداخەوە دەسەڵاتە عێراقییەکان هەمیشە بەردەوام ناپاکیان دەکرد بەرامبەر سەردەمەکان و بەڵێنەکان، وە بەهێزترین ئازار ئەشکەنجەی گەلی کوردیان داو خاك و رەگەز و رەچەڵەکی کورد سووتا بە ئامانجی بەرتەسك کردنەوەی هەبوونی کورد و تواندنەوەی لە بۆتەی نەتەوەی عەرەب دا!!!

شاڵاوەکانی کوشتن و کۆچپێکردن و ناردنەوەی کوردە فەیلییەکان بۆ دەرەوەی نیشتمان و سیاسەتی پاکتاوکردنی نەژاد و ئەنفالەکان و بەکار هێنانی چەکی کۆکوژ گەواهێکن کە واقیعەکان و رووداوەکان سەلماندیانن و هەزاران زانیاریی و ژمارە پشت راستیان دەکاتەوە بۆ گەیشتن بەو ئامانجانە، لەگەڵ ئەو هەموو ناسۆر و لێقەومانەدا، گەلی کورد بەسەر بەرزیی مایەوە و سروودی ژیان دەچرێت لەتەك گەلی عەرەبی برایدا بۆ پێکەوە تێکۆشان بە مەبەستی دامەزراندنی دەوڵەتی عێراقی دیموکراتی بە لەبەر چاوگرتنی بۆچوونە نەتەوەییەکانی کورد لە رژێمی (فیدراڵی) دا و لەناو دەوڵەتی عێراقی یەکگرتوودا، بەو بڕوایەی ئەم کارە دەبێتە بەردی بناغەی یەکێتی خاکی عێراق لە لایەك، وە پێدانی مافە نەتەوەییە رەواکان بە هاوڵاتیانی کورد لە هەرێمی کوردستانی عێراقدا لە لایەکی تر هەروەك چۆن نەتەوەکان و کۆمەڵەکانی تر بەشە مافەکانیان پارێزراو دەبێت لە سایەی، رژێمی فیدراڵیدا بە پێی قەبارەی دانیشتووانەکانیان.

لێرەوە هاوبەشیکردنی کاریگەریی سەرکردایەتی کورد لەگەڵ هێزە بەرهەڵستکارە عێراقیەکاندا دەستی پێکرد، تا رادەیەکی زۆر بۆچوونەکان وەك یەك بوون بە تایبەتی لە دامەزراندنی رژێمی فیدراڵیدا بۆ کوردستانی عێراق ئەمە ئاشکرا بوو لەو کۆنگرانەدا کە بەرهەڵستکارەکان بەستیان لە ناوخۆو دەرەوەی هەرێمی کوردستاندا وە هەر لێرەوە دووبارە هاوبەشیکردنی کورد لە کارەکانی رزگارکردنی عێراق دا هەروەك سەرۆك (مەسعود بارزانی) جەختی لەسەر کردەوە تەنها بۆ لابردنی دەسەڵاتی فەرمانڕەوا نەبوو بەڵکو لە پێناو دامەزراندنی رژێمێکی نوێ بوو کە باوەڕی بە مافە نەتەوەییە دروست و رەواکانی گەلی کورد هەبێت و کار بکات بۆ پارێزگاریی کردنیان.

ئایا پەسەندو گونجاوە پاش ئەو هەموو قوربانیانەی کە گەلی کورد پێشکەشی کردوە و رووبارەکانی خوێنی شەهیدەکان خاکە ووشکەکەی کوردستانی پاراو کردووە گەلی کورد وازبهێنێت لەو مافانە!؟

ئایا راستەو دادپەروەرانەیە کە کورد داوای دابەشکردنی نیشتمانەکەی بکات بۆ (کانتۆنات) لەسەر بنەمای پارێزگاکان!!، یان وازبهێنێت لەو مافانە لە دامەزراندنی قەوارەی نەتەوەیی دا وەك گەلانی سەرزەوی و لە چوارچێوەی دەوڵەتی عێراقی یەکگرتوودا!؟

یان ئایا مافی گەلی کورد نیە ئەو رژێمە دیاری بکات و هەڵبژێرێ کە ویست و خواستە یاسایی و رەواکانی دابین دەکات، یان ئەم گەلە رای وەرنەگیرا پاش پێکهێنانی دەوڵەتی عێراقی لە لایەن لیژنەی کۆمەڵی نەتەوەکانەوە بۆ چارەسەری کێشەی ویلایەتی موسڵ؟ هەروەك رای وەرگیرا لە دیاریکردنی (فەیسەڵ) دا وەك پادشا بۆ عێراق؟ بۆچی نابێت رای کورد وەر بگیرێت لەو رژێمە دا کە ئارەزووی لێیەتی؟

ئایا گەلی کورد مافی خۆیەتی پاش ئەو هەموو دەردە دڵ و ناسۆرە هەناسەیەك بهێنێتەوە بەر خۆیی و گۆچانی راونان و راگواستنەکەی هەتاهەتایە فڕێ بداتە سەرزەوی و راونراوەکان لە رۆڵەکانی کورد بگەڕێنەوە بۆ سەر ماڵ وحاڵی خۆیان وە عەرەبە هاوردەکانیش بکشێنەوە دواوە بۆ سەر خاکی نیشتمانەکەی خۆیان؟ وە کێڵگە و زەوییە کشتوکاڵیەکانیان بۆ بگەڕێتەوە لەگەڵ خانووبەرە و موڵك و سامانەکانیان وە قەرەبووی چەندین ساڵەی هەژاریی و دەستکورتی و بێ بەریی کردنیان بکرێنەوە.

ئایا ئەم مافانە ئایینە ئاسمانیەکان دایان نەناوە، دەستوورەکانی سەر زەوی بڕیاریان لەسەر نەداوەو نەتەوە یەکگرتووەکان لە (راگەیاندنی جیهانی) مافەکانی مرۆڤدا ساڵی (١٩٤٨) رەزامەندیی لەسەر دەرنەبڕیوە؟

گەلی کورد دەستی درێژ دەکات بۆ گەلی عەرەبی برای لە عێراق دا، وە لە (یەکێتی ئارەزوومەندان- الاتحاد الاختیاری)ە دا نموونەیی ترین رێباز دەبینێتەوە بۆ بنیادنانی عێراقی دیموکراتی سەقامگیر و ئارام کە تیایدا کورد و عەرەب برا بەش بن لە نیشتمان دا بۆ سەر لە نوێ بنیاد نانەوەیی و گەشەپێکردنی و خۆشکردنی گوزەرانی، وە لە بەرژەوەندی رۆڵەکانیەتی کە هێزە کاریگەرەکانیان لەشەڕ سورئەم رێبازە کۆ ببنەوە، وە دەبێت سەر کردە نوێکانی عێراق بەوەفابن لە جێبەجێکردنی ئەو بەڵێنانەی کە خۆیان پێوە پابەند کرد بوو لە کۆنگرەکانی (نیویورك، لەندەن، سەلاحەدین)دا تا ببنە نموونەی دەگمەنی وەفای عێراقی لە بەردەم خوای مەزن و نیشتمان و هاوڵاتیاندا کە تا ئێستاش (لە سەردەمی نوێوە) هیوا دەخوازن بە ئاسایش و سەقامگیریی و خۆشگوزەرانی.

بڕیار و بەڵگەنامە و زانیارییەکان

جمهورية العراق
مجلس قيادة الثورة

العدد: ١٩٩
تاريخ القرار: [illegible] ١٤٢٢ هـ
٢٠٠١/٩/٦ م

قـــرار

نظراً لوجود حالات موروثة في سجلات فترة الحكم العثماني للعراق ومن اجل اعطاء الحق لمن [illegible] اختيار قوميته .. وانسجاماً مع مبادئ حزب البعث العربي الاشتراكي في ان العراقي هو من يعتز بقيم الوطن العربي ويتحدث اللغة العربية والخصال العربية المتصلة به، واستناداً الى أحكام الفقرة (أ) من المادة الثانية والاربعين من الدستور.

قرر مجلس قيادة الثورة ما يأتي:

اولاً – لكل عراقي أتم الثامنة عشرة من العمر الحق في طلب تغيير قوميته الى القومية العربية.

ثانياً – يقدم طلب تغيير القومية الى دائرة الجنسية والاحوال المدنية المسجل فيها الشخص.

ثالثاً – يبت مدير الجنسية والاحوال المدنية في المحافظة في الطلب خلال (٦٠) ستين يوماً من تاريخ تقديمه.

رابعاً – يثبت قرار تغيير القومية في السجل المدني، ويعتمد اساساً لتعديل جميع السجلات والوثائق الرسمية الاخرى.

خامساً – يصدر وزير الداخلية تعليمات لتسهيل تنفيذ أحكام هذا القرار.

سادساً – ينفذ هذا القرار من تاريخ نشره في الجريدة الرسمية.

صدام حسين
رئيس مجلس قيادة الثورة

وثيقة رقم (١): كركوك وقانون تصحيح القومية

قرارات مجلس قيادة الثورة

رقم ٨٥٠

استنادا الى احكام الفقرة (أ) من المادة الثانية والاربعين من الدستور قرر مجلس قيادة الثورة بجلسته المنعقدة بتاريخ ١٩٨٨/١١/٢٧ مايلي –

اولا – يمنع العراقي عربي القومية من تغيير قوميته الى قومية اخرى لاي سبب كان .

ثانيا – يعاقب بالحبس مدة لاتقل عن سنة كل من خالف احكام الفقرة (اولا) من هذا القرار .

ثالثا – تسري احكام هذا القرار على كل من استبدل او غير قوميته العربية قبل نفاذه اعتبارا من ١٩٨٠/٩/١ .

رابعا – ينشر هذا القرار في الجريدة الرسمية ويتولى الوزراء والجهات ذات العلاقة تنفيذه .

صدام حسين
رئيس مجلس قيادة الثورة

الوقائع العراقية – العدد ٣٢٣٢ | ٩٥٤ | ١٩٨٨/١٢/١٢

وثيقة رقم (٢): كركوك وقانون تصحيح القومية

جمهورية العراق

وزارة الداخلية
محافظة التأميم
المكتب الخاص

وزارة الداخلية
محافظة التأميم
المكتب الخاص
العدد / ٨٧/٦٦٦٧
التاريخ / ١٩٩٩/٩/١٧

17.03.1999

الى / الشؤون الداخلية / التأميم

الموضوع / موافقة

كتابكم المرقم ١٠٤٤١٦/٤/١١ في ١٩٩٩/٨/٢١ وما جاء بكتاب دائرة السكن والسكنى لعام ١٢٧ الصادر من مديرية احصاء التأميم للمواطن ا/ حيدر علي قاسم ا وعلى ضوء التوجيهات المركزية ٢٠٠٣/٢/٢ الصادرة من وزارة الداخلية – الشؤون الامنية نوافق على شمول المواطنين بالامتيازات الخاصة وتمليك الدور والعقارات في حدود محافظة التأميم لكي حافزا لتصحيح القومية لتغيير الواقع القومي للمدينة. اتخاذ مايلزم.

اللواء الركن
نوفل اسماعيل خضير
محافظ التأميم

صورة الى /
+++++++++++++++
المراسلات السرية / المحافظة – للحفظ.
الشؤون القانونية / المحافظة – للعلم والاطلاع.
القلم السري / المحافظة – للحفظ.
شعبة الاملاك / المحافظة
مديرية التسجيل العقاري / التأميم – لاتخاذ الاجراءات اللازمة بهذا الخصوص.

وثيقة رقم (٣): كركوك وقانون تصحيح القومية

بسم الله الرحمن الرحيم

جمهورية العراق

وزارة الداخلية
الشؤون الامنية

العدد / ٢٨٣٩
التأريخ / ٢٠٠٠/٢/١٥

الى / محافظة التأميم – المكتب الخاص

م/ توجيهات رقم ٢٤

يجب الزام كافة منتسبي دوائر الدولة الرسمية والشبه الرسمية في حدودكم الادارية بقانون تصحيح القومية وفق الضوابط الخاصة. وتنفيذ ذلك خلال ثلاثون يوما. اعتبارا من ٢٠٠٠/٣/١ وبعكسه اتخاذ الاجراءات الخاصة بحقهم. ولكم كافة الصلاحيات واعلامنا النتائج.

موقع
الفريق الركن
سعدون طوان المصلح
و/ وزارة الداخلية للشؤون الامنية

نسخة الى /
مجلس الوزراء – مكتب الاعلام القومي – للعلم والاطلاع.
شعبة الاضابير السرية السابعة – الوزارة – للحفظ.
مديرية امن التأميم – لتنفيذ ماجاء في الكتاب واعلامنا.

وثيقة رقم (٤): كركوك وقانون تصحيح القومية

بسم الله الرحمن الرحيم

جمهورية العراق

وزارة الداخلية
محافظة التأميم
القلم السري
العدد/ ٦٧/ ٩٦/ ١٥٥٨
التاريخ/ ٢٠٠٠/٢/٢٥

وزارة الداخلية
محافظة التأميم
القلم السري
العدد/
التاريخ/ / / ٢٠٠٠

الى / شركة نفط الشمال
رئاسة صحة التأميم

م / تصحيح القومية

تنفيذا للتوجيهات المركزية الصادرة من وزارة الداخلية المرقم ١٨٢٦ في ٢/١٠/ ٢٠٠٠ والمبلغ الينا بكتاب المكتب الخاص المؤرخ/ المحافظة المرقم ٨/ ٤/ ٢٤٢٨ في ٢٢/ ٢/ ٢٠٠٠ يجب التنفيذ بما يلي واعتبارا من ٢/١/ ٢٠٠٠ ولغاية ٤/١/ ٢٠٠٠.

١- تبليغ كافة منتسبي دوائركم من ابناء القوميات الكردية والتركمانية بتصحيح قومياتهم وفق الضوابط الخاصة وتأشير ذلك في سجلات الاحوال المدنية، وارسال نسخة من الكتاب الى القلم السري بالمحافظة.

٢- اتخاذ الاجراءات الصارمة بحق الممتنعين عن التصحيح بعد ٤/١/ ٢٠٠٠، وسحب البطاقة التموينية للمواد الغذائية منهم، وابلاغهم بذلك رسميا وعن طريق اجراء تبليغات رسمية بهذا الخصوص، واخيرا نقلهم الى المناطق الثانية، وتنزيل مناصبهم الادارية، مع ايقاف العلاوات والترفيعات السنوية والمكافآت والمخصصات المهنية والخطورة بحقهم، واشعارهم من الدوائر الحكومية خلال مدة (٣٠) يوما.

٣- قرار التصحيح لا يشمل الأكراد والمسيحيين والأرمن واليزيديين.

٤- اعلامنا عن طريق ارسال التقارير الاسبوعية.

حكمت طاهر عطا الله
م/ القلم السري

نسخة الى :
- مكتب السيد المحافظ المحترم - لإعلام المبلغ الينا بكتابكم المرقم ٨/ ٤/ ٢٤٢٨ في ٢٢/ ٢/ ٢٠٠٠
- مديرية احصاء التأميم - لتسهيل معاملات التصحيح ومراعاة الفقرة ٤ اشعارا من التوجيهات الخاصة للسيد المحافظ.
- كافة شعب واقسام الديوان
- شركة غاز الشمال
- مديرية زراعة التأميم
- مديرية صحة التأميم
- مديرية التسجيل العقاري / التأميم
- ضريبة الدخل / التأميم
- مشروع ري صدام
- مشروع ري التأميم
- مديرية الجنسية والاحوال / التأميم
- المصرف العقاري / التأميم
- مديرية آثار التأميم
- مديرية بلدية التأميم
- مديرية ماء ومجاري التأميم
- مديرية عقارات الدولة / التأميم
- مديرية طرق التأميم

للعمل بموجبه ... وإعلامنا

وثيقة رقم (٥٨)

وثيقة رقم (٥): كركوك وقانون تصحيح القومية

بسم الله الرحمن الرحيم
جمهورية العراق

وزارة الداخلية
محافظة التأميم
المكتب الخاص
العدد/
التاريخ/ / / ٢٠٠٠

محافظة التأميم
المكتب الخاص
العدد/
التاريخ/ ١/ ٧/ ٢٠٠٠

الى / وزارة الداخلية - شؤون المحافظات
الموضوع / (نتائج تصحيح القومية)

ادناه الموقف الشهري/ حزيران حول تصحيح القومية لأبناء القوميتين الكردية والتركمانية في محافظة التأميم ..... للتفضل بالعلم والاطلاع مع التقدير.

١/ العدد الكلي لرؤساء العوائل الكردية الذين اقدموا على تصحيح قومياتهم من ٢٠٠٠/٦/١ لغاية ٢٠٠٠/٦/٣١ بلغت ٢٢٤٣ الفان ومائتان وثلاثة واربعون .

٢/ العدد الاجمالي لرؤساء العوائل الكردية الذين اقدموا على تصحيح قومياتهم من ٢٠٠٠/١/١ لغاية ٢٠٠٠/٦/٣١ بلغت ١١٧٧٥ احدى عشرة الف وسبعمائة وخمسة وسبعون .

٣/ العدد الكلي لرؤساء العوائل التركمانية الذين اقدموا الى تصحيح قومياتهم من ٢٠٠٠/٦/١ لغاية ٢٠٠٠/٦/٣١ بلغت ١٨٦٩ الف وثمانمائة وتسعة وستون .

٤/ العدد الاجمالي لرؤساء العوائل التركمانية الذين اقدموا الى تصحيح قومياتهم من ٢٠٠٠/١/١ لغاية ٢٠٠٠/٦/٣١ بلغت ٩٠٦٤ تسعة آلاف واربعة وستون .

٥/ لا يزال عملية التصحيح مستمرة .

اللواء الركن
صباح نوري ماوان
محافظ التأميم

صورة الى //
- مكتب تنظيمات محافظات / التأميم صلاح الدين، الحزب البعث العربي الاشتراكي .للتفضل بالعلم والاطلاع . وهو مع الاتصال .
- قيادة فرع التأميم للحزب . للتفضل بالعلم والاطلاع ودعم الاتصال .
- قيادة فرع كركوك " " " " " " .
- الشؤون القانونية / الديوان . للحفظ .
- المراسلات السرية / الديوان .
- القلم السري / الديوان .
- لجنة الجهد السكاني في المحافظة . للعلم والتأشير .

وثيقة رقم (٦): كركوك وقانون تصحيح القومية

بسم الله الرحمن الرحيم

جمهورية العراق
وزارة الداخلية
الشؤون الامنية

العدد / ١٢١٣٦
التاريخ / ١٩٩٩/١/٢١م

الى / محافظة التأميم ـ المكتب العام
الموضوع // تعليمات رقم ١١٠ ح ح .

الرقم السري / ١٦٤٣١٦

استنادا الى توجيهات ديوان الرئاسة والمبلغ الينا بكتابهم السري للغاية المرقم ١٢٢٢١ في ١٩٩٩/٨/٨ . وكتاب مجلس الوزراء ـ هيئة التخطيط والمتابعة المرقم ١١٣٠٢/٥/٤ في ١٩٩٩/٨/١٤ حول الاوضاع الشاذة والاجواء المتوترة في مدارس محافظة التأميم . وازالة بعض الظواهر السلبية لانجاح العملية التربوية على المسالك القومية . وتوحيد الصفوف وعدم فسح المجال الاجنبي بالتدخل من المقدرات المخصصة للتدخل والتلاعب بمقدرات الجيل الصاعد بالشعارات العنصرية . ولذا يجب الزام كافة طلاب مدارس المحافظة بتطبيق التعليمات التالية :ـ

اولا :ـ التربية والتعليم والدراسة بجميع مراحلها (الروضة والابتدائية والمتوسطة والاعدادية والاكاديمية والمهنية والمعاهد ودور المعلمين والمعلمات والكليات) باللغة العربية فقط . ولذا يجب التقيد بما يلي .

أ ـ يمنع منعا باتا استعمال اللغات المحلية (الكردية ـ التركمانية ـ الاشورية ـ الكلدانية) من قبل الهيئة التعليمية والهيئة التدريسية لالقاء المحاضرة او مفردات الوسائل المنهجية بغير اللغة العربية . اثناء الدوام الرسمي .
ب ـ يمنع منعا باتا استعمال اللغات المشار اعلاه في الفقرة اولا من كتابنا بين الهيئة التعليمية والتدريسية مع الطلبة في فترة الاستراحة .
جـ ـ يمنع منعا باتا استخدام اللغات المحلية عدا العربية من قبل طلاب المدارس فيما بينهم .

ثانيا / يمنع منعا باتا ارتداء الزي الاجنبية المستوردة من الخارج . والتي تحمل العلم الامريكي والبريطاني والاسرائيلي والتركي واي دولة اجنبية وحمل كتابات اجنبية .

وثيقة رقم (١): نتائج سياسة التعريب

بسم الله الرحمن الرحيم
جمهورية العراق
وزارة الداخلية
محافظة التأميم
الشؤون القانونية

وزارة الداخلية
محافظة التأميم
الشؤون القانونية
العدد /
التاريخ / / / ٢٠٠٠

الى / غرفة تجارة وصناعة التأميم

الموضوع / تعميم وزارة التجارة
xxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxxx

الرقم الخاص / ٦١٠٢٢

نرفق لكم طيا نص كتاب وزارة التجارة ـ الشؤون الامنية . المرقم ٢١٢ في ٢٠٠٠/٦/١٨ . والمبلغ الينا بكتاب السيد المحافظ المحترم . المرقم ١٤٠٣/٤/٨ في ٢٠٠٠/٦/٢٢ . والخاص بمزاولة التجارة حصرا على ابناء القومية العربية (المعتمدين) وفق الشروط العامة . لاتخاذ مايلزم على ضوء ماجاء فيه . ا

الحقوقي / جاسم خلف حسين
م / الشؤون القانونية

نسخة منه الى :ـ
••••••••••••••••••••
ـ المكتب الخاص الموقر ـ المحافظة ... كتابكم اعلاه وامركم مع التقدير .
ـ المراسلات السرية ـ المحافظة ... للعلم والاعلان .
ـ الشؤون الداخلية ـ المحافظة ... للعلم والاعلان .
ـ القلم السري ـ المحافظة ... للحفظ .

سعدي •••••••

وثيقة رقم (٢): نتائج سياسة التعريب

جمهورية العراق

مجلس الوزراء
وزارة التجارة
الشؤون الامنية

العدد/ ٢١٢
التاريخ / ٢٠٠٠/١/١٨

الموضوع : ـ (خطة امنية تجارية)

تنفيذا لتوجيهات مكتب ديوان الرئاسة المرقم ٤٤١ في ٢٠٠٠/١/٩ اصدرنا التعليمات التالية وبموجبه يمنع المواطنين العراقيين الغير العرب مزاولة مايلي :

١/ إستيراد وشراء وبيع وايجار واستئجار وسائل النقل المختلفة العامة والتي تدخل القطر بعد ٢٠٠٠/٢/١ .

٢/ ممارسة الاعمال التجارية الخارجية على خاوط دول الجوار .
٣/ امتلاك الاموال المنقولة والغير المنقولة . ومحطة المكائن والعدد ووسائط النقل التي تدخل القطر بعد ٢٠٠٠/٢/١ .
٤/ تشييد الابنية والمخازن والمنشآت المتعلقة .
٥/ المشاركة في المناقصات والمزايدات والدخول في مختلف التعهدات مع سائر القطاعات المالية والاقتصادية العراقية والاجنبية .

موقع
الفريق الركن
سعد خالد العبيدي
م / الشؤون الامنية

نسخة الى :ـ

كافة الوزارات العراقية ـ للعلم والالاك وتبليغ الجهات المعنية بذلك .
كافة محافظات القطر ـ للعلم والالاك واتخاذ مايلزم
كافة غرف تجارة وصناعة القطر ـ للعلم والالاك واتخاذ مايلزم .

وثيقة رقم (٣): نتائج سياسة التعريب

بسم الله الرحمن الرحيم
جمهورية العراق

وزارة الداخلية
محافظة التأميم
الشؤون الداخلية
العدد / ١٨٧٩/١١/٩
التاريخ / ٢٩/ ٢/ ٢٠٠٠

الى / المكتب الخاص المرقم ـ الديوان
م / تنفيذ التوجيهات الخاصة

تنفيذا لامركم المرقم ٨/١١/١٢ ـ الصادر في ٢٠٠٠/١/١٢ ، والمعطوف على توجيهات وزارة الداخلية ـ الشؤون القانونية المرقم ٤٦٢ في ٢٠٠٠/١/٤ . حول محو اثار مخلفات الاعداء وقبر نواياهم . نود ان نعلم سيادتكم بما يلي :ـ

١ ـ التقارير الواردة من لجان تحكيم اللغة العربية في كافة مدارس المحافظة تشير الى انجاح العملية بشكل جيد ، وتم فرض اللغة العربية على كافة المدارس ، وتم تضييق الخناق على اللغات المحلية ، ولم يبقى لهم اي دور في المخاطبة ، وبالاخص في مجال التوعية والتعليم والتدريس ، وتم بسط الرقابة على ارتداء الملابس المستوردة الاجنبية ، والتي تحمل شعارات وكتابات امريكية وصهيونية وتركية .

٢ ـ تمكن لجنة الرقابة الداخلية في المحافظة من تغيير كافة الاسماء والعناوين ، للمحلات التجارية والصناعية ، والكازينوات والمقاهي والمساجد والتكايا والشوارع والاماكن الاثارية والتي كانت مدونة بالابجات واللغات الكردية والتركمانية ، وتم تبديلها باسماء وعناوين عربية اصيلة تاريخية عريقة ، وبما ينسجم مع التغيير الشامل ، حيث شمل جميع مرافق الحياة في داخل مركز المحافظة ..

للعلم وامركم مع التقدير .

العميد / نافع سلمان مطلك
م / الشؤون الداخلية

صورة منه الى /
ـ الاضابير الخاصة ١٤/ الديوان ـ للحفظ .
ـ الشؤون القانونية / الديوان ـ للعلم ، الاطلاع .
ـ القلم السري / الديوان ـ للحفظ .

وثيقة رقم (٤): نتائج سياسة التعريب

بسم الله الرحمن الرحيم

محافظة نينوى

الشؤون الداخلية

العدد/ ٢٨٦٨

التاريخ/ ٧/٥/١٩٩٤م

" سري وشخصي "

أمـــر ٢٩١

كتاب لجنة الشمال / السكرتارية ٥٧٠ [illegible] في ٢٧/٤/١٩٩٤
على ضوء ما جاء في خطة لجنة الشمال باعتبار محور موصل ـ الشيخان هو احد المحاور الاساسية المطلوب دراستها بالتعريب لتكثيف التواجد العربي الدائم فيه .. تقرر تشكيل لجنة برئاسة مدير أمن محافظة نينوى وعضوية كل من قائممقام قضاء الشيخان ومدير الاراضي الزراعية في نينوى وممثلين عن قيادة فرع نينوى لحزب البعث العربي الاشتراكي وقيادة الفيلق الخامس ومديرية مخابرات المنطقة الشمالية ومنظومة استخبارات المنطقة الشمالية لدراسة هذا المحور [illegible] مركز القضاء [illegible] وناحية [illegible] سواء فيما يتعلق بحالات الهاربين الى جانب الاعداء او تحديد العشائر العربية التي يتم اسكانها في المناطق الزراعية ضمن القضاء المذكور وعلى ضوء المقترحات .. والدراسة السابقة وتقديم المقترحات التي يمكن ان [illegible] التي يحتاجها [illegible] على ان تنجز اللجنة اعمالها [illegible] تلك الدراسة في الاجتماع القادم [illegible] واعلامنا مع التقدير .

الفريق الركن

عبد الواحد شنان آل رباط

محافظ نينوى

٧/٥/١٩٩٤

نسخة الى/ :

قيادة الفيلق الخامس / الامن
قيادة فرع نينوى لحزب البعث العربي الاشتراكي
مديرية مخابرات المنطقة الشمالية
منظومة استخبارات المنطقة الشمالية
| يرجو تسمية ممثليكم في اللجنة اعلاه [illegible] لغرض [illegible] التقدير .

مديرية امن محافظة نينوى / لاتخاذ مايلزم [illegible] انجاز الدراسة [illegible]
قائممقامية قضاء الشيخان
مدير الاراضي الزراعية في نينوى
| لاتخاذ مايلزم [illegible] "
الشؤون الداخلية / [illegible]

وثيقة رقم (١): المهجرون الكرد ..

بسم الله الرحمن الرحيم

جمهورية العراق

محافظة نينوى

المراسلات السرية

العدد/ ٢٢/ ٢٢٢٤

التاريخ/ ٢٤/ ١١/ ١٩٩٤م

((سري للغاية))

قائممقامية قضاء الشيخان
العدد: ١٩٩
التاريخ ٢٧/١١/١٩٩٤

الى/ قائممقامية قضاء الشيخان

مخمور

= تلكيف

مديرية ناحية فايدة

م/ تسكين العشائر العربية

اشارة الى المخابرات السابقة التي جرت بيننا وبين مديرية الشؤون الداخلية ومديرية بلديات نينوى ... لاتخاذ مايلزم بشأن اكمال كافة الاسماء التي ستترشح للسكن في مخمور مخمور ـ الكوير جديدة وقضاء الشيخان وناحية فايدة الى مديرية الشؤون الداخلية وبأسرع وقت ممكن وذلك من اجل توحيدها [illegible] وتوزيع الاراضي السكنية في المناطق اعلاه خلال شهر كانون الاول هذا العام حصرا ... مع التقدير .

الفريق الركن

عبد الواحد شنان آل رباط

محافظ نينوى

١٩٩٤/١١/٢٤

المحرر
اشعار مديرية بلدية الشيخان بذلك
[illegible]
١١/٢٧

نسخة الى/

وثيقة رقم (٢): المهجرون الكرد ..

بسم الله الرحمن الرحيم

محافظة نينوى

الشؤون الداخلية

الرقم / ٨٢٢٥

التاريخ ١٥/١٠/١٩٩٤م

العدد: ١٦٢

التاريخ ١٨/١٢/١٩٩٤

الى / قائممقامية قضاء الشيخان / اللجنة الامنية

الموضوع / توزيع اراضي

كتابنا ٨٠٣٩ في ٤/١٠/١٩٩٤

اجابتنا مديرية بلديات محافظة نينوى بأن لدى تدقيق الاسماء المرشحة للتوزيع في القضاء تبين ان قسما" منها لم يذكر المعلومات عنه والقسم الاخر عزاب لا تنطبق عليهم الضوابط . وبحسب السيد المحافظ ما يلي :-

١) ٣٠٠ قطعة لعشيرة الجزاويين الشيخ سالم

٢) ٣٠٠ قطعة لعشيرة الحديديين الشيخ سلطان الرشيدان

٣) ٣٠٠ قطعة لعشيرة طي الشيخ ناجي ... اذكاره

٤) ٣٠٠ قطعة الموظفين والمتقاعدين والعسكريين

لدى عرض الموضوع على انظار السيد المحافظ تم استدعاء شيوخ العشائر المذكوره من قبل القائممقام واللجنة الامنية بالقضاء وتزويدنا بالاسماء وخلال عشرة ايام وفق الضوابط المذكوره بكتاب لجنة الشمال المرقم ١٣٩٢ في ١٤/١١/١٩٩٢ المرفق صورته طيا" .

للتفضل بالاطلاع وتزويدنا بما هو مطلوب وخلال الفترة المشار اليها لاهمية الموضوع واعلامنا مع التقدير .

المرفقات

صورة كتاب

الحميد

مدير الشؤون الداخلية

٥/١٠/١٩٩٤

نسخة منه الى / :

مديرية بلديات محافظة نينوى / كتابكم ٢٩٦ في ٢/١٠/١٩٩٤ للعلم مع التقدير

وثيقة رقم (٣): المهجرون الكرد ..

بسم الله الرحمن الرحيم

الاصلاح الزراعي

العدد / ١٧/١١/١/٥...

التاريخ ٢٠/شعبان/١٤١٥

١٩٩٥/١/ ...م

الى / محافظة نينوى / الشؤون الداخلية

م / اراضي الشيخان

لحاقا بكتابنا ١٨٥٥ في ١/٦/١٩٩٤ وبناء على الطلب المقدم الينا من قبل احمد ... وجماعته من سكان قرية الحماد ... /قضاء الشيخان نود ان نبين لكم ما يلي :-

١. ان ثلاثة مقاطعات قضاء الشيخان استملكت بموجب قرار مجلس قيادة الثورة المرقم ٣٥٨ في ١٦/٣/١٩٧٨ لغرض اسكان العوائل العربية ...

٢. عند صدور القرار اعلاه كانت المقاطعة ٢٦/الحسينية تابعة الى ناحية القوش (حيث لم تشمل بالاستملاك الا انه عند اسكان العوائل العربية الحقت بقضاء الشيخان تم توزيعها على العوائل العربية المسكنه .

٣. في السنوات الاخيرة اقام الملاكين دعوى لدى المحاكم بغية اخذ تلك الاراضي من الفلاحين المسكنين بحجة عدم شمولها .

٤. وفي دعوى الملاكين اصدرت محكمة بداءة الموصل قرارا باستحصال بدل اجر المثل من الفلاحين الى الملاكين ... عليهم واحالت القرار الى مديرية تنفيذ الموصل لغرض التنفيذ .

٥. حصلت الموافقة على اطفاء الحقوق التصرفية للمقاطعة اعلاه وتسجيل الاراضي باسم الدولة بموجب كتاب ديوان ... المرقم ١٠٦٢٨ في ٥/١٠/١٩٩٤ .

٦. لذا نقدم برجاء الايعاز الى الحكمة المختصة بالغاء قرارها الخاص بالمقاطعة حيث ليس لدى الفلاحين اي تجاوز ... سواء بالسكن او الزراعة . مع العلم بان المحكمة لم تفاتحنا بالموضوع ... ابداء رأينا بذلك بل ... المواطنين المذكورين وامركم بما تقررونه مع التقدير .

المدير

٢٥/١/١٩٩٥م

نسخة منه الى :-

... تنفيذ الموصل / للتفضل ... اعلاه بايقاف الاجراءات الواردة بكتابكم ٤٨٥٢ الى ٤٨٦٣ في ٥/١٠/١٩٩٤

... قضاء الشيخان /

... الشيخان / للتفضل ... اعلاه بايقاف الاجراءات لحين ورود جواب المحافظة

عبدالله / ٢٥/١/

وثيقة رقم (٤): المهجرون الكرد ..

بسم الله الرحمن الرحيم

المحافظة الاولى / نينــــوى
مديرية الشؤون الداخلية
العدد / ١٧
التاريخ ٨/ رمضان / ١٤١٠
٨/ نيسان / ١٩٩٠

سري وعاجل

التسجيل ... الوارد
العدد ٢٦٢١
١٦/ ٤/ ...

الى / قائممقامية قضاء الموصــــــل
قائممقامية قضاء الحمدانيــــة

م/ ترحيل عوائل الشبك في محافظة نينوى

تقرر بموجب كتاب ديوان الرئاسة ذي العدد ق/ ٩٦٦١ في ٣/ ٤/ ١٩٩٠ المبلغ الينا بكتاب وزارة الحكم المحلي مكتب الوزير ١٧٥ في ٤/ ٤/ ١٩٩٠ ما يأتي :

١ـ تشكيل لجان في جميع المناطق التي شملتها عملية ترحيل المذكورين في المحافظات من رئيس الوحدة الادارية ومسؤول التنظيم الحزبي فيها وضابط الامن وممثل عن دائرة عقارات الدولة ومديرية التسجيل العقاري في المنطقة لتحديد ملكية العقارات في تلك المناطق وفق ضوابط وشروط تحدد مسبقا على ان تقوم لجان الترحيل بحملة واسعة لهدم دور المرحلين كافة او تسجيلها بأسم شاغليها ممن لم يشملوا بترحيلهم

٢ـ تسفير اماكن المرحلين ومعاملاتهم وقطع حقوقهم المادية في المنطقة ونقل سجلات نفوسهم ونقل الموظفين منهم خارج المنطقة وعدم قبول ابنائهم في المدارس الموجودة في القرى المرحلين منها وعدم تقديم أية خدمات لهم ومنع تطوعهم في افواج الدفاع الوطنـــي

للاطلاع ما يلزم وتشكيل اللجان على النحو المذكور اعلاه فورا واعلامنا الاجراءات المتخذة بصدد التنفيذ رجــاء

د. طاهر توفيق
محافظ المحافظة الاولى نينوى

نسخة الى /
وزارة الحكم المحلي / مكتب الوزير / كتابكم اعلاه للعلم وسنوافيكم باجراءات اللجان لاحقا مع التقدير
قيادة فرع نينوى لحزب البعث العربي الاشتراكي
مديرية شرطة محافظة نينــــوى
مديرية امن محافظة نينـــوى
مديرية التسجيل العقاري ـ الزهـور
مديرية عقارات الدولة نينــــوى
راجين تسمية ممثليكم في اللجان اعلاه فورا واعلامنا مع التقدير

وثيقة رقم (٥): المهجرون الكرد ..

بسم الله الرحمن الرحيم

جمهورية العراق

اللجنة العليا للاسكان والتطوير
في محافظة التأميم

العدد/ ٤
التاريخ ١٩٩١/٩/٧

م / الحزام الامني حول مدينة كركوك

بتاريخ ١٩٩١/٨/٢ اجتمعت اللجنة العليا للاسكان والتطوير في محافظة التأميم التي شكلت بموجب قرار مجلس قيادة الثورة الموقر المرقم ٧٢١ في ١٩٩١/٨/٢ وبحضور كافة الاعضاء وبعد دراسة مطولة للمناطق التابعة لمحافظة التأميم من جميع الجوانب وخاصة الامنية والالتزام بما جاء بالقرار اعلاه والمشاورة بروؤساء العشائر العرب بخصوص القرار ومستقبلهم قررنا مايلي :-

١ - يعتبر كافة الاراضي الزراعية التابعة للمناطق الادارية التالية اراضي تابعة للدولة وفق القرار ٣٠ حول الاراضي الزراعية وقرار مجلس قيادة الثورة المرقم ٧٢١ في ١٩٩١/٨/٢ ويشمل اراضي (ناحية آلتون كوبري وناحية الربيع وناحية شوان وناحية قره حسن وناحية تازة خورماتو) ولايحق لأي مواطن التجاوز على هذه الاراضي ولايعمل بأي نص يعارض هذا القرار

٢ - قررت اللجنة وضع خطط لستة عشر مجمعا سكنيا عصريا ضمن مناطق شوان ويخصص لكل عائلة مساحة ١٠٠ متر مربع لبناء دور السكن و ١٢٠ دونم اراضي زراعية ديمية ويتكون كل مجمع من ٣٥٠ عائلة.

٣ - قررت اللجنة انشاء ثمانية مجمعات في مناطق التون كوبري وكل مجمع يسكن فيها

وثيقة رقم (٦): المهجرون الكرد ..

بسم الله الرحمن الرحيم
جمهورية العراق

وزارة الزراعة
مديرية الزراعة لمحافظة التأميم
الاراضي / التعاقد

العدد / ٤٠٩
التاريخ / ٨ / ١٢ / ١٩٩٨
١٩ / شعبان / ١٤١٩ هـ

سري

الى / محافظة التأميم – التخطيط والمتابعة
الموضوع / الاراضي المستغلة تجاوزاً

كتابكم المرقم ١١٨٦ في ٧/١١/١٩٩٨ ومرافقه صورة كتاب لجنة الشمال م/ش المرقم ٢٥٢٦/٢٠٢ في ٢٠ نود ان نوضح مايلي :-

بالنسبة لاراضي المقاطعة ٦/ عمشه التي تم ترشيح افراد عشيرة الد[illegible] الوافدين من محافظة الانبار قبل اجراء التعاقد معهم وانما عشيرة بني تميم الوافدين من محافظة القادسية قبل اكثر من ١٥ سنة وكانوا يسكنون ضمن مقاطعة ٤٢ كوزه قبل اجراء التعاقد معهم ضمن المقاطعة ٦/ عمشه .

ان المرشحين من افراد العشيرتين المذكورتين لتوفر فيهم شروط وضوابط التعاقد المقررة من قبل لجنة الشمال وقد تم اسكانهم فعلاً .

ان اجراء التعاقد على اراضي المقاطعات المستغلة تجاوزاً باشراف اللجنة الزراعية في المحافظة ولذوي الشهداء من الذين تتوفر فيهم شروط وضوابط التعاقد المقررة لاسكان العشائر العربية .

اراضي المقاطعتين قره سالم و ٤٧ د رماو كبير تم تخصيصها للعشيرتين الدليم القادمين من محافظة القادسية . والنواصر القادمين من محافظة نينوى .

اراضي المقاطعة ٤٤ كلوزي و ٤٦ جبايلوك كبير و ٤٧ جبايلوك صغير تم تخصيصها لافراد عشيرة السادة ابو سلامه من مركز كركوك .

اراضي المقاطعات ٥٠ مسيره و ٤٨ د رماو كبير و ٤٩ د رماو صغير تم تخصيصها لافراد عشيرة البو محله فخذ البو حسن مركز المحافظة – ناحية الد[illegible] .

اراضي المقاطعتين ١٨٢ صاري جم صغير و ١٨٣ صاري جم كبير تم تخصيصها لافراد عشيرتي الجبور القادمين من محافظة صلاح الدين – الشرقاط – البو حمدان مركز كركوك – ناحية التون كوبري .

تم تزويد معاملات تعاقد المرشحين من افراد عشائر المذكورة في الفقرات ٢ و ب/ج/د/هـ بمعاملات تعاقد معهم قيد الانجاز .

العشائر المشار اليها والتي تم توزيع الاراضي الزراعية عليها قاموا بنقل النفوس والبطاقة التموينية وحصصهم من المجمعات السكنية ومعاملات التعاقد قسم منها منجز والقسم الاخر قيد الانجاز ..

يرجى التفضل بالاطلاع .. مع التقدير

سليمان [illegible] سلمان
مدير الزراعة
/ ١٢ / ١٩٩٨

صورة منه الى /
سكرتارية لجنة المحرمات وقانون ٣٥ للعلم .. مع التقدير ..
المتابعة / الملفة الخاصة
سري

ناظم //

وثيقة رقم (٧): المهجرون الكرد ..

بسم الله الرحمن الرحيم
جمهورية العراق

وزارة الزراعة
مديرية الزراعة لمحافظة التأميم
الاراضي الحكومية

العدد / ١١٢٨
التاريخ / ٥ / ١٠ / ١٩٩٨
١٤١٩ هـ

الى / شعبة الزراعة في المركز
م / الاستفسار

اشارة الى كتابكم المرقم ١٦٦٣ في ٢/١٠/١٩٩٨ ..
حصلت موافقة السيد المدير العام على اعادة التصميم لجماعة سيد جواد الهي [illegible] وتعديلها في مدان حسن [illegible] .. الساكنين في قرية سيد [illegible] وتعويضهم بعقارات العائد المدينة من الاراضي الحكومية والسكن والاستمارات الاخرى الخاصة بالعشائر العربية .. تشمل بالانتاج والتخصيصات بالاستملاك ومنها اثناء التكسير .. مع التقدير ..

نوري عثمان [illegible]
مدير الزراعة
٥ / ١٠ / ١٩٩٨

صورة منه الى /
سكرتير لجنة المحرمات وقانون ٣٥ للعلم .. مع التقدير ..
الاراضي / التعاقد / مع الاوليات .

ناظم //

وثيقة رقم (٨): المهجرون الكرد ..

بسم الله الرحمن الرحيم
جمهورية العراق

وزارة الزراعة
مديرية الزراعة لمحافظة التاميم
الاراضي المتابعة

العدد / ٦٦
التاريخ / ١١ / ٢ / ١٩٩٨
١٤١٨هـ
١٤ شوال

سري

الى / محافظة التاميم – التخطيط والمتابعة
م / اراضي العقاوة ٢٣ مشروع ري صدام

كتابكم المرقم ٦١٨ في ١٩٩٨/١/١٧ بخصوص الفقرة ٣ من كتابنا المرقم ٢٦٧ في ١٩٩٧/٥/٢١ نود ان نوضح مايلي :-

١. قررت اللجنة الرئيسية للحرمات وقانون ٣٥ باجتماعها المنعقد بتاريخ ٢/ ١٩٩٨/٢ على ....
 أ. التعاقد مع الفلاحين العرب المعروضين البالغ عددهم ١٥ فلاح في المنطقة ومن الذين لديهم الشروطة الحصائية لعام ١٩٧٧ كونهم عرب ولم يكن موقرة لدى مديرية احصاء التاميم في حينها
 ب. التعاقد على المساحات المتبقية مع المعروضين من العرب من سكنة القرية او من القرى المجاورة لها ..
 جـ. في حالة عدم وجود معروضين من سكنة المنطقة يتم ترشيح فلاحين عرب من المعروضين في قضاء داقوق ...
٢. تم الايعاز الى اللجنة الفرعية في قضاء داقوق لاتخاذ اللازم واجراء التعاقد بموجب القرارات المذكورة اعلاه ..

يرجى التفضل بالاطلاع .. مع التقدير ..

سليمان سعيد سليمان
مدير الزراعة
١٠ / ٢ / ١٩٩٨

نسخة منه الى /
سكرتارية لجنة الحرمات وقانون ٣٥ / كتابكم المرقم ٥ في ٣/ ١٩٩٨/٢ للعلم مع التقدير.
المتابعة / ملفة العقاوة ٢٣ مشروع ري صدام
المطبعة / مع الاوليات ...

ناظم ١٠ / ٢ / ١٩٩٨

وثيقة رقم (٩): المهجرون الكرد ..

بسم الله الرحمن الرحيم

جمهورية العراق
قائمقامية قضاء كركوك
التحرير
سري
العدد /
التاريخ / /١٩٩٩/٣

الى / محافظة التاميم / المعاومات السكانية

م / مجمع العز

كتابكم المرقم ١٧٧ في ١٩٩٩/٢/٢١ كتابكم التاكيدي ٣٠٢ في ١٩٩٩/٣/١٦ نود ان نوضح لكم بان الفلاحين المتعاقدين على الاراضي الزراعية المشمولين بالسكن في مجمع العز موقفهم كما يلي :-

١. عشيرة الحديديين عددهم ٢٦ انجزوا بناهم يماطلون بالسكن
٢. عشيرة اللهيب عددهم ١٢ انجزوا بناهم يماطلون بالسكن
٣. عشيرة العجالي عددهم ٩ انجزوا بناهم يماطلون بالسكن
٤. عشيرة العزة البو محمد عددهم ١٥ يماطلون بالبناء
٥. عشيرة العزة البو محمد عددهم ٩ اثنين منهم متخلفين عن البناء
٦. عشيرة العزة البو نجدى عددهم ١٤ اربعة منهم متأخرون بالبناء
٧. عشيرة البو فضل عددهم ١٦ انجزوا بناهم يماطلون بالسكن
٨. عشيرة السبعاقيين عددهم ٢٠ ليماطلون بالبناء يراوغون لم يقوموا باقل من نصف العددالداخل مع ربع كمية البناء
٩. الوافدين عددهم ١٢ لم يبادروا بالبناء مطلقا غير مهتمين للتعليمات
عشيرة السادة الفكرة عددهم ١٠ لم يقوموا بالبناء لحد الان قدموا لنقل سكنهم لم تحصل موافقة السيدالمحافظ

لقد تم مقابلة السيد المحافظ من قبل بعضهم حول تأجيل السكن لم تحصل الموافقة بموجب كتاب المحافظة الرقم ٤١٤ في ١٩٩٩/٣/١٤ مكتب شؤون المواطنين .
نقترح ان تكون اخر مهلة لهم للسكن هي الاسبوع الاول بعد عيد الاضحى المبارك و فسخ عقود الذين لم يقوموا بالبناء لحد الان . راجين التفضل بالاطلاع مع التقدير

حامد طه عبدالله
قائمقام قضاء كركوك
١٩٩٩/٣/١٨

طبق الاصل

وثيقة رقم (١٠): المهجرون الكرد ..

بسم الله الرحمن الرحيم

جمهورية العراق　　　　قائمقامية قضاء كركوك

التحرير

(سري و شخصي)　العدد/

التاريخ /١٩٩٦/٦/١٥

الى / محافظة التأميم / المعلومات المكانية

تهجير الفلاحين القاطنين في المجمعات المثنى و الرشيد و عمر بن عبدالعزيز بالسلاح

[illegible] العشائر العربية في المجمعات المثنى و الرشيد و عمر بن عبدالعزيز [illegible] بالسلاح [illegible] [illegible] ......

[illegible] بالسلاح [illegible]

[illegible]

قائمقام قضاء مركز كركوك

١٩٩٦/٦/١٥

... نسخة ....

... المجمعات المذكورة أعلاه [illegible] المعرفة [illegible]) .

وثيقة رقم (١١): المهجرون الكرد ..

5011: S/13/5936

و ث (١)

بسم الله الرحمن الرحيم

جمهورية العراق

وزارة الداخلية
محافظة التأميم
(الشؤون الزراعية)

العدد / ٥٩٢
التاريخ / ٤ / ١١ / ١٩٩٧

الى / مديرية زراعة وري التأميم - الاراضي

الموضوع/ تنفيذ عدالة ٣٥

كتابكم المرقم ١٧ / ٤٣٨٢ في ٧ / ١٠ / ١٩٩٧ - وبناء على ضوء التعليمات ٦٨٥ في ٥ / ٣ / ١٩٩٥ الصادرة من ديوان رئاسة الجمهورية والمبلغ الينا بكتاب وزارة الداخلية المرقم ٥ م س/ ٦٥٤١ في ٢٨ / ٣ / ١٩٩٥ . والتوجيهات المركزية وكتاب المكتب الفلاحي المرقم ١٥ س/ ٢٧١١ في ١٨ / ١٠ / ١٩٩٧ . فقد قررنا ماياتي :-

١- تبليغ كافة الفلاحين والمزارعين من اهالي ناحية الاتون كوبري بعدم التجاوز على الاراضي الزراعية الواقعة ضمن مقاطعات (٣٧) و (٤٩) ، واعتبارا من ١١/ ١١/ ١٩٩٧

٢ - فسخ كافة العقود على الاراضي الزراعية والتي أجرت من مديريتكم والفلاحين دون تعويض وان جميع الاراضي الواقعة ضمن المقاطعات اعلاه بمعدل ملك الدولة ولصالح مديرية زراعة التأميم .

٣ - يوزع جميع الأراضي الواقعة في المقاطعات اعلاه على الفلاحين الوافدين الى المنطقة من ابناء عشيرة (الزبيدي) العربية ويخصص ثلاثة الاف دونم لرئيس العشيرة .. (نجم قادر محمد) ويخصص (١٢٠) دونم لكل فلاح من أبناء عشيرته والبالغ عددهم (٢٦) فلاحا .

٤ - نعلمكم بان اتباع سبل تغيير القومية من التركمانية الى العربية غير مجزي بالابقاء على حق التصرف بالاراضي الزراعية والتي بحوزتهم .

صورة منه الى /

١ - مديرية ناحية التون كوبري [illegible] بالتنسيق مع مديرية زراعة التأميم ومجلس الشعب [illegible] في الناحية لتنفيذ ما جاء بكتابنا واعلامنا .

٢ - المكتب الفلاحي / التأميم - كتابكم س/ ٢٧١١ في ١٨ / ١٠ / ١٩٩٧ ومرفقة كتابكم للاطلاع .

٣ - الاتحاد المحلي للجمعيات الفلاحية التعاونية / التأميم العام .

الفريق الركن
اياد فتيح خليفة الراوي
محافظ التأميم

وثيقة رقم (١٢): المهجرون الكرد ..

قرارات مجلس قيادة الثورة

رقم ١٤٦٩

استنادا الى احكام الفقرة (ا) من المادة الثانية والاربعين من الدستور المؤقت .

قرر مجلس قيادة الثورة بجلسته المنعقدة بتاريخ ١٩٨١/١١/٢ ما يلي :ـ

اولا ـ تشكل بامر من محافظ ديالى لجنة او اكثر برئاسة قائمقام قضاء خانقين وعضوية ممثلين من منظمة حزب البعث العربي الاشتراكي ووزارة المالية ودائرة التسجيل العقاري في المحافظة تتولى اجراءات بيع دور المرحلين من نواحي خانقين وجلولاء والدور العائدة الى وزارة المالية والاموال المجمدة في القضاء المذكور وتكون قراراتها خاضعة للتدقيق من قبل لجنة تؤلف في مركز المحافظة برئاسة نائب المحافظ واعضاء اخرين من ذوي الاختصاص يسميهم المحافظ ، يكون بضمنهم مدير امن المحافظة ، وتعتبر القرارات نهائية بعد مصادقة المحافظ عليها .

ثانيا ـ تقدر قيمة الدار في ضوء الاسعار السائدة وقت الترحيل ويجوز للجنة تخفيض بدل البيع بنسبة لاتتجاوز (٢٥٪) خمسة وعشرين من المائة من القيمة [illegible] بعد مصادقة المحافظ .

ثالثا ـ يجري بيع الدور وفق هذا القرار للاشخاص الذين لايملكون دارا على وجه الاستقلال ووفق الضوابط التي تحددها التعليمات التي يصدرها النائب الاول لرئيس الوزراء .

رابعا ـ ا ـ يتعهد المشتري باشغال الدار بنفسه وافراد عائلته التي يعيلها شرعا حصرا ولايحق له ان يؤجرها الى الغير او ترتيب حق منفعة عليها او بيعها ويؤشر ذلك في السجل العقاري .

ب ـ اذا توفي المشتري فلورثته الشرعيين نقل ملكية الدار الى الغير بعد موافقة المحافظ .

خامسا ـ تسجل الدار في دائرة التسجيل العقاري باسم المشتري دون استيفاء اي رسوم .

سادسا ـ يصدر النائب الاول لرئيس الوزراء التعليمات في كل ما يتعلق بتسهيل تنفيذ هذا القرار

سابعا ـ ينفذ هذا القرار من تاريخ صدوره .

صدام حسين
رئيس مجلس قيادة الثورة

الوقائع العراقية ـ العدد ٢٨٥٩ ١١٥٠ ١٩٨١/١١/٢٣

وثيقة رقم (١٣): المهجرون الكرد ..

جمهورية العراق

مديرية بلدية خانقين

العدد: المساحة/١٣٢

التاريخ: ١٩٩٩/٢/٢٨

إعـــلان

بناء على ما جاء بكتاب مديرية بلديات محافظة ديالى المرقم ١٠٠٥ في ١٩٩٩/٢/٢٢ وحسب ما جاء بكتاب دائرة التخطيط العمراني المرقم ١٣٢ في ١٩٩٩/٢/٢١ سوف تقوم بلدية خانقين بتحديث التصميم الأساسي المرقم ١٣١٥ وفق مادتين(٤٣-٤٤) من قانون التصميم ١٦٥ لسنة ١٩٦٤ فعلى الدوائر الحكومية الرسمية وشبه الرسمية والمواطنين ممن لديهم اعتراض تقديم اعتراضاتهم الى بلدية خانقين أو الى مجلس الشعب في القضاء خلال مدة أقصاها(٩٠) يوما.

المهندس

مجول ابراهيم على

مديرية بلدية خانقين وكالة

ملاحظة:-

أن مضمون الكتاب أعلاه تهديم الأحياء المذكورة (أدناه) لان غالبية تلك الأحياء من القومية الكردية وان هذا المقترح تبناه قائمقام خانقين أثناء زيارة طه ياسين رمضان الى خانقين في شهر تموز/١٩٩٨.

الأحياء المشمولة بالتهديم:-

١. كهريز السفلى
٢. كهريز العليا
٣. حي ١٧ تموز (جنرة)
٤. محمد عبدالله بيك
٥. قرية دور
٦. قرية الاركوازى

وثيقة رقم (١٤): المهجرون الكرد ..

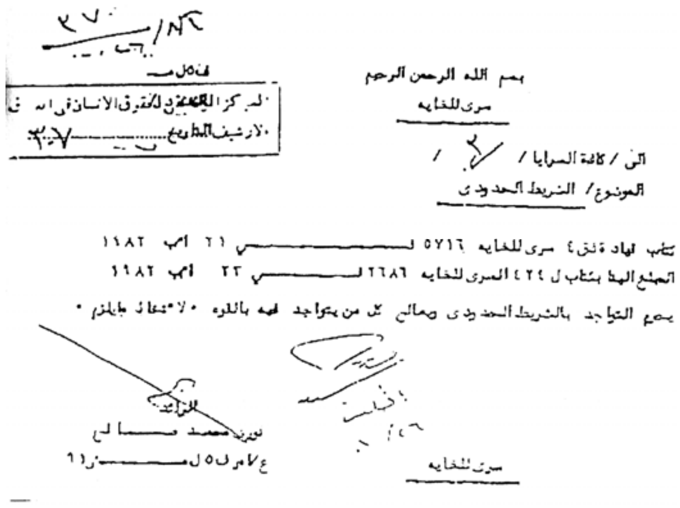

بسم الله الرحمن الرحيم

سري للغاية

الى / كافة السرايا /

الموضوع / الشريط الحدودي

كتاب قيادة فق ٤ سري للغاية ٥٧١٦ في ٢١ آب ١٩٨٢

المبلغ الينا بكتاب ل ٢٤ السري للغاية ٢٦٨٦ في ٢٢ آب ١٩٨٢

يمنع التواجد بالشريط الحدودي ويحال كل من يتواجد فيه بالقوة ٠ للاتخاذ ما يلزم ٠

المركز الكردستاني لحقوق الانسان في المانيا

الارشيف التاريخ

الرائد

نوري محمد صالح

ع/ آمر ف ٥ ل ٢٤

سري للغاية

وثيقة رقم (١): الأحزمة العربية حول كركوك

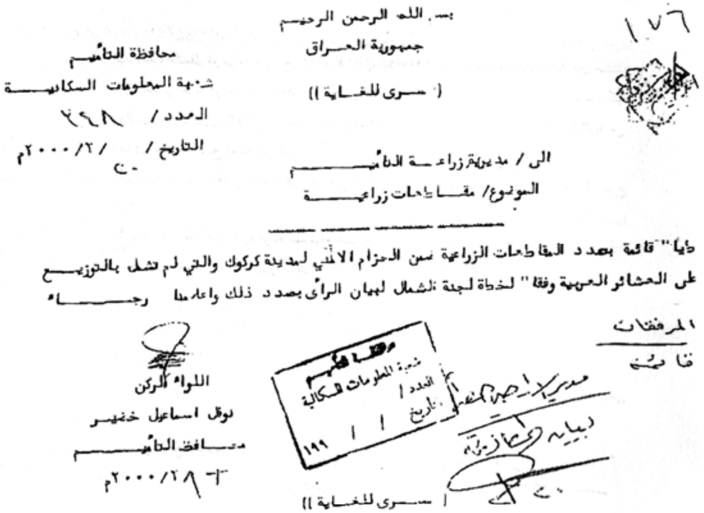

بسم الله الرحمن الرحيم

جمهورية العراق

((سري للغاية))

محافظة التأميم

شعبة المعلومات السكانية

العدد /

التاريخ / / ٢ / ٢٠٠٠م

الى / مديرية زراعة التأميم

الموضوع / مقاطعات زراعية

طيا " قائمة بصدد المقاطعات الزراعية ضمن الحزام الامني لمدينة كركوك والتي لم تشمل بالتوزيع على العشائر العربية وفقا " لخطة لجنة الشمال لبيان الرأي بصدد ذلك واعلامنا رجاء

المرفقات

قائمة

اللواء الركن

نوفل اسماعيل خضير

محافظ التأميم

/ ٢ / ٢٠٠٠م

محافظة التأميم

شعبة المعلومات السكانية

العدد /

تاريخ / / ١٩٩

((سري للغاية))

وثيقة رقم (٢): الأحزمة العربية حول كركوك

بسم الله الرحمن الرحيم

سري

محافظة التأميم

مديرية الشؤون الداخلية

شعبة المعلومات السكانية

العدد/ ٨٢١

التاريخ/ /٥/٢٠٠١

إلى/ مجلس قيادة الثورة/ المكتب [illegible]

[illegible]

يسرنا التفضل بالاطلاع ونعرض ما يلي:

١- كتاب لجنة الشمال سري للغاية ومحدد بالعدد ١٦٤ في ٢٣/٦/١٩٩٩ المتضمن منح عدد من الفلاحين [illegible] العرب المشتركين [illegible] الوافدين إلى محافظتنا وفق القرار ٤٤ لسنة ١٩٨٤ [illegible] عقارات سكنية ولكونهم من الموظفين ولا يمكن الاعتماد عليهم في تشكيل الحزام الأمني [illegible] الإجراءات المطلوبة من قبلنا في حينها وتم فسخ العديد من العقود الزراعية.

- لكثرة الراغبين من الوافدين بالتعاقد على الأراضي الزراعية [illegible] الزراعية على ما يلي:

أ- أن يكون المتعاقد مع [illegible]

ب- أن يكون المتعاقد من غير منتسبي دوائر الدولة [illegible]

ج- [illegible]

د- أن يكون المرشح [illegible]

هـ- أن يكون [illegible]

و- عدم التصرف بالعقارات [illegible] لإسكان المتعاقد.

تفضلوا ... مع التقدير.

[illegible]

عبد الرزاق محمد جواد

[illegible]

وثيقة رقم (٣): الأحزمة العربية حول كركوك

بسم الله الرحمن الرحيم

السيد أمين سر فرع كركوك للحزب القائد المحترم .....

تحية تقدير و أحترام//

م / تخصيص أراضي زراعية

لرغبة افراد عشيرة (البو مفرج) والمدرجة اسمائهم في القائمة المرفقة طياً للسكن وبناء مجمع لهم في منطقة(كنكه) التابعة لناحية التون كوبري . تجاوباً مع توجيهات قيادتنا الحكيمة وعلى رأسها القائد الرمز السيد الرئيس صدام حسين (حفظه الله ورعاه) في زيادة الكثافة السكانية العربية وتأمين الحزام الأمني لمدينة كركوك .
يرجى التفضل بالموافقة على تخصيص أراضي زراعية لهم في مقاطعة (كنكه) ضمن ناحية التون كوبري وانهم على إستعداد تام للسكن الدائم وتنفيذ كل ما هو مطلوب منهم.

ولكم فائق الشكر والتقـــــــــــــــــدير ...

المرفقات
قائمة بأسماء الفلاحين

المستدعي

حسن محمد عبدال المفرجي

محافظة التأميم / ناحية الرشاد

٢٠٠٠/٧/١٠

وثيقة رقم (٤): الأحزمة العربية حول كركوك

بسم الله الرحمن الرحيم

جمهورية العراق　　　　قائمقامية قضاء كركوك

التحرير

(سري و شخصي)　العـدد/

التاريخ /١٥/٦/١٩٩٩

الى / محافظة التأميم / المعلومات السكانية

م / تجهيز الفلاحين المتعاقدين في المجمعات المثنى و الرشيد و عمر بن عبدالعزيز بالسلاح

لغرض سكن العشائر العربية في المجمعات المثنى و الرشيد و عمر بن عبدالعزيـز طلبوا منا تجهيزهم بالسلاح للاطمئنان الامني و لمجابهة أي طارئ امني يمكـن ان يحدث .

مؤيدين مطلبهم يرجى امركم بما تستوبونه لتجهيزهم بالسلاح . مع التقدير

حامد طه عبدالله

قائمقام قضاء مركز كركوك

١٥/ ١٩٩٩/٦

الملاحظة ....

تقع المجمعات المذكورة اعلى في حدود بلدية ناحية ام المعارك (ليلان) .

وثيقة رقم (٥): الأحزمة العربية حول كركوك

[illegible]

[illegible]

قيادة شعبة دربندخان

ذات أسبقية عالية

العدد ١٤٧١/٩

التاريخ ٢٤/١٠/١٩٨٥

المركز الوثائقي لحقوق الانسان في العراق
التاريخ
الارشيف ٤٤٢١

الى / قيادتي فرقة سعد والصديق

م / معلومـــات

تحية رفاقية

كتاب قيادة فرع السليمانية المرقم ٦٩٧٦/١ في ١٩٨٥/١٠/٢١
المعطوف على كتاب مكتب تنظيم الشمال المرقم ٢٨/٨٦٦٦٧ في ١٩٨٥/١٠/١١
واشارة الى كتاب قيادة فرقة الصديق المرقم ٣٢/٤٠٥٤ في ١٩٨٥/٩/١٦ وتقرير
الرفيق امين سر قيادة فرقة سعد بخصوص القرى العربية .
وردت معلومات عن رفض اهالي القرى العربية المشار اليها بكتابكم استلام
حمل السلاح وتأمين الحماية الذاتية لهم ضد المخربين من المؤكد
ان هذه القرى تتعامل مع المخربين والا كيف يفسر موضوع رفضهم السلاح .
لذلك يعاملون معاملة القرى التي تتعاون مع المخربين وتتخذ الاجراءات بحقهم .
للتفضل بالاطلاع .. واتخاذ ما يلزم .. مع التقدير
ودمتم للنضال

الرفيق
[illegible] الحسناني
امين سر قيادة شعبة دربندخان

وثيقة رقم (٦): الأحزمة العربية حول كركوك